

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR
HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

№ 5 (86)
I CİLD

NAXÇIVAN, NDU, "QEYRƏT" - 2017

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏSGƏR QƏDİMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 398

AŞIQ ALLAHVERDİ (AĞ AŞIQ)

Açar sözlər: *Əşuq Allahverdi, ədəbi şəxsiyyət, epo, goshma, gerayli, sosial məzmun, bayatı*

Key words: *Ashug Allahverdi, literary personality, epo, goshma, gerayli, social content, bayati*

Ключевые слова: *Ашуг, баяты, “Аг Ашуг и Сусанбар”, Шарур, дастан*

Aşıq Alının ustadı kimi tanınan Aşıq Allahverdi haqqında “Görkəmli el sənətkarı Aşıq Alının anadan olmasının 180 illiyini təntənə ilə qeyd etmək haqqında” verilmiş qərardan sonra Hüseyn Arifin (7), Nazilə Məmmədovanın (10) və folklorşünas Mürsəl Həkimovun (6) məqalələri dərc olundu. Bu məqalələrin bir qisminə Aşıq Allahverdi haqqında dolaşiq fikirlər irəli sürülmüş, göyçəli Aşıq Allahverdi ilə Şərurun Kosacan kəndindən olan Aşıq Allahverdi qarışdırılmışdır. Halbuki bunlar eyni şəxslərdir. Buna hər iki aşığın adının Allahverdi və təxəllüsünün “Ağ Aşıq” olması səbəb olmuşdur. Lakin sonradan bu dolaşılığa Əli Şamilov və tanınmış dilçi alimlərimizdən olan Həsən Mirzəyev öz tədqiqatlarında nisbətən aydınlıq gətirənlər də, dolaşılığa tam yekun vurulmamış, hətta Hüseyn Arif 1982-ci ildə “Azərbaycan” jurnalına verdiyi müsahibəsində Aşıq Allahverdinə qazaxlı aşıq kimi qələmə vermiş, onun sonralar Naxçıvana və Göyçəyə köçdüyünü bildirmişdir (7).

H. Mirzəyev öz tədqiqatında Ağ Aşığın hansı bölgədən olmasını aydınlaşdırmaq üçün adları çəkilən tədqiqatçıların məqalələrini verib yekun fikrə gəlir və Əli Şamilova haqq qazandırır. H. Mirzəyev bu qənaətə gəlir ki, Ağ Aşıq Allahverdi Şərurun Kosacan kəndindən olmuş, sonradan 40-41 yaşlarında qohumlarının yaşadığı Göyçədəki Kərkibaş kəndinə köçüb orada yaşamışdır. H. Mirzəyev Şərurdakı Kərki kəndinin Göyçədəki Kərkibaş kəndi ilə eyni soydan olması fikrini də vurğulamışdır.

H. Mirzəyev öz tədqiqatında Ağ Aşıq Allahverdinin Şərurun Kosacan kəndi ilə bağlı olan “Ağ Aşıq və Süsənbər” adlı bir dastanını və Şərurla bağlı bir qoşmasını nümunə vermişdir. Bu dastan tam şəkildə Ağ Aşıq – Allahverdinin Şərurun Kosacan kəndindən olduğunu təsdiq edir.

Dastan klassik Azərbaycan dastanlarının struktur poetikasına uyğun olaraq üç ustadnamə ilə başlayır. Dastanda təsvir olunur ki, Şərurun Kosacan kəndindən olan Qara Osman oğlu Arazdöyünün hər iki tayında öz sazı-sözü ilə tanınıb, aşıqlıq edirmiş. Bir gün o, yuxusunda öz atasını görür. Atasına deyir ki, Arazın xəndəyinin başında bir dağdağan ağacı var. Əgər sən onun yerini dəyişməsən, Arazın seli onu yuyub aparacaq. Əgər dəyişsən, dağdağan bar verəndə sənənin də ilk barın – övladın olacaq. Qara Osman atasının sözünə əməl edir və dağdağanı çıxarıb öz həyatında əkir. Dağdağan bar verən ili Qara Osmanın da bir oğlu olur. Adını Allahverdi qoyurlar. İllər dolanır, Qara Osmanın bir qızı da olur. Adını Ümmülbanu qoyurlar.

Allahverdi boya-başa çatır, mollaxanada təhsil alır. Rəngi ağ olduğuna və məlahətli səsinə görə yoldaşları ona “Ağ Aşıq” deyirlər. Günlər keçir, Allahverdi atası Qara Osmandan aşıqlıq sənətini öyrənib el içində şöhrətlənir. O qədər məşhurlaşır ki, Təbrizə, İstanbula, Bağdada, Bəsrəyə və Ruma gedib məclislər yola salır.

Bir gün Telli Cəfər adlı birisi Ağ Aşığı öz oğlunun toyuna dəvət edib məclisi yola salmasını xahiş edir. Qırx gün davam edən bu məclisdə Ağ Aşıq Telli Cəfərin qızı Süsənbəri görüb ona aşiq olur.

Dastanda Aşıq Allahverdinin öz eşqini Süsənbərə bildirməsi bədii-poetik üslubda və Azərbaycan məhəbbət dastanlarına uyğun bir tərzdə verilir. İlk əvvəl Süsənbərə olan məhəbbətini açıq şəkildə bildirməkdən çəkinən Allahverdi sazını götürüb öz məhəbbətini belə ifadə edir:

*Gözəllərə bağlıyırım dastanı, Sonam cıvləlanib qarşımda durur,
Bir mələyin eşqi canı yandırır Xədəngini bağrım başına vurur.
Sərraf olan lələ qoyar qiyməti Bürümür üzünü, mərdanə durur.,
Göz görəndə din-ımanı yandırır. Bir baxışla yüz min canı yandırır.*

*Gözəllər açıbdır Yusif bazarı,
Bəsləyib sinədə Hindistan narı.
Gözüm görür, artır canım azarı,
Ağ Aşıqtək binəvani yandırır.*

Dastanda Aşıq Allahverdinin Süsənbərə olan sevgisi bir neçə bayatı və qoşmalar şəklində verilir. Lakin bu bayatı və qoşmaların heç birində Süsənbərin adı açıq şəkildə verilmir. Qoşmanın hər birində Aşıq Allahverdi qızın adını gizli saxlayır, yalnız mətləbini bildirir:

*Bir maral baxışlı, tər lan cıvləli, Gözləyərkən gözlərimə sataşdı,
Gəlib məni gördü, güldü, qayıtdı. Xəstə canım eşq oduna alışıdı.
Pünhana göstərdi gül camalını, Şəhraydan qıya baxıb ötüşdü,
Buxağına şəbnəm doldu, qayıtdı. Ağ Aşığa nəzər saldı, qayıtdı.*

Bu sözlərdən sonra Süsənbər bilir ki, Ağ Aşığın mətləbi onadır, odur ki, utandığından rəng verib rəng alır. Ağ Aşıq Süsənbərin utandığını görüb öz sevgisini dübarə belə bildirir:

*Yanaqların çox gözəldi, Ağ Aşığın günü qara,
Ay qız, bil sənin, bil sənin. Ciyar oldu hazar para.
Hüsnün huridən əzəldi, Bir busəndi mənə çara,
Ay qız, bil sənin, bil sənin. Ay qız, bil sənin, bil sənin.*

Bu sözdən sonra Aşıq Allahverdi Telli Cəfərin oğlunun toy duvaqqapmasını oxuyub Şərura, Kosacan kəndinə qayıdır. Atasını Qara Osman oğlunun pəjmürdə olduğunu görüb narahat olur və bunun səbəbini sazla soruşur:

*Nədir dərdin, söylə mənə?
Ağlar gözlərim, gözlərim.
Qurban sənə şirin canım,
Ağlar gözlərim, gözlərim.*

Qara Osman oğlu Allahverdiyə ürək-dirək verir və bildirir ki, qəm yemə, Telli Cəfər mənim dostumdur, sözümlü yerə salmaz. İnşallah, gedib qızı sənə alarıq. Aşıq Allahverdi bu sözdən çox sevinir və sazını sinəsinə sıxıb öz halını atasına belə bəyan edir:

*Gülər üz lü, boyu bəstə,
Dağ çəkibdi sinəm üstə.
Ağ Aşığı etdi xəstə,
Qaldım yalvara-yalvara.*

Bu sözlərdən sonra Qara Osman oğlu Allahverdidən sevdiyi qızın adını soruşur. Aşıq Allahverdi sevgilisinin adını atasına belə çatdırır:

*Yaşıl başlı,
Çatma qaşlı,
Şux baxışlı,
Yaraşlıqlı
Süsənbərim.*

Nəhayət, camaat yığılıb Telli Cəfərin qızı Süsənbərə elçi gedirlər. Telli Cəfər çox sınaqlardan sonra qızı Süsənbəri Aşiq Allahverdiyə verməyə razı olur. Qara Osman oğlu Allahverdiyə toy edib gəlini Süsənbəri Şərura, Kosacan kəndinə gətirir. İki sevgili xoşbəxt yaşayırlar.

İllər ötür, Arazdöyən tərəfdə şah qoşunları hücum edib xalqın var-yoxunu talayırlar. Bütün el-oba Dərələyəzə və Göyçə mahalına köçmək məcburiyyətində qalırlar. Aşiq Allahverdi də külfəti ilə birlikdə Göyçəyə köçüb orada məskunlaşır. Ağ Aşığa Göyçə mahalı çox xoş gəlir. Odur ki, ilk gəlişində sazını götürüb Göyçəni belə tərif edir:

*Ağ Aşığın xoş çağıdı,
Gül yamaclar oylağıdı,
Göyçə bir gülşən bağıdı,
Tərifinə dilim gələ.*

Ağ Aşığın bu sözlərindən sonra Süsənbər yurd-yuvasından didərgin düşməsinə dözə bilməyib qəhərlənir. Allahverdi istəklisinə təskinlik vermək üçün dübarə ətraf dağların vəsfinə başlayır ki, Süsənbərin bu yolla könlünü alsın:

*Dağlar, səndən duman qalxar, Ağ Aşıqtək havalısan,
Çərxə dolana-dolana. El-obanın cəlalısan,
Göy guruldar, şimşək çaxar, Bahar fəsli davalısan,
Çərxə dolana-dolana. Çərxə dolana-dolana.*

Nəhayət, onlar gəlib Göyçəyə yetişirlər. Göyçə gölünün füsunkar mənzərəsi Ağ Aşığı məftun edir, bir daha sazını götürüb Göyçənin əsrarəngiz gözəlliyini vəsf edir:

*Göyçə gözəllik oylağı, Güzgüsüdü Göyçə gölü,
Güldü, çiçəkdi yaylağı Tamaşadı bütün eli,,
Murğuz, Murov, Kəpə Şəhdi-şəkər, şirin dili,z dağı,
Can sadağa beləsinə, Can sadağa beləsinə,
Gözlərinin giləsinə. Gözlərinin giləsinə.*

Lakin Göyçə mahalının bu gözəlliyi Aşiq Allahverdinə məftun edib ona el-obasını unudurmur. Aşiq həm özünün, həm də qaçqın düşmüş el-oba igidlərinin doğma vətənlərini heç zaman unutmayacaqlarını, vətənə sədaqətli olacaqlarını vurğulayır:

*Ağ Aşığın odu sönməz,
El-obadan üzü dönməz,
İgidlərin başı enməz,
Can sadağa beləsinə,
Gözlərinin giləsinə.*

Ağ Aşiq külfətinə yer-yurd tapınca karvansarada qalır. Hamı onun başına toplaşır. Aşiq el-obasının başına gələnləri karvansara əhlinə danışır. Onun dərdinə şərikin olanlar xahiş edirlər ki, Arazdöyəndən saz üstündə bir şeir desin. Aşiq Allahverdi başına gələnləri camaata belə çatdırır:

<i>Vətənimdən cida düşdüm</i>	<i>Rəiyyət qərq olur qəmə,</i>	<i>Ağ Aşığı dostu yoxlar,</i>
<i>Bəy əlindən, xan əlindən.</i>	<i>Dərdimizi deyək kimə?</i>	<i>Dərdi-qəmi canda saxlar.</i>
<i>Heç birində insaf yoxdur,</i>	<i>Zəhrimardı, alıb yemə</i>	<i>Köksünə tuşlandı oxlar</i>
<i>Onların aman əlindən.</i>	<i>Kəndxudanın nan əlind</i>	<i>Dilbilməz, nadan əlindən.ən.</i>

Nəhayət, Ağ Aşıq külfətini götürüb Göyçənin Kərkibaş kəndinə gəlir və orada məskunlaşır. Aşıq Allahverdi bir müddət Kərkibaş kəndində yaşayır. Bir gün Sərdar Hüseyn xanın fərraşları Kərkibaşa gəlib bildirirlər ki, Urum elindən Sərdar Hüseyn xan sağalmaz dərdə düşər olub, təbib də Ağ Aşığın qanını ona məlhəm deyib. Gəlmişik Ağ Aşığı Sərdar Hüseynin hüzuruna aparaq.

Aşıq Allahverdi bu xəbəri eşidib bilir ki, daha ömrünün sonudur, Sərdar Hüseyn sağalmaq üçün onu öldürəcək. Ayrılıq məqamında Ağ Aşığın oğlanları Məhərrəm və İsmayıl anaları Süsənbərin boynuna sarılıb ataları üçün zulum-zulüm ağlayırlar. Aşığın bacısı Ümmülbanu da bir tərəfdə gözünün yaşını tökür. Qardaşının ölüm ayağına getməsi Ümmülbanunun yaralı ürəyini göynədir. Dastanın bu hissəsi Ümmülbanu ilə qardaşı Ağ Aşığın bədii mükəlliməsi şəklində verilir.

<i>Ümmülbanu:</i>	<i>Ağ Aşıq:</i>
<i>Can-ciyərim, getmə, aman günüdür,</i>	<i>Gəl görüşək, halallaşaq, ay bacım,</i>
<i>Çaşıb düşmə güzarına Sərdarın.</i>	<i>Gedər oldum hüzuruna Sərdarın.</i>
<i>Baş götürək gedək qürbət diyara,</i>	<i>Yazıq qardaşını qara qul kimi,</i>
<i>Yox etibar ilqarına Sərdarın.</i>	<i>Aparırlar bazarına Sərdarın.</i>
<i>Ümmülbanu:</i>	<i>Ağ Aşıq:</i>
<i>Sənsiz necə dözüüm qəm möhnətinə?</i>	<i>Ağ Aşıq taleyi qara, baxtı kəm,</i>
<i>Özümü öldürərəm düşsən qürbətə.</i>	<i>İqbalıma mənim fəlak baxdı kəm,</i>
<i>Şeytan da vurmaz əl haram dövlətə,</i>	<i>Doğrananda qıyma-qıyma baxdı kəm,</i>
<i>Od ələnsin yollarına Sərdarın.</i>	<i>Ollam məlməh azarına Sərdarın.</i>

Ayrılıq məqamında Ağ Aşıq külfətinin göz yaşlarına dözə bilmir. Böyüdü bəy-başə çatdırdığı iki oğlunun, xatunu Süsənbərin və bacısı Ümmülbanunun qəmlənməsinə “Kərəmi” üstündə cavab verir:

*Ağ Aşıq tutuldu gündə min dərdə,
Huş getdi, qalmaqda ağı da sərdə,
Ayrılıq üz verdi bu bəd səfərdə,
Müştəq oldu qəm-xarına ha dərdim.*

Bu dəmdə Sərdar Hüseynin fərraşları Ağ Aşığı dartıb aparırlar. Ailəsinin ayrılığına dözə bilməyən Ağ Aşıq son məqamda xatunu Süsənbərdən bu sözlərlə ayrılır:

*Sərdar Söyün fərman verdi,
Ağla, mənim Süsənbərim,
Yolum oldu gedər-gəlməz,
Ağla, mənim Süsənbərim,
Gözü yaşlı sitəmkərim!*

Fərraşlar Ağ Aşığı Urum elinə, Sərdar Hüseynin hüzuruna gətirirlər. Sərdar Hüseyn Ağ Aşığın gözəlliyinə, hüsnü cəmalına valeh olur, ondan sazını götürüb bir hava çalıb oxumasını tələb edir. Ağ Aşıq göz üstə deyib özünü Sərdara belə təqdim edir:

*Ağ Aşığam, xətimi-kəlamdır bu gün,
Cənnətül-məvaya götürün məni.
Eldə sirr sözümü etmədim bəyan,
Cəlali-üqbaya yetirin məni.*

Ağ Aşığın bu sözləri Sərdar Hüseynə çox xoş gəlir, tələb edir ki, o, bir hava da oxusun. Ağ Aşıq dübarə oxuyur:

*Ömür oldu tamam, gün oldu tamam,
Götürün çevirin qibləyə məni.
Dursun namazıma on iki imam,
Yetirin cənnəti-əlayə məni.*

*Ellər gələr Ağ Aşığın yasına,
Süsənbər qərq olar qəm dəryasına.
Yar Rəbb, qıyma onun ciüt balasına,
Aparın fənadən üqbayə məni.*

Ağ Aşığın bu cür yanıqlı oxumasından Sərdar Hüseyn halsız olub yuxulayır. Aşığı aparıb Sərdar Hüseynin Gülşən bağında saxlayırlar. Qırx gündən sonra Sərdar oyanır və Ağ Aşığa bildirir ki, sənin sazın-sözün mənim mərəzimin dərmanıdır. Bundan sonra mənim yanımda qalacaqsan.

Ağ Aşıq üç il Sərdarın yanında qalıb onun hüsurunda çalib-oxuyur. Bir gün yenə də Gülşən bağında qəmli-qəmli oxuyarkən Sərdar Hüseyn onun səsinə eşidir və aşığa rəhmi gəlir. O, Ağ Aşığı yanına çağırır ona ənamlar verir və külfətinin yanına yola salır. Dastanın məzmunu Aşıq Allahverdinin Kərkibaş kəndində ailəsi ilə görüşü və məclisdə bir duvaqqapma oxuması ilə sona yetir.

Folklorşünas alimlərimizdən olan mərhum Mürsəl Həkimovun tədqiqatında da göyçəli Ağ Aşığın Şərurdan olması fikri vurğulanır. M.Həkimovun məqaləsində oxuyuruq: “Aşığın Göyçə mahalının Şəfəq kəndində yaşamış qohumlarından 149 yaşlı Əsrəf babanın, 100 yaşlı Kərəm babanın, 49 yaşlı Səkinə nənənin və başqalarının verdikləri məlumatlara görə Ağ Aşıq XVIII əsrin 50-ci illərində (1745-ci ildə) Şəhur mahalının Kosacan kəndində, məşhur Şeyx nəslindən Qara Osmanoglundun ailəsində dünyaya göz açmışdır”.

M.Həkimov məqaləsində Ağ Aşığın bacısı Ümmülbanunun da aşıqlıq sənətini atasından öyrəndiyini və özünün də şeirlər yazmasını, ədəbi irsindən isə qardaşı Ağ Aşığın Uruma gedərkən onunla mükəlliməsindən bir nümunə qaldığını və Ağ Aşığın 1794-95-ci illərdə 40-41 yaşlarında Göyçəyə köçdüyünü bildirir. Bu fikirləri də nəzərə alsaq, Ağ Aşıqların hər ikisinin eyni şəxs olduğunu və həm də Şəhurun Kosacan kəndindən olduğunu söyləməyə şübhə yeri qalmır və bu nəticəyə gəlirik ki, tədqiqatçıların göyçəli Ağ Aşıq Allahverdi kimi təqdim etdikləri el aşığı Naxçıvanın Şəhur mahalının Kosacan kəndindən olan Ağ Aşıq Allahverdidir.

Ağ Aşıq – Allahverdinin öz şeyirdi Aşıq Alı ilə olan iki deyişməsi və ona yazdığı iki şeiri də qalmışdır. Bu deyişmələr H.Mirzəyevin tədqiqatında verilmişdir. Bu deyişməni Dərələyəzin Arpa kəndindən olan Aşıq Hüseyn Şəhurun Aralıq kəndinə köçüb orada yaşayan dayısı Aşıq Məhəmməddən əldə etmişdir.

Deyişmədə Ağ Aşıqla şeyirdi Aşıq Alının dünyanın yaradılması haqqındakı müəmmalı fikirləri və bunların açılması verilir: (11, s.357-358).

Aşıq Alı:

*Əvvəl-əvvəl bu dünyaya
O kimdir ki, maya gəldi
Söylə, kimdən əmr olun
Nə üzünə həyə gəldi?*

Ağ Aşıq:

*Əvvəl-əvvəl bu dünyaya?
Adəm ata, Həvva gəldi.du,
İlahidən əmr olundu,
Yer üzünə həyə gəldi.*

Aşıq Alı:

*Həvva gəldi bu dünyaya,
Məryəm əl götdü duvaya.
Məhəmmədə gəldi sayə,
Kəlmə-kəlmə ayə gəldi.*

Ağ Aşıq:

*Hansı nəyə gəldi maya,
Kim əl götdü duvaya?
Kimin üstə gəldi sayə,
Kəlmə-kəlmə ayə gəldi?*

Aşıq Alı:

*Neçə dəstədi gülümüüz,
Nə idi gəldi dilimiz,
Ey ustad, kimdir pirimiz,
Kimdir ona dayə gəldi?*

Ağ Aşıq:

*On iki imam gülümüüz,
Kəlmədə gəldi dilimiz,
Aşıq Alı, var pirimiz,
Salman ona dayə gəldi.*

Bu deyişmənin Şərurda mühafizə olunması da Şərurlu Ağ Aşıq Allahverdinin Aşıq Alının ustadı olduğunu söyləməyə əsas verir.

H.Mirzəyevin yazdığına görə Mürsəl Həkimovun topladığı materiallarda da Aşıq Alının Vedibasarin Gilanlar kəndində doğulması və 8 yaşında Şərurun Başnoraşın (Cəlilkənd) kəndində molla məktəbinə qoyulması, 12-14 yaşlarında saz sənətini öyrənməsi və Kosacanda Ağ Aşıq Allahverdiyə şəyirdlik etməsi və onunla birlikdə Şərur, Dərələyəz və Vedibasarda aşıqlıq etməsi bildirilir (11, s.441-444).

Folklorşünas Yusif Səfərovun tədqiqatında Aşıq Allahverdinin erməni aşığı Keşişoğlu ilə olan bir deyişməsinə də rast gəlirik (13,s.63). Deyişmənin birinci bəndindən məlum olur ki, guya Aşıq Allahverdi Keşişoğlunun şəyirdi olmuşdur.

Keşişoğlu:

*Şəyird olan qulluq eylər ustada,
Ol mənim yanımda lal, Allahverdi.
Bir məylisdə sözün yoxdu, danışma,
Qalar ürəyində xal, Allahverdi.*

Lakin deyişmənin ikinci bəndində Aşıq Allahverdinin cavabı onun Keşişoğlunun şəyirdi olması faktını alt-üst edir. Çünki aşığı sənəti ənənələrinə görə şəyird ustadının üzünə ağ ola bilməz, həmişə öz ustadının hörmət və ehtiramını saxlayar. Lakin Aşıq Allahverdi bu deyişmədə Keşişoğluya tutarlı cavab verir, hətta onu xırmanda cütə qoşulan mal adlandırır.

Aşıq Allahverdi:

*Əlbət, şəyird olan baxar fərmana,
İndi alımını al, Keşişoğlu.
Tutar qulağından, qoşar xırmana,
Sənsən ağzıbağlı mal, Keşişoğlu.*

Aşıq Allahverdinin bu cavabı belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, soy adından da göründüyü kimi, Keşişoğlu Göyçə tərəflərdə yaşayan erməni mənşəli aşıqlardan olmuş və özünü Aşıq Allahverdinin qarşısında ustad hesab edərək onu şəyird adlandırmışdır. Lakin Aşıq Allahverdi ona tutarlı cavab vermişdir. Deyişmədə Keşişoğlunun mal adlandırılması da Aşıq Allahverdinin (türkün) erməniyə olan mənfi, qisasçı münasibətini ifadə edir. Bütün deyişmə boyu üstünlük Aşıq Allahverdinin tərəfində olur və erməni Keşişoğluna mənfi münasibət sona qədər davam edir.

Keşişoğlu:

*Qulluq et üstada, olmaynan naşı,
Tökəram gözündən al qanlı yaşı.
Hər uşaq bu sözdən çıxarmaz başı,
Kirimiş yerində qal, Allahverdi.*

Aşıq Allahverdi:

*Bir qulaq as sən də bu tək səbirə,
Səntək tülkü neylər məntək bəbirə?
Tutub cənazəndən qoyaram qəbrə,
Döşəram üstündən sal, Keşişoğlu.*

Keşişoğlu:

*Keşişoğlu içib kövsərdən bir cam,
Təcnisi, təxmisi söyləyir tamam.
Yetişsin dadıma sahibim İsam,
Ol mənim yanımda lal, Allahverdi.*

Aşıq Allahverdi:

*Allahverdi qorxmaz pələngdən, şirdən,
Almışam dərşimi ustadi-pirdən.
Xaliq Allah salmaz məni nəzərdən,
Otur sən yerində, qal, Keşişoğlu.*

Ağ Aşıq–Allahverdinin öz şəyirdi Aşıq Alı və Keşişoğlu ilə olan bu deyişmə və şeirlərlə yanaşı, onun özünün yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra şeirləri də mühafizə edilmişdir. Bu şeirlərin bir qismi aşığın kədərli həyat təzi ilə əlaqəlidir.

Aşıq Allahverdi haqqında xalq arasında rəvayətlər də yaradılmışdır. Bu rəvayətlərdən birini hörmətli tədqiqatçılarımızdan olan şair və publisist Budaq Təhməz tapıb üzə çıxarmışdır. Rəvayətdə deyilir ki, Ağ Aşığın şöhrətləndiyini gören bəzi nadanlar ona pislik etməyə çalışır və bu məqsədlə kənddə naxırçılıq edən

erməni Aşota pul verib onu öyrədirlər ki, Ağ Aşığa şər atsın. Bir gün Ağ Aşıq qonşu kənddən məclis yola salmaqdan qayıdarkən naxırçı Aşot onun qarşısını kəsir və deyir ki, mənə inəyimi sən oğurlamısan. Ağ Aşıq çaş-baş qalır və and-aman eləyir ki, bu mənə yaraşan iş deyil. Erməni Aşot əl çəkmiş və kəndxudanın yanına şikayətə gedir. Kəndxuda Ağ Aşığı çağırır sorğu-sual edir. Ağ Aşıq deyir ki, mən bu erməni köpəkoğluna sazımla cavab verəcəyəm.

Rəvayətdə Ağ Aşığın erməni Aşota sazla cavabı belə verilir:

*Gavur oğlu, sənə deyim dəlili,
Sən də çağır Cabbarnan Cəlili.
Get ziyarət eylə kursu Xəlili,
Tut zəngin ipindən, çal, köpəyoğlu
Harda gördün məndə mal, köpəyoğlu.*

*Başına qoymusan dəridən bir pust,
Harda gavur görsən tez olursan dost.
Ermənisən, denə "as, vas, xristos",
Tut zəngin ipindən, çal, köpəyoğlu.,
Harda gördün məndə mal, köpəyoğlu.*

*Adım Allahverdi, Ağ Aşığam mən,
Haqqın kəraməti axır sinəmdən.
Zatı qırıq olub gorbagor dədən,
Tut zəngin ipindən, çal, köpəyoğlu,
Harda gördün məndə mal, köpəyoğlu.*

Ağ Aşığın bu sözlərindən sonra kəndxuda erməninin xislətini bilib onu təhqir edir və yanından qovur.

Xalq içərisində rəvayət şəklini almış bu şeirdə Ağ Aşığın xain və millətçi ermənilərə tənqidi münasibəti milli mövqedən ifadə olunmuşdur. Ağ Aşıq birbaşa axundun hüsurunda erməni Aşotun düşmən mövqeyini açır, hətta onun dədə-babasını da gorbagor və zatı xarab adlandırır. Rəvayətdə Ağ Aşığın ermənilərə ifşaçı münasibəti öz əksini tapmışdır.

Deyilənlər təsdiq edir ki, Şərunun Kosacan kəndindən olan Ağ Aşıq Allahverdi Naxçıvan aşiq mühitinin istedadlı nümayəndələrindən olmuş, özünün sazlı-sözlü yaradıcılığı ilə xalqın yaddaşında yaşamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, I c.. Sabah, 1994.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, üç cildə, I c.. Naxçıvan, Əcəmi, 2010.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, üç cildə, II c.. Naxçıvan, Əcəmi, 2011.
4. Budaq Təhməz, Seçilmiş əsərləri, Bakı; Araz, 2010.
5. Əsgərova Nuray, Ağ Aşıq Allahverdi Kosacanlı, "Şərq qapısı" qəz., 6 mart 2009.
6. Həkimov Mürsəl, Aşıq Alımın sazlı-sözlü dünyası, "Sovet Naxçıvanı" qəz., 3 sentyabr 1981.
7. Hüseyn Arif, (Aşıq Allahverdi haq) "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 9 may 1912.
8. Qədimov Əsgər, Aşıq Məmmədcəfər, "Şərq qapısı" qəz., 7 dekabr 1977
9. Qədimov Əsgər, Aşıq Nəcəfəli, Naxçıvan ensiklopediyası, I c., 2005, s.38
10. Məmmədova N. (Aşıq Allahverdi haq.) "Azərbaycan qadını" jur., 1981, №11.
11. Mirzəyev Həsən, Dərələyəz folkloru, Əsərləri, 8-ci cild, Bakı, Elm, 2006.
12. Nəbiyev Azad, Naxçıvan folklor mühiti, "Azərbaycan" qəz., 10 oktyabr 2010.
13. Səfərov Yusif, Naxçıvan aşiq ədəbi mühiti, Naxçıvan, Əcəmi, 2009.
14. Şərun folkloru (Rafiq Odayın təqdimatında), Bakı, Nurlan, 2006.

ABSTRACT

Asger Qadimov

ASHUG ALLAHVERDI (AGH ASHUG)

The article deals with the life and activity of Ashug Allahverdi, who was known as Agh Ashug and was one of folk ashugs in Sharur region of Nakhchivan. Analyzing the views of researchers such as Hussain Arif, Nazila Mammadova, Mursal Hakimov, Ali Shamilov and Hasan Mirzayev to substantiate Agh Ashug Allahverdi from Kosacan village of Sharur and Agh Ashug Allahverdi from Goyche to be the same literary personality, the author concludes that Agh Ashug known as different ashugs is Ashug Allahverdi from Kosacan village of Sharur. At the age of 40-41, he moved to the village of Kerkibash in Goyche where his relatives lived and settled there.

The article researches Ashug Allahverdi's epos "Agh Ashug and Susanbar", deyishmes with his apprentice Ashug Ali from Goyche, as well as Armenian ashug known as Keshishoghlu. Ashug Allahverdi's valuable goshmas and geraylis with social content, bayatis written in the style of folk poetry and ustadnames with didactic content are researched.

The author also analyzes narrations about Ashug Allahverdi and evaluates their social and national features highly. In this regard, Ashug Allahverdi's argument with Armenian shepherd Ashot is of great importance for our modern era.

РЕЗЮМЕ

Аскер Гадимов

АШУГ АЛЛАХВЕРДИ (АГ АШУГ)

В статье освещается жизнь и творческий путь Ашуга Аллахверди, являющегося народным певцом Шарурского региона Нахчывана и признанного псевдонимом Аг Ашуг.

Чтобы обосновать мысль, что Аг Ашуг Аллахверди из Гейче и Аг Ашуг Аллахверди из села Косаджан Шарурского фактически является одним и тем же литературным лицом, ставшей причиной научных полемик и не нашедшей своего решения на сегодняшний день, автор, привлекая к анализу мнения таких исследователей, как Гусейна Арифа, Назилы Мамедовой, Мурсала Хакимова, Али Шамилова и Гасана Мирзоева, приходит к такому заключению, что признанные как отдельные ашуги Аг Ашуг является Ашугом Аллахверди из села Косаджан Шарурского района. Он в возрасте 40-41 год переселился к родственникам, проживающим в селе Кяркибаш Гейчинского района.

В статье к исследованию привлечены и оценены дастан "Аг Ашуг и Сусанбар" Ашуга Аллахверди, его состязание-спор со своим учеником из Гейче Ашугом Алы, а также с армянским ашугом, прославленным по псевдониму "Кешишоглу". Автор также исследует гошмы и герайлы Ашуга Аллахверди, имеющих ценным общественным содержанием, его баяты, написанные в духе народного стиха, и уstadname дидактического содержания.

Исследователь также привлек к анализу народные предания об Ашуге Аллахверди, оценил их общественные и национальные особенности. В этом отношении особую актуальность для современного периода является спор-схватка Ашуга Аллахверди с пастухом крупного рогатого скота села армянина по национальности Ашота. В предании позиция национального вражества армянина Ашота в отношении азербайджанскому народу и его народному искусству разоблачается в сатирическом стихотворном творчестве Ашуга Аллахверди. Приведенный в статье данный факт еще раз подтверждает историческую вражескую позицию армян в отношении азербайджанского народа.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

HÜSEYN HƏŞİMLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512

ƏLİ MƏHZUNUN “ƏDƏBİYYATA DAİR” ƏSƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri əsər, Əli Məhzun***Key words:** *Azerbaijan literature, literary-theoretical work, Ali Mahzun***Ключевые слова:** *Азербайджанская литература, литературно-теоретическое произведение, Али Махзун*

İyirminci əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının unudulmuş simalarından olan Əli Məhzun Rəhimov (1886-1934) İrəvan ədəbi mühitinin yetirməsi idi. O, “Molla Nəsrəddin”də və digər satirik mətbuat orqanlarında çoxsaylı əsərlər dərc etdirmiş, şair, publisist, naşir, tərcüməçi və ədəbiyyatşünas kimi tanınmışdır. Ə.Məhzunun yaradıcılıq fəaliyyətinin bir qolu da ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır. Bu baxımdan onun İrəvanda redaktoru olduğu “Bürhani-həqiqət” jurnalında 1917-ci ildə dərc etdirdiyi “Ədəbiyyata dair” başlıqlı silsilə məqalələri xüsusi maraq doğurur.

Ötən əsrin ilk onilliklərində filoloji mühitimizdə ədəbiyyat tarixçiliyinin və ədəbi tənqidin xüsusi çəkisi olduğu halda, bu sözləri ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsinə aid etmək çətindir. Yəni həmin mərhələdə ədəbi-nəzəri yönümlü əsərlər sayca az olmuşdur. Bu mənada Əli Məhzunun “Ədəbiyyata dair” silsiləsinin xüsusi əhəmiyyətini qeyd etməliyik. Mərhum ədəbiyyatşünas, akademik Kamal Talıbzadə “Ədəbiyyata dair”i o dövrdəki azsaylı nəzəri əsərlər – R.Əfəndiyevin “Bəsirətül-ətfal” (1901), A.Şaiqlə H.Cavidin “Ədəbiyyat dərsləri” (1919), eləcə də mətni dövrümüzə çatmamış A.Səhhətin “Türkcə əruz”, A.Şaiqin “Qaideyi- ədəbiyyat” əsərləri sırasında xatırlatmış (10, səh. 129), eyni zamanda Ə.Məhzunun bu əsərinin yazılmasında “Türkiyədə çap olunan “qəvaidi-ədəbiyyə”lərin təsirini” də vurğulamışdır (10, səh. 330). Belə qısa qeydlərlə yanaşı, deməliyik ki, Ə.Məhzunun “Ədəbiyyata dair” əsəri son vaxtlaradək tədqiq edilərək öyrənilməmişdir. Bu sətirlərin müəllifi həmin əsərə ayrıca diqqət yetirmiş və çapa hazırlayaraq nəşr etdirmişdir (3; 4).

Qeyd edək ki, Ə.Məhzunun “Ədəbiyyata dair” məqalələr silsiləsi “Bürhani-həqiqət”in 2-ci sayından başlayaraq sonuncu-doqquzuncu sayınadək bütün nömrələrdə hissə-hissə verilmişdir (7). Jurnalın nəşri dayandığından silsilənin nəşri də natamam qalmışdır. Lakin çap olunmuş hissələr də Ə.Məhzunun klassik Şərq poetikasının qayda-qanunlarına yaxından bələd olduğunu, nəzəri məsələləri mümkün qədər sadə, anlaşılıqlı dildə izah edə bilmək bacarığını, mütaliə dairəsinin genişliyini göstərməkdədir.

Bu dəyərli elmi əsərin giriş hissəsində müəllif öz məqam və məqsədini müfəssəl şəkildə açıqlamışdır. Ədəbiyyatımıza dair kitabların çapının yox dərəcəsində olduğunu, ədəbi məcmuələrin də qapandığını (1917-ci ildə vəziyyət ümumən bu sahədə ağır idi – H.H.) qeyd edən müəllif vurğulayır ki: “Ədəbiyyatımız yoxdur!” - kəlmələri bir çox ağızlardan eşidilməkdədir”. Belə əsassız iradlara cavab verməyi “milli -vəzifə” sayan, “Ədəbiyyatımız yoxdur!” - deyib Puşkinlərə, Lermontovlara, ümumən Qərb xalqlarının söz sənətinə üz tutaraq doğma ədəbi ənənələri unudan bəzi ziyalılara Ə.Məhzunun cavabı konkret və birmənalıdır: “Ədəbiyyatımız var və pək də parlaq və mükəmməldir!”. Söz sənətimizin zəngin poetik dünyasını, yaradıcılıq axtarışlarını nəzərə çatdırmaq, Şərfin, o cümlədən türk

xalqlarının, bu sırada həmvətənlərimizin qiymətli ədəbi təcrübəsini oxuculara elmi şəkildə təqdim etmək məqsədi daşıyan “Ədəbiyyata dair” məhz belə bir tarixi şəraitdə ortaya çıxmışdır.

Sonra isə Ə.Məhzun “Ədəbiyyat nə deməkdir?” sualını cavablandırır, söz sənətinin “ali və məmduh mərifət” olduğuna, insanlara “ədəb xislətləri” öyrətdiyinə, bədii yaradıcılığın fikir və düşüncə ilə bağlılıq dərəcəsinə diqqət yetirir, “Zehnin xidməti insanlarda bir çox fikir və mülahizələr törətməkdən ibarətdir”, - qənaətinə gəlir.Ədəbi əsərlərdə düşüncənin ifadəsinin dolğun səviyyə və xarakterini vacib sayan ədəbiyyatşünas oxucuya təqdim olunan fikrin beş əsas növünü fərqləndirir:

- “Fikrin hər kəsin anlaya biləcəyi surətdə meydana çıxması – sadəlik”;
- “Zahirdə adi görünən, amma əslində “bir tərifi, bir kinayəni göstərən – “sadədilanəlik”;
- “Fikirdə “ilk nəzərdə anlaşılan mənadan savayı, başqa bir mənənin da varlığı – incəlik”;
- “Fikirlərdə bir şeyi əzəmətli və mübaligəli göstərmək – şiddət”;
- “Əksəriyyətlə lətif və ülvi təsəvvürləri göstərmək – parlaqlıq”.

Elmi izahlar və bədii parçalardan gətirilən nümunələr əsasında Ə.Məhzun ədəbi əsərlərdə fikrin ifadəsində müşahidə olunan başlıca formaları müfəssəl şəkildə nəzərə çatdırmışdır.

“Ədəbiyyata dair” silsiləsində “Yazmaq” bölməsi xüsusi maraq doğuran materiallar sırasındadır. Bədii əsərin yazılmasında müəllifin nəyə əsaslanması məsələsi XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan ədəbi fikrini ən çox məşğul edən mövzulardan idi. Dövrün ayrı-ayrı tanınmış qələm sahibləri həmin problemə dair maraqlı fikirlər irəli sürmüşdülər – bu həm də yeni ədəbiyyat yaratmaq istiqamətindəki axtarışların nəzəri əks-sədası idi. Bu mülahizələrin bir çoxunda bədii yaradıcılıqda hissiyyat problemi önə çəkilirdi. Maarifçi ədib Rəşid bəy Əfəndiyev 1901-ci ildə çap etdirdiyi “Bəsirətül-ətfal” kitabında yazırdı: “Yazı yazdığımız vaxt hər şeydən müqəddəm hissiyyata tabe olmaq lazım gəlir. Belə olmadığı surətdə yazılmış kəlamın insanın qəlbinə təsiri olmaz. Çünki... yazı vasitəsilə başqasının hissiyyatı-qəlbinə oyandırmaq və mütəəssir eləmək hər birərbabi-qələmin... avazimətinidir” (bax: 1, səh. 95-96). Məşhur ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin Tiflisdə çıxan “Şərqi-Rus” qəzetinin 18 dekabr 1904-cü il tarixli 252-ci sayında dərc etdirdiyi “Ədəbiyyatımıza dair məktub” məqaləsində də analoji baxışla rastlaşırıq: “Ağıl və zor ilə yazılmış kəlam nə qədər mövzun və müfəssəl olsa da oxuculara təsir edə bilməz. Hissiyatı-qəlbiyyə bəlağət və fəsahtin əvvəlinci müəllimidir... Əşar və asarın törənəcək yeri hissiyyat ola və hissiyyat nə qədər ali və təbii olsa, bir o qədər kəlamın təsiri artıq olacaqdır” (5, səh. 100). Tanınmış ədib Abbas Səhhətin 1905-ci ildə “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi “Tazə şeir nasıl olmalıdır?” məqaləsi də bu baxımdan maraq doğurur. Bədii yaradıcılıq prosesində hissiyyatın xüsusi önəm daşdığını vurğulayan müəllifin qənaətləri belədir: “Yazı yazdığımız vaxt hər şeydən müqəddəm hissiyyata tabe olmaq gərəkdir... Hissiyat iki növdür: cəli və təbii...Hissiyatı-cəliyyənin kimsəyə təsiri ola bilməz. Hissiyatı-təbiiyyədir ki, başqasına təsir edər” (9, səh. 7). Göründüyü kimi, bu məqalədə A.Səhhət “sentimentalizm mövqeyindən çıxış etmişdi” (2, səh. 208). Lakin onu da unutmayaq ki, bu müəlliflərin heç də hamısı yalnız sentimentalizm estetikası baxımından çıxış etmirdilər. Onlar bədii yaradıcılıqda hissiyyatı əsas götürərkən həm də sənətkarın gerçəkliyə, təbiiliyə sədaqət mövqeyində dayanmasını, mühit və insanları təbii hissiyyatın köməyi ilə canlandırmalarını lazım bilirdilər... Əli Məhzun Rəhimov da hissiyyat probleminə yanaşarkən digər müasirləri ilə analoji mövqedən çıxış etmiş, bədii əsər yazarkən hissiyyata istinad vacib saymışdır, – bu isə həm təbiiliyə, gerçəkliyə uyğunluq, həm də sentimentalizm estetikasına bağlılıq kimi anlaşılmalıdır.

Əli Məhzun da bədii əsərlərin yaranma prosesində, söz sənətinin oxucuya inandırıcı təsir göstərməsinin təmin olunmasında hissiyyatı əsas götürməyin vacibliyini vurğulayaraq yazırdı: “Yazı yazdığımız zaman hər şeydən əvvəlcə hissiyyatımıza rücu və təbəiiyyət edəcəyimiz təbiidir. Belə olmazsa, yazdığımız yazıların başqaların, daha doğrusu, oxucuların qəlblərində bir təsir hasil edəcəyinə kəndimiz belə etimad etməyib, inanmırız... Qəlbin hissiyyatı qayıрма (saxta, cəli) ola bilməz. Saxta

olursa, o zaman dəxi ona qəlb hissiyyatı demək olmaz. Çünki həqiqi hissiyyat məhz zühuru olan sahibinin qəlbini mütəəssir etdiyi kimi, oxucuların da qəlblərinə təsir edə bilən hissiyyata deyilir". Göründüyü kimi, Ə.Məhzun da hissiyyatı həqiqi və saxta olmaqla iki yerə ayırmışdır. O, eyni zamanda, hissiyyatın saxta, yaxud həqiqi olduğunu qəlb vasitəsilə müəyyənləşdirməyin mümkünlüyünü bildirmişdir: "Hissiyatın saxta olub-olmadığını kəndi hissimizlə anlaya biləriz. Qəlbimizi mütəəssir etməyən asari-ədəbiyyə isə həqiqi hissiyyatdan hesab olunamaz". Bir maraqlı cəhət də müşahidə olunur. Ə.Məhzunun fikrincə, müəllif bədii əsəri əvvəlcə hissiyyatının təbii axarı ilə yazmalı, yalnız bu ilkin variant ortada olduqdan sonra "qəvaidi-ədəbiyyə və imla səhv və nöqsanlarını təshih etməlidir", "çünki hissiyyatımızı kağıza ... yazdığımız zaman həm də qəvaidi nəzərdə tutmaq mühərriri çaşdırar". "Ədəbiyyata dair" in bütün bölmələrində, o cümlədən hissiyyata aid səhifələrdə Ə.Məhzun, oxucular üçün daha anlaşıqlı olsun deyər, nəzəri anlayışların izahı zamanı həm bədii ədəbiyyatdan, həm də adi məişət nitqindən, yazışmalarından misallar gətirərək fikrini əsaslandırılmışdır. Məsələn, hissiyyatın daha təsirli ifadəsi barədə təsəvvürü dəqiqləşdirmək üçün o, ailəsindən uzaqda yaşayan bir cocuğun həsrətini bildirən məktubu iki fərqli variantda nəzərə çatdırmaqla mətləbi aydınlaşdırmışdır. Ə.Məhzun eyni zamanda, əsl hissiyyatın "insanın xəbəri olmadan onun qəlbində doğduğunu" yazmışdır.

"Ədəbiyyata dair"də həqiqi, təbii hissiyyatın müxtəlif növləri barədə təsnifatla da qarşılaşırıq. Ə.Məhzunun bölgüsü belədir: hissiyyati-sadətilanə; hissiyyati-rəqiqə; hissiyyati-mühəyyicə; hissiyyati-alıyyə. Bu növlərin hər birinin sadədən alıyə dəqiq qiymətləndirilməsi və nümunələr əsasında izahı Əli Məhzunun dolğun ədəbi-elmi dünyagörüşündən xəbər verir. Ali hissiyyatı "könlümüzə heyrət və ülviyyətlə təsir edən hissiyyat" sayan, müvafiq şeir parçasını nümunə gətirən ədəbiyyatşünas hissiyyati-mühəyyicəni (həyəcanlandıran hissiyyatı) belə izah etmişdir: "Qəlbimizdə şiddətli xələcanlar hasil edən və gözlərimizdən yaş gətirəcək qədər rıqqətimizə bais olan hissiyyat mühəyyicidir". Gətirilən nümunə də bu fikri tamamlayır: "Bir atanın vəfat etmiş qızı üçün söylədiyi bu sözlər kimi: "...Zavallı qızım! Gözlərim sənin üçün qan ağlayır. Üzünü, gözlərini, dodaqlarını yad etdikcə gözlərimdən yaşlar axır... Ah... Sənin dərdinə qarşı dərmanlar belə ağlasalar, yaraşar! Yavrum! Sən cənnətdə bülbüllər kimi göz! Baban məzarın başı ucunda ağlamağa məhkumdur". Hissiyatın bədii ifadəsi ilə bağlı gətirilən nümunələr sırasında Osmanlı ədibi M.Ə.Recaizadənin misraları da diqqəti çəkir.

Göründüyü kimi, Ə.Məhzun bədii yaradıcılıqda hadisə və personajların, ümumən təsvirin ilk növbədə hissiyyat prizmasından süzülməsinə, yazılmış əsərin oxucuların hissiyyatına təsir göstərmək qüdrətinə malik olmasını mühüm şərt saymışdır. Ə.Məhzunun bu kimi fikirləri, elmi təhlilləri həm də sentimentalizmin Şərq zəminində tədqiqi baxımından indi də əhəmiyyətlidir.

"Ədəbiyyata dair" in sonrakı bölmələrində klassik Şərq poetikası üçün səciyyəvi olan bir sıra mühüm anlayışların izahı verilmişdir. "Zəfi-təlif" i fikrin dolaşmaq ifadəsinin təzahürlərindən biri sayan müəllif "təqid" i kəlamın "mənyə-məqsudə tamı ilə bənzəməməsi" kimi izah etmişdir.

Bədii dildə lüzumsuz yerə alınma sözlərin işlənməsini hazırkı filologiyada "varvarizm" adlandırırlar. Dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış alınma sözlərdən fərqli olaraq varvarizmlər ehtiyac olmadığı halda işlədilir, alınma sözlər "bədii dildə o zaman varvarizm halına düşür ki, ədib onları yersiz işlətsin, sistem halında yazının mətninə salsın" (8, səh. 88). Klassik Şərq poetikasında varvarizmlərə "qərabət" deyilir. Ə.Məhzun da ona bu adla izah vermişdir: "Əksərən ən qəliz, yəni başa düşülməyən kəlmələrin istemalı kəlamda qərabət törədir... Misal: Direktor məni uçitelskaya priqlasit edib, uçitellərin povideniyalarına dair məlumat prosit elədi".

Ədəbi dildə lüzumsuz təkrarların ağırlıq yaratdığını nəzərə çatdıran müəllif bu halı "kirsəti-təkrar" adıyla şərh etmişdir. Ə.Məhzun hazırkı filologiyada "alliterasiya" və "assonans" adlandırılan təzahürlərə də diqqət yetirmişdir. Eyni bir samit, yaxud sait səsin üstün iştirakıyla yaranmış sözlərdən qurulan misralar, yaxud cümlələr müəyyən ahəngdarlığa malik olmaqla yanaşı, tələffüzü də çətinləşdirir. Folklorumuzdakı yanılmaclar bu qəbildəndir. Şeir dilində də bu hala çox rast gəlinir.

Klassik Şərq poetikası terminologiyasına uyğun olaraq Ə.Məhzun bu halı “tənafür” adlandırmış, türk şairi Asim Əfəndinin misraları ilə yanaşı bir yanılıtmacı da misal göstərmişdir: “Qırx küp, qırxı da qulpu qırx küp!”.

Tələffüzlə ədəbi yazını fərqləndirməyi vacib sayan Ə.Məhzun sözlərin deyildiyi kimi yazılışını, yəni orfoepik normaların orfoqrafik qaydaları üstələməsini “imlasızlıq” sayaraq ondan uzaqlaşmağı məqsədəuyğun hesab etmişdir. Nəzərdə tutulan mənanın dərhal anladılması isə “vüzuf”dur və bu da öz şərhini tapmışdır.

Məqalələr silsiləsində dolğun təbiət təsirlərinin bədii əsərlərdəki mövqeyi, bunların, yəni peyzajların yaradılmasının heç də asan olmadığı nəzərə çatdırılmış, türk şairi Müəllim Nacinin dağ başını təsvir edən misraları nümunə gətirilmişdir:

...Sənsən yenə ey müşərrəfül-fərş,
Cənnətlərin ortasında bir fərş.
Əlvani-xəfifə tağ bər tağ,
Bir mövcəli nur içində afaq.
Səthicə baxanlar aldanırlar,
Dağ parçaların bulut sanırlar
Olmuş qovuşunca ruzigara,
Əbri-səhəri həzar parə.

Bədii dildəki “miftəhiyyət” barədə də Ə.Məhzunun izahları yığcam və konkretir. Xüsusən qısa, yığcam sözlərlə çox məna ifadə etməyə diqqət yetirən müəllif bunun “icazi-qəsr” və “izaci-həzf” növlərini ayırmışdır. İcazın hər iki növünün zərb-məsəllərdə, aforizmlərdə geniş işlənməsi də elmi şəkildə və nümunələr əsasında dəyərləndirilmişdir: “Qərəz mərəzdir”, “Hər yeni ləzizdir” kimi misallar bu qəbildəndir.

Ədəbi dildə ümumi ahəngdarlıq məsələləri barədə yazılanlar da maraq doğurur. Tək hecalı sözlərdən dalbadal istifadəni, lüzumsuz söz və səs təkrarlarını, ağırlıq yaradan izafət birləşmələrini bu cəhətdən məqbul saymayan Ə.Məhzun əslində əruz vəznə ilə bağlı bir məqama da diqqət yetirmişdir. Bəllidir ki, əruz vəznə uzun və qısa hecaların müəyyən sistem üzrə düzülüşünə əsaslanır. Bu zaman Azərbaycan sözlərinin bir qismi süni uzadılmaya məruz qalır. Ə.Məhzun buna toxunaraq bədii ədəbiyyatda kəlmənin tələffüzündə süni uzatma, yaxud qısaltmaya yol verməmək qənaətinə gəlmişdir.

“Ədəbiyyata dair”in maraqlı bölmələrindən biri də bədii üslublarla bağlıdır, müəllif üslubları üç qismə bölmüşdür: Üslubi-sadə; Üslubi-müzəyyən; Üslubi-ali.

Üslubi-sadəni (sadə üslubu) Osmanlı ədibi Şinasidən gətirilən şeir parçası əsasında izah edən Ə.Məhzun “üslubi-müzəyyən”i, yəni zinətli, bəzəkli üslubu belə aydınlaşdırmışdır: “Üslubi-müzəyyən ədəbiyyat zinətlərinin kafəsi ilə zinətləndiyi üçün müzəyyən adlanır”. Bu üsluba aid bədii nümunə məşhur türk şairi Mahmud Əkrəm Recaizadədən gətirilmişdir:

Yeni açmış şükufə rəna,
Nasıl etməz zəmanə istiğfa?
Sanki bir ləmey-i-lətafətdir,
Yan ki, bir mövcə tərəvətdir.
Nəqşeyi-feyzi- xuda təcəlla, ruh,
Nişveyi-ruhbəxş, cami-səbuh...

Üslubi-alidə “hissiyatın ülvyyətinə bir şiddət əlavə olunduğunu” aparıcı keyfiyyət sayan Ə.Məhzun münacat, mərsiyə və s. əsərlərin bu üslub əsasında yazıldığını bildirmiş, müvafiq bədii nümunə də göstərmişdir.

Bəllidir ki, müasir ədəbiyyat nəzəriyyəsində, nəzəri-estetik fikirdə bədii əsərlərin estetik xüsusiyyətlərinin izahı zamanı bir sıra kateqoriyalar müəyyənləşdirilmişdir: komiklik, faciəvilik, gözəllik, ülvilik. Maraqlıdır ki, Ə.Məhzunun “Ədəbiyyata dair” əsərində ülvyyət kateqoriyası da təhlilini tapmışdır. O, “ülvyyət-sərfə”, “ülvyyəti-fikir”, “ülvyyəti-hiss”, “ülvyyəti-xəyal” kimi bədii-estetik anlayışları fərqləndirmiş, onların əsas özəlliklərini müfəssəl şəkildə şərh etmişdir. “Ülvyyəti-sərfə”nin daha çox kontekst daxilində gerçəkləşdiyini bildirən müəllif “ülvyyəti-fikir”i, yəni fikir ülvyyətini “təsəvvürdəki əzəmətlə” bağlayaraq bədii qayənin təmtəraqlı ifadəsi ilə əlaqələndirmişdir. Ə.Məhzunun haqlı qənaətinə görə, hissın ülvyyəti, ilk növbədə, qəlbin həyəcanının təzahürüdür: “Qəlbin təbdil əhvalından dolayı, yerdən yerə izhar etdiyi həyəcana ülvyyəti- hiss deyilir”.

Ülvyyəti-xəyalın bədii təsəvvürlə, sənətkar təxəyyülü ilə bağlılığı barədə deyilənlər də konkretliyi və dəqiqliyi ilə seçilir: “Böyük bir şey və ya böyük bir işi parlaq bir surətdə təsəvvür etməyə ülvyyəti-xəyal deyilir”. Osmanlı ədibi Təpədəlinizadə Kamildən gətirilən altı bəndlik şeir parçası da bədii ədəbiyyatda xəyalın ülvyyətinin, sənətkar təxəyyülünün hüdudsuz imkanlarının ədəbi yaradıcılıq üçün önəmini əyani şəkildə göstərir:

Səmanı, dağları, ulduzları, ənharı seyr eylə!
Havadan, nuri-zülmətdən çıxan əfkarı seyr eylə!
Həman yekdigər ilə söyləşən əscarı seyr eylə!
Şu heyrlər verən qarşındakı asarı seyr eylə!
Günəşlərdir, qəmərlərdir, şafəqlərdir, səhərlərdir,
Şu halımda məni şair edən yerlər bu yerlərdir!...

Bunun davamında isə Ə.Məhzun yenidən üslub məsələsinə qayıdaraq “üslubi -həqiqi” ilə “üslubi-məcəzi”ni qarşılaşdırır. O da diqqəti çəkir ki, müəllif həmin anlayışların daha yaxşı izahı üçün eyni bir fikri həm üslubi-həqiqi, həm də üslubi-məcəzi vasitəsilə nəzərə çatdıraraq oxucunun müqayisəli qavramı üçün şərait yaratmışdır. Belə ki, şam ağacının ilin bütün fəsillərində yaşıl olması fikri “sadə bir tərz-i-bəyan”, yəni üslubi-həqiqi vasitəsilə bu cür təqdim olunur: “Şam ağacı qışda da, yazda da yaşıl duruyor”. “Üslubi-həqiqinin şairanə bir surətdə təfsiri”, yəni fikrin bədii təsvir vasitələri ilə nəzərə çatdırılması əsasında yaranan üslubi-məcəzidə isə yuxarıda göstərilən fikir öz ifadəsini bu cür tapır:

Şu ağac çeşmi-ibrətə uruyor,
Yazda da, qışda da yaşıl duruyor.
Zənn edirsən, çəmən qiyam etmiş,
Qüdrəti-həqqə ehtiram etmiş.

Fərq göz qabağındadır. Bu parçadakı istiarə, təşbeh kimi məcazlar, yəni bədii təsvir vasitələri, doğrudan da, üslubi-məcəzini yaradan faktorlar sırasındadır.

Bədii təsvir vasitələrinin məcazilik əsasında qurulduğunu düzgün müəyyənləşdirən Ə.Məhzun “məcazi-təxəyyüli” istilahından da istifadə etmiş, onun “həqiqi təssüratdan daha mühüm və əsər edici bir surətdə” təzahürünü vurğulamaqla bədiyyatda önəmli rolunu göstərmişdir. Məcəzi-təxəyyülinin, müasir ədəbi terminologiya ilə desək, məcazların (bədii təsvir vasitələrinin) istiarə, təşbih, məcazi-mürsəl, təriz, touriyyə, təlmih, təzad, təşxis, müsakilə və digər növlərini sadalayan Ə.Məhzunun təsnifatında çağdaş bölgülərdən bəzi fərqləşmənin olduğunu da deməliyik. Məsələn, hazırkı

ədəbiyyatşünaslıq təzadı, kinayəni məcazlara aid etməyərək bədii ifadə vasitələri sırasında öyrənir. Ə.Məhzun isə klassik Şərq poetikasının prinsiplərinə uyğun olaraq onları məcazlara aid etməyə üstünlük vermişdir. Məcəzin ayrı-ayrı növlərinin müfəssəl şərhə də Ə.Məhzunun Şərq ədəbi-nəzəri fikrinə yaxından bələdliyini nümayiş etdirir. Məcəzin işlədilməsi zamanı sənətkarın maksimum diqqətli və dəqiq olmasını, inandırıcı bədii təsvir vasitələri yaratmasını da Ə.Məhzun vacib şərt saymışdır. Məsələn, təşbihin izahında müəllif həmin fikrini çox sadə şəkildə bu cür nəzərə çatdırmışdır: “Bir mühərrir istədiyi halda əlindəki qələmi nizəyə, ata, qılınca, bülbülə, oxa, əjdahaya və hətta bir mükəlləf şəxsə təşbih edə bilər. Ancaq qələm isə bu qədər şeyin hamısına bənzəməz. Zor və güc ilə bənzədilsə, kəndirbazın yalançısının təqlidi kimi, gülünc bir şey meydana çıxar”.

Ə.Məhzunun məcazi-mürsəl barədəki izahı daha çox maraqlıdır. Onun bu istilahlı bağlı şərhləri çağdaş filologiyanın metonimiya və sinekdoxa barədəki izahlarını yada salır. Xüsusən külldə (tamda) cüzün (hissənin), cüzdə küllün ifadəsi məsələsinə baxış diqqəti çəkir. Müasir ədəbiyyatşünaslığın elmi qənaəti belədir: “Metonimiya deyilən başqa bir məcaz da vardır ki, burada hadisənin ümumi (küll) ilə bir hissəsi (cüzi) müqayisə edilir. Bəzən hissənin adını çəkməklə hadisənin ümumisi, ümuminin adını çəkməklə bir hissə nəzərdə tutulur” (8, səh. 101). Ə.Məhzun isə beş növdən söz açdığı məcazi-mürsəlin ilk növünü belə dəyərləndirmişdir: “Cüziyyət külliyyətdir ki, cüzün adını küllə, yaxud küllün adını cüzə verməkdən ibarətdir”. Məcəzi-mürsəlin digər dörd növü də əslində mahiyyət etibarlı ilə metonimik xarakterlidir (hal ilə məhəll, ümumi ilə xüsusi və s. arasında münasibətin ifadəsi).

Təriz və kinayəni ayrı-ayrı başlıqlar altında izah edib bir-birindən fərqləndirən Ə.Məhzun kinayənin “sözü əksinə söyləmək, yəni yaxşılıqdan bəhs etdikdə pisliyi və pisləkdən bəhs etdikdə yaxşılığı anlatmaq” əsasında formalaşdığına diqqəti yönəltmişdir: “Bir nəfər cocuğun fəna hərəkətinə qarşı: “Çox sağ ol, oğlum, şüurlu olduğuna şübhə yoxdur” demək kimi”.

Ə.Məhzunun “touriyə və təlmih” barədəki izahları da klassik Şərq poetikasının müəyyən kateqoriyalarını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Müasir ədəbiyyatşünaslığın rəyincə isə “touriyə-açıq deyilən bir sözün yaxın zahiri mənası arxasında gizli, uzaq mənasına işarə etməkdir” (6, səh. 74).

İndi isə Ə.Məhzunun şərhinə diqqət verək: “Touriyə və təlmih başqa bir şey xatirə gətirmək üçün bir şey söyləməkdir. Təyin etdiyi şey ilə gizlətdiyi və işarə ilə anladacağı başqa şey arasında bir münasibət salmaqdır ki, onu kəşf etmək fəqət oxuculara və qulaq asanlara aid olur”. Göründüyü kimi, Ə.Məhzunun izahı da konkret və dəqiqdir.

Ədəbiyyatşünasın əlimizdə olan əsərinin son izahı təzad və müqabilə barəsindədir: “Təzad və müqabilə iki müxtəlif fikrin qarşılaşdırılmasından ibarətdir. Misal: “Ağlaram, xatirə düşdükcə gülüşdüklerimiz”.Sözsüz ki, burada “ağlamaq” və “gülmək” antonimlərdən istifadə yolu ilə təzad yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, 9-cu saydan sonra “Bürhani-həqiqət”in nəşri dayandığından Ə.Məhzunun “Ədəbiyyata dair” elmi əsərinin qalan hissələrinin oxuculara çatdırılması baş tutmamışdır. Əldə olan məqalələr, müəllifin toxunduğu mətləblər deməyə əsas verir ki, Ə.Məhzun klassik Şərq poetikasının təcrübəsinə, eləcə də öz dövründəki ədəbiyyatşünaslığın səviyyəsinə uyğun olaraq başlıca ədəbi-nəzəri mövzuları, anlayışları əhatə etmək niyyətində olmuşdur.

Bütövlükdə tanınmış şair-publisist və ədəbiyyatşünas Əli Məhzunun 1917-ci ildə yazıb çap etdirdiyi “Ədəbiyyata dair” adlı elmi əsəri bu günkü filologiyamız üçün də əhəmiyyətlidir. Əvvəla, bu əsər ədəbi-nəzəri fikir tariximizin öyrənilməmiş bir səhifəsi kimi maraqlıdır. İkincisi, ədəbiyyatşünaslığımızın inkişafında Şərq zəmininin mahiyyət və mövqeyini aydınlaşdırmaq, klassik Şərq poetikasının bir sıra mühüm istilahlarını, bədii əsərlərə yanaşma meyarlarını öyrənmək baxımından da “Ədəbiyyata dair” elmi əhəmiyyətini nümayiş etdirmək imkanındadır. Nəhayət, bu əsər

ömür yolu ilə yaradıcılığı indiyədək sistemli tədqiqat predmetinə çevrilməmiş Ə.Məhzunun çoxşaxəli fəaliyyətinin müəyyən bir qolu haqqında əyani təsəvvür yaratmağa da müvafiq xidmət göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev N, Ədəbi mübahisələr, Bakı, Yazıçı, 1986
2. Ədəbiyyatşünalığ terminləri lüğəti (tərtib edən İ. Mirəhmədov), Bakı, Maarif, 1988
3. Həşimli H.M. Ədəbi-nəzəri fikrimizin araşdırılmamış nümunəsi, Ali pedaqoji məktəblərdə humanitar və ictimai elmlərin tədqiqi və tədrisinə dair II respublika elmi konfransının materialları, Bakı, ADPU, 1997
4. Həşimli H.M. Əli Məhzun və “Ədəbiyyata dair” əsəri, Bakı, Nurlan, 2009
5. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərbaycan EA, 1963
6. Quliyeva M.. Klassik Şərq poetikası, Bakı, Yazıçı, 1991
7. Məhzun Ə. Ədəbiyyata dair, “Bürhani-həqiqət” jurnalı (İrəvan)
 - 20 yanvar 1917, № 2, səh. 4
 - 15 fevral 1917, № 3, səh. 2
 - 5 mart 1917, № 4, səh.5
 - 25 mart 1917, № 5, səh. 2-3
 - 15 aprel 1917, № 6, səh. 3-4
 - 7 may 1917, № 7, səh. 4-5
 - 5 iyun 1917, № 8, səh. 4-5
 - 29 iyun 1917, № 9, səh.6
8. Mir Cəlil, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, Çarşıoğlu,
9. Səhhət A. Əsərləri, 2 cildə, 2-ci cild, Bakı, Azərnəşr, 1976
10. Talıbzadə K.A. XX əsr Azərbaycan tənqidi, Bakı, Azərb. EA, 1966

ABSTRACT

Hüseyn Hashimli

ALI MAHZUN'S WORK “ABOUT LITERATURE”

Ali Mahzun Rahimov (1886-1934) takes an important place in the history of Azerbaijan literature. The article deals with the creativity of the forgotten literary Ali Mahzun. It explores the literary-theoretical work “About literature” of Ali Mahzun Rahimov. But till nowadays this work hasn't been investigated. The article their features have been clarified.

РЕЗЮМЕ

Гусейн Гашимли

ПРОИЗВЕДЕНИЕ АЛИ МАХЗУНА “О ЛИТЕРАТУРЕ”

Али Махзун Рагимов (1886-1934) занимает значительное место в истории азербайджанской литературы.

Статья посвящена творчеству забытого литератора Али Махзуна. В ней впервые в литературоведении исследуется литературно-теоретическое произведение Али Махзуна “О литературе”. В работе определяются специфические особенности этого произведения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

HİKMƏT MEHDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT : 82

HÜSEYN CAVIDİN MƏNZUM DRAMLARINDA MULTİKULTURAL MOTİVLƏR

“Peyğəmbər” pyesinin qəhrəmanının dili ilə deyilmiş: “Mən fəqət hüsnü-Xuda şairiyəm; Yerə enməm də, səma şairiyəm!” misralarındakı obrazlı xarakteristikani heç şübhəsiz ki, Hüseyn Cavidin özünə də aid etmək olar. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının minillik humanist multikultural ənənələrini uğurla davam və inkişaf etdirən Hüseyn Cavid öz böyük sələfləri kimi qlobal düşüncəli mütəfəkkir sənətkardır. Hüseyn Cavid yaradıcılığında bu cəhəti xüsusi vurğulayan görkəmli ədəbiyyatşünas alim, AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev yazır:

“... Cavidin əsərləri bəşər və dünya tarixinə çəkilən illüstrasiyalardır. Cavid – planeti görən və planetdəki bütün qütblərdən görünən sənətkardır. Bu vaxta qədər onun planetə az yayılmasına səbəb – yalnız az və pis tərcümə olunmasıdır.” (1, s. 320.)

Dünyanın həyəcanla çalxandığı indiki qloballaşma dövründə Hüseyn Cavid yaradıcılığına verilən bu yüksək qiymət daha böyük əhəmiyyət kəsb edir və dahi Azərbaycan sənətkarının bəşəriyyət qarşısındakı xidmətlərinə bir daha işıq tutmuş olur.

Ümummillə lider, dahi rəhbər Heydər Əliyevin Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə bağlı dediyi tarixi sözləri bu baxımdan Hüseyn Cavid yaradıcılığına da tam mənasilə aid etmək mümkündür:

“Biz indi əsrin (XX əsr nəzərdə tutulur – H.M.) sonuna doğru irəliləyərkən müstəqil dövlət kimi öz milli ideologiyamız haqqında düşünməliyik. Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda, ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyamızın əsasıdır və həmin ideologiyamızın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrdə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də dünyəvi, ümumbəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi, böyük xidmətdir və bunu biz daim qiymətləndirməliyik.” (2, s. 264-265.)

Sivilizasiyaların barışmazlığını elan edən, onları süni şəkildə qarşı-qarşıya qoyaraq multikulturalizmin iflası uğradığını iddia edən bəzi siyasətçilərin və mürtəce filosofların baş qaldırdığı indiki dövrdə multikulturalizmin Azərbaycan modeli və onun tarixi-ədəbi qaynaqları xüsusi aktualıq kəsb edir və tədqiqat üçün zəngin material verir. Təsədüfi deyil ki, multikulturalizmi Azərbaycan xalqının həyat tərzini adlandıran Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev bu cür yaşam tərzinin zəngin ənənələrindən bəhs edərkən demişdir:

“Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir. Düzdür, bu termin nisbətən yenidir. Ancaq əsrlər boyu Azərbaycanda multimedənəyyətli cəmiyyətlər mövcud olub. Xalqlar arasındakı dostluq və həmrəylik bunun bariz nümunəsidir. Biz bu gün də çalışırıq ki, öz təşəbbüsümüzlə regionda və dünyada gedən proseslərə müsbət təsirimizi göstərək”. (3)

Hələ ilk mənzum pyesi “Ana” əsərində Hüseyn Cavid öz obrazlarını multikultural bir mühitdə təqdim edir. Pyesin “Əşxas” bölümündə İsmət çərkəz qızı, İsmətin qardaşı Səlimin arxadaşı isə “gənc bir ləzgi” kimi təqdim olunur. (4) Çərkəz qızı İsmətlə türk oğlu Qanpolad bir-birlərini dərin və səmimi bir məhəbbətlə sevirlər. Dramatik konflikt isə milli zəmində deyil, sevgi rəqabəti zəminində baş verir.

Hüseyn Cavidin ikinci mənzum dramı “Şeyx Sənan” isə tam mənasilə multikultural motivlər əsasında yazılmış bir əsərdir. Bir türk dühası olan Şeyx Sənan ilk öncə Ərəbistanda ərəblər arasında yaşayır. Ancaq bu ona heç də özünü yad, qərib hiss etməsinə səbəb olmur; əksinə, istər din və əqidə yoldaşları, müəllimləri, müridləri və tələbələri, istərsə də bir ərəb qızı olan sevgilisi Zəhra onu çox sevirlər, təkcə zahiri görkəmini deyil, həm də bir insan kimi nümunəvi əxlaqını, dərin intellektini lazımınca qiymətləndirirlər.

Sonradan Gürcüstana, xristianlar arasına düşən Sənan bir-birlərinə düşmən kimi baxan konfessiyalara əsil tolerantlıq dərsi keçir, bir azərbaycanlı kimi multikultural dəyərlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir:

Birsə Haq, cümlə din də bir... naçar
Xalqı yalnız ayırmış azğınlar.
Hər kəs uymuş cihanda bir hissə... (4, 165.)

Dramda əsas hadisələrin cərəyan etdiyi Tiflis mühitinin seçilməsi də təsadüfi deyil. Tarix boyu multikultural ənənələri ilə tanınmış bu şəhər Azərbaycan şairinin gözündə həm də bir Azərbaycan şəhəri, Azərbaycan mühitidir. Bu baxımdan sırf müsbət planda təqdim edilmiş Oğuz və Özdəmir kimi türk obrazları gürcülər və ərəblərlə birgə multikultural situasiyanın yaradılmasında mühüm rol oynamaqdadırlar.

O da maraqlıdır ki, Azərbaycan, türk multikulturalizmi ilə yanaşı, Hüseyn Cavid islam multikulturalizmi ideyalarını da öz əsərində əks etdirmişdir. Baş qəhrəmanın dili ilə o, bu barədə belə deyir:

Arqadaşlar! Şu parlayan Günəşin
Feyzi birdir cihanda hər kəs için.
Türk, hindu, ərəb, əcəm bilməz,
Nuru hər yanda artar, əksilməz.
Mənəvi bir günəş də var: nəvvar –
O da islam dinidir, parlar. (4, 133-134.)

Bunun ardınca Hüseyn Cavid maraqlı bir dramaturq gediş edərək, şübhə multikulturalizmini təcəssüm etdirən Dərviş obrazı ilə Şeyx Sənanı qarşılaşdırır və bu ilk baxışda epizodik görüşün baş qəhrəmanda multikultural ideyaların möhkəmlənməsi üçün çox böyük təsiri olur. Bütün triqətlərə və kitablara şübhə ilə yanaşan Dərviş-filosof, əslində onların hamısını həqiqət bayrağı altında birləşdirərək qlobal multikultural bir mühit yaratmaq arzusundadır. Şeyx Sənanın: “Sən niçin həp sükutə mailsin? Söylə bir, hanki dinə qailsin?” sualına o, belə cavab verir:

Şəriətdən, təriqətdən kənarım,
Həqiqət istərim, yalnız həqiqət,
Yetər artıq şəriət, ya təriqət.
Qulaq verməm bən əsla bir xitabə,
Pərəstiş eyləməm hiç bir kitabə.
Əvət, Quran, Zəbur, İncilü Tevrat
Birər roya ki, zor təfsiri, heyhat!

Birər roya bütün əlvahi-ələm,
Birər əfsanə cənnət, ya cəhənnəm. (4, 146.)

Hüseyn Cavidin mənzum dramlarındakı multikultural motiv və ideyalar bu böyük humanist sənətkarın digər ümumbəşəri ideyaları ilə üzvi bir vəhdət təşkil edir. Bu baxımdan “Səyavüş” mənzum dramında irəli sürdüyü və ürəkdən müdafiə etdiyi ümumbəşəri dəyərlərdən biri də sosial ədalət problemi. Onu da qeyd etmək ki, həmin dramın yazıldığı illərdə bu problem kommunist rejiminin tüğyan etdiyi ölkələrdə xüsusi aktualıq kəsb edirdi və Hüseyn Cavid kimi dahi humanist sənətkar da bu problemin bədii təqdiminə biganə qala bilməzdi. Əsərin lap əvvəlində qəhrəmanı boya-başa çatdırmış kəndli qadının dili ilə Cavid sanki Səyavüşün gələcək həyat və ictimai mövqe kredisini müəyyənləşdirmiş olur:

Quzum! Er-gec parlar adın cihanda,
Diz çökərlər sana qarşı hər yanda.
Zalimlə məzlumu, saqın, bir tutma,
Yediyin ətməyi, duzu unutma!
...Uyma evlər yıqan kinli şahlara,
Acı gökülləri yaqan ahlara!
Biz səni bəslədik, çalış adil ol! (5, 143)

Sadə bir kəndli qadının dilindən səslənən bu müdrik sözlər əslində bəşər övladının, mütərəqqi bəşəriyyətin əsrlər boyu uğrunda mübarizə apardığı, çox vaxt canını belə əsirgəmədiyi qlobal problemləri özündə əks etdirir. Həmin sözləri qulaqlarında sırğa edən Səyavüş bir an belə bu prinsiplərdən geri durmur, üzleşdiyi xəyanət və ədalətsizlikləri bir cəngavər kimi qəhrəmanlıqla dəf edir və son anda hər iki tiranı – atası Keykavusu və babası Əfrasiyabı “cəllad” adlandıraraq bu işıqlı dünyaya əlvida deyir.

Bütün əsər boyu sosial ədalətin qoruyucusu və carçısı kimi çıxış edən Səyavüş “qoyunu qurda tapşırın” (bax: Nizami Gəncəvi, “Yeddi gözəl”) başçıları xüsusi amansızlıqla ifşa edir:

Ötər keçdiyiniz yerdə bayquşlar,
Qəhrəman cildinə girən sərxoşlar!
Məzlumlara qarşı duyğusuz qalan
Bir insandan daha şərəfli qaplan!..
Biz gəldik ki, çignənməsin yurdumuz,
Məğərsə çignəyən kəndi ordumuz.
Qıtlıq, aclıq, tufan, ölüm, fırtına
Cümləsi bir yana, sizlər bir yana. (5, s. 201)

Hüseyn Cavid irsinin müasirliyini də, zənnimizcə, onun öz əsərlərində qoyub həll etmək istədiyi qlobal bəşəri problemlər, o sıradan, multikulturalizm, tolerantlıq, sosial ədalət problemi şərtləndirir və nə qədər ki, dünyada əzən və əzilən, zalım və məzlum, mərd və namərd var, nə qədər ki, özünü yüksək sivilizasiyalı cəmiyyət hesab edən bir çox dünya güclərində ikili standartlar hökm sürür, nə qədər ki, Tanrının eyni şəfqət və mərhəmətlə yaratdığı müxtəlif xalqları, konfessiyaları bir-birinə qarşı qoyan, insanları ali, orta və aşağı dərəcələrə bölərək istismar etməyi asanlaşdıran qüvvələr var, dahi mütəfəkkir şairimizin yaradıcılığı da təkə öz xalqı üçün deyil, bütün insanlıq üçün aktual olaraq qalacaqdır. Mərhum professor Yaşar Qarayevin yuxarıdakı fikrinə bir də qayıtsaq, sadəcə onun əsərlərini xarici dillərə yaxşı və çox tərcümə etməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Yaşar Qarayev, Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı; Sabah, 1996.
2. Heydər Əliyev, Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı, Bakı; Ozan, 2000.
3. Prezident İlham Əliyev, multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir, AzərTac – 15. 01. 2016.
4. Hüseyn Cavid, Əsərləri, 5 cildə, C. 2. Bakı; Şərq-Qərb, 2005.
5. Hüseyn Cavid, Əsərləri, 5 cildə, C. 4. Bakı; Elm, 2007.

ABSTRACT

Hikmət Mehdiyev

HUSEYN JAVID DRAMAS MULTICULTURAL MOTIVES

Nowadays, when some politicians and reactionary philosophers claim that civilizations are insoluble and artificially meet with multiculturalism, the model and historical and literary sources of Azerbaijan's multiculturalism are particularly relevant and provide rich material for research. The article examines the multicultural motifs and other global problems that have emerged in the Azerbaijani great poet and playwright Huseyn Javid's "Ana", "Sheikh Sanan" and "Seyavush".

РЕЗЮМЕ

Хикмет Мехтиеv

ГУСЕЙН ДЖАВИД ДРАМЫ МУЛЬТИКУЛЬЯРНЫЕ МОТИВЫ

На современном этапе, когда некоторые политики и консервативные философы, объявляющие непримиримость цивилизаций, в искусственной форме противопоставляя мировые цивилизации друг другу, стремятся утвердить крах мультикультурализма, его азербайджанская модель и ее историко-литературные источники приобретают особую актуальность, представляют собой богатый материал для широкого исследования. В статье рассматриваются мультикультуральные мотивы и порожденные от них другие общечеловеческие проблемы, отраженные в стихотворных драмах “Мать”, “Шейх Санан” и “Сиявуш” гениального азербайджанского поэта и драматурга Гусейна Джавида.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

NƏZAKƏT İSMAYİLOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-1.512.162

NAXÇIVAN REGIONUNDA YARANAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: *Ədəbiyyat, şeir, əsər, Naxçıvan, mühit, uşaq*

Key words: *Literature, poem, work, Nakhchivan, environment, child*

Ключевые слова: *Литература, стихотворение, произведение, Нахчыван, условие, ребенок*

Bu elmi məqalədə adından da göründüyü kimi Naxçıvanda yaşayıb yaradan şair və yazıçıların uşaqlarla və yeniyetmələrlə bağlı yazılmış əsərləri araşdırılaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Məqalədə göstəriləyi kimi uşaqlar üçün bədii əsər yazmaq çətin, məhsuliyətli eyni zamanda humanist bir işdir. Uşaq ədəbiyyatına müraciət edən hər bir sənətkar uşaq ailəminə dərindən bələd olmalı, uşaq psixologiyasını, təfəkkürünü, zehniini öyrənməli sonra əsərini yazmalıdır. Belə olmasa yazılan əsər öz ünvanına düzgün çata bilməz. Uşaq ədəbiyyatı gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasına maraq dairəsinin genişlənməsinə mühüm təsir göstərir.

Tədqiqatdan göründüyü kimi Naxçıvan regionunda son dövrlərdə uşaq ədəbiyyatı sahəsində əvvəlki illərə nisbətən xeyri irəliləyiş hiss olunur. Doğrudan da bu ədəbiyyatın təsir dairəsi xeyli genişlənməmiş, zənginləşmiş bədii dəyəri ilə seçilən əsərlər yazılmışdır.

Respublikamızın müstəqilliyi ədəbi ictimai mühitdə əsaslı dəyişikliklər yaratdı. Mədəni inkişaf və milliliyin yüksəlişi ilə səciyyəvi olan həmin dəyişmənin miqyasının genişləndirilməsi diqqət çəkən hadisələrdəndir. Ümumşərq ədəbi-bədii uğurlarında öz payı olan zəngin və qədim ənənələrə, məzmun və ideya-məna tutumuna malik olan, mənsub olduğu xalqın ədəbi-bədii təfəkkürünü əks etdirən Azərbaycan ədəbiyyatı örnəklərinin bir hissəsi Naxçıvan regionunda yaranmışdır. Milli zəmində yaranmış zəngin bir irsə dayanan bu mühitlə bağlı olan ədəbi-bədii əsərlər ənənəvi ədəbiyyatımızın yaşarı xüsusiyyətlərinin zənginləşməsində müəyyən rol oynamış, bütün zamanlar üçün aktual hesab edilən örnəklərin zənginləşməsində öz payını vermişdir. Naxçıvanda yaranan ədəbiyyat Azərbaycan ədəbiyyatının diqqətə dəyər böyük bir qütbünü təşkil edir.

Bu baxımdan Naxçıvan ədəbi mühitində uşaq ədəbiyyatının araşdırılması, öyrənilməsi istiqamətində bütövlükdə indiyədək hər tərəfli şəkildə, sistemli olaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tədqiqat obyektı olmamışdır. Azərbaycan ədəbi ictimai fikrinin inkişafında böyük rolu olan Naxçıvan ədəbi mühitində uşaq ədəbiyyatının inkişafının təşəkkülü və mərhələləri ilə bağlı indiyə qədər aparılan araşdırmalar qənaətbəxş deyildir. Elmi müşahidələr göstərir ki, Naxçıvanda yaşayıb yaradan yazarların uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı yazılmış əsərləri bütövlükdə təsəvvür yaradacaq ardıcıl və sistemli tədqiqat əsəri demək olar ki, yoxdur. Naxçıvan ədəbi mühitində uşaq ədəbiyyatı istiqamətində aparılan araşdırmalar Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı bir sıra məsələlərin həlli üçün müəyyən imkanlar açə bilər. Ədəbi mühitdə yaranan əsərlərin bir sıra ədəbi -bədii örnəklərlə müqayisəli tədqiqi, onların özəlliklərinin araşdırılması bütöv bir ədəbi-bədii mənzərəsinin işıqlandırılmasına kömək baxımından

əhəmiyyətlidir. Bu anlamda uşaq ədəbiyyatına aid örnəklərin araşdırılıb üzə çıxarılması, onların ədəbi-bədii məziyyətlərinin, yeniliklərinin, özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir.

Ümumazərbaycan ədəbiyyatın mühüm bir qolu Naxçıvan ədəbi mühiti ilə bağlı araşdırmalar elmi-nəzəri ümumləşdirmələrin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün əlverişli imkanlar yaradır. Hazırda ayrı-ayrı regionlarda yazılmış və yazılan ədəbi örnəklər üzərində nəzəri ümumləşmələrin aparılması Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif mərhələləri və özünə xas cəhətlərini öyrənmək baxımından zəruri və əhəmiyyətlidir. Bu həm də ümumazərbaycan ədəbiyyatı fonunda Naxçıvan ədəbi mühitinin dərinəndən araşdırılması, onun ədəbi-bədii mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün imkan yaradır. Bu bir tərəfdən ona görə əhəmiyyətlidir ki, əyalət ədəbiyyatına yeni münasibət artar, həm də bölgələrdə yaranan ədəbi-bədii örnəklər möhtəşəm ədəbiyyatımızın bir hissəsi kimi tamamlanar.

Bu istiqamətdə yazıb yaradan yazarların yaradıcılıqlarında uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili fonunda ədəbi mənzərisini yaratmaq, geniş, əhatəli və dəqiq şərhini vermək, sabit və fərqli ədəbi-bədii xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, araşdırmanın əsas məqsədlərindəndir.

Bu baxımdan son illər Naxçıvan ədəbi mühitində uşaq ədəbiyyatı sahəsində əvvəlki illərə nisbətən irəliləyiş hiss olunur. Bu ədəbiyyatın təsir dairəsi xeyli genişlənmiş, zənginləşmiş, bədii dəyəri ilə seçilən əsərlər yazılmışdır.

Uşaq ədəbiyyatı anlayışı, bilavasitə uşaqlar üçün yazılan bədii, elmi -bədii və elmi- kütləvi əsərləri özündə birləşdirən yaradıcılıq sahəsi olsa da, yalnız bunlarla məhdudlaşmır. Buraya həmçinin, böyüklər üçün yazılan, lakin uşaqların da mütaliyə edə biləcəyi əsərlər də daxil edilə bilər. Bu əsərlər uşaqların mənəvi - əxlaqi və estetik fəaliyyətində, dünya görüşlərinin genişlənməsi və formalaşmasında əsaslı rol oynayır. (1, s.22) Bu aspektdən yanaşdıqda uşaq ədəbiyyatı sahəsində böyük xidmətləri olan klassiklərdən, M. T. Sıdqi, Ə. Səbri, H. Cavid, C. Məmmədquluzadə, Ə. Abbasov, T. Mahmud, T. Mütəlibov, M. Araz, H. İbrahimov, C. Cavadlı və başqalarının əsərlərində pedaqoji tərbiyənin əsasını anlatmaq baxımından dəyərli nümunələr vardır. Məsələn: H. Cavidin “Qız məktəbində” şeirini bilməyən yoxdur. Bu oxucuların hədsiz marağına səbəb olmuş ibratəmiz, sadə və aydın bir dillə yazılmış şeirdə böyük müddəalar irəli sürülmüşdür. Məsələn: C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti, “Saqqalı uşaq”, “Poçt qutusu”, Ə. Səbrinin “Qaraçılar”, “Firuzun kədəri”, Ə. Abbasovun “Çal, Ülkərim birdə çal”, “Ana Vətən”, “Ana torpaq”, “Ömrümüzün zirvəsi”, “Bu torpağın məhəbbəti”, “Danışan qayalar pyesi”, M. Arazın “Müharibə olmasa”, “Araz nəğməsi”, “Kəndim balacasan, çox balacasan”, “Vətən mükafatı”, “Yəqin, dağlar küsüb məndən” T. Mahmudovun “Yerə dağılan muncuqlar” T. Mütəllibovun “Kəklilər oxuyanda”, “Gözəllikdən doymur ürək”, “Mənim əzizlərim”, “Vüqarın nəğmələri”, “Durnaların qanadında” və s. şeirləri göstərmək olar.

Son illərdə Naxçıvanda “Əcəmi” nəşriyyatında çap olunmuş “Uşaqlar və günəş” şeirlər, poemalar, hekayə və povestlər toplusunda, əsasən, Naxçıvanda yaşayıb- yaradan şair və yazıçıların əsərləri toplanmışdır. Bu əsərlərin hamısı uşaq ədəbiyyatının inkişafına və zənginləşməsinə xidmət edir.

Dünya günü-gündən dəyişir, dünənki yenilik bu gün köhnədir, insanlar daha yenisini gözləyir. Azərbaycanın müstəqilliyi getdikcə möhkəmlənir, indi ümumi ədəbiyyatla birlikdə uşaq ədəbiyyatının inkişafına real zəmin yaradılır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son illər meydana gəlmiş ədəbi yaradıcılığını nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uşaqlar üçün yazan qələm sahiblərimiz öz imkanları çərçivəsində balaca oxucuların təlim-tərbiyəsinə mənəvi dəyərlərin inkişafına və formalaşmasına təsir edən əsərlər yazmağa çalışmışdılar. (2, s.12)

Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi müstəqillikdən sonra uşaq ədəbiyyatı sahəsində yeni səpkili əsərlərin yazılmasına meyl artmışdır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son onilliklərdəki

nailiyyətlərinə diqqət yetirdikdə bir daha bizə aydın olur ki, söz sənətimizin bu sahəsinin məhsuldarlığı inkişaf edir. Biz bu mənada uşaq ədəbiyyatının ilkin cüvətilərini görürük.

Belə bir zamanda yaranan uşaq ədəbiyyatı müasir dövrün tələbləri baxımından qurulmalı, bu dövrü əhatə edən istiqamətdə mövzularla yenilənməlidir. (9, s.23) Uşaq ədəbiyyatı ictimai və sosial məzmunu ilə öz ərazisini genişləndirməli, ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatı dövrün tələbinə abı-havasına uyğunlaşmalıdır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı yaşadığımız dünyanın maddi və mənəvi zənginliklərini yeni nəsllə öyrətməli onları bu sərvətin varisi kimi tərbiyə etməlidir. (3, s.62)

Müasir dövrdə Naxçıvanda yaşayıb yaradan sənətkarlar içərisində İbrahim Yusif oğlu, Məmməd Tahir, Sultan İsmayıl, Zaur Vedili, Budaq Təhməz, Əbülfəz Ülvi və. s kimi sənətkarlar uşaqlar üçün gözəl əsərlər yazmaqla uşaqların mənəvi aləmini zənginləşdirərək onların estetik tərbiyəsi və humanizm ideyaları ruhunda böyüməsi qayğısına qalaraq onları gələcək nəslin davamçısı kimi tərbiyə etməyə çalışmışlar. Belə ki, müxtəlif mövzulara müraciət edən bu sənətkarların yaradıcılığında təbiət təsviri mövzu etibarlı ilə uşaq şeirlərində mühüm yer tutur. Çünki gülləri, çiçəkləri sevmək, təbiət hadisələrini öyrənmək, fəsilləri, müxtəlif mənzərələri görmək uşaqlar üçün maraqlıdır. Bu baxımdan B.Təhməzin “Gülün səhvi” İ.Yusif oğlunun “Ağlayan güllər”, “Bənövşə”, “Nar çiçəyi”, “Badam ağacı”, M.Tahirin “Yaz nağılı”, “Kəpənəklə oynayan qız”, “Şeh düşəndə”, “Bahar nənə”, “Günəş harda yatır bəs?” “Meşə armudu”, “Ağ göbələk”, S.İsmayılın “Kələm”, “Qələmə”, “Ağ şam”, “Şabalıd”, “İstiot”, “Bülbül”, “Yasəmən”, “Zirinc”, Ə. Ülvinin “Ülvinin günəşi”, “Elşən və ay”, “Qızılgül”, “Üç alma düşəndə”, “Yurduma bahar gəlir” və. s (11, s.15) şeirlərində təbiət təsvirlərinə geniş yer verilmişdir. Burada təbiətin əsrarəngiz gözəllikləri sadəcə təsvir olunmur, onları sadələşdirib şeirə oynaqlıq verərək təbiəti uşaqlara sevdirmək, onların nəzərini təbii gözəlliyə, onu əhatə edən mühitə cəlb etməklə təbiəti, vətən torpağını sevdirməyə çalışmışlar. Təbii ki, bu gün uşaq ədəbiyyatına xidmət edən, ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan hər bir sənətkar yazdığı əsərin məsuliyyətini daşımalı, elə əsərlər yazmalıdır ki, bugünkü zamanla ayaqlaşa bilsin. Zaman çox dəyişilmiş, çoxlu dəyişiklik etmək günün tələbinə çevrilməkdir. (5, s.18)

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan elə bir yaradıcı ziyalı tapmaq olmaz ki, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə bağlı mövzulara toxunmasın. Bunu tapmaq çox çətinidir. Çünki bugünkü nəsil sabahkı millətdir. Sabahkı milləti dünya sivilizasiyası səviyyəsinə qaldırmaq üçün dünyada baş verən ən yeni ictimai-siyasi prosesi, elmi-texniki yenilikləri bütün bunlarla yanaşı tarixi keçmişimizi bugünkü nəsillə aşılmalıyıq. Bir uşaq öz keçmişini bilmirsə, o, öz ata –anasına, böyüklərinə laqeyd qalacaq. Çünki daxilimizdə gedən ideoloji təxribat iqtisadi çətinlikdən istifadə edib, yeniyetmələri yolundan azdırır, onları başqa dinlərə, təriqətlərə təhrik edir. Buna görə də, biz həm ulu keçmişimizin maddi və mənəvi sərvətlərini araşdırıb, üzə çıxarmalı, həm də sabahkı yenilikləri öyrənməli və öyrətməliyik.

Müstəqillik dövründən bəri tarixi mövzulara daha çox üstünlük verilir. Bu, yaxşı əlamətdir. Çünki bu mövzulara daha çox ehtiyacımız var. Tariximiz yenidən yazılır araşdırılır və tədqiq edilir. Sovetlər dönəmində yazılmış tariximizə yenidən baxılır. (7, s.53) Əlbəttə, tarixdə xidmətləri olan hər bir elm, maarif, sənəd adamları haqqında yazmaq vacibdir. Lakin bununla yanaşı bugünkü uşaqların həyatından, taleyindən, problemlərindən keçdikləri ağır sınaqlardan da yazmaq lazımdır. Adətən, müraciət olunan mövzuların əksəriyyətində nənə-nəvə, baba-nəvə söhbəti çılpaq tərbiyə məsələləri ənənəvi qaydada bir-iki epizodda təsvir olunur. Bu gün biz hiss və duyğularımızı oxuyub –yazan kompyuter zamanında yaşayırıq. Bəşəriyyətin ən yeni kəşflərini elmə bələd olan qələm sahibləri adı anlaşılan hekayələr vasitəsilə yeniyetmələrə öyrətməlidirlər. Dünya günü-gündən dəyişir, dünənki yenilik bu gün köhnədir, insanlar daha yenisini gözləyir. Bizim azyaşlı nəslimiz bu yeniliyə bələd olmasa, ümumbəşəri dəyərlərdən məhrum olar.

İnsanın gələcək həyatının təməli körpəlikdən başlayır. Təməl nə qədər möhkəm, nə qədər etibarlı olarsa, övladlarımız da psixoloji cəhətdən o qədər sağlam, gümrah böyüyər, onların gələcəyi də

fərəhli olar. Bu isə ciddi təlim-tərbiyə ilə mümkündür. Dünya inkişaf edir. Texnologiya, əyləncə təlim-təhsillə birlikdə düşüncə tərziyimiz də sürətlə dəyişməli, inkişaf etməlidir.

Belə bir zamanda yaranan uşaq ədəbiyyatı müasir dövrün tələbləri baxımından qurulmalı, bu dövrü əhatə edən istiqamətdə mövzularla yenilənməlidir. (9, s.45)

Son ilin uşaq ədəbiyyatının ədəbi mənzərəsinə diqqətlə baxanda bir çox ədəbi hadisələri aydın görmək olar. Həmin ədəbi hadisələrdən biri ölkə prezidenti tərəfindən 2009-cu il “Uşaq ili” elan olundu. Bu qərardan sonra uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı məsələlər gündəmə gəldi. Bundan sonra dəyirmi masalar, konfranslar keçirildi. Dövrün ictimai-siyasi və sosial iqlimi uşaq ədəbiyyatına da təsir etdi. Bundan sonra uşaq ədəbiyyatı sahəsində inkişaf bir-birinin ardınca maraqlı, zəngin, parlaq səhifələr aydın görünməkdədir.

Təbii ki, bu baxımdan uşaq tamaşalarının da mühüm əhəmiyyəti var. Bu tamaşalar inkişafa xidmət edir, sosiallığı inkişaf etdirir. Belə uşaq teatrlarından biri də Naxçıvan şəhərində Məmməd Tağı Sidqi adına “Kukla teatri”dir. Uşaqların düşüncə şəklini formalaşdırmaq, öz maraqlı repertuarları ilə balacaların fikir dünyasına nüfuz etmək uşaq teatrının əsas vəzifələrindən biridir. Bu uşaq teatri da Azərbaycan xalq nağılları əsasında hazırlanmış pyeslərə daha çox üstünlük verir. Çünki nağıllarımızın unudulmağa üz tutduğu, kitab oxumaq vərdişinin getdikcə azaldığı, insan əlaqələrinin zəiflədiyi bir dövrdə uşaqlarımız bir çox şeyi kitablardan yox, saatlarla sərf etdikləri televiziyadan və uşaq teatrlarından öyrənə bilərlər.

Uşaqlar üç yaşında zəngin bir xəyal təxəyyülünə sahib olur, dörd yaşında isə davamlı ətrafı tanımaq vərdişləri qazanırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə uşaqlar prototip olaraq baxdıqları tamaşaların qəhrəmanlarını unutmur, onları düşünürlər.

Yaxşı olar ki bu gün xarici cizgi filimlərinə “Pepe”, “Leliko” və s. baxdıqlarını Azərbaycan cizgi filimlərinə baxsınlar. 2008-ci ilin sentyabrından Heydər Əliyev fondu Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə birgə Azərbaycan cizgi filimləri toplusunu hazırlayıb. Azərbaycan animasiyasının 75 illiyi münasibətilə işıq üzü görən DVD diskinə müxtəlif illərdə çəkilmiş və Azərbaycan dilində bərpa olunmuş doqquz film daxildir. Bunlardan başqa, müxtəlif internet saytlarında yerləşdirilən və milli dəyərlərimizi nümayiş etdirən Azərbaycan cizgi filimlərini: “Balaca çoban”, “Şah və xidmətçi”, “Kitabi Dədə Qorqud”, “Humayın yuxusu”, “Cavanşir”, “Çətin məsələ”, “Basat və Təpəgöz”, “Tıq-tıq xanım” və sairə övladlarımıza seyr etdirə bilərik.

Milli dəyərlərimizi nümayiş etdirən digər vasitələr nağıllar, hekayələr, qaravəllilər və lətifələrdir. Bunlar xalqımızın zəngin yaradıcılığının bir qismidir. Bu gözəl sənət nümunələrində Azərbaycanın tarixi, ictimai əlaqələri, xalqımızın arzu və diləkləri ilə birlikdə etiqad, milli dəyərlərimiz yer almaqdadır.

Belə bir zamanda yaranan uşaq ədəbiyyatı müasir dövrün tələbləri baxımından qurulmalı, (10, s.5) bu dövrü əhatə edən istiqamətdə mövzularla yenilənməlidir. Beləki, uşaq ədəbiyyatı ictimai və sosial məzmunu ilə öz ərazisini genişləndirməli, uşaq ədəbiyyatının fəlsəfəsi, dili inkişaf etməli, uşaq şeiri uşaq folkloruna söykənməlidir. Eyni zamanda da qədim yurd yerlərimizin şəhidlərimizin, milli qəhrəmanlarımızın obrazını uşaq ədəbiyyatına gətirməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev A., Fərhadov F., Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1986
2. Yusifoğlu R., Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı, 2006
3. Əhmədov C., Uşaq və zaman, Bakı, Yazıçı, 1986.
4. Adilov M., Uşaq və şeir, Bakı, 1983
5. Əhmədov C., Uşaq və zaman Bakı, 1986

6. Hacıyev A., Azərbaycan uşaq ədəbiyyat tarixi Bakı, 2004
7. Məmmədov X., Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı 1992
8. Məmmədov Ə., Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı, 1977
9. Məmmədov M., Balayev Y., Cavadov T., Pədoqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı, Bakı, 1992
10. Xəlil Z., Əsgərli F., Uşaq ədəbiyyatı, Bakı, 2007.
11. İsmayılova N., Naxçıvan ədəbi mühiti, Uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri və problemləri, Bakı, Elm təhsil 2016.

ABSTRACT

Nazakat İsmayılova

IDEOLOGICAL DIRECTION AND ARTISTIC PECULIARITIES OF CHILD LITERATURE IN NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT.

In this scientific article works dedicated to children and teenagers by poets and writers have been involved into investigation. As it is noted in the article writing a literary work for children is hard, responsible and humanist work as well. Every writers and poets who appeals to child literature should acquire child world profoundly and should write it after learning psychology, thinking and mind of child. Otherwise written works are unable to reach its destination. Child literature has great importance in the enlarging interest and forming outlook of the youth.

As is shown in research work in Nakhchivan region remarkable progress are noticed as compared with previous years. In fact the effect of this literature has been enriched with works having literal value.

РЕЗЮМЕ

Незакет Исмаилова

СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, СОЗДАННОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В НАХЧЫВАНСКОМ РЕГИОНЕ

Как видно из названия в этой статье привлекаются исследования, связанные с подростками и детьми литературные произведения поэтов и писателей, творившие и проживающие в Нахчыване. Как указывается в статье, написать литературное произведение для детей, очень сложная, ответственная, а также гуманитарная работа. Каждый, обратившийся к детской литературе должен очень хорошо знать детский мир, изучать детскую психологию, мышление, а потом написать произведение. Детская литература имеет очень большое значение в формировании мировоззрения и расширении круга интересов молодежи.

Как видно в последнее время чувствуется большое внимание к области детской литературы по сравнению с предыдущими годами. На самом деле расширилось воздействие этой литературы и обогатилось. Были написаны произведения, отличающиеся литературной ценностью.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

CEYRAN QULIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 821.111(73)

ALBERT MALTS HUMANİZM VƏ SÜLH TƏRƏFDARI KİMİ

Açar sözlər: *Albert Malts, amerika ədəbiyyatı, sadə insanlar, “Yer üzündə sülh”, sosioloq, XX əsr, faşizm.*

Key words: *Albert Maltz, American literature, ordinary people, “Peace on Earth”, sociologist, XX century, fascism*

Ключевые слова: *Альберт Мальц, Американская литература, простые люди, “Мир на Земле”, социолог, XX век, фашизм.*

Bu gün dünyanın ən inkişaf etmiş və ən güclü ölkələrindən biri sayılan Amerika Birləşmiş Ştatları da mövcudluğunun ilk dövrlərində öz müstəqilliyini və ya mövcudluğunu əldə etmək, onu qoruyub saxlamaq üçün saysız-hesabsız siyasi və iqtisadi problemləri ilə yaşayan bütün ölkələrdə olduğu kimi eyni problemlərlə qarşılaşmışdır. Hələ ötən əsrin əvvəllərində sənaye kapitalizminin imperializmə keçməsi dövründə, Amerika həyatının mühüm ictimai təbəddülat illərində nəhəng şəhərlərə kobud, sərt və mexaniki görkəm verən zənginlik və dilənçilik arasındakı ziddiyyətlər Amerika ədəbiyyatını da heyrətə gətirmişdi. Cəmiyyətin dibində çabalayan təbəqənin ağır həyat problemləri realist ədəbiyyatı daim narahat edir, Amerikanın sadə adamlarının hüquqsuzluğu, onların əməyinin kapitalistlər tərəfindən istismar edilməsi, dollar hökmranlığı, alçaldılmış və təhqir edilmiş təbəqənin miskin həyat tərzini o dövrün povest və romanlarında öz əksini tapırdı.

Amerika sosioloqu, Çikaqo və digər universitetlərin professoru olmuş, iyirminci əsrin əvvəllərindən 1929-cu ilədək Amerika cəmiyyətində mənəvi deqredasiya, özgələşmə və yadlaşma problemlərinə dərinlən bələd olmuş Veblen Torsteyn bütün əsərlərini tarixi mənbələrin öyrənilməsi yolu ilə o dövrdəki sosial hadisələrin köklərinin təhlilinə həsr etmişdir. Veblenin konsepsiyasına görə bəşər sivilizasiyanın tarixi müxtəlif dövrlərdə cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş davranış və vərdiş düşüncələrini əks etdirən müxtəlif sosial institutların bir-birlərini əvəz etməsi tarixidir. Birinci dövr və ya mərhələ ibtidai cəmiyyət, ikinci mərhələ barbarlıq dövrü, yəni qəsbkarlıq və qarət, daha dəqiq desək, zorakılıq dövrüdür. Nəhayət, üçüncü dövr pul dövrüdür. Daha doğrusu, əmtəə, pul münasibətləri dövrüdür (1). Əslində isə burada da zorakılıq hökm sürür. Yuxarılar aşağıları istismar edir, cəmiyyətdə kəskin mənəvi aşınmalar baş verir. Birinci dövrdə sosial münasibətlər təzəcə yaranırdı, əsasən instinktlər vasitəsi ilə idarə olunurdu. Bu instinktlərin özləri də valideyn instinktlərinə, sənət instinktlərinə və maraq instinktlərinə bölünürdü. Bu instinktlərin sonrakı dövrlər üçün də həlledici əhəmiyyəti vardı.

İyirminci əsrin ilk otuz ilini xarakterizə edən digər Amerika yazıçıları kimi Veblen də bu dövrü pul rəqabəti dövrü adlandırırdı və cəmiyyət üzvlərinin mühitə uyğunlaşması və həyat uğrunda mübarizəyə qoşulması mərhələsi kimi qiymətləndirirdi. Amerika yazıçılarının əksəriyyəti bu mərhələni ictimai inkişafın mexanizminin qanunları ilə uyğunlaşdırmışlar (2). Yəni cəmiyyət sənaye ilə biznesin daim rəqabəti arasında çarpışır, bu mübarizədə əslində rəqabət yox, pul qalib gəlir, beləliklə də texniki-iqtisadi inkişaf həmişə mədəni inkişafı arxada qoyur. O dövr üçün xarakterik olan həyatın sərt

qanunları canlı orqanizm kimi hesab olunan sosial qrupların və fərdlərin taleyində həm mənfi, həm də müsbət rol oynamış, lakin əsrlər boyu həll olunmamış bir problemi- sosial davranışların mürəkkəbləşməsinin əsl səbəblərinin aradan qaldırılması problemini çözmə bilməmişdi.

Bəs bu kimi problemlərin çözülməsində bədii ədəbiyyatın rolu nədən ibarət olmuşdur? Elə bu məqalənin məqsədi də ABŞ ədəbiyyatının timsalında bu suala cavab axtarıb tapmaqdır.

O dövrün Amerika ədəbiyyatı nümunələrini təhlil edərkən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bədii sözə həm də psixanalitik prizmadan baxmaq vacibdir. Cəmiyyətin içində daim üç növ xarakter olur: ənənəyə sadıq olanlar, fərdi motivləri güclü inkişaf etmiş, müəyyən davranış qaydalarına əməl edən və mübarizəyə hazır olan adamlar, ikincisi, xaricdən, kənardan idarə olunan bürokratik dövlət aparatının, korporasiyaların və hərbi maşınının köləsi olan, hər hansı yeniliyi dərhal qəbul edib onlara uyğunlaşa bilən adamlar, nəhayət, cəmiyyət içində azmış, həyatın dibinə yuvarlanmış, özlərini itirmiş, mübarizə gücündən məhrum olmuş, bədbin, daxilən mənəviyyatsızlaşan, lakin bunu ömründə arzulamayan insanlar. Ədəbiyyat bu insanların real taleyini qələmə alır və əslində həyat həqiqətlərini insan taleyi ilə bağlayan belə ədəbiyyat cəmiyyətin mənəvi dirçəlişində mühüm rol oynaya bilər.

Təbiidir ki, ABŞ ədəbiyyatında keçən əsrin otuzuncu illərindən başlayaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşanmış iqtisadi depressiyanın, bir qədər sonra isə İkinci Dünya Müharibəsinin cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə vurduğu zərbə və onun bədii ədəbiyyatda inikasına həsr edilmiş çoxsaylı əsərlər var. Bu cəhətdən XX əsr ABŞ ədəbiyyatının tanınmış yazıçısı Albert Maltsın (1908-1985) yaradıcılığı oxucuların diqqətini xüsusi olaraq cəlb edir. ABŞ ədəbi mühitində özünəməxsus yeri olan müəllif adı adamların faciəsindən bəhs edən hekayə və romanlar müəllifi kimi oxucular arasında böyük şöhrət qazanmışdır.

Qeyd edək ki, Albert Malts sənətində o dövrkü Amerika ədəbiyyatı üçün xas olan mürtəcə cərəyanların nümayəndəsi olmamışdır. Onu klassik tənqidi realizmin görkəmli nümayəndəsi kimi dəyərləndirmək lazımdır. Bu mütərəqqi yazıçının bədii həqiqət axtarışları Fransada Anri Barbüs, Lui Araqon, İngiltərədə Lindes, Almaniyada Billi Bredes, Türkiyədə Nazim Hikmət, Çilidə Pablo Neruda, Rusiyada Maksim Qorki və bir çox başqalarının yaradıcılıq yönümü ilə üst-üstə düşürdü.

Albert Maltsın yaradıcılıq dövrü iyirminci əsrin əvvəllərindən başlamışdı. 1917-ci ildən sonrakı dövr dünya üçün yeni dövr idi, Rusiyada Oktyabr inqilabının qələbəsi dünyanın simasını kökündən dəyişmişdi. Nyu-York şəhərində anadan olan Albert Maltsın uşaqlıq illərinə təsadüf edən bu dəyişikliklər yazıçının sonrakı taleyində əlbəttə ki, böyük rol oynadı. O, yazmağa başlayanda hələ gənc idi və universitet təhsili almış Albertin dünyagörüşünə otuzuncu illər Amerikasının dərin iqtisadi böhranı, kapitalist cəmiyyətinin iqtisadi, siyasi və mənəvi sarsıntıları da təsir edirdi. ABŞ-da zənginlik və yoxsulluq arasındakı təzadlar cəmiyyətin əksər adamlarının qəlbində nəyin bahasına olursa-olsun yuxarıya qalxmaq, maddi rifah əldə etmək arzusu doğururdu.

O dövrdə insanın xoşbəxtliyə can atması kimi təbii bir meyl ABŞ cəmiyyəti şəraitində eybəcər bir şəkil almışdı, insanlar zənginləşmək üçün heç bir əxlaq meyarından çəkinmirdilər. Gənc Albert ətrafındakı həyatı diqqətlə öyrənirdi və buna görə də onun ilk pyes və hekayələrindən tutmuş son publisistik məqalə və öçerklərinə kimi bütün əsərlərində demək olar ki, həqiqi faktlar əsas yer tutur, roman və hekayələrinin prototipləri isə gördüyü, tanıdığı, öyrəndiyi adamlar, ağır həyat sınaqlarından çıxmış simalar idi.

Albert Maltsın ilk pyesləri ("Karusel", 1932, "Yer üzündə sülh", 1934) göstərdi ki, gənc dramaturq Amerika ədəbiyyatının demokratik yönlü nümayəndələrinə mənsubdur. Onun ədəbi qəhrəmanları Amerikanın sadə adamlarıdır (3, s. 4; 4, s.9).

"Yer üzündə sülh" pyesi cəmiyyətdə ictimai əks-səda doğurdu. Bu pyesdə gənc yazıçı Amerika universitetinin professoru Piterin müharibə qızısdırıcıları əleyhinə apardığı mübarizəsindən bəhs edirdi. Piter müharibə istəmir, lakin eyni zamanda siyasi cəhətdən hazırlıqsız alimdir. Şəhərdə antimüharibə

piketləri başlayanda Piter dostu, mütərəqqi jurnalistin müdafiəsinə qalxır və hərbi zavodun sahiblərinə qarşı kəskin çıxışlar edir, sülhə qarşı çıxan sahibkarları ifşa edir. Buna görə də ondan qəddarcasına intiqam alırlar, məhkəmə heç bir günahı olmayan Piteri ölüm hökmü ilə cəzalandırır.

Gənc yazıcının ilk addımlarından məlum olur ki, o, humanizm və sülh tərəfdarıdır və insan taleyinə, onun əzablarına, hüquq və azadlıqlarına biganə qala bilməz. Onun üçün Amerika şaxtaçısı da Amerika professoru qədər dəyərli və önəmlidir və ədalətli vətəndaş cəmiyyəti uğrunda mübarizə aparmaq onun əsas amalı idi.

Yazıcının formalaşdığı cəmiyyətdə sənaye şəhərləri sürətlə böyüyürdü, iri monopoliyalar inkişaf edirdi. İnsanlar iri şəhərlərə çörək pulu qazanmaqdan ötrü axışır, maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün gecə-gündüz işləməyə hazır olduqlarını bildirir, bu, mümkün olmadıqda, yaxud sahibkarların zülmü və qəddarlığı ilə üzləşəndə etirazlarını müxtəlif hərəkətlərə qoşulmaqla bildirirdilər. Albert Maltın ədəbi, siyasi-ictimai dünyagörüşü məhz belə bir zamanda formalaşdı və o, bir-birinin ardınca romanlar, povest və hekayələr yazmağa başladı (5,s.16; 6,s.13; 7;).

Demək olar ki, dünya ədəbiyyatı tarixində yüzlərlə nəhəng yazıçı öz yaradıcılıqlarında qəddarlığın, istismarın, cəhəlin, səfalətin və başqa bir çox səbəblərin qurbanı olmuş təbəqələrin həyatından acı lövhələri təsvir etmişlər və beləliklə, cəmiyyətin ümumiləşdirilmiş ağır sosial obrazını yaratmışlar.

A. Malt da bu yazıçılardan biri kimi sanki hamı tərəfindən unudulmuş məhz belə insanların faciəsini ön plana çəkmişdir. O, qələmə aldığı hekayə, povest və romanlarında öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmağa qadir olmayan milyonlarla insanın böyük ehtiyac içində mövcudluğunu və məğlubiyyətini cəmiyyətin diqqətinə çatdırmış, onların taleyi üçün cavabdeh olan hakim dairələri vəziyyətdən çıxış yolları aramağa səsləmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlisa Nicat, Dünya filosofları, Bakı, Sabah, 1995, 548 s.
2. Bağban, Dünya ədəbiyyatından nümunələr, Bakı, Gənclik, 1990, 336 s.
3. Heiney D., Recent American Literature, N.Y., 1960, 390 p.
4. Hoffman, Frederick J., The Modern Novel in America, Chicago, 1963, 346 p.
5. Альберт Мальц, Избранное, М., Гос. Изд.-во художественной литературы, 1951, 567 с.
6. Аникст А., Мужественный боец против войны и фашизма, М., “Советское искусство”, 1952, 26 марта. 151с.
7. Засурский Я. Н. Американская литература XX века, Некоторые аспекты литературного процесса. М., “Прогресс”, 1966, 278 с.

ABSTRACT

C. Guliyeva

ALBERT MALTZ AS A SUPPORTER OF HUMANISM AND PEACE

The article focuses on the life and creativity of Erskine Kolduell and Albert Maltz, well-known representatives of American realist literature, and directs the focus of the readers on the tragedy of the ordinary person in their creativity. It should be noted that this topic is very important and relevant for the investigation of the tragedy of the ordinary person, and the assessment of the problem of moral value in modern times.

The author refers to the works of Albert Malts, a great representative of the US literature, and describes the shaking and tragedy faced by the ordinary man in the American social-social environment.

By referring to the works, like "Carousel", "Peace on Earth", etc. by Albert Malts, the author describes the artistic description of the American man in the war in these works, and deals with their miserable life with great sorrow.

In the article A. Malts' "Peace on Earth", "Carousel" and others. are analyzed as valuable examples of art that disclosed fascism.

РЕЗЮМЕ

С. Гулиев

АЛЬБЕРТ МАЛЬЦ КАК СТОРОННИК ГУМАНИЗМА И МИРА

Статья посвящена жизни и творчеству Эрскина Колдуэлла и Альберта Мальца, известных представителей американской реалистической литературы, и в центре внимания читателей, что они сосредоточены на трагедии обычного человека в их творчестве. Следует отметить, что эта тема очень важна и актуальна для исследования трагедии обычного человека и оценки проблемы моральной ценности в наше время.

Автор ссылается на работы Альберта Мальца, великого представителя американской литературы, и описывает тряску и трагедию, с которыми сталкивается обычный человек в американской общественно-социальной среде.

“Карусель”, “Мир на Земле” Альберта Мальца и т.д., автор, ссылающийся на свои произведения, в этих произведениях дает художественное описание простого американского человека на войне и рассказывает им с большой болью об их жалкой жизни.

В статье А. Мальца “Мир на Земле”, “Карусель” и др. были проанализированы как ценные примеры искусства, раскрывающие фашизм.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

QƏHRƏMAN BEHBUDOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82. (091)

FƏZLÜLLAH NƏİMİNİN YARADICILIĞINDA, HÜRUFİLİYİN İCTİMAİ-SİYASİ VƏ HÜQUQİ İDEYALARININ İNKİŞAFI

Açar sözlər: *Hürufilik, islam dini, insan dini- fəlsəfi, mütəfəkkir, feodal cəmiyyəti, qorxu və cəhalət.*

Keywords: *Hurufism, Islamic religion, man, religious-philosophical, thinker, feudal society, fear and ignorance*

Ключевые слова: *Хуруфизм, Исламская религия, человек, религиозно-философские, мыслитель, феодальное общество, страх и невежество*

Hürufilik böyük ideya cəryanı və möhtəşəm hərəkət kimi ilk dəfə Azərbaycanın qədim mədəni mərkəzlərindən olan Naxçıvanda Astrabadda Fəzlullah Nəiminin vətəninə yayılmışdır. Hürufilik sosial – siyasi hərəkət kimi, hər şeydən əvvəl, teymurilərə qarşı mübarizədə görkəmli ideoloji rol oynamışdır. Əsarət altında zülm çəkən xalqın mübarizə əzmini artırmaq, onu müstəvidə və onun qəddar üsul – idarəsinə qarşı bərkənarlıq, itaətsizlik göstərmək və milli istiqlaliyyət bərkənarlıq, itaətsizlik göstərmək və milli istiqlaliyyət qazanmaq ruhunda tərbiyə etmək hürufilik təliminin başlıca məqsədi, ideali olmuşdur. Bunun üçün hürufilərin ən güclü təbliğat vasitəsi xalq kütləsilə bilavasitə təmasda olmaq idi.(1;8)

Fəzlullah Nəimi Azərbaycanda Hürufiliyin banisi olmaqla yanaşı, bu hərəkətin sosial – siyasi və hüquqi ideyalarının inkişafında, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində yayılmasında böyük təsir gücünə malik olan mütəfəkkir idi.

Fəzlullah Nəiminin bütövlükdə yaradıcılığı və əsərlərinin məzmunu mütəfəkkirin mövcud quruluşla dərin müxalifətdə olması haqqında şəhadət verir. Əsərlərinin məna və qayəsindən bəlli olur ki, Nəiminin sosial – siyasi görüşləri hürufiliyin siyasi – hüquqi ideologiyasını zənginləşdirməklə yanaşı, hakim feodal quruluşunun qüsurlarının ifşasına, siyasəti yarıtmaz olan səbatsız dövlət başçılarının xalqın mənafeyinə zidd olan idarəçiliyinin tənqidinə, dövrün ədalətsiz qanunlarının cəmiyyətin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarının əksi olmasının aşkar edilməsinə istiqamətləndirilmiş, habelə yadellilərin işğalçılıq və qəsbkarlıq siyasətinə, yerli dövlət məmurlarının zülmünə qarşı çevrilmişdi.

Nəiminin “Məhəbbət” (“Məhəbbətnamə haqqında kitab”) traktatı mütəfəkkirin yaradıcılığının erkən dövrünə təsadüf edilir. Nəimi bu traktatında öz təliminin bir sıra köklü məsələlərini nəzərdən keçirmiş, islamın artıq mükəmməl bir dini ideologiya kimi hökmranlıq etdiyi dövrdə Quranın daxili və sirlə mətəblərini açmağa səy göstərmişdir. Traktat həm də hürufiliyin sufi dünya görüşü ilə üzvi surətdə bağlılığı, habelə hürufiliyin dini-fəlsəfi və siyasi ideologiyasının özünün orijinallığı haqqında şəhadət verir. (1; 9)

Alimin təlimatı iki əsas istiqamətlərdə aparılır. Birinci istiqamət məhz onun hürufi məzhəbi təlimatıdır. Bu təlimatı bir ideoloji etiqat üslubunda tərtib olmuş və onun əksəriyyət “Cavidannamə”

“Ərşnamə” və “Məhəbbətnamə” əsərlərində və şox izahlı şəkildə şərh olunmuşdur. Amma ikinci istiqamət alimin yaradıcılığında o dövrün və ondan sonrakı dövrlərdə yaranan siyasi-hüquqi və hürufi – fəlsəfi fikrin inkişaf istiqamətlərinə həsr olunmuşdur. Bu sahədə onun başqa əsərləri ilə birlikdə, xüsusən “Divanı”da çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hürufilər öz fəlsəfi əsaslarını həriflərin və kəlamların üzərində qurublar. Xilqət (kon) ərəbcə (ol) sözünün yayılması ilə yaranmağa başlanmışdı. “Bir şeyi istədiyi zaman (Allahın) buyurduğu ona ancaq OL! deməkdir. O da dərhal olur.” Bütün yaranmışların sirri ancaq bu sadalanan səslərdə (sözlərdə) vədiə (əmanət) qoyulubdur. Bu səslərin sayı 32 əlifba həriflərinə bərabərdir. Bu 32 hərf varlığın və kainatın əsasıdır. Bu səslər (hərflər) daşların və otların bətnində əmanət qoyulubdur. Hər zaman onlar bir- birinə dəyəndə, bu səslər (hərflər) zahir olur. Heyvanlar, bu səslərin bir hissəsini çıxarmağa qadirdir. Bütün məxluqatın içində yalnız insan bu səslərin (həriflərin) hamısını tələffüz edə bilir. Hürufilik Xaliqi mütəalin buyuruqlarındakı (Qurani-Kərimdəki) 28 hərfi, Fəzlullahi Nəiminin öz bəyanatında istədiyi 32 hərfi və həmçinin ali məqamında yaranmış insan hürufi ifadə edir, öz hürufi – fəlsəfi ideyalarının əsas məqsədi kimi açıqlayır. (2;130)

F.Nəiminin “Növnamə” əsərində yazılıb: “Hər şey müqəddəs Qurani – Kərim kitabındakı 28 hərfdən təşkil olunmuşdur və mövcuddur.” “Yerin zülmətləri içində elə bir toxum. (kainatda) yaş – quru elə bir şey yoxdur ki, açıq – aydın kitabda (Lövhi- Məhfuzda) olmasın”. (Əl- Ənam surəsi, 59-cu ayə “Biz kitabda (Quranda) heç bir şeyi nəzərdən qaçırmadıq (əksiltmədik”). Biz hər şeyi hesaba alıb açıq – aydın kitabda (Lövhi – Məhfuzda) təsbit etmişik.” (3; 103)

Nəiminin “Məhəbbətnamə” traktatı hurifiliyin nəzəri – fəlsəfi təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Bu əsər hürufilik təliminin başlanğıc mərhələsində meydana gəlmişdi. Həmin təlimin daha mükəmməl ideyaları və mütəfəkkirin özünün dünyagörüşünün təkamülü haqqında onun “Ərşnamə”, “İsgəndərnəmə”, “Cavidannamə” və bir sıra başqa əsərləri şəhadət verir. Hürufiliyin siyasi – hüquqi ideologiyasının formalaşması və inkişafında bu əsərlərin rolu şəxsizdir. Mütəfəkkirin daha bir əsəri – “Novnamə” traktatı hürufilik hərəkatı tarixinin öyrənilməsi baxımından diqqətə layiqdir. (4;110)

Hürufilik bütün yaranmışları, peyğəmbərləri, Mələkləri, Hədisləri, namazı, axirəti, Qurani və İslam dininin əhatəsində olan hər şeyin, mövcudluğunun 32 və 28 əlifba hərifləri ilə sübut edir. Onlar, bu həriflərdən kənarında, sehdə, caduda, tilisimdə və başqa bir qeyri-elmi işdə və əməldə istifadə etməyiblər. Bu təbliğatlardan heç bir vaxt hakimiyyəti əllərinə keçməyə səy göstərməmişlər. (4; 64)

Hürufilik ideologiyasında hər nəyi arayıb və axtarmaq istəsən mütləq onu həriflərdən və nöqtədən arayıb, tapmalısən. Nöqtə əsl və əsasdır. Nöqtə əhli tövhidsifətidir. O, haqqın əvvəli və axırındır. Cavidanlıqın sirridir və amma bu qədər sirləri nöqtədə toplanmasının sirləri nədədir?

Hürufilər inanırdılar ki, Xaliqi mütəalin və peyğəmbərlərin kəlamının əsil və əsası və həmçinin bütün yaranmışlardan çıxan bil- fel və çıxmayan bil- qövvə səslərin hamısı mövcud 32 hərfdən xaric deyil. Bu sözlə mövcud hərflərin əslində də heç bir fərq yoxdur. Yəni onlar bir- biri ilə eyni mahiyyətdədirlər. Çünki, onların əsil və əsas özəyi nöqtədir. “Bir xəttat qələmi kağızın üzərinə qoyub yazmağa başlarkən, ilk öncə bir nöqtə yaranır, bu nöqtənin davamından xətt törənir. Yəni nöqtələrin ardıcıl sıralanmasından xətt və onunla hərflər törənir. Bu törənmiş hərflərin mövcud nöqtə ilə heç bir fərqi yoxdur. Çünki, bu hərflər nöqtənin təkrarından əmələ gəlib və əsl elə nöqtədir. Qalan onun təkrarıdır. Bu 28 və 32 hərflərin əsil və əsası da nöqtədir. Əgər onları nöqtələrdən alınarsa, heç nəyi qalmır”. (3;116)

Növnamədə Fəzlullahın və bütövlükdə hürufilərin sosial – siyasi görüşləri, eləcə də Fəzlullahın məhdizmə qarşı iddiaları haqqında müəyyən təsəvvürlər verir. Əsərdə diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri o dövrün bir çox silahlı hərəkat nümayəndələrinin teymurilərin zülmü əleyhinə çıxışları üçün üsyankar ideyaların irəli sürülməsindən ibarətdir. Dərin inamın, əqidə dönməzliyinin və möhkəm iradə ifadəsinin tərənnümündən ibarət olan həmin əsərdə Nəimi həm də özünün əbədiliyini,

nəticədən asılı olmayaraq zülmə və istibadada qarşı qiyamın zəruriliyini qeyd etmiş və müasirlərini buna inandırmağa səy göstərmişdir.

Fəzlullah Nəiminin əsərləri onun islam dininə və ümumiyyətlə, dünya dinlərinə obyektiv-tənqid münasibətlərinin güzgüsüdür. Mütəfəkkirlərin dini məsələlərə dair mülahizələri müasir olduğu dövrdə mütərəqqə səciyyə daşmışdır. Bununla yanaşı o, müasiri olduğu cəmiyyətdə əqidə zəifliyini və vicdani layeqidliyi tənqid etmiş, insanın öz iradəsinin ağılının gücü ilə hərəkət etməsinə üstünlük vermişdir.

Həqq səninin özündə və səninin vücudun bütün mənəvi – maddi varlığı özündə əks etdirən bir güzgüdür. İnsan bu həqiqəti sadəcə olaraq dərk edə bilmir. Əgər İnsan

Tanrını görmək istəyir isə, onu öz varlığında axtarmalıdır. Çünki bəşər övladı hər iki aləmdə ilahiyə sərçəşməsidir. Hərgah o, mənə aləmindən xəbərdar olsa, yer üzündə axtardığı əbədiyyəti elə özündə tapar. Varlıqdakı ölmək və dirilmək də həqqin və yenidən dirilmək xüsusiyyətlərinə bir sübutdur. Təəssüf ki, insan cəhaləti və hürufi elmini (elmi mütləqi) bilməməsi üzündən bütün bu həqiqətləri dərk edə bilmir. (4;96)

Cami – cahan – nümani soruşma bundan, ondan,
Axtar öz varlığında sən ol cahan – nümani
Ey Məndən xəbərsiz, bir özünə nəzər qıl,
Gəl bu dünya üzündə kəşf eylə sən bəqani (4;106)

Bu insan və onun xilqəti, hürufilik inancının əsas metodunu təşkil edir. Bunlar Xaliqui mütəəlin tanımağın, insanı tanımağına bağlıdır. Hürufilik göstərir ki, Xaliqui mütəəlin tanımağın, insanın vücudundan keçir. Başqa sözlə, Allah-təlani gərəkir ki, insanın vücudunda arasın, çünki insan varlığın ən mütəəli yaranmışdır. (6;378)

Hürufi-fəlsəfi fikrinin inkişaf cəhətləri, hürufi əsərlərinin böyük əksəriyyətində və xüsusən Həqq alimin (Fəzlullah Nəiminin) miras qoyduğu kitablarda çox dərin mənada və elmi şəkildə tərtib və təqdim olunubdur.

Feodal cəmiyyətində hökmranlıq edən zorakılığı və istismarı kəskin ifşa edən Nəimi kütlələri, başında hürufilərin durduğu fəal mübarizəyə çağırırdı. Mütəfəkkirlərin sosial – siyasi görüşlərinin əsas məzmununu xalqın cəhalət pərdəsi arxasında və fanatizm xofunun vahiməsi məngənəsində sıxılmasına qarşı etirazlar təşkil edir. Nəimi belə hesab edirdi ki, qorxu və cəhalət pərdəsi xalqın gözləri önündən götürülərsə, onda canlı qiyam ruhu baş qaldırır, o öz qisasçılarını irəli verərək, mövcud bəlalər dünyasını və zalımları cəzalandırır. (7;76)

Nəimi bütün yaradıcılığı ərzində öz ideallarında ardıcıl olaraq məslək və əqidəsində qabaqcıl olaraq məslək və əqidəsində qabaqcıl fikirli mütəfəkkir olmuş, zəmanəsinin haqsızlıqlarına qarşı barışmaz mövqe tutmuşdur.

Nəimi Miranşahın hökmü ilə Əmir Teymurun üçüncü oğlu Fəzlullahi Şirvana hücum etdikdən sonra üləmələrin fitvası ilə qətl olunduqda və cənazəsi küçə-bazarlarda sürüklənirdi. Onun qəbri Naxçıvanın Əlincə cayının sol sahilində köhnə qəbristanlıqdadır. Bununla əlaqədar Əli-ül-Əlamın (Bəşarətnamə) əsərində qeyd olubdur:

Fəzl ta məğlub oldu ey Növcavan,
Ədna – ül -ərz-dir bu gün Rumü Naxçıvan
Settə təsinü, zil – qədə Ayın bilginən
Çünki Rum oldu məğlub bu gün də (tarixdə)

Qurani-Kərim Ər-Rum surəsinin 3-cü ayəsində yazılır: “Rumlular məğlub oldular, ən yaxın bir yerdə, lakin onlar məğlubiyyətlərindən sonra qalib gələcəklər.” (2; 247)

Fəzlullah Nəimi nəticə etibarilə pislük və haqsızlıq dünyasının hökmranlığına son qoyacaq xalqın tükənməz qüvvələrinə və üsyankar ruhuna ürəkdən inanırdı”. Nəiminin hökmran quruluşu teymurililərin zülmü ilə ideoloji mübarizədə istifadə etdiyi sosial – siyasi və müəyyən dərəcədə də

hüquqi görüşləri mütəfəkkirin mövcud quruluşu və onun qanunları əleyhinə bərişmaz müxalifətdə dayanması haqqında şəhadət verir.(3;116)

Hürufilik dini-fəlsəfi və siyasi cəryanının bütün prinsipial müddəaları Fəzlullah Nəiminin təlimində ifadə və inkişaf etdirilərək, təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqlərdə fəlsəfi, siyasi və hüquqi fikrin formalaşmasına, habelə inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Əsası Nəimi tərəfindən qoyulmuş hürufilik təliminin ideyaları sonrakı dövrlərdə bir çox mütəfəkkirlərin fəlsəfi, siyasi və hüquqi dünyagörüşünün formalaşmasının ideoloji əsasına xidmət etmişdir. Mütəfəkkirlərin mütərəqqi məzmunlu ideyaları bir çox əsrlər ərzində onun çoxsaylı xəlifələri və ardıcılları tərəfindən yaradıcılıqla inkişaf etdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev A., Hurfiliyin siyasi- hüquqi ideologiyası, Bakı, 1998.20 s.
2. Bünyadov Z.M.və V.M.Məmmədaliyev (tərcüməçilər), Qurani Kərim, XII, Bakı, 2011. 1304 s,
3. Kuli-zadə Xyrifizmi ego представители в Азербайджане, Ваку,1970.с 320.
4. Babayev Y., Təriqət ədəbiyyatı; Sufizm, Hurufizm, Bakı 2007.132s.
5. Eyvazov İ.Siyasi hüquqi təlimlər tarixi, Bakı 2011. 351 s.
6. История Азербайджанский философии II том, Елм, Ваку 2008.640 с
7. Məlikova M.E.Bayramov Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi,(oçerklər) Bakı1984.186 s.

ABSTRACT

DEVELOPING POLITICAL AND LEGAL IDEAS OF HURUFISM IN FAZULLAH NAIMI'S CREATIVITY

In the research work the public and political and legal ideas of one of the greatest ideologist Fazullah Naimi was investigated.

It is clear from the meaning and aim of the works that in addition to enriching the political and legal ideology of Hurufism by the social-political ideas of Naimi, it turned against exposure of defects of ruling feudal structure, aggressive and expansionist policy of strangers, tyranny of local government officials.

The ideas of Hurufism proves the existence of everything surrounded by Koran of all creations and Islam with 32 and 28 alphabet letters. What do you want to search, you will definitely find it in the letters and point. Because point is true and main. They come to a conclusion that the most important creature is human after letters.

In the thinkers' works the problem of human takes central place. In addition to considering human as the most beautiful creature and scathing shariat, it wants to see human politically free. Hurufism movement training founded by Fazullah and its progressive content ideas served to the ideological basis of from of political-legal outlook of many thinkers of Azerbaijan in subsequent periods. Several humanist ideas of this training haven't lost its urgency and viability today.

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВЕННО - ПОЛИТИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ ИДЕЙ ХУРУФИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ ФАЗЛУЛЛА НЕЙМИ

В статье исследуются социально-политические и правовые взгляды одних из крупнейших идеологов Хуруфизма Фазлуллаха Неими.

Из смысла и сущности его произведений выясняется что, социально - политические взгляды Неими вместе с обогащением политико - правовой идеологии Хуруфизма, а также направлена в разоблачении недостатки господствующий феодальной структуре, политики иностранной оккупации и агрессии, против угнетения должностных лиц местного самоуправления.

Идея Хуруфизма доказывает существование в окружении всех существ Корана и ислама с буквами алфавита 32 и 28. Если вы хотите чегото найти, вы конечно найдете его в буквах и точке. В самом деле, точка истинный и важный момент. Они приходят к выводу, что после букв наиболее важным созданием является человек.

В трудах мыслителей центральное место занимает проблемы человека. Он человека, считая самым красивым существом хотел видеть независимым с политической точки зрения .

Обучение и его прогрессивные идеи Хуруфизмского движения, основанное Фазлуллахом многим мыслителям в последующие периоды Азербайджана послужила формированию политическо – правового мировоззрения на основе идеологии .

Актуальность этого обучения, с целым рядом гуманистических идей и даже сегодня не потеряло свою жизнеспособность.

Актуальность ряда гуманистических идей этого обучения и даже сегодня не потеряло жизнеспособность

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

ŞİRMƏMMƏD QULUBƏYLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 821.133.1

GİDE MOPASSAN VƏ ONUN “GONBUL” HEKAYƏSİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Gi de Mopassan, “Gonbul”, novella, naturalist, realist, ekspozisiya, vətənpərvərlik, riyakarlıq*

Key words: *Guy de Maupassant, “Ball of fat”, a short story, naturalist, realist, exposition patriotism, hypocrisy*

Ключевые слова: *Ги де Мопассан, “Пышка”, новелла, натуралист, реалист, экспозиция, патриотизм, лицемерие*

Naturalist və realist ədəbi cərəyanlarının layiqli nümayəndəsi olan fransız yazıçısı Henri Rene Albert Gi de Mopassan sözün həqiqi mənasında dünya ədəbiyyatının əfsanələrindəndir. Keşməkeşli ictimai proseslər və mürəkkəb tarixi hadisələr fonunda öz mərdliyini, əqidəsini qoruyub saxlaya bilən, vulkan kimi püskürən yaradıcılıq alovunda yanıb külə dönərək, özünü ruhi, əqli, fiziki cəhətdən tükədənək dünya ədəbiyyatına əvəzsiz incilər bəxş etmiş bu yazara tanrı qırx üç il ömür payı vermişdir. O, cəmisini on il fəal ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmasına baxmayaraq dünya ədəbiyyatının incilərindən hesab olunan altı romanın, üç yüzə yaxın novellanın, üç səyahət və bir şeirlər kitabının müəllifi olmuşdur.

1850-ci ildə avqustun 5-də Normandiyada doğulmuş yazıçının hər iki valideyni zadəgan əsilli idi. Gələcək yazıçının on bir, qardaşı Ervenin beş yaşı olduqda valideynləri əri Qustav de Mopassanın yaşayış tərzini ilə heç cür barışa bilməyən, sərbəst düşüncə sahibi olan anasının təkidi ilə ayrılırlar. Övladlarını təkbaşına böyüdən Lora le Puatven klassik ədəbiyyatın, xüsusən Vilyam Şekspirin vurğunu idi və Ginin gələcək taleyində onun çox böyük təsiri olmuşdu.

Təhsil sistemi ruhuna və mənəviyyatına zidd prinsiplər üzərində qurulan İveto şəhərindəki ruhani seminariyanı yarımçıq tərk edən Gi sonra Ruan liseyini bakalavr kimi bitirdikdən sonra Kann universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdu. 1870-ci ildə Prussiya – Fransa müharibəsi başlayanda Gi müharibəyə çağırılaraq Parisin müdafiəsində iştirak edir; bir ildən də az müddətdən sonra Fransa müharibəni uduzmuşdu. Yazarın müharibə dövründə qazandığı təəssürat bir çox hekayələrin, o cümlədən, yazıçının ustası və hamisi olmuş Qustav Floberin şah əsər adlandırdığı “Gonbul” hekayəsinin əsas məzmununu təşkil edir.

1872-1880-ci illər arasında Gi de Mopassan Dəniz və Təhsil nazirliklərində məmur kimi çalışmışdı. Maddi sıxıntıdan qismən xilas olmaq üçün 1876-cı ildə o, Q. Floberin köməkliyi ilə “Nasyon” qəzeti ilə əməkdaşlığa başlayır. 1878-ci ildə Təhsil Nazirliyinə keçəndən sonra “Fiqaro” kimi bəzi aparıcı qəzetlərin nəşrinə öz töhfəsini verir. Bu ərəfədə o, boş vaxtlarında bədii yaradıcılığını davam etdirərək novella və kiçik hekayələr yazır.

1875-ci ildən başlayaraq ara-sıra hekayə və poetik əsərlərini müxtəlif təxəllüslərlə nəşr etdirən yazarın “Gonbul” hekayəsi 1880-ci ildə nəşr olunur və misilsiz uğur qazanaraq öz müəllifini məşhurlaşdırır. 1800-1891-ci illər arasındakı müddət Gi de Mopassanın ən məhsuldar yaradıcılıq dövrü hesab olunur. Bu müddət ərzində o, hər il iki, bəzən hətta dörd topla nəşr etdirərək maddi sıxıntılardan xilas olur və varlanır. Onun 1881 –ci ildə işıq üzünə görün ilk kiçik hekayələr toplusu iki il müddətində on iki dəfə nəşr olunur. İki il sonra yazar “Həyat” adlı ilk romanını bitirir və onun iyirmi beş mindən

artıq nüsxəsi bir ildən də az müddət içərisində satılır. 1884-cü ildə yazarın dörd hekayələr toplusu çap olunur. Onun 1885-ci ildə nəşr olunmuş “Əziz dost” adlanan ikinci romanı dörd ay ərzində otuz yeddi dəfə nəşr olunur və yazara dünya şöhrəti gətirir (1). Həmin ildə Gi de Mopassanın həmçinin üç hekayələr kitabı işıq üzü görür. Sonrakı il də onun üçün məhsuldar olur: iki hekayələr toplusu və “Mont - Oriol” romanı çap olunur. Sonrakı dörd il ərzində hər il yazarın bir kitabı çap olunmuşdu.

Tənhalıği həddindən artıq sevən yazıçı intensiv şəkildə səyahətlərə çıxırdı. O, müxtəlif vaxtlarda Əlcəzairə, İtaliyaya, İngiltərəyə, Bretan əyalətinə, Siciliyaya və s. səyahətlər edərək hər səfərdən yeni hekayələr toplusu ilə qayıdırdı.

Ömrünün son illərində gənclik dövründə mübtəla olduğu və o zaman müalicə oluna bilməyən bir xəstəliyin nəticəsi olaraq yazar daim tənhalığa can atır, düşkünlüyə qapılır, ölüm qorxusu beynindən çıxmır, şizofreniyadan əziyyət çəkir. 1892-ci il yanvarın 2-də Gi de Mopassan boğazını kəsərək özünə qəsd etmək istəyir. Yazar Parisdəki xəstəxanalardan birinə gətirilir və 1893- cü il iyulun 6-da beyin iflicindən 43 yaşının tamam olmasına bir ay qalmış vəfat edir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, “Gonbul” hekayəsinin mövzusu Fransa- Prussiya müharibəsindən götürülmüşdür. Yazarın qohumlarından birinin başına gələn real hadisə əsasında yazılmış bu əsərdə saxta vətənpərvərlik ifşa olunmuş, müxtəlif təbəqələrinin müharibəyə real münasibəti öz əksini tapmışdır (2). “Gonbul” xüsusi olaraq Fransa Prussiya müharibəsinə həsr olunmuş, Emil Zolya tərəfindən redaktə olunmuş antologiya üçün yazılmışdır.

Klassik novella janrının tələblərinə cavab verən bu əsərin ekspozisiyası – giriş hissəsi məğlub edilmiş Fransa ordusunun Ruan şəhərinin içindən keçib getməsinin təsvirindən ibarətdir. Yazıçı məğlub ordunu sadəcə təsvir etmir, o sözün qüdrəti ilə əsil bədii portret yaradır: “Bir neçə gün idi ki, əzilmiş ordunun qalıqları arasıkəsilmədən şəhərin içindən keçib gedirdi. Bu, ordu yox, başıpozuq bir dəstə idi. Əsgərlərin üzünü tük basmışdı. Uzanmış saç-saqqalları kir-pas içindəydi. Paltarları cırılmışdı. Bayraqsız, nizamsız şəkildə yorğun-argın irəliləyirdilər. Açıq-aydın görünürdü ki, əziləblər, əldən düşüblər, nə fikirləşməyə təqətləri qalıb, nə bir iş görməyə. Ayaq üstə güclə dayanırlar, özləri də bilmirlər ki, hara gedirlər. Bir balaca dayansalar, yorğunluqdan yerə sərəcələklər”. (3,640). Ümumiyyətlə, yazar müharibə haqqındakı fikirlərini, müharibənin insanlara ancaq mərhumiyyət, ölüm gətirdiyini karvansara sahibinin arvadının, madam Folanvinin dili ilə söyləyir. Bu savadsız qadın xalq müdrikliliyinin rəmzinə çevrilir. Qadın millətindən asılı olmayaraq adam öldürməyin mənfurluq olduğunu söyləyir: “Bundansa, yaxşı olaydı ki, evlərində oturaydılar, yer şumlayaydılar, yol salaydılar” (3, 659).

Hekayənin əsas süjet xəttini on nəfərin prussiyalar tərəfindən zəbt olunmamış hər hansı yerə getmək məqsədilə qarlı-çovğunlu bir qış səhərində karetlə səfərə çıxmaqları təşkil edir. Bu on nəfər müxtəlif zümrələri təmsil edir: məşhur şərab alverçisi Luazo və onun arvadı, fabrikant Karre –Lamadon və arvadı, qraf Yuber de Vrebil və zövcəsi, iki rahibə, Demokrat Korniyude və əsil adı Elizabet Russe olan, lakin kökəlib yumrulandığı üçün “Gonbul” adlandırılan əxlaqsız bir qadın. Onların bu səfərə çıxmasının səbəbləri də fərqlidir. Birinci altı nəfər öz sərvətlərini gizlədərək prussiyalılardan qorumaq, sərvətlərini artırmaq məqsədilə zəbt olunmuş Ruanı tərk edirlər. Onlar vətənin dar günündə belə öz sərvətlərini düşünürlər və əslində Vətəni pula satırlar. Gonbul isə düşmənə olan nifrətinə görə evini tərk edir. O, evinə girən düşmən əsgərlərindən birini boğmaq istəyir, lakin əsgər onun saçından tutub dartdığına görə buna nail ola bilmir, gizlənir və fürsət düşən kimi aradan çıxır. Əsərin süjetinin nüvəsi məhz bu qadının ətrafında formalaşır və o, əsərin digər əsas qəhrəmanlarının iç üzünü, daxili dünyasını açmaq üçün məhək daşı, lakmus kağızı (4) funksiyasını yerinə yetinə yetirir.

Səyahətin elə ilk günündəcə yazar oxucunun hüsn rəğbətini Gonbula sarı yönəldir. Bu proses həmin qadının bədii portretinin çəkilməsi ilə başlayır: “O, balacaboy, yupyumru piy içində batmış cavan bir qadın idi. Ağ, yumşaq, totuq barmaqları ortasından iplə boğulmuş sosiska kimi buğumlardan nazilirdi. Dərisi şəffaf və tarım idi. Yupyumru döşləri sinəsini qabardır və paltarların altından dikəlirdi... Yanaqları alma

kimi qıpqırmızı idi, sifəti açılmaqda olan qırmızı pion çiçəyinin qönçəsinə bənzəyirdi. İri, qara, məftunedici, canalan gözləri vardı. Bu gözləri uzun, sıx, qara kirpiklər çəpərləmişdi və haşiyədən gözləri daha tünd görünürdü. Balaca ağzi, nəm dodaqları, inci kimi parlaq dişləri vardı...” (3, 648 - 649). Marahıdır ki, səyahətə çıxan bu on nəfər arasında ən ehtiyatlı və tədbirlisi məhz Gonbuldur. O, bu səyahətin uzun və əzab-əziyyətli olacağını qabaqcadan görərək böyük bir zənbil dolusu ləziz yeməklər və içkilər götürmüşdür. Bu tədbir digər doqquz Ruanlının ağına belə gəlməyib. Ona qarşı olan təhqiramiz münasibətlərinə baxmayaraq Gonbul öz ərzaq ehtiyatını artıq aclıqdan əzab çəkməkdə olan yol yoldaşları ilə son tikəyə qədər ürək genişliyi ilə bölüşür.

On üç saatdan sonra karet Tot kəndindəki ticarət mehmanxanasının qarşısında dayanır və müsafirlər gecəni keçirmək, yeyib-içib dincəlmək, özlərinə gəlmək üçün oradakı ticarət mehmanxanasında qalmalı olurlar. Burada qəhrəmanların mənəviyyatını imtahana çəkən bir hadisə baş verir. Həmin hoteldə qalan bir prussiyalı zabit Gonbula onunla çarpayını bölüşməyi təklif etdikdə hiddətlənən Gonbulda vətəninə məhəbbət hissi baş qaldırır və o, qəti şəkildə etiraz edir. Qəzəblənən zabit onlara getməyə icazə vermir. Nəhayət üçüncü gün sonsuz mənəvi sarsıntı keçirməsinə rəğmən Gonbul səfər yoldaşlarının xatirinə vətəndaşlıq hisslərinin tapdanmasına yol verərək öz prinsiplərinə zidd hərəkət edərək düşmən zabitin təklifi ilə razılaşmalı olur, bir növ başqalarının mənafeyi üçün özünü qurban verir.

Onlar nəhayət yola düşürlər və təhqir olunmuş, qəlbi parçalanmış Gonbul səfər yoldaşları tərəfindən özünə qarşı amansız münasibətin fonunda Korniyudenin fitlə çaldığı, sonra oxuduğu “Marselyoza”nın təsiri altında uzun və yorucu yol boyu göz yaşları töküdü: “Gonbul isə elə hey ağlayırdı. Hərdən bir qız özünü saxlaya bilmirdi, oxunan mahnının beytləri arasında qaranlıqdan onun hıçqırıqları eşidilirdi” (3, 681).

İlk altı nəfər cəmiyyətdə yüksək mövqə tutduqlarından özlərini cəmiyyətin sütunu, dinə sadıq, namuslu, hörmətli, nüfuzlu adamlar kimi aparırlar. Sonrakı hadisələr göstərir ki, həmin insanlarda sadalanan məziyyətlərdən heç biri yoxdur və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri riyakarlıq, əqidəsizlik, ləyaqətsizlikdir.

Əvvəlcə Gonbulla bir karetdə getdikləri üçün özlərini alçaldılmış və təhqir olunmuş kimi göstərən həmin insanlar acından əzab çəkəndə Gonbulun bir səbət dolu ləzzətli yeməklərini böyük məmnuniyyətlə yeyirlər və bu qadına öz minnətdarlıqlarını pafosla ifadə edirlər.

Səfərə çıxanların iç üzü, əsil siması Tot kəndindəki Ticarət mehmanxanasında qalan prussiyalı zabitin Gonbuldan fiziki yaxınlıq tələb etməsi ilə açılır. Əvvəlcə guya bu təklifə görə hiddətlənən səfər yoldaşları Gonbula görə ləngidiklərini gördükdə bu qadını dilə tutmaq, yola gətirmək, düşmən zabitin tələbi ilə razılaşmağa məcbur etmək üçün dəridən, qabıqdan çıxırlar, Korniyudenin dediyi kimi, özlərini əsil əclaf kimi aparırlar. Nəhayət onu razı saldıqdan və məqsədlərinə çatdıqdan sonra onlar qadınlardan tamamilə üz döndərərək onu lağa qoyub gülürlər, ona bir tikə yemək verməyi ağıllarına belə gətirmirlər. Öz xeyirləri üçün özlərinin zorla təhrik etdikləri hərəkətə görə qadına qarşı münasibətləri tamamilə qeyri-insani olur. Təsadüfi deyildir ki, düşmən zabit Gonbulu öz yanına çağırırdıqda həmin qadının taleyi onları qətiyyətlə maraqlandırmır və özlərini cəmiyyətin sütunu kimi aparən bu insanlar ciddi cəhdlə pullarını qorumaq məqsədilə özlərini kasıb, yazıq göstərmək üçün yollar arayırlar.

Xalqı, xalq ruhunu təmsil edən yazar kiçik bir epizodla göstərir ki, dünya xali deyil: “Bütün bunlarla yanaşı, şəhərdən iki-üç yol aralıda, çayın aşağılarında, Kruasse, Dyepdal və Byessarın yaxınlığında qayıqçılar və balıqçılar daşla başı əzilmiş, ya yumruqla öldürülmüş, bıçaqla doğranmış, ya da sadəcə körpüdən başaşağı çaya atılmış alman paltarlı köpmüş meyitləri dəfələrlə suyun dibindən çıxarırdılar. Günün günorta çağında aparılan açıq döyüşlərdən daha təhlükəli olan bu hay-haraysız, səs-küysüz, gizli, vəhşicəsinə, lakin qanuni intiqam hissindən doğan, sirli qəhrəmanlıqlarla edilən döyüşlərin qurbanı olan meyitlər çox vaxt çayda lillənib qalırdı.

Çünki yadellilərə nifrət hissi ta qədimlərdən başlayaraq məslək yolunda ölümə hazır olan və cəmiyyətin cüzi hissəsini təşkil edən cəsurları həmişə ayağa qaldırır” (3, 643).

Bu sətirləri yazmaqda Gi de Mopassan açıq-aydın göstərir ki, xalqı, xalqın mənəviyyatını üzde özünü cəmiyyətin qaymağı kimi göstərən riyakar, sərvətin qulu olan tacirlər, qraflar, demokratlar deyil, yadellilərə qarşı tam təmənnaşız ölüm-dirim müharibəsi aparan həmin adsız qəhrəmanlar təmsil edir.

Bu novella həyatdan götürülmüş obrazların, hadisə və məkanların son dərəcə real, təbii bir dillə təsviri, satira və ironiyadan yerli-yerində, ustalıqla istifadə olunması ilə diqqəti cəlb edir.

Əsəri dilimizə xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı Rus dilindən tərcümə edib. Tərcümədə əsərin ruhu saxlanılmış, Gi de Mopassanın yazı üslubu tam şəkildə qorunmuşdur. Ana dilimizin zənginliyindən ustalıqla istifadə edən tərcüməçi novellanın son dərəcə təbii səslənməsinə nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Guy_de_Maupassant
2. <http://literaguru.ru/analiz-novelly-pyshka-gi-de-mopassan/>
3. Gi de Mopassan. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2010, 800 s.
4. <http://goldlit.ru/maupassant/235-pishka-analiz>

ABSTRACT

Shirmammad Qulubayli

ABOUT GUY DE MAUPASSANT AND HIS STORY "BALL OF FAT"

This article deals with the life and creative activity of the great French writer Guy de Maupassant and his story "Ball of fat". Analyzing the novel the author comes to conclusion that Guy de Maupassant could tell the truth about the Franco-Prussian war which started in 1870. The originality of the writer lies in the fact that he did not write about patriotism as traditionally portrayed by other masters of the word. He showed that society barely survived the trials that fell to its lot, because the members of the society could not unite. While the upper classes of France were only loyal in words to their country, and in the soul were interested only in their own affairs and benefits acting as hypocrites, ordinary people whose representative is Ball of Fat were the true face of patriotism, making their own, small, contribution to resisting the enemy. In the novel "Ball of fat" Maupassant masterfully on several pages described all the hypocrisy, meanness, indecency, faithlessness and cowardice of people inherited from the right to be elected or claiming the step that is beyond the reach of mere mortals.

РЕЗЮМЕ

Ширмаммад Гулубайли

ОГИДЕ МОПАССАНЕ И ЕГО РАССКАЗЕ "ПЫШКА"

В этой статье рассказывается о жизни и творчестве великого французского писателя Ги де Мопассана и его рассказе "Пышка". Анализируя роман, автор статьи приходит к выводу, что Ги де Мопассан смог рассказать правду о франко-прусской войне, которая началась в 1870 году. Оригинальность писателя заключается в том, что он не писал о патриотизме, традиционно изображаемом другими мастерами слова. Он показал, что общество едва пережило испытания, которые выпадали на его долю, потому что члены общества не могли объединиться. В то время как высшие классы Франции были верными словами в своей стране, и в душе интересовались только своими собственными делами и преимуществами, выступающими в качестве лицемеров, обычные люди, чей представитель - "Пышка", были истинным лицом патриотизма, небольшой, вклад в сопротивление врагу. В романе "Пышка". Мопассан мастерски на нескольких страницах описывал все лицемерие, подлость, непристойность, неверие и трусость людей, унаследованных от права быть избранными или претендовать на шаг, который

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

ŞƏRƏBANI MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512.162

TƏZKİRƏLƏR İLKİN ELMİ BİBLİOQRAFİK MƏNBƏLƏR KİMİ

Açar sözlər: *Azərbaycan, bibliografiya, təzkirə, bibliografik məxəz, annotasiya***Key words:** *Azerbaijan, bibliography, transcript, bibliographic specificity, annotation***Ключевые слова:** *Азербайджан, библиография, стенограмма, библиографическая специфика, аннотация*

Bibliografik informasiyanın tarixən ilkin formaları kitabxana kataloqlarından və keçmişin tanınmış görkəmli adamlarının həyatı və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verən yazılardan ibarət olmuşdur. Bibliografik əlamətlərə malik olan bu ədəbi yazı janrlarına yazılar. Şərq ölkələrində və Azərbaycanda da geniş yayılmışdı. Azərbaycanda təzkirə janrını, müəyyən dövrün tarixi hadisələrinin təsvirini verən qaynaqları misal göstərmək olar. Təzkirələrdə, habelə səyahətnamə, qamus və s. əsərlərdə də bibliografiyanın ünsürləri vardır; bunlarda yazıçıların həyatı haqqında məlumat verilir, əsərlərindən nümunələr gətirilir, yazılma ili, yayılması, haqqında yazılan əsərlər və nəzirələrdən bəhs olunur. Bütün bu keyfiyyətlər təzkirənin elmiliyinə dəlalət edir. Ərəb ədəbiyyatşünaslığında ilkin formasında elmi əsər kimi yaranan təzkirələr orta əsrlərdə İrandə təzkirəçilik məktəbində ədəbi xüsusiyyətlər qazanmışdır. Bu isə şairlər haqqında olan məlumatın azlığından irəli gələn bir cəhət idi. Əlində elmi faktlar olmayan təzkirəçi bədiiliyə meyl etmək məcburiyyətində qalmışdır. Orta əsrlərdə yaranan türk təzkirələrinin də nəsr dilinin ədəbi üslublarından olan münşəat, mürəssə kimi ahəngli yazı qaydaları ilə yazılması onları ədəbi əsər kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Türk alimi Agah Sırrı Levend təzkirələrin elmi-ədəbi janr olaraq xüsusiyyətlərini belə səciyyələndirmişdir: Təzkirələr bir məsləkdən yetişmiş şəxslərin bioqrafiyalarını bir arada toplayan əsərlərdir. Təzkirələrdə şəxslərin qısaca bioqrafiyaları verilir, rəsmi həyatdakı vəzifələri və qazandıqları mövqelər bildirilərək şəirlərindən örnəklər verilir. Bu örnəklər qəzəl və qəsidə mətlələri, qitələr və rübailərdən seçilmiş kiçik parçalardır. Təzkirə - ərəbcədə II (təfsilə) vəzində bir məsdər olub isim kimi də işlənərək “gərəkli şəxsləri anma, xatırlama, yad etmə” mənalarını daşıyır. Qədimdə rəsmi dairələrdə İrandə ərazisində yazı işləriylə məşğul olanlara “təzkirə” və ya türkcə “təzkirəçi” deyilirdi. XIX əsrdə də təzkirənin “Şəxsiyyət vəsiqəsi” mənalarını daşdığı görünür. Təzkirə ən geniş işlənmə yerini müəyyən bir sənətdə şöhrət sahibi olmuş şəxslərin, xüsusilə, şairlərin tərcümeyi-halından bəhs edib şəirlərindən də örnəklər nəql edən əsərlərdə tapmışdır.

Bioqrafik səciyyə daşdığı üçün təzkirənin mənşəyini də bəlkə daha qədim dövrlərdən axtarmaq lazımdır. Çünki e.ə.III əsrdə yunan alimi Aristoksenin yazdığı “Şairlərin həyatı” əsəri bir təzkirə nümunəsidir.

Yaxın və Orta Şərqdə ilk təzkirə nümunələrini ərəb ədəbiyyatında görürük. XIII əsrdən etibarən isə fars ədəbiyyatında təzkirə janrının nümunəsi görünməyə başlamışdır. Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixində ilk əsər Sam Mirzənin 1550-ci ildə yazdığı “Töhfe-yi-Sami” hesab olunur. Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə (1517-1576) atasının ədəbi məclislərində iştirak edən şairlərlə tanış olmuş və qardaşı Şah Təhmasibin (1524- 1576) sarayında yaşayan şairlərlə yaxınlıq edərək dövrünün bütün görkəmli

sənətkarlarını tanımışdır. Bu dövrün elm və sənət adamlarından mükəmməl təhsil alan Sam Mirzə özü də şair olmuş, şeirlərində Sami təxəllüsünü işlətməmişdir (2, s. 198). Lakin onun ən mühüm əsəri fars dilində yazdığı “Töhfe-yi-Sami” təzkirəsidir. Bu əsər XVI əsrin birinci yarısındakı mədəni və ədəbi həyatı, 664 sayda Azərbaycan, fars şairləri və başqa sənətkarlar haqqında məlumat əldə etmək üçün faydalı qaynaqlardandır.

“Töhfe-yi-Sami” bir müqəddimə və yeddi fəsildən ibarətdir. I fəsil - Şah nəslindən, müasiri olan hökumdarlardan, II fəsil - alimlərdən, III fəsil - Şah İsmayıl sarayına yaxın olan vəzifəli şairlərdən, IV fəsil - əsl şairlərdən; V fəsil - türk dilində yazan şairlərdən; VI və VII fəsillər - el şairlərindən bəhs edir (1, s.100).).

Tarixi-xronoloji cəhətdən ikinci təzkirə Əhdi Bağdadinin “Gülşənüş-şüəra”sıdır. Yazıldığı mühitə görə bir sıra cəhətləri ilə Sam Mirzənin “Töhfe-yi-Sami” və Sadiq bəy Sadiqinin “Məcmül-xəvas” təzkirələrindən fərqlənir. “Gülşənüş-şüəra” Anadolu təzkirəçiliyinin təsiri altında yazılmışdır. Lakin onun Azərbaycan ərazisində yazılan təzkirələrlə birləşdirən ortaq cəhətlər də mövcuddur. Bu oxşarlıq isə Azərbaycan və Anadolu təzkirəçiliyinə Nəvai yaradıcılığının təsiri ilə bağlıdır. “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyində iki mühüm cəhəti - Azərbaycan dilində yazılmış ilk təzkirə olması və Bağdad ədəbi mühiti haqqında məlumat verməsi ilə də maraqlıdır. Əlifba sırası ilə tərtib olunmuş təzkirə dörd rövzədən və adlar göstəricisindən ibarətdir. Təzkirə 1552-1563-cü illər arasında yaşamış Osmanlı və Azərbaycan türkcəsində yazıb yaranan 375 şairin həyat və yaradıcılığını əhatə edir.

Əhdi Bağdadi Sam Mirzə və Sadiq bəy Sadiqdən fərqli olaraq öz təzkirəsini kataloq prinsipi əsasında tərtib etmişdir. Əhdi Bağdadidən əvvəl Anadolu təzkirəçilərindən Pir Məhməd Aşiq Çələbi (1520-1571) “Məşahirüş-şüəra” (Şairlərin məşhurları) (1568) və Qəstəmonulu Lətifi (?-1582) “Təzkirətüş-şüəra və təbsirai-nüzəma” (1540) əsərində bu prinsipdən istifadə etmişdilər. Tərtib prinsiplərində yenilik yaratmaq istəyən Əhdi öz təzkirəsini “rövzə”lərə, yəni “bağça”lara bölmüşdür.

“Gülşənüş-şüəra” təzkirəsində XVI əsr Bağdad mühitində yazıb-yaratmış Azərbaycanlı şairlər içərisində Şəmsi, Şahi, Fəzli, Ruhi, Nəvai, Zehni, Zayli, Elmi, Mirqədri, Həsiri, Zəmiri, Xürrəmi, Nəsiri Şirvani, Ali və bir çox şairlərə yer ayrılmış, şeirlərindən nümunələr verilmiş, az da olsa, həmin şairlərin yaradıcılıq yolu işıqlandırılmışdır. Əhdi Bağdadi təzkirəsində sadalanan şairlər içərisində adı böyük məhəbbətlə çəkilən, yüksək qiymət alan Məhəmməd Füzulidir. Orta əsr təzkirələri içərisində Füzuli haqqında ilk əhatəli məlumatı Əhdi təzkirəsindən alırıq. Məhz buna görədir ki, Füzulinin Qərb və Şərq tədqiqatçıları ilk əhəmiyyətli mənbə kimi Əhdi Bağdadi təzkirəsinə müraciət etmişlər. Göründüyü kimi, “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsi dil faktoruna və verdiyi məlumatlara görə, orta əsrlər nəsr nümunəsi olmaq baxımından da Azərbaycan ədəbiyyatınası üçün əvəzsiz biblioqrafik məxəzlərdən biridir. Azərbaycan təzkirəçilik tarixində üçüncü əsər Sadiq bəy Sadiqinin “Məcmül-xəvas” təzkirəsidir. “Məcmül-xəvas” təzkirəsi müstəqil Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti zamanı yazıldığı üçün türk dilində tərtib olunmuşdur.

Sadiqdən sonra da Azərbaycan təzkirəçiliyi Lütfəli bəy Azər pilləsi ilə enməklə ta XIX əsrin son rübünə qədər bir durğunluq dövrü keçirmişdir. Azərbaycan təzkirəçiliyinin tədqiqi tarixinə nəzər saldıqda Sadiq bəy Sadiqdən sonra bu xronoloji zəncirin XVIII əsrə qədər qırıldığını görürük. XVII-XVIII əsr təzkirələri haqqında hələlik isə məlumatı yalnız Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danişməndani-Azərbaycan” təzkirəsindən ala bilirik.

Səfəvi şahzadəsi qədim və müasir şairlər haqqında “Töhfə-tüş-şüəra” təzkirəsini h. 211-1216/1796-1801-ci illərdə Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə” təzkirəsinin təsiri altında qələmə almışdır. “Danişməndani-Azərbaycan”da az tanınmış və yaxud heç məlum olmayan təzkirələr haqqında məlumat verilsə də, XVIII əsrin ən məşhur təzkirəsi – “Atəşkədə”in üzərindən sükutla keçilmişdir. Təzkirədə Yaxın Şərqdə yaşayıb-yaratmış 842 şair haqqında məlumat verilmişdir ki, bunlardan da

100-ə qədəri azərbaycanlıdır. “Atəşkədə” fars dilində yazıldığından Azərbaycan şairlərinin yalnız fars dilindəki şeirlərindən nümunələr gətirilmişdir.

Lütfəli bəy Azərdən sonra Bəhmən Mirzə də “Təzkireyi Məhəmməd Şahi” əsərini kataloq prinsipi ilə tərtib etmişdir. Lakin burada XIX əsr Azərbaycan təzkirəçiliyinin səciyyəvi xüsusiyyəti - şairlərin “mütəqədimlər və müasirlər”ə bölünməsi prinsipi də nəzərə çarpır. XIX əsr Azərbaycan təzkirəçiliyində türk dilində ilk təzkirə 1885-ci ildə Seyid Əzim gürvani tərəfindən tərtib olunmuşdur. Bu dövrün məhəlliləşmə ab-havası Seyid Əzimin təzkirəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Dörd fəsil üzrə tərtib və təlif olunmuş təzkirə 271 şairin yaradıcılığını əhatə edir.

XIX əsrdə Azərbaycanda yaranan antoloji toplulardan biri də “Təzkireyi-Ziyai”dir. “Təzkireyi-Ziyai” əsərinin müəllifinin şəxsiyyəti hələ də dəqiq müəyyənləşdirilməmiş, mübahisəli qalmışdır.

XIX əsrdə Azərbaycanda yazılan təzkirələr bir çox cəhətdən orta əsr mənbələrindən fərqlənirdi. Belə ki, bu təzkirələrin bir çoxu məhəlli xarakter daşdığından, adı yaşadığı qəzadan kənarında tanınmayan şairlər də orada öz əksini tapa bilirdi. Bu dövrdə tərtib olunan mənbələrdə Yaxın şərqin müxtəlif xalqlarının nümayəndələrinə rast gəldikdə, XIX əsrin ikinci yarısında yazılan bir çox təzkirələrdə, demək olar ki, ancaq Azərbaycan sənətkarları haqqında məlumat verilir. Məhəlli xarakterli təzkirələrin bariz nümunəsi olan Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab”, Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü Azərbaycanı üç təzkirəsi - “Nigaristani-Dara”, “Təcrübətül-əhrrar və təsliyyətül əbrar” və “Hədayiqül-üdəbə” adlı əsərləri bibliografiya tariximizdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Riyazül-əşiqin” təzkirəsinin ən yadda qalan cəhəti isə Azərbaycan təzkirə ənənəçiliyində ilk dəfə olaraq şairlərin avtoqraflarının verilməsidir. Təzkirəni yazarkən müəllif bir çox şairləri yanına dəvət etmiş və şeirlərini xatirə olaraq avtoqraf kimi həmin kitaba yazdırmışdı. Bu mümkün olmadıqda isə şairlərdən avtoqraf vərəqləri alaraq təzkirəsinə tikmişdir.

1935-ci ildə Tehranda çap olunan “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsinin I cildi 414 səhifədir. Əldə olan birinci cild bitkin bir təzkirə olsa da, burada müəllifin müasiri olan alim və ədiblərə yer verilmədiyindən ehtimal edə bilərik ki, Tərbiyə onları haqqındakı bilgilərini ikinci cildə ümumiləşdirmişdir. “Danışməndani-Azərbaycan” ifadəsinin mənası fars dilində “Azərbaycan alimləri” deməkdir. Əsər fars dilində yazılmasına baxmayaraq öz dövründə M.Tərbiyə tərəfindən göstərilən bir cəsarət idi. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən ortaya qoyulan – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi haradan başlayır – sualını ən doğru cavablandırmaq şansı uzunmüddətli və geniş axtarışlar sayəsində ilk dəfə məhz M. Tərbiyəyə nəsis olmuşdur (3, s.70). “Azərbaycan” məfhumunun son ucqar nöqtələrinə qədər ədəbiyyatımızı öyrənmək baxımından çox dəyərli mənbələrdən biri olan bu təzkirə 919 şəxsiyyət – şair, yazıçı, filosof, təzkirəçi, ədəbiyyatşünas, rəssam, həkim, münəccim, mühəndis, memar, riyaziyyatçı, musiqişünas, jurnalist, tarixçi, xəttat, nəqqaş, səyyah, ilahiyyatçı alimlər haqqında məlumat verən ensiklopedik əsərdir. Bu əsər müəllifin 40 ildən artıq elmi araşdırmalarının nəticəsidir. “Danışməndani-Azərbaycan” əsəri özündən əvvəlki təzkirələrdən fərqli olaraq fəsillərə bölünməmiş, əlifba sırası ilə tərtib olunmuş sadə bir quruluşa malikdir. Professor Zöhrab Əliyev bu əsəri təzkirələr təzkirəsi (bibliografiyanın bibliografiyası) hesab edir (4, s.8). Təzkirə quruluşuna daxil olan müqəddimə ünsürünü “Danışməndani-Azərbaycan”da görmürük. Təzkirədə göstərilən bu cür qeydləri toplayaraq ədəbiyyat tarixini öyrənmək baxımından çox dəyərli əsər adlarını çevrələyən bibliografiya tərtib etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Musalı V. Azərbaycan təzkirəçilik tarixi, Bakı, Elm və təhsil 2012, 380 s.
2. Səfərli Ə., Yusifov X., Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Maarif, 1982
3. Nəhmətova. K. Məhəmmədəli Tərbiyənin Danışməndani Azərbaycan əsəri. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 132 səh.Səfərli
4. Əliyev Z. Azərbaycan bibliografiyasının tarixi, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 190 səh..

ABSTRACT

Sharabani Mammadova

CONCLUSIONS WHAT ARE THE FIRST SCIENTIFIC BIBLIOGRAPHIC SOURCES

In the article there are talk of the suppression of bibliographic information. Each of these puzzles reflecting our history of the medieval literature focuses on giving information about how many poets and artists and their brief annotation. A great deal of attention was paid to a number of issues that the Azerbaijani bibliographical researchers did not pay attention to, including the 17th-18th century empires. The article also includes the names of the impostors, as well as traveling, gum, and so on. The works of the bibliography are also investigated. Providing information about the life of poets, bringing examples from their works, writing, disseminating, writing and writing about poetry. In the Middle Ages, the rebels were also considered as bibliographic works, as well as their bibliographic significance as well as their comprehension of literary styles of the prose language.

РЕЗЮМЕ

Шарабаны Мамедова

ВЫВОДЫ, КОТОРЫЕ ЯВЛЯЮТСЯ ПЕРВЫМИ НАУЧНЫМИ БИБЛИОГРАФИЧЕСКИМИ ИСТОЧНИКАМИ

В статье рассказывается о подавлении библиографической информации. Каждая из этих головоломок, отражающих нашу историю средневековой литературы, фокусируется на предоставлении информации о том, сколько поэтов и писателей было дано, и давая им краткую аннотацию их произведений. Большое внимание было уделено ряду вопросов, которые не уделяется внимания историков азербайджанской библиографии, а также работ, созданных в XVII-XVIII веках. Статья также включает имена судей, а также путешествия, резину и т. Д. Также изучаются работы библиографии. Предоставление информации о жизни поэтов, приведение примеров из их произведений, написание, распространение, письмо и письмо о поэзии. В средние века повстанцы также считались библиографическими работами, а также их библиографическим значением, а также пониманием литературных стилей языка прозы.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

NƏZAKƏT YUSİFOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-1.512.162

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN DOSTLUQ HAQQINDA FİKİRLƏRİNİN XALQ HİKMƏTİ İLƏ BAĞLILIĞI

Açar sözlər: *dost, müəllim, ağıl, tərbiyə, təlim, elm, atalar sözləri*

Key words: *friend, teacher, mind, nurture, education, science, proverbs*

Ключевые слова: *друг, учитель, разум, воспитание, обучение, наука, пословицы*

Qədim mədəniyyətə və dərin tarixi köklərə malik olan xalqımızın mədəniyyət xəzinəsi özünün zənginliyi ilə dünya miqyasında seçilir və qiymətləndirilir. Bu xəzinənin həqiqi sahibi olmaq üçün onun daha dərin qatlarına milli ideologiyamızın işığında nüfuz etmək milli pedaqogikamızın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Mədəniyyət xəzinəmizin bizə başucalıqı gətirən, heç vaxt solmayan ən qiymətli incilərindən biri dünya poeziyasının sönməz ulduzu, “sözün tam mənasında dahi insan” (Y.E.Bertels) Nizami Gəncəvinin bizə miras qoyub getdiyi ədəbi-pedaqoji irsdir. Doqquz əsrə yaxındır ki, bu irsdən “əxlaq dərslisi” kimi istifadə olunur və neçə-neçə əsrlər bundan sonra da istifadə olunacaqdır.

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yüksək əməllər, nəcib hisslər tərənnüm edən ölməz söz ustasıdır. O, elə bir sənət xəzinəsi yaratmışdır ki, bu xəzinənin misilsiz söz inciləri əsrlərin imtahanlarından müvəffəqiyyətlə çıxmış, zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Bu nadir sənət nümunələri bütün yer üzünü dolaşır, milyonlarla insanlara mənəvi qüvvət verir, onların nəcib əməllər uğrunda mübarizəyə ruhlandırır.

Nizami irsinin dövrümüz üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, şairin əsərləri təlim-tərbiyə dair zəngin fikirlərlə doludur. Bu əsərlərdə vətənpərvərlik, insanpərvərlik, xalq mənafeyini hər şeydən üstün tutmaq, mərdlik, qəhrəmanlıq, dostluq, sədaqət kimi nəcib əxlaqi sifətləri qiymətləndirmişdir. Nizami böyük bir mütəfəkkir kimi, öz əsərlərində tez-tez xalqa, hökmdarlara, yaşlı və gənc nəslə öz nəsihətləri ilə müraciət etmiş, onlara düzgün yollar göstərməyə çalışmışdır. Nizami bütün bu müraciət və tələbləri ilə xalqın həyatını yaxşılaşdırmağa cəhd etmişdir. Xalq həyatı, xalq yaradıcılığı Nizaminin ilham mənbəyi olmuşdur. Xalqın arzu və istəklərini tərənnüm edən Nizami təlim-tərbiyə haqqında da bir sıra qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

Nizami xalq fəlsəfəsini, xalq dilini, əsrlərcə təzələnə-təzələnə, durula-durula gələn adət ənənələrimizi gözəl bilmişdir. Nizami təkcə öz xalqının deyil, şərq xalqlarının zəngin folklor xəzinəsinə daxil ola bilmiş və xüsusən türk sistemli dillərdə danışan yaxın qohum xalqların folklor və əsəri, eləcə də yazılı ədəbiyyat onun yaradıcılığı üçün tükənməz qida mənbələrindən olmuşdur.

Nizaminin nəzərində insan ləyaqətinin şərtləri və xüsusiyyətləri çoxdur. Bunların içərisində dostluq, xeyirxahlıq, qarşılıqlı məhəbbət və mənəvi saflıq kimi ictimai, əxlaqi keyfiyyətlər daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şair dönə-dönə qeyd edir ki, insan insanı sevməli, bir-birinə dost, arxa olmalıdır.

Dostluq haqqında bir çox atalar sözlərinə, bayatılara, dastanlara, nağıllara və s. rast gəlmək mümkündür. Aşağıdakı bayatılara nəzər salaq:

Bülbül uçar bu dala,
Qonar o dal bu dala,
Dost sözün açıq deyər
Düşmən deyər budala (1, s.56).

Nizami isə dostluq barədə aşağıdakı misralarda fikrini söyləmişdir:

Kim yaxşı adamların bəyənsə dostluğunu,
Bir gün görər onların yararlı olduğunu.

“Dost yaman gündə tanınar”, “Dost yolunda boran olar, qar olar”, “Dostluq üç almadır: gah ikisi səndə biri məndə, gah ikisi məndə biri səndə” və s. atalar sözləri dostluğun dəyərini, dost olmağın müsbət tərəflərini göstərir (2, s.98).

Nizaminin bütün yazdıqlarında xalq hikməti ilə bağlılıq tapmaq mümkündür. Hər hansı bayatıdan, hər hansı atalar sözündən, zərb məsəldən çıxan mənadan Nizami əsərlərində çox məharətlə istifadə etmişdir.

Bərk ayaqdan səmimi ürəyi təmiz yoldaş,
Nə ayağından çəkər, nə səndən qaçırar baş.

Dostluqla əlaqəli olaraq aşağıdakı atalar sözləri vardır:

“Dost ağlar, düşmən gülər”, “Dost arası pak gərək”, “Dost başa baxar, düşmən ayağa”, “Dost daşı bərk incidər”, “Dost dosta arxa olar”, “Dost dostdan kənar olmaz, aralıqda mərdimazar olmasa” və s.

Nizami yaradıcılığında əməyə, zəhmətə məhəbbət, böyüklərə hörmət və başqa yaxşı keyfiyyətlərdən başqa dostluq, yoldaşlıq da tərbiyə olunur. Dostluq insanlar arasında mehribanlıq, xeyirxahlıq, arxalanmaq, kömək göstərmək kimi yüksək əxlaqi tərbiyəyə əsaslanır. Əgər dost yaxşıdırsa deməli sənənin köməyin, arxan, sirdaşın var. Ən əsası isə “aynan” var, necə ki atalar deyib: “Dost dostun aynasıdır”, “Dost dostun eybini üzünə deyər”, “Dostunu mənə de, deyim sən kimsən” və s.

Nizami də bu barədə belə yazır:
Çox gözəl olsada eybi gizləmək,
Dost dostun eybin örtməsin gərək.

Xalq bayatılarında yaxşı dostun pis gündə tanındığını göstərən nümunələr çoxdur.

Üzüyündə qaşam mən,
Cəmərlikdə başam mən,
Yaxşı gündə göz dolan,
Pis gündə yoldaşam mən.

“Dost dostu dar gündə sınayar”, “Dost - düşmən qara gündə məlum olar”, “Dost yolunda boran olar, qar olar”, “Dost yolunda dara düşənin el içində üzü ağ olar”, “Yaxşı gündə düşmən gələr dost olar, igid odur yaman gündə dayansın” və s. atalar sözlərində bayatıdakı mənanı tapmaq mümkündür. Nizami də bu mənanı ifadə edən çoxlu misraların müəllifidi (2, s.99)

Dünyada çox iş var yoldaşdan aşar.
Yaman gündə çatar dada yoldaşlar.

İnsanın özünə məxsus hər hansı sirləri olur. Onlar sirlərini ən etibar etdiyi yaxınları, yoldaşları və ən nəhayət dostları ilə bölüşürlər. Deməli dostlar həm də sirdaşdır. İnsan yanında həmişə qəlbini açma biləcəyi məsləhət ala biləcəyi adam olmasını istəyir. Əbəs yerə atalarımız “Ən böyük dövlət

dostluqdur” deməyiblər. “Dostluq həyat vəsiqəsidir”, “Dost dostdan sirr saxlamaz”, “Dost sirrini dosta deyər” və s. atalar sözləri, xalq hikməti sirri dosta deməyin xeyirli olduğuna işarə eləyir (2, s.99).

Dost ona deyərlər ki, sirr saxlar, pərdə tutar
Düşmənsə ruzigar tək hər zaman pərdə yırtar(3, s, 5)

Nizami həqiqi dostun timsalında insanın ağ günə yetişə biləcəyini qeyd etmişdir:

Yaxşı ad qazanmış yaxşı dost ara,
Ondan yetişərsən ağ günə,vara.

Nizaminin fikrincə dost insanın özünə uyğun olmalıdır. Necə ki,xalq hikmətində deyilir: “Barıt ilə odun dostluğu olmaz”, “Qurddan dost olmaz”. “Xosrov və Şirin” poemasında bu barədə şair belə yazır:

Namuslu yar olar hər dərddən hali Vəhşilə dost olsa insan dünyada,
Tovusun yoldaşı tovus olmalı. Vəhşi adətincə ömr edər o da.

Xoş olmaq isdəsən xoş dostlar tanı,
Xoşbəxt xoşbəxt edər çünki insanı(4 s 35).

Dost qazandıqdada doğru insanın yanında olması vacibdir. “Sirlər xəzinəsi” poemasında bu haqda N.Gəncəvi yazır:

Həyatda doğru insan gərək olar insana,
Layiq dostdan əl üzmə əgər getsən hər yana.
İndiki bu dünyada çalışırsan bir belə,
Səy edib bu həyatda bir yoldaş gətir ələ.

Düşmən həmişə pis insan simasında görünür. Dostdan fərqli olaraq düşmən həmişə ziyan verir. Atalar belə deyiblər: “Düşmən düşməndir nə yaxşısı, nə yamanı?!”, “Düşmən yaxandan tutanda, it ətəyindən tutar”, “Düşmənin gəlişi də tələdir, gülüşü də”, “Düşməni dost elə, dostu düşmən eləmə” və s

Əqrəb düşmənçiliyi betərdir əjdahadan,
Əjdaha aşkar vurur, əqrəb gizli hər zaman.

Azərbaycan xalq bayatılarında “düşmən”lə bağlı aşağıdakı nümunələri oxumaq olar:

Bağında var alçalar
Yaşıl çalar, al çalar.
Ağlama dəli könlüm
Düşmən görər əl çalar (1, s.60)

Həmişə valideynlər övladlarına dost seçərkən ehtiyatlı olmalarını söyləmişlər. Onlar dostun, yoldaşın ağıllı, kamallı olmasını məsləhət görürlər. Ağıllı dostun məsləhəti də qiymətli olur. Nizami aşağıdakı misralarda ağıllı dostun bilik və mərifət tərbiyə etdiyini söyləmişdir.

Əqilli adamla dostluq bağlasan
Bilik və mərifət alarsan onda.

Nizami dosta müraciətlə demişdir:

Ey dostum, umuram öz hikmətinlə
İşıq yolu açasan məsləhətinlə

Bu hikmətamiz misallardan başqa “Xosrov və Şirin” və “Yeddi gözəl” poemalarında da dostu seçərkən hər bir xüsusiyyətə fikir vermək barədə Nizami yazırdı:

Nə qır yaxşı dürrü, nə boş yerə saç Bəd gövhər olanla yaxınlaşma qaç. Sanma bəd gövhərin vardır vəfası Xətə işləməkdə olmaz xətası.	Özünü dost tutan lağlağılar var, Onlar kənizlərdə qürur doğurar. O dost ki, hər işi yalnız duzaqdır, Bəzəkli, düzəkli bir malcanaqdır (4, s.45).
--	---

Bundan başqa necə olursa olsun, insan dosta hörmət etməli, onu sevməli, ona güzəştə getməlidir. Nizami demişdir: “Bağlama qapını dostun üzünə”. O, həmçinin də paxıllığın pis vərdiş olduğunu qeyd etmiş, dostluqda paxıllıq etməməyi məsləhət görülmüşdür.

Paxıllıq eyləsə dostuna hər kəs
Onun yoldaşlığı torpağa dəyməz.

Dost həm də duz-çörək yoldaşdır. Dost o kəsə deyərlər ki, son tikəsini belə bölə bilsin N.Gəncəvi də “İqbalnamə” də bu fikri söyləmişdir:

Dünyada xoşbəxtdir yalnız o kəslər ki,
Öz çörəyini dostlarla yeyər.

“Dostu qaranlıqdada səsindən tapmaq olar”, “Dostu pulla almaq olmaz”, “Dost olan yerdə həsrət olmaz” və. s atalar sözlərində dostun qiyməti barədə mənalar çoxdur. Nizami isə dostluq haqqında bu sözləri deyib:

Dostluq iddiası edən bir ürək,
Sözdən başqa cox şey bildirə gərək.
Dost qəlbi torpaqdır ona əl vursan,
Əlin pak olacaq o zaman inan(4,s.47).

Yekun olaraq demək olar ki, N.Gəncəvinin dostluq haqqında fikirləri xalq hikməti ilə sıx bağlıdır və yetişən nəslin əxlaq tərbiyəsində istifadə olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bayatıları, Bakı, XXI-Yeni nəşrlər evi, 2004
2. Hüseynzadə Ə. Atalar sözləri, Bakı, Yazıçı, 1985
3. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında atalar sözü və zərb-məsəllər Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları, - B., 1991.-S.269.
4. Quliyev S.M. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında əxlaq məsələləri, Bakı, ADPU, 1994.

ABSTRACT

Nezaket Yusifova

THE RELATION OF VIEWS ON FRIENDSHIP OF NİZAMİ GANJAVİ TO FOLK WISDOM

N.Ganjavi in the human history was created the clear and kind, love training, love theory firstly. Finally, he is one of the first creators of simplicity and brotherhood based utopian society.

Nizami had known the physiology. Language of people, traditions by passing centuries much more. Not only his people but also can use the folklore samples of eastern samples. And especially folklore and myth was one of the inexhaustible sources.

As to Nizami peculiarities and conditions of human merit are much more. Here include friendship, kindness, mutual love and moral purely, public, ethical peculiarities have important essence.

РЕЗЮМЕ

Незакет Юсифова

ПРИВЕРЖЕННОСТЬ ИДЕЙ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ О ДРУЖБЕ С НАРОДНЫМИ МУДРОСТЯМИ

Низами Гянджеви за всю историю человечества впервые обожествил удивительный мир чистого и доброго сердца, создал обучение совершенной любви, теорию любви. Наконец, один из первых основателей утопического общества, где продолжалась царствование счастья и братства, отсутствие тех классов равенства.

Низами красиво знал народную философию, народный язык, веками обновленные и очищенные традиции. Он смог войти в клад богатого фольклорами не только своего народа, но и восточных народов, и в частности фольклоры и мифы ближних родственных народов, говорящих на языках турецкой системы, а также письменная литература были неисчерпаемым источником пищи для его творчества.

Во внимании Низами есть много условий и характеристик человеческого достоинства. Среди них как дружба, доброта, взаимная любовь и духовная чистота более важное значение имеют социальные, моральные качества.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

SİTARƏ ƏLİZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512.162

AZƏRBAYCAN TARİXİ POEMALARININ
ƏDƏBİ QƏHRƏMANLARI

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi poema, ədəbi şəxsiyyət, bədii obraz, milli-mənəvi dəyərlər, bədii ifadə*

Key words: *Azerbaijan literature, historical poems, literaru personality, artistic image, national-spiritual values, artistic expressions*

Ключевые слова: *азербайджанская литература, историческая поэма, литературная личность, художественный образ, национально-нравственные ценности, художественное воссоздание*

Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı özünəməxsus tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Xəqani Şirvaninin (1126-1199) “Mədain xəbərləri” poeması ilə başlanan bu janr Nizami, Fizuli epoxasını yaşamış, XX yüzilliyin 20-30-cu illərindən etibarən daha geniş yayılmış və daha sürətlə inkişaf etmişdir (1, s. 119). Ötən dövr ərzində “Nadir şəxsiyyətin və ya nadir hadisənin yüksək pafosla tərənnümünə həsr olunan poemanın” (2, s. 135) ədəbiyyatımızda müxtəlif nümunələri yaradılmışdır.

Məmməd Rahimin (1907-1977), “Natəvan” (1962) poeması, “Xaqani” (1955) mənzum dramı, Rəsul Rzanın (1910-1981) “Füzuli” (1958), “Uzaq yollardan gələn” (Fizuli haqqında, 1958); “Xalq şairi” (M.Ə.Sabir haqqında, 1960-1970), “Xalq Həkimisi” (N.Nərimanov haqqında novella, 1965), “Qızılgül olmayaydı” (Mikayıl Müşviq haqqında, 1956-1960) “Nəsimi”; Qabilin (1926-2007), Musa Yaqubun (1937) Nəsimiyə həsr olunmuş poemaları; İslam Səfərlinin (1923-1974) “Ələsgər” (1962); Hüseyin Arifin (1924-1992) “Yolda” (S.Vurğun haqqında), “Dilqəm” (1984), “Aşıq Ələsgər”, “Natəvan”; Məmməd Arazın (1933-2004) “Mən də insan oldum” (M.Ə.Sabir haqqında, 1962), “Qayalara yayılan səs” (S.Vurğun haqqında, 1976); Bəxtiyar Vahabzadənin (“Şəbi hicran”, 1959) və digər görkəmli sənətkarların poeziyasında daha çox xalq tarixinin ibrətamiz səhifələri, bu fonda lirik-psixoloji yaşantılar üstünlük təşkil edir, müasir gəncliyin yaddaşını yeniləmək məqsədini daşıyır. Bu əsərlər yeni dövrdə xalqımızın ədəbi-mədəni irsinə xüsusi qaydışın mövcudluğunu nümayiş etdirir. Türk xalqlarının 2000-ci ildə keçirilən sammitində Qazax şairi Oljas Süleymenovun təsdiqlədiyi kimi, “Yeni dövrdə (müstəqillik illərində - S.Ə.) hər bir xalq keçən əsrlərdən gələn dəyərlərinə diqqətlə nəzər salmalı, ümümbəşəri sivilizasiyaya layiqli töhfələr vermiş nümayəndələrinin fəaliyyətini yenidən dəyərləndirməlidir. Belə yanaşmaların nəticələri milli şüurun və təfəkkürün formalaşmasında əvəzsiz rol oynayır” (3, s. 1).

Əlbəttə, bu yanaşmada bizim üçün başlıca məqsəd Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra klassik ədəbi irsi, bu irsin görkəmli nümayəndələrinin şəxsiyyət və yaradıcılıqlarını keçmiş cəmiyyətin ideoloji buxovlarından uzaq, ölkəmizin və xalqımızın milli maraqları əsasında yenidən tədqiq və nəşr edərək yeni nəsillərə çatdırmaqdan ibarətdir. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, tarix boyu zaman-zaman unutulmuş xalqımızı müəyyən bələlərə düçar etmiş, başına müsibətlər gətirmişdir. Professor Yaşar Qarayev bu xüsusda təsdiq edir ki, “...Yalnız yaddaş olan yerdə tamlıq var, əsrlər və nəsillər arasında bağlılıq var” (4, s. 7). Əlbəttə, bu bağların öyrənilib tədqiq edilməsi bir

tərəfdən ədəbi şəxsiyyətlərimizin müasir dövrdə daha yaxından və daha dolğun tanınmasına xidmət edirsə, digər tərəfdən onların parlaq obrazını yaratmış görkəmli sənətkarlarımızın yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi məqsədini güdür.

Digər əhəmiyyət kəsb edən məsələ isə odur ki, “Klassik irsə üztutmalar əsrlər öncə olduğu kimi davam etməkdədir, ancaq bu köklər və budaqlar bağlantısı xeyli yeni şəkillər qazanmış, başqalaşmışdır” (5, s. 5). Beləliklə, ədəbi şəxsiyyətlərin bədii obrazının yeni xarakterik cəhətlərlə təqdimi “Azərbaycan tarixi poemalarında ədəbi şəxsiyyətlərin bədii obrazı” mövzusunda tədqiqatı aktuallaşdırır.

İlkin araşdırmalara istinad edərək Azərbaycan tarixi poemalarında bədii şəxsiyyətlərin ədəbi obrazı mövzusunun qəhrəmanların yaşayıb-yaratdıqları və mənsub olduqları dövr nəzərə alınmaqla şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərə ayırmaq olar: - orta əsrlər ədəbi şəxsiyyətlərinin obrazının dövr və zaman baxımından bədii təhlili; - XIX əsr tarixi poema qəhrəmanlarının bədii obrazının ədəbi xüsusiyyətləri;

- XX əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin tarixi poemalarda vəsfi.

Yuxarıda vurğuladığımız kimi, poema janrına müraciət etməklə ədəbi şəxsiyyətlərin bədii obrazının yaradılması prosesinə keçən yüzilliyin ortalarından başlanmışdır. Bu da onunla izah oluna bilər ki, 1960-cı illərdən başlayaraq keçmiş SSRİ-də qlobal ictimai-siyasi atmosferin bir qədər ilıqlaşması, milli düşüncə, mənəviyyat və əxlaqla bağlı ədəbi yaradıcılığa qoyulmuş normativ və qadağaların, ideoloji tələblərin qismən aradan qaldırılması, bolşevizm buxovlarının zəiflədilməsi nəticəsində bədii yaradıcılıq sahəsində xalqın tarixinə, mədəni-əxlaqi irsinə, adət-ənənələrini yaşadan mənəvi dəyərlərinə üztutmalar çoxalmışdır. Tədrisən söz və fikir azadlığı, siyasi düşüncə sərbəstliyi, plüralizm, milli istiqlal, ictimai ədalət uğrunda ədəbiyyatda başlamış bu hərəkət sonrakı illərdə davam etdirilərək, ən nəhayət, Azərbaycanın siyasi suverenlik, dövlət müstəqilliyi əldə etməsi ilə öz perspektiv məqsədlərini həyata keçirmiş oldu.

Bu dövr ərzində xalqımızın mənəvi dəyərlərinin, böyük ədəbi şəxsiyyətlərinin zəngin ədəbi-bədii irsinin dərinədən öyrənilib dəyərləndirilməsi ciddi şəkildə qarşıya qoyulmuş, ayrı-ayrı klassik Azərbaycan şairlərinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı, onların ümumbəşəri humanist ideyaları və amalları haqqında müxtəlif səpgidə və məzmununda tarixi poemalar yazılmışdır.

Tədqiqata cəlb edilən Azərbaycan tarixi poemaları özünün mövzusu və ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı və yaradıcılığı baxımından, eyni zamanda bədii xüsusiyyətləri və müəlliflərin sənətkarlıq məsələlərinin dəyərləndirilməsi aspektindən də öz aktuallığını saxlayır. Belə ki, poemalarda müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış şairlərin bir obraz - ədəbi qəhrəman kimi tərənnümünün xarakterik xüsusiyyətlərinin araşdırılması ədəbiyyatşünaslıqda yenilik və aktualıq kəsb edir. Qeyd edək ki, Azərbaycan poeziyasının mühüm sahəsi olan tarixi poemalarla bağlı indiyədək ədəbiyyatşünaslıq elmində ciddi tədqiqat işləri aparılmış, sanballı monoqrafiyalar, məqalələr yazılmışdır. Lakin tarixi poemalarda ədəbi şəxsiyyətlərin bədii obraz kimi ardıcıl və sistemli şəkildə araşdırılması ilk dəfə olaraq baxılır. Tədqiqatda əsas məqsəd Azərbaycan ədəbiyyatında yazılmış tarixi poemalarda ədəbi şəxsiyyətlərin bədii obrazını hərtərəfli tədqiq etməkdən ibarətdir. Yuxarıda sadaladığımız və siyahısı heç də tam olmayan Azərbaycan tarixi poemalarının ilkin öyrənilməsi göstərir ki, bu əsrlər Məhsəti Gəncəvi (1089-1160), Xəqani Şirvani (1126-1199), Fizuli (1494-1556), M.Ş.Vazeh (1792-1852), Aşıq Ələsgər (1821-1926), Nəvəni (1832-1897), M.Ə.Sabir (1862-1911), N.Nərimanov (1870-1925), S.Vurğun (1906-1956) və digər klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinə həsr edilmiş, onların bədii obrazı yüksək sənətkarlıq baxımından canlandırılmışdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, ayrı-ayrı şairlərin həyatı və yaradıcılığı eyni zamanda onun bir neçə xələfinin yaradıcılıq obyektinə çevrilmiş, hər bir müəllif özünəməxsus şəkildə ədəbi qəhrəmanın obrazını yaratmağa çalışmışdır. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir dövr açan, ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafına qüvvətli təsir göstərən əbədiyaşar Məhəmməd Füzuli obrazını Rəsul Rza 1958-ci ildə yazdığı “Fizuli” və “Uzaq yollardan gələn” poemalarında, Bəxtiyar Vahabzadə hələ

gənc yaşında (1959) qələmə aldığı “Şəbi-hicran” poemasında tərənnüm etmişlər. Yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının və ədəbi dilinin inkişafında mühüm bir mərhələ təşkil edən İmadəddin Nəsiminin parlaq obrazının yaradılmasına Rəsul Rza, Qabil, Ələkbər Salehzadə, Musa Yaqub müxtəlif səpgili poemalar həsr etmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində özünün xüsusi yeri, xidmətləri olan Xurşudbanu Natəvan Məmməd Rahimin və Hüseyn Arifin “Natəvan” poemalarının ədəbi qəhrəmanına çevrilmişdir. Cəmiyyətin azadlığı uğrunda, zülmə, ədalətsizliyə, hüquqsuzluğa qarşı kəskin satira ilə mübarizə aparan böyük Sabir R.Rzanın “Xalq şairi” (1960-1970) və Məmməd Arazın “Mən də insan oldum” (1962) poemalarında vəsf olunmuşdur.

Ən yaxşı klassik və müasir sənət nümunələri sübut edir ki, sənətkarı xalqa sevdiren əsas amillərdən biri xalq həyatını, xalqın mənəvi aləmini onun yaxından öyrənməsidir. XXI əsrdə söz mülkünün sultanı, dahi sənətkar Məhəmməd Füzuliyə xüsusi bir qayıdış vardır. Əlbəttə, burada məqsəd Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra klassik ədəbi irsi, bu irsin böyük simalarının, o cümlədən Füzulinin ədəbi yaradıcılığını milli maraqlar baxımından yenidən tədqiq etməkdən ibarətdir və bu sahədə fundamental tədqiqat əsərləri yazılmaqdadır. Akademik İsa Həbibbəylinin təbirincə desək, “Son onillikdə böyük Füzuli haqqındakı sanballı tədqiqatlar müstəqillik dövrü Azərbaycan füzulşünaslığında, ümumən elmi mühitdə layiqli əks-səda tapan fərqli və dəyərli əsərlər meydana gəlmişdir” (6).

Azərbaycan poeziyasında poema janrının inkişafında xüsusi xidməti olan Rəsul Rza böyük sənətkar üslub orijinallığı ilə seçilən, obrazların zənginliyi, insan xarakterlərinin dərin təhlili baxımından sanballı, ədəbi ictimaiyyətin həmişə diqqətini cəlb edən poemalar yazmışdır. Onun böyük Füzuliyə həsr etdiyi “Füzuli”, “Uzaq yollardan gələn”, N.Nərimanov haqqında yazdığı “Xalq həkimi”, M.Ə.Sabiri tərənnüm etdiyi “Xalq şairi”, M.Müşviq obrazını canlandırıdığı “Qızılgül olmayaydı” (7) poemaları yüksək ideya xüsusiyyətlərinə, kolorit gözəlliyinə, daxili dinamika və dramatikliyinə görə diqqətə layiqdir. Poema universal janr olduğuna görə şairin yaradıcılığında müşahidə edilən başqa ədəbi növlərə məxsus ən yaxşı keyfiyyətləri, sənətkarlıq komponentlərini özündə cəmləşdirir bilir və onun həm lirik, həm epik, həm də publisist üslubi imkanlarının bir janr daxilində vəhdətini, sintezini ortaya çıxarır. 1958-ci ildə Füzuliyə dərin sevgi ilə yazılmış miniatur poemalar bu gün də öz bədii-fəlsəfi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli obrazını canlandırmış poemalar içərisində xalq şairi Rəsul Rzanın “Füzuli” poeması həcmcə yığcam olsa da, sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən, qəhrəmanın dəyərləndirilməsi baxımından diqqətəlayiqdir. Poemada şairin böyük ustad qarşısında hesabatı dolaylı yolla Füzuliyə məhəbbət şəklində özünü büruzə verir. Bu hesabat bəzən müraciət formasında, bəzən ümüdsüzlük anında yeganə pənah yerinə üz tutmaq, inamsızlıqda inam yeri tapmaq istəyində üzə çıxır: *“Səni axtarıram sözlər içində. / Yox, adına layiq söz axtarıram / Dərdini, naləni duyan bir ürək, / Möhnətini görən göz axtarıram”*. Füzuli obrazına müraciət edən, onun ruhundan məsləhət alan, onu həmişə canlı və qüdrətli görən R.Rza Füzulinin söz qüdrətini təkcə özünün deyil, bütün şairlərin ilhamverici güc mənbəyi hesab edir: *“Ürəyim şeirinlə doludur, ustad! / Yazıb-pozduqlarım varaq-varaqdır / Bu çətin yollarda mənzil başına / Məni məhəbbətin aparacaqdır”* (7, s. 143).

Xalq şairi B.Vahabzadə yaradıcılığında (8) Füzuli obrazı daha möhtəşəmliyi ilə seçilir. B.Vahabzadə Füzuli mənliliyini mənimsəmək yolunda müxtəlif şeirlər, poema və çoxsaylı elmi-publisistik əsərlər yaratmağa müvəffəq olmuşdur. B.Vahabzadə Füzulinin daxili aləmini, həyat prinsipini, amalını, bir insan kimi mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini ustalıqla açmışdır. Füzuli yaradıcılığının bu yöndə öyrənilməsi müasir ədəbiyyatımız üçün ciddi və aktual əhəmiyyətə malikdir. Çünki yeni dövrün mürəkkəb hadisələrini, böyük ideyaları, idealları layiqincə qələmə almaq yalnız sənətin çoxəsrlik sirlərinə yiyələnməklə mümkündür.

Xalq şairi Qabilin “Nəsimi” poeması ədəbiyyatımızın qiymətli nümunələri sırasına daxil olmuşdur. “Nəsimi” poemasında şair təkcə bir şairin acı taleyini, faciəsini deyil, həm də dövrün keşməkeşlərini, folklorunu, adət-ənənələrini əks etdirmişdir. Bu əsərin yazılmasına şair ömrünün on ilini sərf etmiş, axtarışlar aparmış, saysızhesabsız tarixi mənbələrlə tanış olmuş, şairin anadan olduğu Şamaxını, əqidə mübarizələrində qol-qanad açdığı Bakını, özünə həmfikirlər axtardığı Türkiyəni, Misiri, Suriyanı gəzmiş, Nəsiminin faciəli ölümü baş vermiş Hələb şəhərində onun məzarını ziyarət etmişdir (9).

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi mühiti Xurşudbanu Natəvan kimi bir sıra qüdrətli qadın sənətkarlar yetişdirmiş, onların yaradıcılığı və bədii obrazı haqlı olaraq ədəbiyyatşünas və şairlərimizin tədqiqat obyektinə çevrilmiş, layiqincə qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan xalqının mübarizələrlə dolu tarixinin bir sıra məqamları, o cümlədən Natəvanın mənalı həyatı və yaradıcılığı xalq şairi M.Rahimin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, görkəmli Azərbaycan şairi Natəvan haqqında poema qələmə alarkən (10, s. 150-200) şairənin yaşayıb-yaratdığı dövrün aydın mənzərəsini lazımi tarixi-bioloji faktlar, dəqiqləşdirici sənədlər toplamaq və onları sistemləşdirməklə yaratmış, ədəbi qəhrəmanın həyatını, taleyini, zəmanəsini tam dolğunluğu ilə işıqlandırmağa çalışmış və buna da nail olmuşdur. Ədəbiyyatşünas İfrat Əliyevanın da qeyd etdiyi kimi, “M.Rahim Natəvanın ictimai və şəxsi faciəsini vəhdətdə, sosial tərzdə götürdüyü üçün şairə ilə zaman arasındakı təzadı ümumiləşdirə bilmişdir” (11, s. 9).

Hüseyn Arif “Natəvan” (14) poemasını faciəvi şəkildə həlak olmuş oğlu Arifin acı xatirəsinə həsr edərək taleyində Natəvan taleyinə bənzərlik axtarırdı. Onun yozumunda Xurşidbanu Natəvan parlaq istedadla və qabaqcıl ideallara malik olan şəxsiyyət, Azərbaycan mədəniyyətində və ictimai həyatında dərin izlər qoymuş görkəmli ədəbi sima kimi təqdim olunur. Əsərdə şəxsi münasibətlərin, dövrün haqsızlığının, zalımların sitəminin şairəni vaxtsız qocaltması, onu həyat işığına həsrət qoyması həm bir insan taleyinin, həm də zəmanənin faciəsi kimi göstərilir.

Məmməd Araz da müxtəlif vaxtlarda qələmə aldığı “Mən də insan oldum” (1962) və “Qayalara yazılan səs” (1976) (12) poemalarının orbitində sənətlə həyatın təması, sənətkar və zaman məsələləri işıqlandırır. Sənətin həyata və insanlara göstərdiyi təsirin necə güclü olduğunu adı çəkilən əsərlərdən aydın duymaq olur. Birinci poemada M.Araz dahi Sabirin böyüklüyünə, sənətinin ölməzliyinə inanır, “Eh, Sabirim, bu gün sən / Nə qədər də gərəksən”, - deməklə sənətkarın hər zaman lazım olduğuna və xalq arasında mənəvi ömrünə inam hissi bəsləyir. “Mən də insan oldum” poemasında Məmməd Araz yaşadığı dövrün sərt rejimə baxmayaraq, örtülü vasitələrlə mənsub olduğu xalqın azadlığı və müstəqilliyi haqqındakı arzularını dolğunluğu ilə ifadə etmişdir.

“Qayalara yazılan səs” poemasında yenə də sənət, həyat, xalq – bunların vəhdəti – təbiətin gözəlliyi, dağların, qayaların, bulaqların və bu yerlərdə yaşayan mərd insanların timsalında verilmişdir. Poemanın əvvəlində qartalın təsviri ilk baxışda təsadüfi təsir bağışlasa da, poemanın sonunda o söhbətlər ilə, təsvirin çobanların yada saldıqları böyük bir insanla mənalı, bir də unudulmaz xatirələri ilə əlaqədar olduğunu oxucu asanlıqla duyur. Böyük şair S.Vurğunun bu dağlara qonaq gəlməsi, çobanlar üçün şirin xatirəyə çevrilməsi, su içdiyi bilağa “Vurğun bulağı” adının verilməsi, qayalarda isə şairin səsinin əbədi qalması bu poemanın əsasını, rihini və canını təşkil edir. Poema el-obanın, xalqın sənətə və sənətkara bəslədiyi dərin məhəbbətin ifadəsindən ibarətdir.

Məmməd Araz Səməd Vurğun böyüklüyünü, poeziyasının ölməzliyini hələ gənclik illərində dərk etmişdi. Onun S.Vurğuna həsr elədiyi şeirlər də bunu sübut edir. Bunlar silsilə şeirlər idi və bu silsilədə S.Vurğun Füzuli, Nəsimi, Vaqif kimi klassiklərin ölməz ənənələrinin davamçısı, xalqın sevimli sənətkarı kimi vəsf olunur.

“Sən tələsmədin” şeiri Səməd Vurğunun “Mən tələsmirəm” şeirinin təsiri ilə onun anadan olmasının əlli illiyi münasibətilə qələmə alınmışdı və cavan şair şeirin son misralarını Səməd Vurğunu yüz yaşında görəcəyi arzusu ilə bitirirdi.

S.Vurğunun vaxtsız vəfatını böyük hüzn və kədərlə qarşılayan M.Araz xalqımızın bu ölümdən sarsıldığını dilə gətirir, dolayısı ilə bu böyük söz ustadını qoruya bilmədiyimizə görə hamını, cəmiyyətimizi, şairin çox sevdiyi təbiəti belə ittiham edir. Məmməd Arazın Səməd Vurğuna olan sevgisi hələ onun keçən əsrin altmışıncı illərində yazdığı “Səməd Vurğunla söhbət” şeirində daha bariz şəkildə nəzərə çarpır. Həmin şeirdə Məmməd Araz Səməd Vurğunun vəfatından sonra şeirimizdə baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinə, şeir dilinin maksimum şəkildə xalq dilinə yaxınlaşmasına, yeni meyl və tendensiyalara öz münasibətini bildirirdi.

Səməd Vurğuna bir oxucu, bir vətəndaş şair kimi rəğbəti Məmməd Arazın “Qayalara yazılan səs” poemasında özünü daha rəngarəng büruzə verir. Poema Səməd Vurğun şəxsiyyətini, onun tükənməz ədəbi-bədii irsini hərtərəfli əhatə etmək və yenidən qiymətləndirmək baxımından dərin maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Səməd Vurğun Məmməd Arazın yeni yanaşmasında ədəbiyyatşünas V.Yusiflinin vurğuladığı kimi, “yaddaş obrazi” (13) timsalında iştirak edir. Poema qəhrəmanı qoca bir çobanın xatirəsindən, yaddaşından bir nur kimi, işıq kimi axıb gəlir. Müəllif S.Vurğunun çobanla görüşü zamanı söhbətini incəlikləri ilə xatırladır və bu xatirədə Səməd Vurğun Məmməd Araz saydığı heykəlləşir, qayalaşır, xalqın əbədi yaddaşına həkk olunur. Məmməd Arazın özünün ustadı hesab etdiyi Səməd Vurğun haqqında əvvəllər ona həsr etdiyi şeirlərində S.Vurğunun yoxluğundan doğan dərin bir nigarançılıq hissi, bu hissənin yaratdığı emosional gərginlik diqqəti cəlb edirdisə, “Qayalara yazılan səs”də şairin ölməzliyi ideyası, bu ölməzliyi ölməzlik zirvəsinə ucaldan məqamlar ön plana çəkilir. Məmməd Araz əminliklə və tam haqlı olaraq təsdiqləyir ki, Səməd Vurğun təkcə insanların xatirəsində, yaddaşlarında, ürəklərində deyil, həm də təbiətin özündə, bulaqda, dağda, qayada, küləkdə yaşayır və hər zaman anılır.

Sabir sənətinin vətəndaşlıq cəsarəti, Səməd Vurğun şeirinin yüksək ilhamı özünəməxsus şəkildə Məmməd Araz poeziyasında cəmləşmiş, yaradıcı yanaşmaların sayəsində yeni keyfiyyətlərlə zənginləşmişdir. Məmməd Araz adları çəkilən ustad sənətkarlardan yaradıcılıqla öyrənmiş, onların ədəbi portretlərini məhəbbətlə yaratmışdır. İnsan mənəviyyətinin dərin qatlarının poetik kəşfi, fəal vətəndaşlıq mövqeyi və müasirlik, milli taleyimizin əhatəli təqdimi M.Arazın bu poemaların ana xəttini səciyyələndirir.

Bədii axtarışında poema janrının əsas yer tutduğu xalq şairi Hüseyn Arif də ədəbi şəxsiyyətlərin obrazının yaradılmasında qələmini sınıamışdır. 1962-ci ildə çap etdirdiyi və S.Vurğunun ömür yolundan bəhs edən “Yolda” (14) poeması onun yaradıcılığında ayrıca mərhələ təşkil edir. Poemanın əvvəlində S.Vurğun M.P.Vaqif poeziyasının mükəmməl davamçısı, sələfinin ənənələrini yaşadan və inkişaf etdirən sənətkar kimi təsvir edilir. “Yolda” poemasının əsas qayəsini isə S.Vurğunun vətən torpağına, sadə zəhmət adamlarına, doğma vətənin taleyinə mənəvi bağlılığının sirrini açmağa yönəlmiş yozum təşkil edir. Hüseyn Arif Vurğun şeirinin, şəxsiyyətinin mərhələlər üzrə yüksəliş yollarını açıb göstərməklə kifayətlənmir, bu böyük ustadın zaman-zaman haqsız tənqid və hücumlara məruz qaldığını, böhtanlarla üzləşdiyini göstərir və onlara obyektiv münasibətini bildirir.

Klassik irsimizə, xalqımızın mənəvi-əxlaqi dəyərlərinə, milli idrakına və mənəviyyətinə sağlam münasibət, görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərimizin layiq olduqları səviyyədə qiymətləndirilməsi poemanın əsas məzmununu və ideyasını təşkil edir. Elə buna görə də Hüseyn Arifin “Yolda” poemasını, onun ədəbi qəhrəmanı S.Vurğunu xalqımızın mənəvi simvolu kimi səciyyələndirmək mümkündür.

Beləliklə, diqqət yetirdiyimiz Azərbaycan tarixi poemaları onu göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının sonrakı inkişaf mərhələsi üçün çox zəngin ilkin mənbələr və ədəbi-mənəvi şərait mövcuddur. Xalqımızın bu zəngin ədəbi-bədii irsi artıq yüz illərdir ki, öz milli-mənəvi dəyərləri və poetik inciləri ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirməkdədir. Ədəbi şəxsiyyətlərimizin bədii obrazlarının zaman-zaman canlandırılması Azərbaycanın zəngin ədəbi irsinə münasibətin aydın göstəricisidir. Buna dövrə də milli şüurun və milli təfəkkürün əsaslı şəkildə yeniləşdiyi və yüksəltdiyi indiki yeni dövrdə xalqımızın ədəbi irsini təşkil edən tarixi poemalarda klassik şairlərimizin bədii obrazının öyrənilməsi və tədqiq edilməsi yeni məna və dəyər qazanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərli Əliyar, Yusifli Xəlil. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Ozan, 2008, 696 s
2. Mir Cəlil, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, Maarif, 1972, 280 s
3. Сулейменов Олжас, Закаты и восходы тюркских солнц // Литературный Азербайджан, 2000, № 5, с. 1-16
4. Qarayev Yaşar, Ön söz./ Məmməd Araz, Seçilmiş əsərləri, II cildə, I cild, Bakı, Lider, 2004, 224 s
5. Əliyeva Gülşən, Çağdaş poeziya və klassik irs, Bakı, Azər nəşr, 2000, 172 s
6. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=7906> – (Akademik İ. Həbibəyli Füzulişünaslıq elminin inkişafı haqqında)
7. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. V cildə. IV cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2013, 308 s
8. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri II cildə, II cild, Bakı, Öndər, 2004, 320 s
9. http://www.clb.az/files/mv/Qabil_1926.pdf – (Qabilin “Nəsimi” poeması haqqında)
10. Məmməd Rahim, Seçilmiş əsərləri, II cildə. II cild. Bakı, Avrasiya Press, 2006, 368 s

ABSTRACT

Sitara Alizada

THE LITERARY HEROES OF AZERBAIJAN HISTORICAL POEMS

The article studies the problem of artistic image of literary personality in the Azerbaijan historical poems on the basis of historical poems devoted to the famous poets in the classical and modern Azerbaijani literature. The author substantiates the problem from the academic aspect, and explains its urgency and academic importance with strong facts. According to collected materials the investigator divides the researching of problem into three stages.

The middle Ages, The nineteenth century period, And the twentieth century period. The author investigates the literary personalities artistic images features in the historical poems about Mahsati Ganjavi, Khaqani Shirvani, Mohammed Fizuli in the 1st stage, M.S.Vazeh, Ashuq Alasgar, Natavan, M.E.Sabir in the 2nd stage, and N.Narimanov, S.Vurgun in the 3rd stage. M.Rahims, R.Rza, Qabil, Huseyn, Arif, M.Araz and other historical poems which related to these problems are investigated and valued.

РЕЗЮМЕ

Ситара Ализаде

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ГЕРОИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ПОЭМ

В статье проблема художественного образа литературных личностей в азербайджанских исторических поэмах рассматривается на основе исторических поэм, посвященных классическим поэтам азербайджанской литературы.

Автор научно обосновывает постановку проблемы, актуальность и научную новизну темы. На основе собранных материалов исследователь распределяет рассмотрение проблемы на три этапа: средние века, XIX и XX века. В первом периоде рассматриваются особенности художественного образа таких литературных личностей, как Мехсети Гянджеви, Хагани Ширвани, Мухаммед Физули; во втором – М.Ш.Вазех, Ашуг Алескер, Натаван, М.А.Сабир; в третьем – Н.Нариманов, С Вургун и других.

К исследованию привлечены исторические поэмы М.Рагима, Р.Рзы, Габиля, Гусейна Арифа, М.Араза и других.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

LAMIYƏ ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universitet

UOT: 821.112.2

ALMANIYADA ROMANTİZM CƏRƏYANININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFINDA DÜNYA ŞÖHRƏTLİ ALMAN YAZIÇILARININ ROLU

Açar sözlər: *romantizm cərəyanı, ictimai-siyasi, klassik görkəmli, nümayəndə, yazıçı, proses*

Key words: *Romanticism, socio-political, classic, delegation, writer, process, work, gorgeous*

Ключевые слова: *романтическое течение, общественно-политический, классическое, видный представитель, писатель, писец*

Romantizm cərəyanının yaranması XVIII-XIX əsrləri əhatə edir. Cərəyanın meydana gəlməsi əsasən ictimai-siyasi proseslərlə bağlıdır. Belə ki, romantizm anlayışının özü də inqilabi dəyişikliklərlə əlaqədardır. İnqilab illərinin siyasi gərginliyi, iqtisadi sıxıntıları xalqın əsrlərdən bəri yığılıb qalan azadlıq arzularını oyatdı. Yaradıcılıq mövzusu olaraq azadlıq, əminamanlıq, bərabərlik uğrunda mübarizə ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinə yol tapdı.

Yeni cərəyanın nümayəndələri ədəbiyyatda əsrlərdir mövcud olan klassik modellərdən imtina edir, daha çox unikal insan xüsusiyyətlərinə, ifadə sərbəstliyinə, səmimiliyə, azad ruhlu xarakterlərə üstünlük verirdilər. Ətrafda baş verən sosial münaqişələrə qarşı çıxan belə müəlliflər özlərini tamamilə sərbəst hesab edir və yeni həqiqətlər söyləməyə can atırdılar. “Ən yaxşı qanun elə qanunsuzluqdur” fikrini irəli sürən romantiklər insan hiss və duyğularından, xəyal gücündən çıxış edərək cəmiyyətdə köklü dəyişikliklər etmək istəyirdilər.

Romantizm cərəyanını Almaniyada demək olar ki, Şlegel və Şellinqin xidmətləri sayəsində sistemləşmişdir. Onlar “Yena məktəbi” nin nümayəndələri olmuşdurlar və mahiyyətini “həyatın olduğu kimi deyil, olmalı olduğu kimi” təsviri ideyası təşkil edir. Alman ədəbiyyatında bu cərəyanın görkəmli nümayəndələri Höte, Şiller, Yaqob və Vilhelm Qrimm qardaşları, Novalis və başqaları hesab olunur.

Alman romantiklərinin ən ümdə xüsusiyyəti sıx millətçi olmalarıdır. Yazıçıların əksəriyyəti milli əfsanələrə, folklor nümunələrinə öz əsərlərində geniş yer verirdilər. Bunun ən bariz nümunələrini Yaqob Qrimm və Vilhelm Qrimm qardaşlarının əsərlərində görmək olar.

Alman romantizminin dünya şöhrətli nümayəndələrindən biri İohan Volfqanq Hötedir. O, 1749-cu ildə varlı tacir ailəsində dünyaya gəlib. Uşaqlığı qayğısız və xoşbəxt keçib. Kiçik yaşlarından ədəbiyyata böyük marağı olub. Dərslərini yaxşı oxuyan Höte artıq 16 yaşında Leypsiq Universitetində təhsil almağa başlayıb. Tələbəlik illərində uğursuz məhəbbəti ona ilk pyesini, “Sevgilinin kaprizləri”ni yazmağa ilham vermişdir. Keçirdiyi xəstəlik bir müddət Höteni təhsildən uzaq salıb. 1770-71-ci illərdə Strasburqda yarım qalmış təhsilini davam etdirib. Eyni zamanda mətbuatda da dövrünün aktual məsələlərinə aid yazıları ilə çıxış edib. 1774-cü ildə “Gənc Verterin iztirabları” romanı işıq üzü görüb. İlk tipik romantik qəhrəman obrazı sayılan Verterin obrazını yaradıb. Romanda Şarlotta adlı xanıma ümitsiz məhəbbətlə bağlanan Verterin acıları və iztirabları təsvir olunub. Verterin Şarlottaya olan sevgisi onu məhəbbət və dostluq arasındakı incə cizgiddə çarəsiz buraxmışdır. Nəhayət ümitsiz məhəbbəti onu həyat qarşısında çarəsiz buraxaraq ölümə vadar etmişdir. Bir müddət dövlət işlərinə və elmə başı qarışan Höte ədəbiyyatdan uzaqlaşmış. Veymarda hersoq Karl Avqustun sarayında çalışmış.

1786-88-ci illərdə İtaliyaya səyahət edib. Yazıçı İtaliya xatirələrindən bəhs edərkən belə deyirmiş: “Romada mən özümü, əsl simamı tapdım, bu səyahət mənə çox şey qazandırdı.” Qədim sivilizasiyanın beşiyi sayılan İtaliya mədəniyyətindən ilhamlanaraq “Tavidli İfigeniya”, “Roma elegiyaları” əsərlərini qələmə alıb.

1790-cı ildə Höte digər məşhur alman yazıçısı Fridrix Şillerin “Saatlar” jurnalı ilə əməkdaşlıq edib. Sonralar bu iki ədib dostlaşdılar. Möhkəm dostluq onların yaradıcılıqlarına, estetik dünyagörüşlərinə də təsir edib. “Saatlar” jurnalında Höte “Vilhelm Meysterin tələbəlik illəri” əsərini və ədəbiyyata, incəsənətə dair nəzəri görüşlərini çap etdirib. Höte və Şillerin məktubları isə alman ədəbiyyatına əsl töhvədir.

Heç şübhəsiz yazıçıya dünya şöhrəti gətirən “Faust” dramıdır. Höte ömrünün demək olar ki, çox hissəsini bu əsəri yazmaqla keçirib. “Faust”u yazmağa başlayanda yazıçının 23 yaşı vardı və yalnız 1832-ci ildə, ölümünə yaxın əsəri bitirə bilib. Dramın qəhrəmanı Faustun həyatdakı prototipi gizli elmlərin araşdırıcısı sayılan kimyagər Qriqorius Sabellikusdur, ona kiçik Faust da deyirdilər.

Faustla bağlı əfsanə ilk olaraq ingilis yazıçısı Kristofer Marlonun diqqətini çəkib. O, öz pyesində Faustun hekayəsindən təsirlənərək xeyir və şər arasındakı əbədi münaqişənin psixoloji şərhini verir. Marlonun əsəri qəhrəmanın lənətlənməsi və ölümü ilə nəticələnir. Hötenin əsərində isə Mefistofel-şeytan obrazı meydana gəlir. Elm öyrənmək yolunda sərhəd tanımayan Faust şeytanla müqavilə bağlayır. Bir anlıq mənəvi həzz üçün o ölümə belə razı olur. Əsər Faustun həyatda öz yolunu tapmaq uğrunda apardığı mübarizələrdən və axtarışlardan bəhs edir. Ömrünün son illərində də Höte yaradıcılıqla məşğul olur. “Poeziya və həqiqət” avtobiografik əsərini, “Vilhelm Meysterin ibadət illəri” romanını bitirir.

Hötenin yaxın dostu olan Fridrix fon Şiller də Alman romantizminin parlaq nümayəndəsidir. Şair, dramaturq olmaqla yanaşı, Şiller həm də tarixçi, sənətsünas və filosof idi. Xüsusilə onun dram əsərləri dünya ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil edilib. Fridrix fon Şiller 1759-cu ildə kasıb hərbi ailəsində dünyaya gəlib. Dini mühitdə tərbiyə alıb. 1776-cı ildə tibb fakültəsinə daxil olub. Tələbəlik illərində “Tufan və həmlə” ədəbi cəmiyyətinin təsiri altına düşüb, özü də bədii əsərlər yazmağa başlayıb. Şairin ilk əsəri “Fateh” odası “Alman xülasələri” jurnalında 1777-ci ildə nəşr olunub. 1780-ci ildə institutu bitirdikdən sonra onu hərbi həkim kimi Ştutqarta göndəriblər. Burda 1782-ci ildə ilk şeirlər kitabı “Antologiya” adı altında işıq üzünə görüb. Şiller dünyaya şöhrətli “Qaçaqqlar” əsərini 23 yaşında qələmə alır. Pyesin yazıldığı vaxt Almaniya tarixinin mürəkkəb siyasi münaqişələr dövrü idi. Ölkədə respublika yaradılması uğrunda mübarizə gedirdi, xaos və özbaşnalıq hökm sürürdü. Belə bir dövrdə “Qaçaqqlar”ın meydana gəlməsi heç də təsadüfi deyil. Əsərin qəhrəmanı Karl Moor du. Əslində qraf oğlu olan Moor hadisələrin gedişində qaçağa, oğruya çevrilir. Varlılardan qarət etdiklərini kasıblara paylayır. Karl Moorun timsalında romantik arzu və mülahizələrin gerçəkləşəcəyinə inam yaranır. Romantizm cərəyanının mühüm xüsusiyyətlərindən biri də folklordan yararlanmaqdır. Millilik, doğma elə, kökə bağlılıq, azadlıq mübarizəsi də məhz əsərin ana xəttini təşkil edir. Romantik qəhrəman öz daxili ziddiyyətləri, mürəkkəb xarakteri ilə bəşəri ideyaların təbliğçisi və mövcud ictimai siyasi şəraitlə razılaşmayan mübariz qəhrəmandır. Romantiklər obrazı hərtərəfli təsvir edirdilər. Güclü və parlaq hisslərə, ehtiraslara maraqlı, daxili ruhi dəyişkənlik romantik surətlərin xarakterik cizgiləridir. Onlar çox vaxt bir nəfərə qarşı yox, bütün dünyaya, bəşəriyyətə qarşı qoyulurdu. Onun bariz nümunələrindən biri də məhz Karl Moor du.

1781-ci ildə Şiller əsəri tamamlayıb akademiya təqdim edir, lakin əsəri çap etdirməkdən boyu qaçırırlar. Yazıçı “Qaçaqqlar”ın nəşrini öz hesabına həyata keçirmək məcburiyyətində qalır. Dostları onu Manheyim teatrının direktoru Dalberqlə tanış edirlər. Dalberq əsəri bəyənsə də, müəllifdən bəzi səhnələri çıxarmağı, inqilabi söz və ifadələri başqalarıyla əvəz etməyi tələb edir. Şiller müəyyən güzəştlərə getsə də əsəri dəyişməmiş. “Qaçaqqlar” 1781-ci ildə Manheyimdə tamaşaya qoyulduqdan sonra yazıçını hərbi tribunala verirlər. Şillerdən bundan belə yazmamaq tələb olunur. Təzyiqlərə dözməyən yazıçı 1783-cü ildə Ştutqartdan gedir. Daha sonra dünya dramaturgiyasının şedevrləri sayılan “Fiesko”, “Məkr və məhəbbət”, “Orlean qızı”, “Mariya Stüart” əsərlərini qələmə alır. Ömrünün son günlərini Şiller Veymarda keçirir. Burda yaxın dostu Höte ilə birgə Almaniyanın aparıcı teatrlarından biri olan Veymar teatrını yaradır. 1805-ci ildə, 45 yaşlı yazıçı vərəmdən dünyasını dəyişir. Dünya ədəbiyyat tarixində

Şiller insanların dostu, kimsəsizlərin müdafiəçisi kimi şöhrət qazanıb. Yaradıcılığı boyu məzlum kütlənin mənafeyindən çıxış edib, ədalətsizliyə, həyat həqiqətlərinə biganə qalmayıb. Bu səbəbdən də hakim təbəqənin tənqidinə tuş gəlib. Ən böyük etiraza isə sözsüz ki, “Qaçaq” dramı məruz qalıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzulu H., Ə Nəcəfov və b. Alman ədəbiyyatı Antologiyası, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 440s
2. Gorki M. Über Weltliteratur, Reklam, Leipzig, 1969
3. Stesel M. D. İstoriya nemeçkoy literaturı, Vışş.şkola, 1974, 344s
4. Osmanlı Vəli, Azərbaycan Romantizmi, Bakı, Elm, 2010, 464s
5. Abbasova A., Ədəbiyyat antologiyası, I cild, Şərq-Qərb, 2005, 429s

ABSTRACT

Lamiya Aliyeva

ROLE OF WORLD-FAMOUS GERMAN WRITERS IN THE DEVELOPMENT AND DEVELOPMENT OF ROMANTICISM IN GERMANY

It is reported in this article, Romanticism is linked to the socio-political process in Germany which is one of the western European countries. Romanticism appeared with revolutionary changes. The political tension and economic fatigue of revolutionary provinces awakened the desires of peoples liberty. As a theme of creativity, liberty, trustworthiness, brightness for equality had been written by separate authorities. Representatives of the new trend have abandoned the classical models of literature for centuries, preferring more unique human characteristics, expression freedoms, sincerity, free-spirited characters. Those authors who oppose social conflicts around the world are totally free and try to tell new truths. The history of Germany was a period of complex political conflicts when it was written.

РЕЗЮМЕ

Ламия Алиева

РОЛЬ ВСЕМИРНО ИЗВЕСТНЫХ НЕМЕЦКИХ ПИСАТЕЛЕЙ В ЗАРОЖДЕНИИ И РАЗВИТИИ РОМАНТИЧЕСКОГО ТЕЧЕНИЯ В ГЕРМАНИИ

В статье констатируется, что романтическое течение в Германии как западноевропейской стране было связано с общественно-политическими процессами. Это течение зародилось и формировалось в связях с революционными переменами. Политическая напряженность, экономические трудности революционных годов пробудили у народа мечты о свободе, что накапливалось веками. Борба за свободу, мир и равенство как творческая тема нашла свое отражение в произведениях различных авторов в Германии тех лет. Представители новой тенденции на протяжении столетий отказывались от классических моделей литературы, предпочитая более уникальные человеческие характеристики, свободы выражения, искренность, воледушные персонажи. Те авторы, которые выступают против социальных конфликтов вокруг них, совершенно свободны и пытаются рассказать о новых истинах. История Германии была периодом сложных политических конфликтов, когда она была написана.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

PÜSTƏ ƏHMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-09

**İMADƏDDİN NƏSİMİ VƏ ONA HƏSR OLUNMUŞ
BƏDİİ ƏSƏRLƏR****Açar sözlər:** *Azərbaycan ədəbiyyatı, İmadəddin Nəsimi, bədii obraz***Key words:** *Key words: Azerbaijan literature, Imadeddin Nasimi, literary image***Ключевые слова:** *Азербайджанская литература, Имадеддин Насими, художественный образ*

Məqalədə Nəsiminin zəngin ədəbi irsi Azərbaycan yazıçı və şairlərinin də əsərlərinin müsbət qəhrəmanına çevrilməsi, onun haqqında bir çox bədii əsərlər yazılmasından bəhs edilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında söz sənətinin gözəl incilərini yaradan poeziyamızı yeni və rəngarəng mənalı üslubu ilə zənginləşdirən, siyasi-fəlsəfi əsərləri ilə tanınan dahi söz sənətkarımız İmaddədin Nəsimi yaradıcılığı geniş və mənalıdır. Onun yaşayıb yaratdığı dövr Azərbaycan tarixində ən mürəkkəb və keşməkeşli bir dövrə təsadüf edir. Bir tərəfdən Teymurilərin işğalçı siyasəti, digər tərəfdən daxildə baş verən proseslər Nəsiminin həyatına və yaradıcılığına təsirsiz ötüşmürdü. Orta əsrlər dövründə baş verən bütün bu proseslər Nəsimi yaradıcılığında birmənalı şəkildə pislənirdi. Üç dildə yazıb-yaradan dahi söz ustası olan Nəsiminin yaradıcılığı ədəbiyyata fərqli yanaşma üsulu ilə seçilir. Ədəbiyyatşünasların da qeyd etdiyi kimi, şairin fəlsəfi və mənəvi düşüncələr, insan kamilliyinin mərhələləri, saf eşqin təbliği ilə seçilən əsərləri poeziyamızı zənginləşdirmişdir. Onun əsərlərində Şərq ədəbiyyatı və türk şeir üslubu paralel şəkildə inkişaf etmişdir.

Mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçmiş Nəsimi lirik şairdir. O, dövrün siyasi, ictimai, əxlaqi mövzularında əsərlər yazmış, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində yaranan fəlsəfi qəzəlin qurucusu olmuşdur. Nəsiminin yaradıcılığı Azərbaycan şeirinin və ədəbi dilinin inkişafında vacib bir mərhələ kimi kök salmışdır. Nəsiminin yaradıcılığı dilçilik, xüsusilə Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan şerinin bədii xüsusiyyətlərinin inkişafında çox mühüm rol oynamış, əruz vəzninin bəhrlərini Azərbaycan dilinin göstəricilərinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Onun rübailəri, tüyuqları bədii forma və məzmunca çox qiymətli əsərlərdir. Rübailərində hürufiliyin əsasları, şairin fəlsəfi düşüncələri, həyat və kainat haqqında düşüncələri məntiqli bir şəkildə ifadə olunmuşdur.

Nəsimi yaradıcılığının mərkəzində lirik qəhrəmanın aşiq olduğu, onu yüksəldən, kamilləşdirən və öz nuruna qərq edən gözəl-allah dayanır. İnsan üçün ən yüksək, ulvi duyğu həmin sevgilinin vüsəlinə yetişmək, ona qovuşmaq, onda əriyib yox olmaqdır. Bir çox başqa klassiklərimiz kimi Nəsimi yaradıcılığının, şairin bədii irsinin ölməzliyi - hər dövrdə kəsb etdiyi yeni ictimai-fəlsəfi məzmun və yüksək sənətkarlığı ilə bağlıdır. Nəsimi sənəti bütövlükdə insan gözəlliyinə, insan qüdrətinə heyranlıqla dolu bir nəğmə kimi səslənir. Ancaq bu gözəllik, bu qüdrət dünyada bütün insanlara deyil, yalnız özünü tanımış, dərk etmiş kamil insanlara xasdır. Ədəbi irsinin bu gün belə aktual olmasının səbəbi də məhz insanı kamilliyə, şər əməllərdən əl çəkməyə, uzaqlaşmağa səsləməsidir. Əgər Nəsimi sənətindəki dərin humanizm qlobal-bəşəri mahiyyət daşıyarsa, onun yüksək poetik sənətkarlığı, dilinin şirinliyi və

axıcılığı, heyrətamiz poetik ritmikası öz doğma xalqına xidmət edir, insanın estetik zövqünün kamilləşməsində aparıcı rol oynayır.

Nəsimi özündən sonra zəngin bir irs qoyub getmişdir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin Yaxın Şərq ədəbiyyatına gətirdiyi humanist ideyaları davam və inkişaf etdirən böyük sənətkar insana, insan ləyaqətinə, onun qüdrətinə olan yüksək inamını tərənnüm edərək şeirlərində insanı həyatın yaradıcısı, həyati gözəlliklərin əsil mənbəyi kimi vəsf etmişdir. Şairin qabaqcıl ideyaları dövrün mürtəcə ruhaniləri tərəfindən şiddətli müqavimətə rast gəlirdi. O, allahsızlıqda ittiham olunur, panteist fitkirləri yanlış izah edilirdi. Məhz buna görə də Nəsimi dini ifadələrdən geniş istifadə yolu ilə fikirlərini yaymağa çalışırdı. O öz şeirlərində birinci növbədə cahil insanları tənqid edir, həyat gözəlliklərindən ilham almağa çağırırdı. Onun istər didaktik, istərsə də məhəbbət mövzusunda yazılmış şeirləri, təbiət təsvirlərinə həsr olunmuş əsərləri oxucuların estetik zövqünü oxşayır. Şair eyni zamanda hakim təbəqənin zülm və ədalətsizliyini, istilaçıların qarətçiliyini və onlara xidmət edən ruhanilərin satqınlığını göstərən əsərlər də yaradırdı. O, müasirlərini həyat və kainatın sirlərini öyrənməyə, biliyə, mövcud qanun-qaydalara açıq gözlə baxmağa çağırır, onları qəflət yuxusundan oyatmaq istəyirdi. Şairin hər üç dildə yazılmış şeirləri bədii cəhətdən sənətkarlıqla işlənmişdir. Xüsusən onun ana dilində yazdığı əsərlər bütün türkdilli xalqlar üçün nümunə ola biləcək yüksək poetik bir üslubda qələmə alınmışdır. Bir çox başqa klassiklərimiz kimi Nəsimi yaradıcılığının, şairin bədii irsinin ölməzliyi - hər dövrdə kəsb etdiyi yeni ictimai-fəlsəfi məzmun və yüksək sənətkarlığı ilə bağlıdır.

Nəsiminin zəngin ədəbi irsi Azərbaycan yazıcı və şairlərinin də əsərlərinin müsbət qəhrəmanına çevrilmiş, onun haqqında bir çox bədii əsərlər yazılmışdır.

Orta əsrlər poeziyasında xüsusi mövqeyi olan böyük şairimiz İmadəddin Nəsimi haqqında Azərbaycan ədəbiyyatında indiyədək müxtəlif janrlı bir çox dəyərli bədii nümunələr (şeirlər, poemalar, nəsr və dram əsərləri) qələmə alınmışdır.

Mütəfəkkir ədibimiz İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuş çoxsaylı poeziya, nəsr və dramaturgiya nümunələrinin bir qismi haqqında müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tənqidçi və ədəbiyyatşünasların bəzi kitablarında, eləcə bir sıra məqalə və resenziyalarında söz açılsa da, bu sahədə indiyədək sistemli, hərtərəfli araşdırma aparılmamışdır.

İslam Səfəri, Rəsul Rza, Əliəğa Kürçaylı, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, İsa Hüseynov, Mahmud İsmayıl, Əli Tudə, Söhrab Tahir, Cabir Novruz, Qabil, Xəlil Rza Ulutürk, Fikrət Sadıq, Kələntər Kələntərli, İsa İsmayılzadə, Məmməd İsmayıl, Musa Yaqub, Ələkbər Salahzadə və digər müəlliflər tərəfindən yazılmış həmin əsərləri təhlilə cəlb etmək təkcə görkəmli sənətkarımız İmadəddin Nəsiminin tale yolunun bədii təcəssümünü araşdırmaq baxımından deyil, həmçinin ədibin yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi dövrün gerçəkliklərinin sənət dili ilə işıqlandırılması məsələlərini aydınlaşdırmaq, bütövlükdə ədəbi şəxsiyyətin obrazının bədii ədəbiyyatda yaradılması ilə bağlı bir sıra problemləri incələmək cəhətindən də əhəmiyyətli və faydalıdır.

Poeziyamızda İ.Nəsimi haqqında bir çox şeirlər yazılmışdır: Rəsul Rza “Nəsimiyə”, “Nəsimiyə, Füzuliyə, Sabirə açıq məktub”, İslam Səfəri “Nəsimi”, Xəlil Rza “Nəsimi kimi”, Əliəğa Kürçaylı “Nəsimi”, Cabir Novruz “Nəsimi”, Əli Tudə “Nəsimi”, Fikrət Sadıq “Böyük Nəsimiyə”; İsa İsmayılzadə “Heykəl Nəsiminin monoloqları”, Kələntər Kələntərli “Pəncərəm açıldı”, Mətləb Misir “Nəsimiyə tapınarıq”, Qəşəm Nəcəfzadə “Nəsiminin heykəlinə”, Emil Mehdiyev “Qəlblərdə tutmusan qərar” və s.

İ.Nəsimiyə həsr olunmuş bir sıra poemalar da vardır: Rəsul Rza “Son gecə”, Nəbi Xəzri “Mənim babam baxan dağlar”, Ələkbər Salahzadə “Od heykəli”; Söhrab Tahir “Karvan gedir”, Musa Yaqub “Şirvan alverçisi və Nəsimi” və s.

Rəsul Rzanın poemadakı lirik-fəlsəfi ovqat, Nəbi Xəzrinin poema-dialog tipinə üstünlük verməsi, Söhrab Tahirin lirikliklə epikliyin qovuşuğundan yaranan poema yazması, Ələkbər Salahzadənin lirik-romantik düşüncələri tarixilik və müasirlik kontekstində tədqim etməsi, Musa

Yaqubun tacir psixologiyası ilə mənəvi dəyərləri ədəbi müstəvidə kəskin təzad əsasında qarşılaşdırması ilk baxışda diqqəti çəkir.

Tanınmış şair və yazıçımız Qabil də dahi sənətkarımızın adını əbədilləşdirmişdir. Ədəbiyyatımızda mənzum poemalardan olan "Nəsimi" poeması dahi sənətkarımız İmadəddin Nəsimiyə həsr olunan dəyərli əsər sırasında qeyd oluna bilər. Qabil bu poemanı on il ərzində yazmışdır. Poema daxili sevgiyə canlı bir misaldır. Qabil, sözün həqiqi mənasında, böyük mütəfəkkir və dahi şairimiz İmadəddin Nəsiminin daxili, fiziki - mənəvi aləminin açarını tapmışdır. Nəticədə Qabilin "Nəsimi"sində mərdlik, bahadırlıq pafosu, ölməzlik əzmi olduqca güclü şəkildə verilmişdir. Onun tarixi və lirik qəhrəmanı Nəsimi özünə inamda və fəlsəfi idrakında qətiyyətlidir, mənəvi kefiyyətləri ilə əbədiyaşardır. Əsərdə Azərbaycan şəhərlərində Nəsiminin ətrafına adam toplaması müəllimi Nəimi ilə bağlı hissələr tarixilik baxımdan da dəyərlidir.

Nəsimi böyük humanist, istedadlı, fəlsəfi fikri mənimsəmiş görkəmli mütəfəkkirdir. Onun sənəti insan gözəlliyinə, insanın gücünə heyranlıqla təsvir olunmuş bir sənətdir. Məhz buna görə də Nəsimi sənəti və Nəsimi dünyası yazıçı və şairlərimizin diqqətindən kənar qalmamışdır.

Ədəbiyyatımızda sərbəst şeirin ustalarından sayılan Rəsul Rza da özünü Nəsiminin mənəvi övladı hesab edir. O, Nəsimiyə həsr etdiyi şeir və poemalarında Nəsimi obrazını ustalıqla yaratmışdır. Onun "Son gecə" poeması Nəsimiyə həsr olunan poemalar sırasındadır.

Azərbaycan poeziyası ilə yanaşı, bədii nəsrində də İmadəddin Nəsimi haqqında bir sıra dəyərli əsərlər vardır. Belə əsərlərdə mütəfəkkir şairin dövrü, mühiti, həyatı, dünyagörüşü, şəxsiyyəti, həqiqət uğrunda mübarizəsi geniş epik planda və rəngarəng bədii vasitələrlə təqdim olunmuşdur.

İsa Hüseynovun İmadəddin Nəsiminin dövrü, həyatı, mühiti, həqiqət uğrunda mübarizəsindən bəhs edən "Məşhər" tarixi romanı, əsərdə tarixilik və müasirlik, keçmişin bədii-fəlsəfi təqdimi məsələləri, Nəsimi obrazının əsas məziyyətləri, bütövlükdə romanın tematika, problematika və poetika xüsusiyyətləri, tarixi nəsrimizdə yeri xüsusi önəm daşıyır.

İsa Hüseynovun yazdığı "Məşhər" tarixi-fəlsəfi romanı XIV əsrdə Teymurləngin yürüşləri dövründə baş vermiş hadisələrdən, Şərqi böyük filosofu Fəzlullah Nəiminin və böyük hürufi şairi İmadəddin Nəsiminin insan və insanlıq uğrunda qeyri-adi mübarizələrindən bəhs edir. Nəsiminin bu mübarizədəki rolu işıqlandırılır. Əsərdə həmçinin maraqlı siyasi konfliktlər, siyasi maraqların toqquşması və bu maraqların insan mənəviyyatının məhvi məsələsi çox böyük ustalıqla təsvir edilir. Roman XIV əsrin sonlarındakı Azərbaycanı əks etdirir. Eyni zamanda Teymurla Nəsimi və Nəsimi ilə xalq arasındakı maraqlı məqamlara aydınlıq gətirilib. Dövrün bütün bu hadisələri İsa Muğanna tərəfindən özünəməxsus şəkildə əks olunub. Müəllif bildirib: "Yaxın və uzaq keçmişimizdən tarixi hadisələr, bədii süjetlər içində verilmişdir.

Tarixçi alim, yazıçı Mahmud İsmayılın (İsmayılovun) İmadəddin Nəsiminin dövrü, həyatı və mühitinə həsr olunmuş iki hissəli "İki od arasında" romanı da maraqlı nəzr nümunəsidir. Dilologiyada müasirlik və tarixilik, sənətkar və zaman probleminin bədii təcəssümü, əsərin ideya-bədii məziyyətləri, obrazlar aləmi, süjet-kompozisiya xüsusiyyətləri, üslub özəllikləri və s. diqqəti çəkir.

Azərbaycan dramaturgiyasında da Nəsimiyə həsr olunmuş bədii əsərlər vardır. Əkbər Məftunun "Nəsimi" və F. Aşurovun "Nəsimi" pyesləri janrın kiçik həcmli nümunələrindəndir.

Görkəmli şair-dramaturq Bəxtiyar Vahabzadənin Nəsimi şəxsiyyətinə və ideyalarına həsr olunmuş "Fəryad" mənzum dramı isə xüsusi dəyərə malikdir. Əsərdə tarixilik və müasirlik, hürufi təliminə münasibət, Nəsiminin humanist konsepsiyasının əbədiliyi və s. məsələlərin orijinal bədii-fəlsəfi təqdimi razılıq doğurur.

Ümumiyyətlə, Nəsimiyə həsr edilmiş əsərlər içərisində B. Vahabzadənin "Fəryad" pyesi xüsusi yer tutur. Nəsimiyə həsr olunmuş bu əsərdə Nəsimini biz burada ictimai-siyasi fikrimizin qüdrətli bir şəxsiyyəti, mahir söz ustası kimi görürük.

Fikir, şəxsiyyət azadlığı bir ideya olaraq əsərin əsas leymotivini təşkil edir. Sənətkarlıq baxımından Bəxtiyar Vahabzadə Nəsimi üsyankarlığını yaratdığı obrazların dili ilə əsərin fəryadına çevirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəsul Rza, Seçilmiş əsərləri, Beş cilddə, I cild. Bakı, Öndər, 2005
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Əliyər Səfərli və Xəlil Yusifli, Bakı, 2008
3. Bəxtiyar Vahabzadə, Pyeslər, Bakı, Gənclik, 1980
4. İmadəddin Nəsimi, Seçilmiş əsərləri; I cild, II cild, Bakı, Lider, 2004.
5. Nəsimi və xalq poeziyası. Məmmədhusəyn Təhmasib, Seçilmiş əsərləri 2 cilddə, I cild, Bakı

ABSTRACT

Pusta Ahmadova

IMADDEDIN NESIMI AND LITERARY WORKS DEDICATED TO HIM

In the article there has been described Imameddin Nasimi's rich literary heritage, as well as, his becoming the positive hero of the works of Azerbaijan poets and writers. There have been written literary works (poems, plays etc.) dedicated to him. There have been dealt with the perfect man, the pure love and philosophical thoughts. Modern human problems have been analyzed in his works widely and comprehensively. There are several valuable investigation works in Azerbaijan literature about Nesimi's creative activity. In those works there have been investigated Nesimi's life, period, environment, outlook, personality and his struggle for truth. Such as "The literary works in Azerbaijan dramaturgy about Nesimi and investigation of them", "Nesimi image in Bakhtiyar Vahabzade's "Feryad" play and investigation of it", "Different approaches to Nesimi's creative activity in the literature", "Nesimi's political- philosophical works", "Parallel comparance with the Oriental literature and Azerbaijan literature", "Lirical poems and plays dedicated to

РЕЗЮМЕ

Пуста Ахмедова

ИМАДЕДДИН НЕИЗМИ И ЛИТЕРАТУРНЫЕ РАБОТЫ, ПОСВЯЩЕННЫЕ ЕГО

В статье описано богатое литературное наследие Имамеддина Насими. Он стал позитивным героем сочинений Азербайджанских писателей и поэтов многие сочинения посвящены ему. В статье рассмотрены идеальный человек, чистая любовь и философские мысли. Современные проблемы человека были широко и всесторонне проанализированы в его работах. Литературное исследование ряд ценных произведений про Насими в Азербайджанской литературе. Жизнь, творчество, эпоха, мировоззрение, личность Насими и его борьба за истину. Художественные произведения посвященные Насими в Азербайджане литературе и их исследование.

В драме Б.Вахабзаде образ Насими и критика. Разносторонний подход в творчестве Насими. Политико – философические произведения Насими. Параллельное сопоставление восточной и Азербайджанской литературы.

Посвященные Насими стихи, поэмы и драматургические произведения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Nəşimli

NAZİLƏ ABDULLAZADƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

UOT: 82-3.512.162

ƏLİAĞA VAHİDİN YARADICILIĞINDA “MOLLA NƏSRƏDDİN” SATİRİK JURNALININ ROLU

Açar sözlər: mətbuat, “Molla Nəsrəddin”, Vahid yaradıcılığı, lirik şeir, satirik üslub, satira, felyeton, tənqid, gizli imza, mövzu və janr rəngarəngliyi

Keywords: press, “Molla Nasreddin”, Vahids creative, lyrical poetry, satirical style, satire, topical satire, criticism, secret signature, title and genre diversi

Ключевые слова: пресса, “Молла Насреддин”, творчество Вахида, лирическая поэзия, сатирический стиль, сатира, фельетон, критика, секретные подписи, разнообразие жанра и темы

Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində milli istiqlal, demokratiya və vətəndaşlıq uğrunda mübarizənin öndərlərindən olan Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı istər sağlığında, istərsə də özündən sonrakı zamanda bir tərbiyə məktəbi olmuşdur. Ədibin ən möhtəşəm əsəri sayılan “Molla Nəsrəddin” jurnalı milli mətbuat tariximizdə satirik publisistikanın əsasını qoymaqla yanaşı, bir çox mütərəqqi qüvvələrin tanınmasında, əsərlərinin işıq üzü görməsində böyük rol oynamışdır. Jurnalın fəaliyyəti dövründə onun ətrafına toplaşanlar – M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadi, Ü.Hacıbəyov, Ə.Vahid və b. xalqın həyatı ilə, mübarizəsi ilə nəfəs alan şair və yazıçılar idi.

20-ci illərdə səlafi Sabir və digər molla-nəsrəddinçilər kimi Əliəğa Vahid də jurnalın fəal müxbirlərindən olmuş, gizli imzalarla satirik şeirlərini dərc etdirmişdir. Xalqın şairi olan Vahid xalq jurnalının ovqatını, ab-havasını öz şeirlərində əks etdirir, sadə dildə bədii nümunələr yaradırdı. Onun şeirlərində din xadimləri kəskin tənqid olunur, yoxsullara qənim kəsilən cahil ruhanilər, qoçular, rövzəxanlar, dərvişlər kəskin satira atəşinə tutulurdu.

Azərbaycan mətbuat tarixində ilk satirik jurnal olan “Molla Nəsrəddin”in yalnız mətbu orqan kimi deyil, dövrün mütərəqqi qüvvələrini, ziyalıları, şair və yazıçıları öz işığına toplaya bilmək baxımından rolu əvəzəedilməzdir. Qədim və zəngin milli ənənələrə, Şərq koloritinə bağlı olan “Molla Nəsrəddin” zəhmətkeş xalqın həqiqət deyən səsi, XX əsr Azərbaycan ictimai həyatının ədəbi-bədii salnaməsi, ensiklopediyası idi” [7, s.13]. F.Hüseynov yazır: “Min illərdən bəri cövlan edən, xalqın qanını soran fazilləri ilk dəfə məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalı pərən-pərən saldı, onlara elə bir dərs verdi ki, o zamana qədər misli görünməmişdi. ...”Molla Nəsrəddin”in elə bir nömrəsi yox idi ki, orada cəhalət və mövhumat yayan ruhanilər ifşa olunmasın. Dövrün ən mötəbər ruhaniləri, hətta şeyxül-islam və müftilər “Molla Nəsrəddin”də daim eybəcər şəklə salınır, satirik gülüşlə qırmanclarıdır. Ruhanilik, mövhumat və cəhalət əleyhinə əsərlər jurnalın ən ağır çəkili sahəsi idi. Ruhanilər “Molla Nəsrəddin”dən yarasa Günəşdən qorxan kimi qorxurdular. Çünki jurnal dindar və qaranlıq mühitdə maarif, mədəniyyət işığı saçan bir proyektor kimi onların eybəcər simasını, bütün fırıldaqlarını açıb göstərirdi” [3, s.28].

Müəyyən fasilələrlə 25 il fəaliyyət göstərən jurnal öz ətrafına dövrün ən qabaqcıl qüvvələrini – publisist, nasir, şair, rəssamları toplamışdı. M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadi, C.Cabbarlı, Ə.Müznib, Ü.Hacıbəyov, Ə.Vahid onun fəal müxbirlərinə çevrilmişdi.

Jurnalın səhifələrində təkcə ictimai mühit deyil, dövlət quruluşu, çarizmin milli qırğın siyasəti, Məmmədəli şah və Sultan Əbdülhəmid rejimi, mütilik, əsarət və s. ilə bağlı şeirlər, felyetonlar, karikaturalar yer alırdı. Savadsızlıq, uşaq tərbiyəsi, ətəlat, qadın hüquqsuzluğu, dini təəssübkeşlik jurnal və onun müxbirlərini düşündürən dərdlərdən idi. Jurnalın mərhələli fəaliyyətinin ikinci dövründə – 20-ci illərdə satirik şeirləri ilə jurnala daha bir dərd ortağı imzası – Əliəğa Vahid imzası atılır.

Əliəğa Vahid XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simaları içərisində orijinal üslubu, dilinin sadəliyi və xəlqiliyi ilə tanınan bir sənətkardır. “Dövr, zaman baxımından iki bir-birinə zidd qütbə yaşayıb-yaradan” [3, s.339] Vahid Azərbaycan poeziyasında qəzəli orta əsrlərin ilahi seyrindən azad edib ona yeni ruh, yeni ovqat və emosiya verən “müqtədir qəzəlxan”, Sabir satira məktəbinin layiqli davamçısı olmuşdur. Vahidin sığındığı milli-ədəbi qaynaqların başında klassik şeir nəzəriyyəsi ilə yanaşı, xalq ədəbiyyatı, onun duzlu deyimləri, ibarələr, atalar sözləri və məsəllər dayanırdı. Şeir nəzəriyyəsi təhsili almayan Vahidin hər sözü zərgər dəqiqliyi ilə seçilir, şeirlərinin mürəkkəbi kağıza hopmamış dillər əzbəri olurdu.

Vahid lirik şeirdə bədii düşüncəni, satirada ictimai amalı, milli əxlaqı, ülviliyi, saflığı tərənnüm edən bir sənətkar olmuşdur. Dörd əsr hakim olan “Füzuli tilsimini şeirdə son təməlinədək sındıran böyük Sabir” [12, s.228] oldusa, bu tilsimi romantik məcradan çıxarıb realist tamlığa qovuşduran, qəzələ xəlqi ruh, yeni ovqat və yeni biçim verən Vahid oldu. Sələfləri Seyid Əzim, Qasım bəy Zakir, Sabir kimi Vahidin yaradıcılığında da lirika ilə satira paralel olmuş, bu iki istiqaməti “Vahid öz yaradıcılığının bütün mərhələlərində qoşa qanad olaraq davam etdirmişdir” [3, s.340].

Vahid çox qarışıq bir dövrdə yaşamışdır; o, birinci dünya müharibəsinin dəhşətləri, ADR-in yaranması, kollektivləşmə, sosializm quruculuğu, 1941-1945-ci illər Vətən müharibəsi, qanlı-qadalı repressiya illərini görmüş, taleyi xalqın taleyi ilə, həyatı ilə bağlı olmuşdur. Onun yaradıcılığının ilk illəri Sabir ədəbi məktəbinin poetik məkanda tam hakim olduğu dövrə təsadüf edir. Bu şeirlərdə Vahid köhnəliyə qarşı çıxır, yeniliyi təbliğ edir, gündəlik həyat hadisələrini, çatışmazlıqları satirik üslubda gündəmə gətirirdi. Artıq 1914-cü ildən müxtəlif qəzet və jurnallarda imzası görünən şair sonralar “Füzuli yadigarı” kimi məşhurlaşsa da, ömrünün sonunadək satiraya sadıq qalmış, cəmiyyətin mənfi tiplərini, tüfeyliliyi, fırıldaqçılığı, cahilliyi kəskin şəkildə qamçılamaş, yumor qarışıq satiranın bədii nümunələrini yaratmışdır.

Satirik şeirlərinin ik mətbu ünvanı “Babayi-Əmir” jurnalı olan Ə.Vahid tezliklə “Tuti”, “Məzəli”, “Dirilik” satirik jurnal və müxtəlif qəzetlərin fəal müxbirinə çevrilir. Azərbaycan satirik mətbuatının ilk qaranquşu olan “Molla Nəsrəddin” ədəbi dərgisi ilə isə şairin əməkdaşlığı 1924-cü ildən-jurnalın fəaliyyətinin üçüncü mərhələsindən başlayır və 1929-cu ilə kimi jurnalın fəal müxbirlərindən olur.

Müxtəlif qəzet və jurnallarda şeirləri dərc olunan Vahidin “Molla Nəsrəddin”ə müraciət etməsi səbəbsiz deyildi. Xalqın dərini onun dili ilə deyə bilməsi, onunla bir ağlayıb bir gülməsi, ədəbiyyatın və sənətkarın əsl vəzifəsini onun vətəndaşlıq borcunda, xalqa xidmətində görməsi “Molla Nəsrəddin”i Vahidə yaxınlaşdıran birinci amil idi. İkinci, jurnalın üslubu, dili, qayəsi, məramı Vahidin fikirləri və bədii yaradıcılığına geniş imkan verirdi. O bilirdi ki, “Molla Nəsrəddin” kimi sevilən və anlada bilən ikinci bir mətbu orqan yoxdur, jurnalın ərəb, fars, osmanlı kəlmələrindən silkinib təmizlənmiş bir üslubda nəşr olunan şeir və hekayələri, felyetonları xalqın canlı danışığının, söz-söhbətinin, düşüncəsinin bədii ifadəsi idi. Üçüncü, “Molla Nəsrəddin” və onun redaktoru C.Məmmədquluzadənin sənətkarda ilk növbədə görmək istədiyi əqidə bütövlüyü, məslək, sabitlik” [3, s.65] Vahidin istər şair, istərsə də şəxsiyyət kimi malik olduğu keyfiyyətlər idi.

Jurnalın 1924-cü il 4 oktyabr tarixli 17 sayılı nömrəsində Ə.Vahidin “Sanıram mən” şeiri nəşr olunur. Bunun ardınca 13 dekabr 27 nömrəli buraxılışda “Köhnə müsəlmanlara” şeiri işıq üzü görür.

1925-ci ildə 10, 1926-cı ildə 13, 1927-ci ildə 22, 1928-ci ildə 5, 1929-cu ildə isə 5 satirik şeir jurnal səhifələrində yer alır.

Ənənəyə sadıq qalaraq Vahid də şeirlərini gizli imzalarla dərc etdirmişdir. “Molla Balbala”, “Avaraqulu”, “Hacı Əqrəb”, “Tənbəl şair” imzaları ilə “Damğa”, “Babayi-Əmir”, “Tuti”, “Dirilik” jurnalı və müxtəlif qəzetlərdə çıxış edən Vahid “Molla Nəsrəddin”də üç gizli imza altında – “Mülhid”, “Tənbəl”, “Nofəl” imzaları ilə çıxış edir. “Molla Nəsrəddin” salnaməsində Vahidin bir sıra əsərləri və gizli imzaları verilir [bax: 8].

Vahid xalqın şairi idi; onun bütün qayğılarını, dərd-kədərini, sevincini özününkü bilən şairin şeirlərinin mövzusu da xalqın həyatı, onun məişəti, olub-keçənləri ilə bağlı idi. “Mənasına bax”, “İnşaallah”, “Röyası axundun”, “Dərviş”, “Pəh-pəh”, “Çadra” və bir çox satiralarında şair Molla dayıya (“Molla Nəsrəddin”ə) müraciət etməklə mollanəsrəddinçilərin ideya-bədii xəttini davam etdirdiyini vurğulayır:

*Ay Molla, bizə mərhəmətinlə nəzər eylə,
Yaz jurnalə elanımı, xalqa xəbər eylə [11, s.396].
Molla dayı, sən də oxu bu möcüzə səlvat,
Qarelərimiz eyləsin hər yerdə minacat [11, s.408].*

Vahid satiralarının əsas tənqid hədəflərindən biri dini ayin və mərasimlər, din xadimləri, rövşəxanlar, xalqın qanını soran ruhanilər idi. Mükəmməl Quran təhsilli şair din pərdəsi altında min bir oyundan çıxan fırıldaqçı mollaları kəskin satira atəşinə tutur. “Röyası axundun” satirasında Vahid axundun ibadətini hiylə və məkr, moizəsini əfsanə hesab edir. Axundun “sutkasını” bihuş namaz üstə keçirdiyini, “mahi-məhərrəm”də riyakarlıq, varlanmaq ehtirası ilə min bir oyundan çıxdığını şair satira atəşinə tutur:

*Zahirdəmi, batində çıxma minbərə bilhəq.
Bu növi ola məqsədinə, bəlkə, müvəffəq,
Yəni dola bu fənd ilə torbası axundun,
Yoxdandı ki, naziklərib tortası axundun [11, s.408].*

“Molla Nəsrəddin” jurnalı öz dövrünün parlaq ədəbi güzgüsü idi; adi məişət məsələlərindən tutmuş siyasi məsələlərə, Rusiya və İranda baş verən inqilablara qədər nə varsa, jurnalın səhifələrində yumoristik-satirik yazılarda əksini tapırdı. Əsrin əvəllərində ziyalıları ciddi narahat edən məsələlərdən biri də qadın azadlığı, qadınların bürünməsi idi. “Molla Nəsrəddin” öz yazılarında qadın azadlığının qızğın tərəfdarı kimi çıxış edir; satirik şeir və felyetonlarda, karikaturalarda qızların zorla qoca kişilərə ərə verilməsini, çoxarvadlılığı, siğəni, qadın əsarətinin hər cür təzahürünü kəskin tənqid edirdi. Ə.Nəzmi (“Dabanıçatdaq xalaya”, “Arvadlarımız”, “Kişilərimiz”, “Qız və dədəsi”, “Evlənməz idim”), M.Ə.Sabir (“Nədəmət və şikayət”, “Qoyma, gəldi”, “Məsləhət”, “Küpəgirən qarının qızlara nəsihəti”), C.Məmmədquluzadə (“Xanımlara”, “Anam-bacım”, “Nişanlı bir qız”, “Övrət məsələsi”, “Qız tərbiyəsi”), Ə.Haqverdiyevin (“Marallarım”) bu mövzuda felyeton, şeir və hekayələri jurnalın məramını müdafiə edirdi.

Xalqın şairi olan Vahid də qələm dostları kimi qadın azadlığı mövzusunda biganə qalmır, lirik şeirlərində sevərək mədh etdiyi qadının acınacaqlı taleyi, məşəqqətli güzəranı şairi narahat edir. “Molla Nəsrəddin”in 1929-cu il 2 may tarixli 18 sayılı nömrəsində o, “Tənbəl şair” imzası ilə “Çadra” şeirini dərc etdirir. “Kəblə Səkinənin dilindən” deyilən bu şeirin qəhrəmanı gənc qızıdır. Qadınlara bəxş edilən azadlığın, təhsil almaq hüququnun, həyata azad düşüncəli, zəhmətkeş biri kimi qatılmağın müqabilində

bu qız çadraya xəyanət edə bilmir. Gecə kimi qara çadra onun “munisi-qəlbi-nigarani”, alın yazısıdır. Nə qədər ki nəfəsi var, kölgə kimi onunla yaşmalıdır, evdə belə vücudunu ona bürüməlidir.

*Ey mənim munisi-qəlbi-nigaranim, çadra!
Səni tərək eyləmərəm, çıxsan da canım, çadra!
Mən gərək evdə belə çadralanıb lap bürünüm,
Bu nə sözdür, neçə naməhrəmə birdən görünüm.
Nə qədər var nəfəsim, sənə gərəkdir sürünüm,
Qalmaya çöldə gərək kirli dabanım, çadra! [11, 407]*

Şair çadranın qadının tək-cə zahirini deyil, hüquq bərabərliyini, ləyaqətini, qadın və ana adının ucalığını da zülmətə boyadığını, kölgədə qoyduğunu bədii boyalarla verir. Dörd divar arasında ev dustağı olmuş, günü göy əskiyə, cismi qara çadraya bürünən bu qadının düşüncələri, ruhu da qaranlıqdır. Çadra onu neçə naməhrəmdən qoruyur, kirli dabanını çöldə qoymur. Şeyxin hicab ayəsini bu gənc qız bir an belə yaddan çıxarmır, əmindir ki, çadra onun cəhənnəm əzabını yüngülləşdirər. Tanrıdan şeyxə dualar diləyən gənc xanım özü kimi min çadralı xanımı ona qurban edir.

Ə.Vahid qadınların, xüsusilə gənc, yeniyetmə qızların din xofu altında yaşadıklarını bilirdi, gününü ər qapazı ilə səhərdən axşamədək evin küncündə keçirən qızlar şəriətin köləlik zəncirinə elə bərk bağlanmışdılar ki, azad, xoşbəxt həyatı təsəvvürlərinə belə yaxın buraxmırdılar. Onlar üçün təhsil almaq, kursa gedib sənət öyrənmək ar-namusu atmağa bərabər idi. Şair qadının köləliyi, hüquqsuzluğu ilə mübarizədə onların maariflənməsini vacib sayır, qadını mədəni ailənin, mütərəqqi cəmiyyətin özəyi hesab edir. Çadralı qəhrəman sanki oxucu ilə dilləşir, özü kimi minlərin faciəsini yada salıb düşündürür.

*Qanmıram heç nədi hürriyyəti-nisvan nə demək?
Başacıq, qısa tuman, zülfü pərişan nə demək?
Kurs, klub, əl işi, zəhmət nə demək, can nə demək?
On beş arşın güllü çitdəndi tumanım, nə demək? [11, s.407]*

Vahid vətənpərvər bir şair idi, ölkəsində baş verən ictimai hadisələrə o, biganə qala bilmirdi. İnsanların tüfeyli həyat sürməsi, avaraçılığın baş alıb getməsi şairi narahat edirdi. “Kommunxoz”un şəhərin varlılar yaşayan hissəsi ilə müqayisədə kasıblar yaşayan hissəsinin daşını atdığına, cavanların bikaçılıqdan qumarxanaları “zəbt etdiyi”nə, qızlara sataşmaqla dünyaya səs saldıqlarına şair kinayə ilə pəh-pəh deyir. İnsanlar arasında sosial fərqi onların güzəranına necə təsir etdiyinin şəxsi həyatında şahidi olan Vahid özünəxas ifadələrlə bunu qələmə alır:

*Vardır aşağı hissədə çox nazlı madamlar,
min işvəli canan.
Kastumlu, kraxmallı, bığıburma adamlar,
paltarları əlvan.
Bu hissəyə hər ləhzə “Kommunxoz” edir imdad,
onlar ola rahət.
Onlar da gəzib seyr eləyir bulvarı dilşad,
çəkməzlər əziyyət.
Şəhrin yuxarı çastına var, eylə tamaşa,
diqqət yetir hər an,*

*Cəmdək qoxusu, mal başı hər tində mühəyya,
nifrət qılır insan.
At dırnağı, tazı ölüsü palçığa batmış,
həm yolları bərbad.
Bilmərrə “Kommunxoz” oranın daşını atmış,
etməz nə səbəb yad? [11, s.404].*

Bildiyimiz kimi, “Molla Nəsrəddin” əsl xalq jurnalı idi, bütün janrlarda çap etdiyi əsərlərin ümumi ruhuna, dil və üslubunun sadəliyinə, aydınlığına görə də xəlqiliyin gözəl nümunəsi idi [7, s.17]. “Açıq yazmağı bacaran” (Ə.Hüseynzadə) jurnalın üslubu, məramı Vahidin yazı üslubu, deyimləri, satirik məramı ilə üst-üstə düşürdü. Bu mənada onun Vahidin yaradıcılığında bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin formalaşmasına təsirini qeyd etməmək haqsızlıq olar. Vahid sözün təsir dairəsini gücləndirmək, ifadə dairəsini genişləndirmək üçün hər şeirində yeni bir formadan istifadə edir, şeirin sonunda satiradan həlim bir yumora keçir, bu “sirri-nihani” yazmamağı tövsiyə edir. Onun dilində tipin portretini yaratmaq, fikrin sətiraltı ifadəsi üçün işlənən leksika eynilə jurnalın dilində olduğu kim, sadə, məzəli, canlı, obrazlıdır. “Ovbaşlar”, “valaylar xuliqanlar”, “şəhrin yuxarı çastı”, “lampoçka”, “raboçi Həsən”, “vodkası, zakuskası, mürabbası axundun”, “öz interesim”, “maklerlər”, “əmmaməli meymun”, “qıssa tuman”, “əntiqəfürüş”, “koprativ”, “konstitutsiyə”, “istaj”, “siqan”, “çorni elə saqqalı” kimi xalq danışığı dili ifadələri, atalar sözü və məsəllərdən geniş istifadə edən şair sadə formada dərin məzmun yarada bilmişdir.

Əliğa Vahidin milli düşüncə, milli kolorit, xalq ruhu, canlılıq, diləyatımlılıqla köklənmiş satiraları bu böyük şairin “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndəsi kimi rolunu və mövqeyini bir daha təsdiqləmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Əbədi Mirzə Cəlil. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 320 s.
2. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası, Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 320 s.
3. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II c. Bakı, 2010, 436 s.
4. Əliyev K. Ədəbiyyat tarixinə bir baxış. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 302 s.
5. Həbibbəyli İ. Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. Bakı, Öndər, 2004, 662 s.
6. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı, Şərq-Qərb, 1994, 294 s.
7. Hüseynov F. “Molla Nəsrəddin və mollanəsrəddinçilər”. Bakı, Yazıçı, 1986, 279 s.
8. Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin. Bakı, 1984, 146 s.
9. Nuruoğlu M. Əliğa Vahid haqqında bildiklərimiz. Bakı, Şərq-Qərb, 1995, 240 s.
10. Vahid Ə. Seçilmiş əsərləri, I c. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, 295 s.
11. Vahid Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Lider, 2005, 472 s.
12. Yaşar Q. Realizm, Sənət və həqiqət, Bakı, Elm, 1980, 256 s.

ABSTRACT

N.A.Abdullazadeh

THE ROLE OF JOURNAL “MOLLA NASREDDİN” IN THE ALİAĞA VAHİD'S CREATİVİTY

Jalil Mammadguluzadeh was one of the leaders of the national independence, democracy and citizenship in the history of social thought in Azerbaijan literary. His creativity was a training school for people in his time also after his death.

His most famous work was “Molla Nasraddin” journal. This journal founded satirical publicity in the history of our national press. At the same time it helped recognition of the progressive forces. A big group of Azerbaijani intellectuals were gathered around in this journal to show people realities happened in their period. Among these intellectuals were M.A.Sabir, A.Nazmi, M.S.Ordubadi, U.Hajibeyov, A.Gamkusar, A.Vahid.

In 20 years Aliaga Vahid was one of the active correspondents of this journal as his predecessor Sabir and other mollahnasraddinchilar. Aliaga Vahid published his satirical works under the secret hidden signatures. Vahid was people's poet and he showed all air atmosphere and fellings of people in his poems, by this way he created simple artistic literary samples. Clergymen were penetrative criticized in his poems, also ignorant clergy, dervishes and bribe was sharply caught satirics.

РЕЗЮМЕ

Н.А.Абдуллазаде

РОЛЬ САТИРИЧЕСКОГО ЖУРНАЛА “МОЛЛА НАСРЕДДИН” В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИАГА ВАХИДА

Творчество Джалила Mamedkuluzade, одного из лидеров в борьбе за национальную независимость, демократии и гражданства в истории литературно-общественной мысли Азербайджана являлось воспитательной школой как при жизни, также после его смерти.

Один из его самых великолепных работ – сатирический журнал “Молла Насреддин” заложив основу публицистики в истории национальной прессы, также сыграл важную роль в признании многих прогрессивных сил, в публикации их работ. Во время деятельности журнал привлекал вокруг себя поэтов и писателей – Сабира, А.Назми, А.Гамкусар, М.С.Ордубади, А.Ахвердиева, У.Гаджибекова, А.Вахида и других.

В 20-е годы как предшественник Сабир и другие молланасреддинцы, Алиага Вахид стал одним из активных корреспондентов журнала, опубликовав свои сатирические стихи секретными подписями. Стихи народного поэта отражали настроение популярного народного журнала. В этих стихотворениях критиковались религиозные деятели, ровзаханы, дервиши.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Nəşimli

SƏBUHİ İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT: 82.

DEHXUDA YARADICILIĞI VƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ İRSİ

Açar sözlər: *Dehxuda, yaradıcılıq, lüğətnamə, Cəlil Məmmədquluzadə, Naxçıvan, əlyazma.***Key words:** Dehxuda, works, dictionary, Jalil Mammadguluzadeh, Nakhchivan, manuscript.**Ключевые слова:** Деххода, творчество, словарь, Джалил Мамедкулизаде, Нахчыван, рукопись.

Əlyazma adlandırdığımız əllə yazılmış mətnlər və kitablar insanları bu qədim Azərbaycan ölkəsinin elm, sənət və ədəbiyyat dünyasına aparır. Azərbaycanın kitab xəzinəsi olduqca zəngindir. “Xacə Nəsrəddin Tusi hələ Marağa rəsədxanasını təşkil etməzdən əvvəl riyaziyyat, nücum və tarixə aid bir çox kitabları Azərbaycana gətirtirmişdir. Ona görə də rəsədxana təşkil edilən kimi oranın kitabxanasında minlərlə nadir kitab olmuşdur” (3, s. 460).

Cənubi Azərbaycan, Təbrizdəki Naxçıvanilər kitabxanası nadir kitablarla zəngin olmuşdur. Bu qardaşlar həm elm, həm də ticarətlə məşğul olduqları üçün dünyanın ən uzaq ölkələri ilə öz ticarət nümayəndəlikləri vasitəsilə əlaqə saxlamış, o yerlərə səfər etmiş və Azərbaycana aid nadir kitabları ölkəmizə gətirtirmişlər. “Azərbaycanın alim kitabşünaslarından olan Hacı Məhəmməd Naxçıvani öz kitabxanasını ölməzdən əvvəl Təbrizin milli kitabxanasına bağışlamışdır” (3, s. 460).

Hacı Məhəmməd Naxçıvani qədim əlyazmalar toplayaraq mədəni irsimizi itib-batmaqdan xilas etmişsə, digər bir ziyalımız isə yazdığı fundamental “Lüğətnaməsi” ilə Naxçıvana dair yüzlərlə həqiqətin aradan getməsinə imkan verməmişdir. Həmin maarifpərvər ziyalı Mirzə Ələkbər xan Dehxudadır (1879-1955). Onun yaratdığı “Lüğətnamə” adlı çoxcildli əsərində Naxçıvan ziyalıları, tarixi, etnoqrafiyası və toponimlərinə dair saysız-hesabsız məlumatlar var.

Təzkiyəçilərin bəzi qeydlərində məlum olur ki, onun Naxçıvanla sıx əlaqəsi olmuş və Cəlil Məmmədquluzadə ilə ədəbi əlaqələr yaratmışdır. Ələkbər Dehxudanın özü isə 1879-cu ildə Tehranda anadan olmuşdur. Onun babaları Səfəvilər dövründə Qəzvin paytaxt olanda oraya köçmüş və atası Xanbaba xan Tehrana Qəzvin şəhərindən gəlmişdi.

O, dövrünün orta səviyyəli mülkədarlarından idi. Dehxudanın 10 yaşı olanda atası vəfat edir və onun bütün qayğılarını anası çəkir. Ona yüksək səviyyədə təhsil verən də anası olmuşdur. O, ilk təhsilini zəmanəsinin böyük alimi Şeyx Qulamhüseyn Berucerdinin yanında almışdır. Şeyx dövrünün böyük alimi və mötəbər şəxsi kimi Hacı Şeyx Hadi məscidindəki mədrəsədə dərs deyirdi. Şeyx mədrəsədə ərəb dilini və dini elmləri öyrədirdi. Dehxuda da həmişə yazılarında qeyd edirdi ki, nəyə nail olubsa onun verdiyi biliklər sayəsində olubdur. Sonra Tehranda siyasi məktəblər açılanda Dehxuda təhsilini həmin məktəblərdə davam etdirir. Siyasi məktəbdə ona dövrünün qabaqcıl ziyalıları dərs demişlər. Dehxuda yazılarında müəllimlərdən Hüseyn Rəhəvərdinin adını çəkir. Oxuduğu məktəbdə Dehxudanın ədəbiyyat müəllimi Məhəmməd Hüseyn Fərruqi olmuşdur. Fərruqi o vaxt “Tərbiyə” qəzetinin təsisçisi idi. Onun atası Zəkəülmülk Fərruqi də dövrünün qabaqcıl ziyalılarından idi. Hətta bir müddət Dehxuda məktəbdə müəlliminin dərslərini də demişdir.

Dehxudanın yaşadığı mənzil məşhur Ayətullah Hacı Şeyx Hadi Nəcmabadinin evinə yaxın idi. Bu yaxınlıq da onların ünsiyyətinə şərait yaratmış və Ayətullah onun dünyagörüşünə təsir etmişdir. İbtidai təhsildən sonra Dehxuda siyasi məktəbə daxil olur. O, gənc yaşlarından fransız dilini

öyrənməyə başlamışdı. Bu məktəbdə də fransız dilini və başqa elmləri dərinlən öyrənirdi. Siyasi məktəbin məzunları o vaxt xarici işlər nazirliyində işləyirdilər. Ona görə də Dehxuda məktəbi bitirəndə onu Müavinəldövlə Qəffari Balkanlarda İranın səfiri işləyəndə özü ilə Avropaya aparır. Dehxuda iki il Avropada – daha çox Avstriyada, Macarıstanda olur. Buxarest şəhərində öz biliklərini daha da artırır. Xüsusilə, fransız dilini daha dərinlən öyrənirdi. Y.Dövlətəbadi onu: “...Ə.Dehxuda geniş dünyagörüşə, istedadla malik adam kimi səciyyələndirmişdir” (1, s. 703).

Dehxuda dövrünün həm böyük ziyalı, həm böyük şairi, həm də böyük tədqiqatçısı və tekstoloqu idi. Onun tədqiqat əsərləri siyahısına Əbu Reyhan Biruni barədə yazdığı məqalə də daxildir. Bu məqalə Əbu Reyhan Biruninin 1000 illik yubileyi ilə əlaqədar yazılıb, 1945-ci il oktyabr ayında Mədəniyyət nazirliyinin nəşri olan “Təlim - tərbiyə” jurnalında çap olunmuşdur. Sonra məqalə olduğu kimi onun “Lüğətnamə”sinə daxil edilmişdir.

Dehxudanın tənqidi mətnləri Şərqi klassiklərinin irsinin tədqiqində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, təkrar-təkrar nəşr edilən həmin klassiklərin əsərlərindəki təhriflər məhz Dehxudanın fəaliyyəti nəticəsində aradan qaldırılmışdır.

Dehxuda həm də lüğətçilik tarixində xüsusi yeri olan Əsədi Tusinin “Lüğəti-fors” kitabını redaktə edib, onun tənqidi mətninin hazırlamışdır. Onun tənqidi qeydləri sonralar lüğəti nəşr edən Pavel Hern və Abbas İqbalın variantlarındakı haşiyələrdə öz əksini tapmışdır.

Dehxudanın elmi fəaliyyətinə daxil olan sahələrdən biri də, qeyd etdiyimiz kimi, hikmətli sözləri toplamaq olmuşdur. Onun şəxsi kitabxanasında saxlanılan bağlamalardan biri belə də adlanır “Hikmətlər və aforizmlər”. Bu bağlamada ən müdrik ifadələr, nəsihətlər, dərin fəlsəfi fikirlər, əxlaqi-nəsihətamiz sözlər, dünya ədəbiyyatı nümayəndələrinin mənalı mülahizələri toplanmışdır. Çox təəssüflər olsun ki, bu toplu da indiyədək nəşr olunmamışdır.

Dehxudanın elmi əsərləri siyahısında ən sanballı işi “Lüğətnamə”-sidir. İlk variantda 222 cildə ibarət olan bu fundamental elmi işin təkcə kataloqlarının sayı üç milyondur. Lüğətə 20 milyonadək söz daxil edilmişdir. Dehxuda demək olar ki, ömrünün 45 ilini bu lüğətin tərtibinə sərf etmişdir. Bu lüğətlər məlumat baxımından bir çox elmləri əhatə edir: fars, ərəb, türk dillərində olan sözlər, toponimlər, şəxs adları, tarixə, coğrafiyaya, tibbə, astronomiyaya, riyaziyyata, hikmətə, kəlamə, fiqhə, biologiyaya, iqtisadiyyata, siyasətə, heyvanat, nəbatat və s. elmlərə dair məlumatlar. Dehxudanın lüğətləri – izahlı lüğətlərdir. O, izahlı lüğəti ilk dəfə Fransada görür və belə lüğətlərin hələ də öz vətəninə yazılmadığını görüb, Fransanın Littre metodu ilə “Lüğətnamə”sini tərtib etməyə başlayır.

Aydın məsələdir ki, Dehxudanın əlyazmaları, tərtib etdiyi kataloqlar əsasında lüğəti 222 cildə çapa hazırlanmışdır. İndi həmin lüğətlər dünya şərqşünaslıq elminin ən qiymətli materialı hesab olunur.

Dehxudanın elmi və ədəbi irsi hələ sağlığında tədqiqat obyektinə olmuşdur. Belə ki, onun özü və əsərləri barədə İran elm və mədəniyyət xadimləri şairin sağlığında ikən öz sözlərini demişlər. Onların əksəriyyəti böyük leksikoloqun və şairin müasirləri idi. İranda və dünyada öz lüğəti ilə tanınmış Moin, böyük tədqiqatçı alim Foruzanfər, Ə. Kəsrəvi və başqa elm xadimləri Dehxuda barədə hələ sağlığında yüksək fikirlərini bildirmişlər.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında isə məşhur şərqşünaslar olan E. Braunun və E. Bertelsin əsərlərində şair barədə müəyyən fikirlərə rast gəlirik. Bertels öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, Dehxudanın satirası hədəfə sərrast atəş açması və kəskinliyi ilə fərqlənirdi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə şair barədə əksər tədqiqatlarda məlumat verilmişdir. “... ədəbiyyatşünas alim Ələkbər Dehxuda, məşrutəçilərdən olan, təqib və təzyiqlərdən qurtarmaq üçün İrandan mühacirət edən Yəhya Dövlətəbadi və başqaları...” (1, s. 703) yüksək fikir sahibləri olmuşlar. 1983-cü ildə çap olunmuş “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası” kitabının ikinci cildində və həmin kitabın 1988-ci ildə çap olunmuş üçüncü cildində də şair barədə qısa məlumat verilmiş və şerhlərdən nümunələr göstərilmişdir.

Dehxudanın publisistik fəaliyyəti xüsusi bir tədqiqat sahəsidir. Belə ki, Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixini tədqiq edən Q. Məmmədli özünün “Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi” (2009) kitabında həm də Dehxudanın publisistik fəaliyyətindən bəhs etmiş, onun “Sure-İsrafil” və “Sürüş”

qəzetlərindən bəhs etmişdir. “Sure-İsrafil”də Dehxudanın iştirakı onun ideya istiqamətini demokratik yöndə daha da möhkəmləndirməklə bərabər ədəbi dəyərini də yüksəltmişdir. Dehxudanın satirası mütləqiyyətin, riyakar ruhanilərin əleyhinə yönəlmişdir. Həqiqi bir maarifçi kimi, Dehxuda bütün bunlarla yanaşı İranda qadınların hüquqsuzluğu əleyhinə ardıcıl mübarizə aparırdı. Mürtəcə ruhanilər Dehxudanın öz felyetonlarında dinə sataşdığını bəhanə edərək onu gözdən salmağa çalışırdılar. Dehxuda “Sure-İsrafil”in səhifələrində dinə və şəriətə əsaslanaraq onlara layiqincə cavab verir, islamiyyətdə müsəlmanlıqla şahlığın bir yerə sığa bilməməyini göstərirdi. Xalqa xəyanət edənlərin səyi nəticəsində məclis bağlandıqdan sonra Dehxuda Məmmədəli şahın cəlladlarının əlindən qurtulub İngiltərə səfirliyinə sığındı və səfirliyin vasitəsilə ölkəni tərk etdi. Dehxuda əvvəl İsveçrəyə yollandı, oradan İverdon şəhərində “Sure-İsrafil” qəzetini bərpa etdi və qəzetin cəmi 4 sayını çıxara bildi.

Dehxudanın şerlərini Əbülfəz Hüseyni tərcümə etmişdir. Mirəli Mənafi və Cəfər Rəmzi onun əsərlərinin Azərbaycanda çapına köməklik etmişlər. Bir şair, leksikoloq, nasir və publisist kimi Dehxudanın elmi, ədəbi və publisistik irsi daim öyrənilməkdədir. Xüsusilə, onun Azərbaycan dilində yazdığı “Şeyxülislam əsasında cənab “Molla Nəsrəddin”ə təziyyət” şeiri Dehxudanın bir şair kimi Azərbaycan dilinə və ictimai fikrinə biganə qalmadığını göstərir. Onun bu şeiri həm də Azərbaycan elmi ictimaiyyətində ona olan marağı daha da artırmışdır.

Dehxuda zəmanəsinin novator şairlərindən idi. O, təkcə realist ədəbiyyatının nümayəndəsi deyil, həm də realist ədəbi cərəyanı yaradanlardan idi. Heç də təsadüfi deyil ki, Məşrutə dövründə fars poeziyası inkişafının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri olan siyasi satiranın meydana çıxması və tənqidi realizmin xeyli dərinləşdirilməsindən ibarətdir. Bu dövrün mütərəqqi fars şeiri inkişafında mühüm rol oynamış Ədibül-Məmalik Fərəhani Qaim-Məqamın (yaradıcılığının ikinci dövrü), Əbülqasım Lahutin, Məlik üş-Şüəra Baharın, Ələkbər xan Dehxudanın, Fərruxi Yəzdinin, Seyid Əşrəfəddin Gilaninin və başqalarının əsərlərində ölkədə yadellilərin ağalığına son qoyması, ona demokratik hüquqlar verilməsi, şəxsiyyət azadlığının təmin edilməsi və s. tələblər irəli sürülürdü.

Qeyd etdiyimiz kimi Dehxuda poeziyasında əxlaqi-nəsihətəməlik fikirlər güclüdür. Şair bu səpkidə özünün “Hikmət və aforizmlər” kitabını yazmışdır. Eləcə də şerlərində dönə-dönə həmin mövzuya qayıdaraq insanlarda biliyi, ağılı yüksək qiymətləndirmişdir:

Bir arif mənimçün söylədi belə:

- Yaralı qəlbləri sən gətir ələ.

Dedim ki, nələr var dünya bağında?

Dedi, həqiqətdən bir çələng bağla.

Soruşdum göylərin ulduzlarından,

Dedi, mirvaridir olmuş pərişan.

Dedim, çərx damında bu Keyvan nədir? (*keyvan – Saturn planeti*)

Dedi, hər əmələdən bir nişanədir.

Dedim ki, bu könül nədir bəs belə?

Dedi ki, sirlərə məskəndir elə.

Bir aşiq var dedim, dedi ki, əsla,

Ziyalı fikridir nur saçan ona.

Bu açıq alındır dünyada fəqət,

Düyünlü qaş üstə xoş bir əlamət.

Olma sən kimsəyə əsla bədgüman,

Qəlbinə dəysə də əgər bir nadan.

Eşq dənizinə qəm gövhərləri,

Səsləyir yığmağa dostlar, bizləri (2, s. 20-21).

Bu kimi şerlərində biz Dehxudanın həm də böyük filosof olmasını görürük. Belə ki, qədim Şərqi fəlsəfəsində və xalq deyimlərində də həmişə deyilirdi ki, “yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq, ər kişinin işidir”. Azərbaycan xalqının atalar sözündə özünə geniş yer tapmış bu

fəlsəfi fikir sonra xristianlıqda İsa peyğəmbərin əsas deyimlərindən olmuşdur. Belə ki, İsa peyğəmbər də həmişə deyirdi ki, düşmənlərini sev ki, onlar səni həqiqətə istiqamətləndirir, yatmış adamı yatan necə oyadar.

Bütün bunlar göstərir ki, Dehxuda peyğəmbərlərin, müdrik Şərfin deyimlərini dərinlən bilməmiş və onları poeziyaya gətirmişdir. Dehxuda həmin fikirləri öz əlavələri ilə daha da dərinləşdirmişdir.

Dehxuda şerlərində bəzən elə mövzulara toxunur ki, bu mövzular baxmayaraq ki, lap qədimdən bir sıra şair və yazıçıların yaradıcılığında olmuş, ancaq onların mahiyyətinə, yeni əsrdə həmin mövzunun aktuallığına çoxları əhəmiyyət verməmişlər. Belə mövzulardan biri qoca qarılardır.

Fundamental “Lügətnaməsi” ilə Naxçıvana dair yüzlərlə həqiqətin itib-batmasına imkan verməyən, o cümlədən Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə bağlı olan maarifpərvər ziyalı Mirzə Ələkbər xan Dehxudanın əməyi böyükdür. Onun yaratdığı “Lügətnamə” adlı çoxcildli kitabında Naxçıvan ziyalıları, tarixi, etnoqrafiyası və toponimlərinə dair sayısız-hesabsız məlumatlar var.

Təzkiyəçilərin bəzi qeydlərindən məlum olur ki, onun Cəlil Məmmədquluzadə ilə sıx ədəbi əlaqələri olmuşdur. Azərbaycan dilində yazdığı “Şeyxülislam qəzasında cənab “Molla Nəsrəddin”ə təziyə” şeiri Dehxudanın bir şair kimi Azərbaycan dilinə və ictimai fikrinə biganə qalmadığını göstərir. Onun bu şeiri həm də Azərbaycan elmi ictimaiyyətində ona olan marağı daha da artırmışdır.

Bu mənada onun “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalına, şəxsən dostu C. Məmmədquluzadəyə azərbaycanca yazdığı şer də maraqlıdır:

Qafqazda dayan keçəndə bir az,
Mənnən yetir ey səbə, de az-az;
Çoxluca salam o biqərinə -
Tiflisdəki “Molla Nəsrəddin”ə.
Sonra de ki, ey düçari-aləm,
Bu çərxi-fələk kimə verib kam?
İnsan gəbərir, çe bəndə, çe şah,
Qalmaz bu cahanda cüz bir Allah.
Bəsdir! Niyə məsləhət görürsən?
Bir böylə qəm eyləmə, çürürsən (4, s. 246).

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti üçün ən zəngin sayıla bilən bir tarixi dövrüdür. İstər Azərbaycan səviyyəsində, istərsə də Naxçıvan ictimai mühiti üçün fəaliyyət göstərən alim və ziyalılar yaşadıkları yerin abi-havasını dərinlən dərk edərək ədəbi yaradıcılıqla məşğul olmuşlar. Məhz bu baxımdan da bunlardan biri Naxçıvan əlyazma mətnlərdə rastlaşdığımız həmin dövrün tanınmış satirik yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığıdır. Naxçıvan əlyazmaları üçün xüsusi səciyyə daşıyan tarixi əsərlər günümüzün ən aktual məsələlərindəndir. Məhz bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin bədii irsi, onun “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəinki Naxçıvan, Yaxın və Orta Şərqdə, xüsusilə qardaş İran və Türkiyə ölkələrində ədəbi-ictimai fikrin, inqilabi-demokratik hərəkatın inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Araşdırmalar və tədqiqatlar göstərir ki, görkəmli yazıçı XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin formalaşmasında öz maarifçilik ideyalarını nümayiş etdirmişdir. Onun əsərləri dünyanın bir çox müxtəlif dillərinə tərcümə edilmişdir. “Molla Nəsrəddin” millətin adı, dili, ərazisi barədə məlumatı bədii publisistikada, hekayə və felyetonlarda xalqa çatdırmağa ehtiyac hiss etmişdi” (5, s. 38).

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində nəinki Naxçıvan, bütün Azərbaycan xalqının demokratik tələblərinə səs verən, çarizmə qarşı mübarizə aparan, ictimai quruluşun bütün eybəcərliklərini tənqid və ifşa edən, xalqın ayılmasına kömək edə bilən “Molla Nəsrəddin” kimi maraqlı satirik bir jurnalın yaranması zəruri və olduqca gərəkli idi.

Nəticə etibarilə Dehxudanın elmi fəaliyyəti birbaşa tekstologiya ilə bağlı olduğundan onun yaradıcılıq fəaliyyətindən qısa da olsa bəhs edilməsi Naxçıvana dair əlyazmaların zəngin xüsusiyyətlərindən bəhs etməsi də təbii idi. Çünki onun tekstoloji fəaliyyəti XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların mətnşünaslıq sahəsində etdikləri işin bariz nümunəsidir. Sanki onun fəaliyyəti sonra çoxlarını bu sahəyə həvəsləndirmiş və XX əsrin ortalarında çoxlu klassiklərimizin ədəbi irsi tekstoloji baxımdan

tədqiq edilmişdir. Bu mənada Ələkbər xan Dehxudanın misilsiz xidmətləri nəzərə alınır və bir tekstoloq kimi onu “əsrin tekstoloqu” adlandırırlar. Sözüün həqiqi mənasında onun yazdığı lüğət Şərqiin ən sanballı ensiklopediyasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə, IV cild, Bakı, Elm, 2011, 860 s.
2. Azərbaycan mətnşünaslıq məsələləri, Bakı, Elm, 1979, 370 s.
3. Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi (XIX-XX əsrlər) iki cildə, I cild, Bakı, Nurlar, 2009, 480 s.
4. Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı Antologiyası, II cild (redaktoru akademik Mirzə İbrahimov). Bakı, Elm, 1983, 579 s.
5. Saraçlı (Həsənova) M.O. Naxçıvan ədəbi mühitindən, Bakı, BDU-nin nəşriyyatı, 2007, 80 s.

ABSTRACT

Sabuhi İbrahimov

DEHKHODA'S WORKS AND JALIL MAMMADGULUZADEH'S HERITAGE

The paper studies in detail the works of Mirza Ali Akbar-khan Dehkhoda, an outstanding poet and textual critic, as well as the heritage of Jalil Mammadguluzadeh, a famous writer and journalist. A special assessment is given in this study to Dehkhoda's multivolume work "Dictionary", the product of his 45-year creative work.

At the same time have been reflected the close ties of his work with the Jalil Mammadguluzadeh's literary heritage. Famous works of this prominent writer who at the end of XIX and the beginning of the XX centuries represented his educational ideas in formation of political thought of Azerbaijan, are translated to many languages of the world. In the course of the philology-textual analysis of manuscripts about Nakhchivan, dated from the end of the XIX and the beginning of the XX centuries, it is revealed that Mirza Jalil's works and the journal of "Mullah Nasreddin" created by him have made positive effect on creative activities of many talented and experienced writers of that period.

РЕЗЮМЕ

Сабухи Ибрагимов

ТВОРЧЕСТВО ДЕХХОДЫ И НАСЛЕДИЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ

В статье подробно исследовано творчество видного поэта и текстолога Мирзы Али Акбар-хана Дехходы, а также наследие известного писателя-публициста Джалила Мамедкулизаде. В проведенных исследованиях особую оценку получил многотомный труд Дехходы "Словарь", плод его 45-тилетней творческой деятельности.

В то же время нашли свое отражение тесные связи его творчества с наследием Джалила Мамедкулизаде. Известные произведения видного писателя, представлявшего в конце XIX и начале XX веков свои просветительские идеи в формировании общественно-политической мысли Азербайджана, были переведены на множество языков мира. В процессе филолого-текстологического анализа рукописей о Нахчыване, относящихся к концу XIX-началу XX веков, выяснено, что творчество Мирзы Джалила и созданный им журнал "Молла Насреддин" оказали положительное влияние на творческую деятельность многих из плеяды наиболее одаренных литераторов того периода.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

ELXAN YURDOĞLU-MƏMMƏDOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT: 82.(091).

AZƏRBAYCAN DASTANLARININ TOPLANMASI, TƏDQIQI VƏ NƏSRİNDƏ MƏHƏMMƏDHÜSEYN TƏHMASİBİN ROLU

Açar sözlər: *M.Təhmasib, Azərbaycan dastanları, folklor, 99 dastan*

Key words: *M.Tahmasib, Azerbaijani eposes, folklore, 99 epos*

Ключевые слова: *M.Тохмасиб, Азербайджанских эпосов, фольклор, 99 эпос,*

XIX əsrin əvvəllərindən pərakəndə şəklində toplanan və məhdud nümunələrlə nəşri həyata keçirilən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı həmin əsrin sonlarında mütərəqqi ziyalıları tərəfindən daha ətraflı toplanmağa, ilkin elmi mülahizələrdən keçərək nəşr olunmağa başlandı.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının daha sistemli və elmi cəhətdən araşdırılaraq tədqiqi, bu işlə birbaşa məşğul olan görkəmli folklorşünas alimlər tərəfindən toplanması, öyrənilməsi, janrlar üzrə bölgüsünün aparılması, toplular halında nəşri işə ötən əsrin birinci rübündən etibarən həyata vəsiqə aldı. Həmin dövrdə Firidun bəy Köçərli, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Vəli Xulufu, Hənəfi Zeynallı, Əmin Abid, Salman Mümtaz, Hümmət Əlizadə və digərləri Azərbaycan folklorunun ilk sistemli tədqiqatçıları olmaqla bərabər, həm də Azərbaycan folklorşünaslığının elm kimi formalaşmasında misilsiz xidmətlər göstərdilər.

Sonrakı mərhələdə folklorşünaslıq elmimiz Əhliman Axundov, Məhəmmədhüseyn Təhmasib, Həmid Araslı və başqalarının sayəsində yenidən təşəkkül tapmağa başladı. Bu alimlər içərisində Məhəmmədhüseyn Təhmasibin xüsusi yeri vardır. Təsadüfi deyildir ki, Paşa Əfəndiyev özünün “Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi” adlı doktorluq dissertasiyasında yazır: “M.Təhmasib respublikamızın ən görkəmli folklorşünası, yaradıcılıq dairəsi çox geniş olan, 35 il Azərbaycan folklorşünaslığının inkişafında yorulmadan əmək sərf edən bir alimdir. O demək olar ki, bütün janrlarda qələmini sınamış, çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan biri idi. Ancaq cəsarətlə deməliyik ki, Azərbaycan eposunun sözün həqiqi mənasında tədqiqi məhz M.Təhmasibin adı ilə bağlıdır”(4, s.369).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox janrları haqqında mükəmməl araşdırmaları ilə yadda qalan M.Təhmasibin tədqiqatçılıq sferasının böyük bir hissəsini Azərbaycan dastanları təşkil edir.

M.Təhmasib 50 ilə yaxın folklorşünaslıq fəaliyyəti ərzində bu elmin bütün sahələrində fəaliyyətini paralel olaraq davam etdirmişdir. O, həm Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini dolaşaraq folklor nümunələrini toplayır, daha sonra topladığı nümunələri yazıya alır, sistemləşdirir, kataloqlaşdırır, eyni zamanda həmin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri haqqında tədqiqatlarını ayrı-ayrı məqalə və monoqrafiyalar şəklində ictimaiyyətə təqdim edir, bütün xam materialları nəşr etdirib gələcək nəsillərə çatdırırdı.

M.Təhmasibin Azərbaycan dastanlarının toplaması fəaliyyəti ilk olaraq 1938-ci ildən başlayır. Təsadüfi deyil ki, o, 1938-1965-ci illər ərzində müxtəlif aşıqlardan 99 dastan toplamışdır. Görkəmli alimin dastan toplayıcılığı fəaliyyəti bu baxımdan söz yaddaşına fədakarlıq nümunəsi kimi öyrənilməyə layiqdir.

Müxtəlif dövrlərdə folklor ekspedisiyaları zamanı topladığı dastan nümunələrini sistemləşdirən, öyrənən görkəmli alim sonrakı mərhələdə, daha dəqiq desək, 1965-1972-ci illərdə çap edilən 5 cildlik Azərbaycan dastanları fundamental nəşrinin əsas fiqurlarından biri idi. Belə ki, o, bu beşcildlikdə ayrı-ayrı cildlər üzrə ya redaktor, ya da tərtibçi kimi birbaşa iştirak edirdi. Bir məqamı qeyd etməklə Məhəmmədhüseyn Təhmasib və Azərbaycan dastanları məsələsinin ümumi mənzərəsini gözümüz önündə canlandırmaq istərdim. Beş cildliyin birinci cildinə Təhmasib ön söz yazmışdır. 52 səhifəlik bu ön sözdə folklorşünas alimin dastan yaradıcılığı, dastan toplayıcılığı, dastanşünaslıq məsələləri ilə bağlı çox dəyərli fikirləri özünə yer tapmışdır (1, s.5-56). Bu məqama toxunan M.Təhmasibin folklorşünaslıq irsinin tədqiqatçısı Xəyalə Əliyeva yazır: “Bu müqəddimədə dastanlar, onların səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə məlumat verilir, dastanlar təsnif edilir, onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, obrazları, sujet-mövzu tərkibi barədə də söhbət açılır” (5, s.26).

Təhmasibin yazmış olduğu həmin ön sözdə təkcə beşcildliyin birinci cildinə daxil edilmiş dastanlar deyil, ümumiyyətlə beş cildin hər birində yer alan dastanlar əhatəli şəkildə şərh olunub. Maraqlıdır ki, beşcildliyin dördüncü cildinə də ön söz yazılmışdır və biz burada da Təhmasib imzasının şahidi oluruq. Belə ki, dördüncü cildə sadəcə– “Koroğlu” dastanı daxil edilmişdir. Təhmasib də qısa müqəddimədə dastanın toplanması, variantları, söyləyicilər və digər məsələlər haqqında məlumat vermişdir.

Onu da bildirək ki, “Koroğlu” dastanı hələ 1941-ci ildə Hümmət Əlizadənin tərtibçiliyi ilə nəşr edilsə də, Təhmasibin toplayıb tərtib etdiyi “Koroğlu” dastanı beşcildliyə qədər 1949-cu ildə, sonra isə daha da təkmilləşmiş variantda 1956-cı ildə iki dəfə nəşr olunmuşdur.

“Koroğlu” dastanının nəşrindən danışarkən bir məsələni xüsusi izah etməyə ehtiyac var. H.Əlizadədən fərqli olaraq Təhmasibin toplayıb nəşr etdirdiyi “Koroğlu” dastanı 17 qoldan ibarət idi. Görkəmli alim dastanın bir neçə qolunu ilk dəfə toplayaraq öz nəşrinə daxil etmişdir. Bunlar “Koroğlu ilə Dəli Həsən”, “Qulun qaçması”, “Koroğlunun Qars səfəri”, “Həsən paşanın Çənlibelə gəlməsi” qolları idi. Heç şübhəsiz, dastanın ən oxunaqlı və əhatəli nəşri M.Təhmasibin tərtib etdiyi variant sayılır. Hətta bu məqamı vurğulayan folklorşünas alim, professor Məhərrəm Qasımlı yazır ki, “Bədxahların dünən və ya bu gün də nə söyləməsindən, hansı səviyyədə irad tutmasından asılı olmayaraq, “Koroğlu” eposunun nəşri təcrübəsinin ən mükəmməl örnəyi M.Təhmasibin hazırladığı mətn olaraq qalır” (6, s.4).

Dastanların nəşri məsələsindən danışarkən bir tarixi faktı da qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, hələ 1950-ci ildə M.Təhmasib Həmid Araslı ilə birlikdə rus şərqşünası V.V.Bartoldun “Kitabi-Dədə Qorqud”un rus dilinə tərcüməsini də Bakıda nəşr etdirmişlər.

Özünün “Dastan yaradıcılığımız haqqında” sərəlvhəli məqaləsində M.Təhmasib dastan yaradıcılığının ilkin yaranma və təkmilləşmə prosesi məsələsinə toxunaraq yazır: “Müasir eposşünaslıqda indi belə qəti bir rəy əmələ gəlmişdir ki, klassik və hətta arxaik eposun əsasən abidələr şəklində bizə gəlib çatmış olan qədim hind, yunan, monqol, hətta Akkad-Şumer nümunələrinin yaranma və təkmilləşmə prosesini düzgün başa düşmək üçün hazırda yaşamaqda olan canlı epik ənənənin qanun-qaydalarını öyrənmək və bu günün ənənəsindən bir açar kimi istifadə etmək lazımdır. Məsələyə bu baxımla yanaşdıqda bizim dastanlarımızın daha aydın, daha konkret material verə biləcəyi, daha yaxşı açar ola biləcəyi ortaya çıxır” (8, s.6).

Dastanların tədqiqi istiqamətindəki geniş diapazonlu elmi fikirləri Təhmasibi təkcə Azərbaycan dastanşünaslığı üçün nəhəng alim olmaqla məhdud çərçivəyə salmır. O, özünün hərtəfli elmi yanaşmaları, dünya dastanşünaslıq ənənələri barədəki dəyərli mülahizələri, irəli sürdüyü yenilikçi elmi fikirləri ilə həm də dünya dastanşünaslığında da fikirlərinə istinad edilən bir elm adamına çevrilir.

Türk xalqlarının yaşayışına, geyim, kulinariya, söz yaddaşına işıq tutan, dünya folklorşünas və şərqşünasları tərəfindən də tədqiq edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında M.Təhmasibin qələmə aldığı

məqalələri adıçəkilən dastanın əhatəli öyrənilməsində də mühüm məxəzlərdəndir. Onun “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları haqqında” I və II məqalələrində M.Təhmasib bir sıra vacib cəhətlərə diqqəti çəkilir. Əgər məqalələrin birincisində sırf “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” haqqında geniş məlumatlar verilir, həmin boy struktur-poetik cəhətdən tədqiqata cəlb edilirdisə, ikinci məqalədə dastan bütöv şəkildə və əhatəli olaraq elmi fikir süzgəcindən keçirilirdi. İkinci məqalənin girişində Təhmasib “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə tarix etibarını ilə bizə daha yaxın olan zaman kəsiyində meydana gələn dastanlar arasındakı fərqlərə diqqət çəkir və bir xalqın söz yaradıcılığı və şifahi yaddaşına orijinal biçimdə qiymət verir: “Dədə Qorqud boyları ilə bugünkü dastanlarımız arasında fərqli cəhətlər vardır. Lakin bu fərq sələflə xələf arasındakı fərqdən artıq deyildir. Bu fərq, əgər belə demək mümkünsə, bütün ömrünü dağlarda keçirmiş, əsasən köçəri həyat sürmüş ağ saqqallı baba ilə az-çox mədrəsə təhsili görmüş, şəhərlərdə yaşamış, hətta sufilik, hürufilik kimi dini təriqətlərin, zahiri də olsa, təsirinə məruz qalmış bir nənə arasındakı fərqdən qüvvətli deyildir” (9, s.183).

Göründüyü kimi qədim və qismən müasir dastanları müqayisə edən M.Təhmasib şifahi xalq ədəbiyyatımızın yaradıcı, daşıyıcı, yayıcı və söyləyicisi olan baba-nənə paralelliyini də qeyri-adi müqayisə ilə simvolizə edir. Əslində isə burada baba-nənə fizioloji-bioloji varlıqdan daha çox ulu əcdad, xələf funksiyasında Təhmasib nitqinə daxil olur.

Təhmasibin dastanların tədqiqi sahəsindəki fəaliyyətindən bəhs edərkən onun 1941-ci ildə yazdığı, “Azərbaycan dastanları” beşcildliyinin sonuncu nəşrində ön söz kimi təqdim olunan “Dastanlar” (2, s.4-34) məqaləsinin adını xüsusilə çəkməliyik. Digər məqalələrindən fərqli olaraq görkəmli alim bu məqaləsində Azərbaycan dastanlarını üç yerə bölür. Bildiyimiz kimi folklorşünaslıq elmi dastanları qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları olaraq iki şəkildə təsnifləşdirdiyi halda, Təhmasib bu bölgüyə daha birini – ailə-əxlaq dastanlarını əlavə edir.

Bu üç qrupa ayırdığı dastanları sonrakı mərhələdə doktorluq işində daha da genişləndirir və qruplar daxilində də bir neçə yerə bölür. Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının hər birini ayrıca üç bölməyə ayırır. Adıçəkilən məqalədə biz dastanlarla bağlı bir çox poetik araşdırmaların da şahidi oluruq. Belə ki, M.Təhmasib öz elmi yükü ilə təkcə dastanşünaslıq istiqamətində deyil, ümumiyyətlə folklorşünaslıq cəhətdən də mühüm mənbə olan həmin məqaləsində dastanlardakı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, dastanlarda sujetin ümumi strukturu, bu struktura aid olan qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu, buta alma mərhələsi, qarşıya çıxan əngəllər və onlarla mübarizə, sınaqdan çıxma motivlərindən bəhs edir, onları şərh edərək ətarflı şəkildə diqqətə çatdırır. Həmçinin məcazi və astral dastanların fərqləndirici keyfiyyətlərinə nəzər salır.

Ümumilikdə M.Təhmasib bu məqaləsində 10-dan çox dastanın poetik analizini verir və məqalənin sonunda qeyd etdiyi bu fikirlə həm də Azərbaycanda dastan yaradıcılığı və dastan repertuarı haqqında da bilgi sahibi olmamıza köməklik edir. O yazır: “Azərbaycan xalq dastançılığı özünün çiçəklənmə mərhələsini orta yüzillikdə keçirmişdir. ...XVIII-XIX yüzilliklərdə dastan yaradıcılığı əvvəlki tempini yavaş-yavaş azaltmış və dastan ifadəliliyinə diqqət artırılmışdır. Dastanların ayrı-ayrı aşiq mühitlərində dəyişikliklərə məruz qalaraq variantlaşması prosesi də, əsasən, bu tarixi mərhələdə getmişdir” (2, s.4-34). Bu fikirlərinin davamında xalq dastanlarının ümumi sayının yüzdən yuxarı olduğunu bildirir və variantları da nəzərə alınmaqla 300-ə yaxın dastanın mövcudluğunu qeyd edir.

Bununla bərabər M.Təhmasibin hələ ötən əsrin ortalarında qələmə aldığı “Bir neçə söz”, “Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri”, “Dastanlarımızın bir növü haqqında”, “Dastan yaradıcılığımız haqqında”, “Ələsgərin dastan yaradıcılığı” kimi məqalələrində dastanlarımızın tədqiqi sahəsində çox əhəmiyyətli və dəyərli fikirlər özünə yer tapmışdır.

Onun tələbəsi olmuş folklorşünas alimlərdən biri Məhərrəm Cəfəri “Təhmasib məktəbi” məqaləsində alimin dastanşünas kimi yüksək dəyərinə işarə edir. Həmin məqalədə oxuyuruq: “Təhmasib bütün türk dünyasında qəbul olunan folklorşünas idi: həm toplayıcı-tərtibçi, həm də

tədqiqatçı alim kimi. Azərbaycan xalq dastanlarının morfoloji strukturunun öyrənilməsiylə bağlı doktorluq dissertasiyası təkcə Azərbaycan eposşünaslığında deyil, dünya türkologiyasının ən möhtəşəm əsərlərindəndir” (3, s.218).

M.Təhmasibin ömrünün son illərində dastanların toplanması, tərtibi və nəşrində yorulmadan çalışmışdır. Onun, adası – Təhmasib Fərzəliyev, İsrəfil Abbaslı və Nurəddin Seyidovla birlikdə hazırladığı “Azərbaycan məhəbbət dastanları” kitabı da dastançılıq tədqiqatlarının bir mərhələsi idi. Həmin kitaba “İlk söz” yazan alim dastan yaradıcılığını aşiq sənətinin mühüm bir yaradıcılıq istiqaməti olaraq qiymətləndirirdi. “Azərbaycan məhəbbət dastanları” kitabına 13 müxtəlif məhəbbət dastanı daxil edilmişdir. Onlardan bir neçəsi isə ilk dəfə idi ki, nəşr olunurdu.

Məhəmmədhüseyn Təhmasib doktorluq dissertasiyasında “dastan” sözünün bir istilah kimi mənasına da toxunur. Alim göstərir ki, “Aşiq kimi dastan da çoxmənalı sözdür. O sadə bir söz olaraq həm bacarıq, məharət, hiylə, həm də igid, qəhrəman deməkdir. ...Dastan eyni zamanda bir istilah kimi musiqi havası, melodiya və s. mənələrdə də işlənməkdədir. “Dastan” sözünün belə ikinci dərəcəli mənaları çoxdur. Özü də bu mənaların bəzisi tez-tez və geniş şəkildə işlənmiş, bəziləri isə tamamilə unudulmaq dərəcəsinə çatmışdır. Lakin belə mənalar nə qədər çox olsa da, dastan bütün əsrlərdə daha çox ədəbi istilah kimi istifadə edilmiş, indi də edilməkdədir. ...Geniş mənada bu söz, bədii əsər mənasını daşıyır; buna görə də misal üçün, müasir fars dilində yazıçıya həm də dastannəvis də deyilir” (10, s.62).

M.Təhmasibin dastanların öyrənilməsi istiqamətindəki ən böyük əsəri isə, heç şübhəsiz, “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” doktorluq dissertasiyasıdır. Bu barədə professor K.Məmmədov məqalələrinin birində “Azərbaycan xalq dastanları” əsərini Məhəmmədhüseyn Təhmasibin şah əsəri kimi qiymətləndirir: “Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)” kitabı türkologiya aləmində yaxşı bir təşəbbüsün başlanğıcı, bütün türk xalqları, hətta, ümumiyyətlə, Şərqi xalqları şifahi ədəbiyyatının qarşılıqlı, əlaqəli tədqiqinin gözəl nümunəsidir.

Həmin əsər yalnız folklorşünaslar üçün əhəmiyyətli olmayıb, həm də ədəbiyyatşünas, tarixçi, sənətşünas, dilçi, memar və etnoqraflar üçün də lazımı mənbələrdən biridir” (7, s.249-257).

Məhəmmədhüseyn Təhmasib və dastanların toplanması, tədqiqi və nəşri mövzusunda geniş müzakirə aparmaq mümkün olsa da biz fikrimizin yekununda bir cəhəti xüsusilə vurğulamaq istəyirik. Belə ki, bu gün folklorşünaslıq kulislərində dastan yaradıcılığı, toplanması, tərtibi və nəşrindən söhbət düşəndə ilk olaraq ağıla M.Təhmasib gəlir. Eləcə də Təhmasib deyiləndə əvvəlcə onun Azərbaycan dastanlarının öyrənilməsi sahəsindəki xidmətləri xatırlanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları, 5 cildə, I cild, Tərtib edənlər Ə.Axundov, M.Təhmasib, Bakı, Azərb. SSR EA, 1965, 383 s.
2. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, I cild, Tərtib edənlər Ə.Axundov, M.Təhmasib, Bakı, Lider, 2005, 392 s.
3. Cəfərli M. Azərbaycan folklorşünaslıq tarixi və Məhəmmədhüseyn Təhmasib AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Naxçıvan: 2008, №1. s.216-221
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslıq tarixi, Bakı, ADPU, 2006, 476 s.
5. Əliyeva X. Məhəmmədhüseyn Təhmasibin folklorşünaslıq görüşləri, Bakı, Nurlan, 2009, 156 s.
6. Qasımlı M. Folklor karvanımızın müdrik sarvanı. “Respublika” qəzeti. 12 aprel 2007.
7. Məmmədov K. M.Təhmasib Fikrin karvanı, Bakı, Yazıçı, 1984, s.249-257
8. Təhmasib M. Dastan yaradıcılığı haqqında, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1967, 4 fevral.
9. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə. I cild, Bakı, Mütərcim, 2010, 488 s.
10. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə. II cild, Bakı, Kitab aləmi NPM, 2011, 440 s.

ABSTRACT

Elkhan Yurdoglu Memmedov

ROLE OF MUHAMMEDHUSEYN TAHMASIB IN COLLECTION, INVESTIGATION AND PUBLISHING OF AZERBAIJANI EPOSES

Muhammedhuseyn Tahmasib is one of those folk scholars who has contributed to the research and investigation of Azerbaijani folk literature both systematically and scientifically. He has tirelessly worked with almost all genres on the development of Azerbaijan folklore heritage. Particularly, the study of Azerbaijani epos and legends associated with his name.

Being memorized of his flawless research about most genres of Azerbaijan`s verbal literature he visits every single region of Azerbaijan, collects folk samples, writes them down, systematizes them as catalogs, and at the same time gives scientific opinions about folk literature samples.

Muhammedhuseyn Tahmasib dedicated most of his folkloristic researches to epos. He has priceless labor on collecting, learning and publishing Azerbaijan`s epos. It is a fact that, between the years 1938-1965 he collected 99 epos from different ashugs (bard-poets).

In this article, Muhammedhuseyn Tahmasib`s role in collecting, study and publishing of Azerbaijan`s epos is researched.

РЕЗЮМЕ

Эльхан Юрдоглу-Мамедов

РОЛЬ МАМЕДГУСЕЙНА ТАХМАСИБА В СОБРАНИИ, ИСЛЕДОВАНИИ И ИЗДАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЭПОСОВ

Мамедгусейн Тахмасиб один из фольклороведов-ученых, который внес большой вклад исследованию в систематическо научной изыскании Азербайджанской устной народной литературы. В развитии Азербайджанского фольклороведения неустанно тратив труд, ученый можно сказать во всех жанрах испытал свое перо. Особенно исследование Азербайджанских эпосов связано непосредственно с именем М.Тахмасиба.

М.Тахмасиб живёт в памяти со своими безукоризненными исследованиями о нескольких жанрах Азербайджанской собрав фольклорные образцы, которых написал заново, систематизировал, собрал в каталог, в то же время выступал научными рассуждениями об этих образцах устной народной литературы.

В фольклороведческой деятельности М.Тахмасиба самое значительное место занимает эпосы. У этого выдающегося ученого бесподобные заслуги в собрании, изучении, издании Азербайджанских эпосов. Неслучайно, что он в течении 1938-1965 годах от разных ашуггов собрал 99 эпосов.

В статье исследована роль М.Тахмасиба в собрании, изучении и издании Азербайджанских эпосов.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

XANIM SULTANOVA

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

UOT: 82-09.

SƏMƏD VURĞUNUN “KOMSOMOL POEMASI”NDA FOLKLOR MOTİVLƏRİNİN POETİK TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: *Mifoloji görüşlər, etnogenezis, mifik düşüncə, mifopoetika, transformasiya, totemizm, şamanizm, animizm*

Keywords: *Mythological meetings, ethnogenesis, mythical thinking, mythopoe-tics, transformation, totemism, shamanism, animism*

Ключевые слова: *мифологические встречи, этногенезис, мифическое мышление, мифопоетика, трансформация, тотемизм, шаманизм, анимизм*

Azərbaycan xalqının milli-ictimai düşüncə, əxlaq və mənəviyyat, bədii təfəkkür və intellekt ənənəsi ilə bərabər mifoloji motivlər, mifopoetik ənənə də XX yüzilin ortalarında öz təkrarsız əksini S.Vurğun poeziyasında tapır. Onun qələmində mifoloji görüşlər böyük sənətin hədəfinə, fitri poetik stixiyanın predmetinə çevrilir. S.Vurğuna məxsus istedadın, poetik təfəkkürün, mifoloji görüşlərin əsl miqyası və möhtəşəmliyi məşhur “Komsomol poeması”, “Aydın əfsanəsi”, “Bulaq əfsanəsi”, “Aslan qayası”, “Qız qayası”, “Ölən məhəbbət” və sairə kimi əsərlərində əyani görünür. Adı çəkilən əsərlərdə mifoloji motivdən istifadə etməkdə, əlbəttə ki, şair təxəyyülü böyük rol oynayır.

S.Vurğun böyük poeziya təcəssümcüsü kimi özü, oxucu və mifologiya ara-sında qarşılıqlı təmas qurur. Milli inanc, etiqadların, inanların kölgə altında qalması gərəkli olan bir dövrdə S.Vurğun poeziyası onun yaşamasına qulluq etmişdir. O, Azərbaycan xalqının keçmişdən qalan milli adət-ənənələrini, etnogenezinin spesifik xüsusiyyətlərini müasir poeziyanın gündəminə gətirən nəğməkar idi. Əsərlərindən görüldüyü kimi şairin mifoloji görüşləri əks etdirən şeirlərində mifik düşüncə yeni bir nəfəsin hərərəti ilə isinirdi. Qədim inanclar sisteminə, təfəkkür tərzinə bağlı olan mifopoetik elementlərin transformasiyası S.Vurğun şeiriyyatında qədim insan yaradıcılığının məhsulu kimi, totemizmin, şamanizmin, animizmin və.s bu günə qədər gəlib çıxan izlərinin tərənnümüdür. Adı çəkilən hər bir mifoloji motivin ayrı-ayrı sahələrinə aid misallar gətirməklə onların sənətkarın poeziyasında geniş istifadə olunmasını sübut edəcəyik.

Səməd Vurğun “Komsomol poeması”nda xalqımızın inanclarla bağlı qədim adət-ənənələrinin Sovet hakimiyyətinin təzə yarandığı bir dövrdə adi təsvir və təfsirini yox, əsl poeziya səviyyəsində həllini verir. Baxmayaraq ki, sənətkarlıq xüsusiyyətinə görə, Azərbaycanda ilk sovet poeziya məktəbi də “Səməd Vurğun məktəbi” kimi formalaşmışdır(3.8). Lakin onu klassik Sovet şeir məktəbinin ən yaxşı ənənələrindən ayrı təsəvvür etmədiyimiz kimi xalq mifik düşüncə tərzindən də kənar təsəvvür etmək olmur. Belə ki, “Komsomol poeması”nda mifologiyadan bugünə qədər nəsillərdən nəsillərə ötürülən bir çox fala baxma, qulaqpusma, qarabasma, öncəgörüclük elementləri ilə bağlı ədəbi düşüncə davam edir. Kökü mifologiyadan qaynaqlanan fala baxma nədir və o S.Vurğunun “Komsomol poeması”nda necə üzə çıxır?

Fal gələcəkdən xəbər verildiyinə inanılan bir növ ritualdır. Bu ayın müxtəlif dillərdə və müxtəlif adlandırmalarla xatırlanır. Ehtimal olunur ki, falın mənşəyi Mesopotemiyadır. Çünki m.ö.4000 illərində

Misirdə, Çində, Babilə və Kaldedə falçılıqla əlaqədar bəzi məlumatlar və yazılı sənədlər vardır. Qısaca elmə məlum olduğu kimi falçılıq m.ö 4000 il əvvəl olmuş və Mesopotemiyada doğulmuşdur.

Lakin bütün bilgilərin bu qaynağı mifologiya olduğu kimi fal və falçılıq da birmənalı olaraq miflərlə bağlıdır. Falın bir çox növünün olması müəyyənləşdirilib. Onlar baxıldıqları vasitələrə və üsullara görə təsnif edilir. Alınan məlumata görə bu təsnifatlar, mənbələrdə qısaca bu şəkildə sıralanır: 1) Ulduz falı 2) Əl falı 3) Quş falı 4) Kağız falı 5) Daxili orqanlar falı 6) Qum ya da Torpaq falı 7) Zər falı 8) Daş falı 9) Kitab falı 10) Atəş falı. 11) Su falı 12) Rəy yorumu 13) İnsanın Bədən quruluşu ilə əlaqədar fallar 14) Kür falı 15) Qəhvə falı 16) Çay falı və sairələri. Dünyada olan falları təsrifləndirdikcə bu sıralama sonsuzluğa aparıb çıxarır. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi kökü mifologiya ilə bağlı olan bu yorumun hər dəfə məkana və zamana uyğun transformasiyası ilə rastlaşırıq.

S.Vurğunun “Komsomol poeması”nda əsərin nakam qəhrəmanı sayılan Humay axır çərşənbədə sancaq falına baxır. Kökü qədim qaynaqlardan qidalanan bu ayınə qarşı olan xalq inamını S.Vurğun qəhrəmanın fala baxdığı an psixoloji durumunda əks etdirir.

De, bugün hamımı qəmdən azaddır?
Yox, bu əziz gündə dərdlilər də var.
Axşamdan keçmişdir... Humay evdə tək,
İki sancaq salıb bir nimçə suya ...
Qızın sinəsində gah gülür ürək,
Gah bütün varlığı düşür qorxuya (4.60)

Göründüyü kimi Azərbaycan xalqının da özünəməxsus fala baxma növləri vardır. Bunlardan sancaq, iynə, üzük falları axır çərşənbədə baxılan fallardır. Bu əsasən su falı kimi adlandırılır. Professor Bəhlul Abdulla tərəfindən tərtib edilmiş “Novruz ensiklopediya”sında qeyd edilir: “Su çərşənbəsində ulularımız arzu və niyyətlərini, dərdlərini suya söyləmiş, su ilə fala baxmışlar”(1.172).

Professor Azad Nəbiyevin tərtib etdiyi “Novruz” kitabında isə bu haqda daha dolğun məlumat verilir: “Axır çərşənbə günü, yaxud ilin-ayın axırında (Novruz bayramından iki gün əvvəl) bulaqdan, yaxud çaydan axar sudan “lal su” gətirilir. Su gətirməyə gedən qabı əlinə götürəndən ta suyu gətirib evdə, iynə çalanacaq qaba tökənəcən dinməməlidir. (həmin su şər qarışandan sonra gətirilir və bu suyu gətirən şəxs bir neçə nəfər tərəfindən müşayiət oluna bilər). Suyu qaba tökəndən sonra iki iynənin ulduzlu tərəfindən pambıq dolayır və hərəsini bir tərəfdən suya salırlar. Sonra iynələrin hərəkəti ilə müəyyən mülahizələr söyləyirlər. Uğurlu halda iynələr müxtəlif səmtlərə hərəkət etsələr də, axırda bir-birinə yaxınlaşıb bitişirlər. Əksinə olanda isə iynələr o tərəf-bu tərəfə hərəkət edir və bir-birinə qovuşurlar. İynə suyun dibinə çökərsə deməli, su “lal su” deyil” (7.103).

Yuxarıda qeyd olunan fala baxma mərasimi S.Vurğun tərəfindən böyük ustalıqla, təfəsilatı ilə poeziyaya gətirilir. Humayın sancaqla fal açması səhnəsi S.Vurğun istedadının mifopoetik təfəkkürünün əsl miqyasını və möhtəşəmliyini göstərir. Humayın fal açmasının digər səhnələrini izləyək:

Pambıqlı sancaqlar elə bil quşdur,
Qovur bir-birini suyun üzündə.
Bu bayram axşamı, bu əziz gündə
Humay ürəyində nəyi tutmuşdur?(4.60)

Misralardan göründüyü kimi şair elin yaddaşında əsrlərdən yadigar qalmış inancı xalqa yaxın olan həqiqətləri poetik tərzdə çatdırır.

Sancaqlar üz-üzə gəldiyi zaman
Elə bil qovuşur Günəş ilə Ay.
Bu vaxt qanad açıb xoşbəxtliyindən

Yerlərə, göylərə sığmayır Humay...

Bu sətirləri oxuyarkən bir fikir formalaşır. Sanki bu anda S.Vurğun misralarının lirik qəhrəmanının ürəyi Humayla bir vurur. Şair bu səhnəni o qədər inandırıcı təsvir edir ki, oxucu tək müşahidəçi yox, həm də özünü icraçı kimi hiss edir:

Rəngi gülə dönür, taleyi gülür,
Şəfəqi sayrışan bir səhər kimi;
Üzündən, gözündən məna tökülür
Bizim yazdığımız sətirlər kimi.

Şair Humayın falla bağlı dəyişik psixoloji məqamlarını təsvir etməklə adi bir insanın fala olan inamının nə qədər böyük olduğunu tərənnüm edir və xoş müjdəli olmayan işarənin necə ruh düşkünlüyü yaratdığını qələmə alır:

Yazıq ki, murada çatmazdan əvvəl
Sancağın birisi qərq olur suya
Elə bil bu anda uğursuz bir əl
Humayı götürüb atır quyuya....
Ürəyi döyünür, gözü qaralır,
Get-gedə tənqiyir qızın nəfəsi
Başının üstündə duman qaralır
Qışqırmaq istəyir,boğulur səsi (4.60)

Şair falın açdığı bəd işarənin yozumunu hər növ falaçmalarda olduğu kimi ruh dünyasından fani dünyaya göndərilən xəbər kimi açıqlayır.Bu halda fəvqəltəbii bir qüvvənin Humayın keçirdiyi hisslərin hakimi olduğu vurğulanır.Çünki Humay bir fal açma ilə razılaşmayıb digər bir növə - qulaqpusmaya gedir:

Cəlalin başında xəta var,deyə
Sinəsi tövsümüş qapıya çıxır.
Əlini qaldırıb yalvarır göyə,
Qəlbini yerlər də, göylər də sıxır
Xəyalat başını bir an tərk edir.
Xeyirxah bir xəbər eşitmək üçün,
Qonşu qapısını pusmağa gedir,
(Qayda, belədir ki,birinci kərə
Xeyir söz eşitsə şad olacaqdır;
Yaman söz eşitsə yenə qəmlərə
Qərq olub, içində qovrulacaqdır. (4.61)

Novruz bayramı axşamı icra olunan qulaq falı və yaxud, qulağagetmə və yaxud qulaqpusma kimi adlandırılan ayin haqqında professor B.Abdullanın “Novruz ensiklopediyası” kitabında geniş məlumat verilmişdir. Ensiklopediyada qeyd olunur ki, ...“qulağa getmə-cavan oğlan və qızların niyyətlərini,bəxtlərini sınamaq məqsədi güdən ayindir. Novruzda -Yeni ildə pusduğu evdən xeyirxahlıq ifadə edən xoş sözlər eşitmək mənasını daşımışdır. Qulağagetmə falında dayanan eşitdiyi birinci cümləni fikrində olan arzu ilə tutuşdurur və onun məqsədinə uyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirir... Novruz bayramında ilaxır çərşənbəsində hava qaralandan sonra qulaq falına çıxırlar. Adətə görə, qulağa gedən şəxs pusduğu evdən könül açan xoş bir söz eşitdikdə, şad olar, niyyətinin yerinə yetirəcəyinə arxayınlaşır. Odur ki, hamı həmin axşam yalnız yaxşı şeylər barədə danışmağa çalışır, könül açan xoş söhbətlər edir” (1.127).

Azərbaycan xalqına xas olan bu ayinin poetik təsvirini və bu ayinin təsir qüvvəsini S.Vurğun dolğun şəkildə verir. Hansı xəbər eşidəcəyindən qorxan Humay tərəddüdlər içərisində qapıya yaxınlaşır:

De qız nə eşitsə yaxşıdır birdən?
Kimsə öz oğluna :“Toyunu görək!”
Humay bir quş kimi durdu yerindən;
Sıçrayıb göylərə qanad gərəkək,
Bir anda seyr edir asimanları,
Ay kimi gecəyə qız şəfəq yayır;
Öpür,alqışlayır,hey salamalayır
Dağları daşları sıx ormanları...(4.61)

Bir səhnədə iki ayini təsvir edən sənətkar mənə baxımından xalqımızın təfəkküründə kök salmış başqa bir deyimi təsdiqləyir. Şair xalq həyatının özünə işıq salır.Yəni “gerçəkliyi” təkrar etməsə də onun həqiqətlə səsləşən təsvirini verir. Fala baxarkən el arasında belə bir fikir yürüdü: fala bir dəfə baxarlar təkrar baxılan fal çin çıxmaz. Əsərdən görüldüyü kimi əvvəlcə yozulan yorum sonradan təkzib olunur. Qeyd etmək istərdim ki, S.Vurğun bu məqama aydınlıq gətirir, elin qaynaqlandığı hər bir elementin mahir bilicisi kimi çıxış edir. Onun başqa əsərlərində də fala baxma ayinləri təsvir olunur. Lakin bu məqalədə biz sırf “Komsomol poeması”nda mifoloji görüşləri təqdim etməyi nəzərdə tutmuşuq.

Əsərdə göstərilən hadisələr Novruz bayramında cərəyan edir.Novruz xalqımızın ən böyük bayramlarından biri olub Şərq xalqlarının islamdan çox-çox əvvəlki etiqadları ilə bağlı bayramlardandır. Bu bayram xalqın həm də bir çox mifoloji təsəvvürləri ilə bağlıdır.Novruz mərasimi və onun tarixindən müxtəlif tədqiqatçılar bəhs etmiş, bəziləri onu zərdüştüklə, digərləri isə islam dini ilə bağlamağa cəhd göstərmişlər.Tanınmış mifoloq E.M.Meletinski “Mifin poetikası” əsərində qeyd etdiyi kimi “Mif elementləri dram və xüsusilə lirikaya ritualları, xalq bayramları, dini ayinlər vasitəsilə gəlmişdir”(8.277).

Novruz bayramının adət-ənənələrini, tarixi qaynaqlarını, mifoloji görüşlərlə bağlılığını tədqiqata cəlb etmiş A.Nəbiyev, B.Abdulla, Kamil Hüseynoğlu, Ağaverdi Xəlil və sairələri müxtəlif araşdırmalarla Novruz bayramının mərasim sistemində oynadığı funksiyanın genetik kökləri etibarilə yaradılışa gedib çıxdığını göstərmişlər. Bu bayramda od qalama, tonqal yandırma mərasiminin hansı qədim qaynaqla bağlılığı böyük mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Bu əsərlərdən məlum olur ki, “Novruz”- hərfi mənada yeni gün deməkdir. Amma, ifadə etdiyi mərasim semantikasına görə keçidin bitməsi və yeni nizamın başlanğıcıdır. Novruza Bozqurd, Çağan, Ergenekon, Nevruz, Sultan Nevruz, Mart Doqquzu, Novruz və s. də deyilmişdir (2.4).

Novruz haqqında məlumatlara Biruni Əbu Reyhanın “Asarul Bağiyə”, Kaşğarlı Mahmudun “Divanü Lüğət-it Türk”, Balasaqunlu Yusif Has Hacibin “Ku-tadqu biliq”, Ömər Xəyyamın “Novruznamə”, Nizamülmülkün “Siyasətnamə”, Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnəmə”, İmadəddin Nəsiminin “Novruzu-neysan” və b. əsərlərdə rast gəlirik.

Novruzda tonqal qalama necə keçirilir? Bayram günü qaranlıq düşəndə hər bir həyətdə, bəzən damların üstündə və digər yerlərdə tonqallar qalanır. Yaşından asılı olmayaraq hər kəs tonqalların üstündən tullanaraq, öz xəstəliklərini və digər çətinliklərini od vasitəsilə təmizləmək, şəfa məqsədilə “Ağırlığım-buğurluğum, tökül bu odun üstünə ” sözlərini deyirlər. “Komsomol poeması”nda S.Vurğun bu parlaq mərasimi özünəməxsus rəvan dillə və yüksək pafosla belə tərənnüm edir:

Baxın, hər qapıda bir tonqal yanır,
Uşaqlar hoppanır od-alov üstədən;
Göyə şölə düşür, yer işıqlanır,

Od da yandırmayı heç kəsi qəsdən.
Od da mehribandır bu gün insana,
Elə bil odun da ürəyi vardır.
Elə bil onun da qəlbində yanan
Müqəddəs əməllər, xoş arzulardır.(4.58)

S.Vurğunun Novruzda tonqal qalanmasının mifik qaynaqlarla bağlılığını öz mülahizələrimizlə izah etməyə çalışaq.Çoxsaylı mübahisələrə baxmayaraq, biz də bir çox araşdırıcıların Novruz bayramının əski qaynaqlarını “Ergenekon” dastanı ilə bağlılığını dəstəkləyərək qeyd etmək istərdik ki, həqiqətən də bu mərasim “Ergenekondan çıxış”la demək olar ki, üst-üstə düşür. Əlbəttə ki, zamana və məkana transformasiya özünü biruzə versə də onun tərkibində arxaik ritual element olan oda tapınma, atəşlə arınma əsas yer tutur.

Əsərdə Novruz mərasimində şair qədim zamanlarda sokral səciyyə daşıyan Kosa obrazını da unutmur.

Kosanın başında bir keçə papaq,
Zıncırov da asıb lap kəlləsindən.
Onun çıxardığı oyunlara bax,
Nə üzdən tanınır, nə də səsindən.
Bəzən o mələyir qoyunsayağı,
Gah da bir at olub, kişnəyir kosa;
Yüz qapıya dəyir onun ayağı,
Yüz evdən pay alır o heç olmazsa.
Bəzənib-düzənib gəlinlər,qızlar,
Xına da qoyurlar öz əllərinə.
Gecələr göz vurur göydə ulduzlar
Bizim kənd elinin gözəllərinə.... (4.59)

Araşdırıcıların fikrincə, qədim saka və ya Turan dilində “keçi” mənasını bildirən “kosa”sözü bizim zəmanəmizədək məhz bu mərasim vasitəsilə gəlib çatmışdır. İranda bu personajın bənzəri “Hacı Firuz” adlanır. Adındakı “hacı” sözündən də görüldüyü kimi, bu obraz daha sonrakı dövrlərin məhsuludur.

Əsrlər boyu xalqın yaddaşında yaşayan bu sokral obraz məzhəkə tamaşasının personajı kimi sonrakı dövrlərdə folklorlaşmış və bu gün də mifopoetik ənənə daşıyıcısı kimi bir çox poeziya nümunələrində həmçinin, S.Vurğun yaradıcılığında, yaşamaqdadır.Əslində ədəbi irsimizdə bütün mifoloji bayramlar, personajlar, adət-ənənələr kollektiv yaddaşda reallaşaraq ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində bədii təfəkkürün köməkliyi ilə xalqımızın həyat və məişətini xatırlamağa imkan verir

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B.Novruz bayramı ensiklopediyası, Bakı, 2008, Şərq-Qərb, 205 səh.
2. Ağaverdi X.Novruzun ilkin qaynaqları və tarixi inkişafı, Xalq qəzeti, 2010,21 mart, səh 4.
3. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri I cild, Bakı 2005, Şərq-Qərb, səh. 261
4. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri, III cild Bakı 2005, Şərq-Qərb, səh.423
5. Hüseynoğlu K.Novruz bayramının tarixinə elmi baxış, Adət-ənənələr.
<http://kayzen.az/blog/7447/novruz-bayramının-tarixinə-elmi-baxış.html> #cut
6. Nəbiyev A. Novruz, Bakı 1989.Yazıçı.s.127
7. <http://haqqında.az/14764-Fallar.html> Rus dilində ədəbiyyat
8. Мелетинский Е.М.Поэтика мифа, Москва, 2000, Восточная литература, РАН, 406 стр.

ABSTRACT

Xanim Sultanova

Poetical display of folklore motives of S.Vurgun. Samed Vurgun is a founder of the Soviet Azerbaijani poetry. And although all his creativity is penetrated the Soviet ideology, but it is rich in folklore and mythological motim which brightly display the traditions and customs of the Azerbaijani people tracing the roots back to an extreme antiquity.

In his "The Komsomol" poem similar motives find the figurative poetic embodiment and serve deeper disclosure of sincere and psychological state of heroes, including sufferings and internal torments of the heroine of the poem. Folklore and mythological motives find the poetic embodiment against the background of the description of the national holiday Novruz. The poet describes at the highest poetic level various forms of fortune-telling which heroes of the work address.

The author manages to open a role and value of ancient forms of fortune-telling and various beliefs in the household and spiritual life of people. In this plan such symbolical images as fire, water, air, etc. are important in poetics of the work.

РЕЗЮМЕ

Ханим Султанова

Самед Вургун – основоположник советской азербайджанской поэзии. И хотя все его творчество пронизано советской идеологией, но оно богато фольклорно-мифологическими мотивами, которые ярко отображают традиции и обычаи азербайджанского народа, уходящие своими корнями в глубокую древность.

В его “Комсомольской поэме” подобные мотивы находят своеобразное поэтическое воплощение и служат более глубокому раскрытию душевного и психологического состояния героев, в том числе страданий и внутренних терзаний героини поэмы. Свое поэтическое воплощение фольклорно-мифологические мотивы находят на фоне описания национального праздника Новруз. Поэт на самом высоком поэтическом уровне описывает различные формы гаданий, к которым обращаются герои произведения.

Автору удается раскрыть роль и значение древних форм гаданий и различных поверий в бытовой и духовной жизни народа. В этом плане в поэтике произведения важны такие символические образы как огонь, вода, воздух и т.д.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

ARZU HÜSEYNOVA

Sumqayıt Dövlət Universitetini

UOT: 82

XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ 2-Cİ RESPUBLİKA-SOVET AZƏRBAYCANI NƏSRİNDƏ BÖLÜNMÜŞ VƏTƏN VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ VƏHDƏT İDEYASINA MÜNASİBƏT

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, Sovet mərhələləri, Marksist və Leninizm metodologiyası, milli mövzular, sovet ədəbiyyatı, Azərbaycanla bağlı ayrılmış mövzu, milli və mənəvi bütövlüyə dair mövzu, 20-ci, kommunist ideologiyası*

Keywords: *Azerbaijan literature, soviet stages, Marxist and Leninism methodology, national topics, soviet literature, separated topic on Azerbaijan, the topic on national and spiritual integrity, 20th, communist ideology*

Ключевые слова: *азербайджанская литература, советский период, методология, марксизма-ленинизма, национальная тема, советская литература, тема “Азербайджана, разделённого надвое”, идея национально-духовного единства, 20-ые годы, коммунистическая идеология*

XX əsrin 20-ci illəri Azərbaycan ədəbiyyatında sovet mərhələsinin başlanğıcı dövrü idi. Bu dövrdə ədəbi-estetik fikirdə marksist-leninçi metodologiya hakim idi, bütün sahələr, o cümlədən ədəbi-bədii proses də, ədəbiyyatşünaslıq da marksist-leninçi qəlibə sığışdırılırdı. Milli mövzular yasaqlanırdı, onlara “əks inqilabi ideyalar”, “pantürkizm” damğası vurulurdu. Belə yasaq olunmuş mövzular sırasında “ikiyə bölünmüş Azərbaycan” mövzusu əsas yer tuturdu. İlk müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığının unudulması kimi, bu mövzu da hər iki tərəfdə Sovet Azərbaycanında da, İranda da qadağan olundu. “Uzun illər (xüsusilə 1920-ci illərdən sonra) hər iki tayda – Sovetlər Birliyində bolşevik, İranda şah rejimi tərəfindən “ikiyə bölünmüş Azərbaycan məsələsi” yasaq olunmuşdu.” [5,19]

Artıq XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında humanitar fikir tarixinə dair yeni yanaşmalar, yeni konsepsiyalar yaranmışdı. Müstəqil Azərbaycanda hakim marksizm-leninizm nəzəri-metodoloji konsepsiya aradan qaldırıldı, ədəbi-bədii fikrə siyasi müdaxiləyə son qoyuldu. “qadağan olunmuş dini, milli qaynaqlar, mühacirət ədəbiyyatının nümunələri nəşr edildi.” [1,24] Şübhəsiz ki, bundan sonra “bölünmüş vətən ideyası”nın tədqiqi mümkün oldu. İlk dəfə olaraq XX əsrin əvvəllərində, nəticədə sovet dövründə yaranmaqda olan ədəbiyyatın, ədəbi-bədii prosesin özündən əvvəlki ədəbiyyatla bağlılığı, onun yekun nəticəsi olduğu diqqətə çatdırıldı. Bu baxımdan akademik İsa Həbibbəylinin fikirləri diqqəti xüsusilə cəlb edir: “Fikrimizə, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı anlayışı XIX əsrin axırlarından başlanan tənqidi-realist meyllərin qanunauyğun məntiqi davamı olub, keçən yüzilliyin əvvəllərində xüsusi böyük inkişaf dövrünü yaşayan və nəhayət, 1937-ci ilin repressiyaları ilə tamamlanmış konkret bir prosesi hesab edir.” [4]

Akademik İsa Həbibbəyli həmin prosesin hətta XX əsrin ortalarına - İosif Stalinin vəfatına qədər davam etdiyini göstərir və haqlı olaraq indiyə qədərki dövrləşdirmələrdə həmin prosesin 1920-ci il aprel inqilabı çevrilişi ilə başa çatdığıнын göstərilməsini “məsələnin ideoloji cəhətdən

dəyərləndirilməsi nəticəsində formalaşdırılmış süni qənaət” hesab edir. Eyni mövqeni tədqiqatçı Ş.Alışanlı da təsdiq edir: “Əslində XX əsrin ilk onilliklərində formalaşmış milli ictimai və bədii şüur tipi 20-30-cu illərdə də yaşayırdı. Təsadüfi deyil ki, 1920-ci illərdə və 30-cu illərin birinci yarısında Azərbaycanda ədəbi-mədəni və elmi fikrin inkişafı üçün siyasi-mənəvi reallıqlar mövcud idi. Bu, ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, elmi-mədəni həyatda da hiss olunurdu. Deməli, tarixi dövrləşdirmə sırf siyasi tədqiqatlarla bağlıdır.” [1,26] Müəllif ədəbiyyatındakı dövrləşdirmənin sovet ideologiyası ilə əlaqədar olduğunu, bütün hər şeyin marksist-leninçi prinsiplərdən çıxış edərək qiymətləndirildiyini, müasir siyasi reallıqlara üstünlük verildiyini göstərir. Bölünmüş vətən ideyasına münasibətə gəldikdə Sovet Azərbaycanı Böyük Sovetlər Birliyi vətəninin bir hissəsi, Cənubi Azərbaycan isə İranın tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilirdi. Eyni bir vətənin bir hissəsi kommunist ideologiyasına əsaslanan “əzəmətli Sovet Vətəni” ideyasını, digər bir hissəsi isə yad, kapitalizm və islam dəyərlərinə söykənən İran Vətən ideyasının tərkib hissəsi hesab edilirdi. Şimali, Sovet Azərbaycanının yazıçıları öz əsərlərində “Sovet Vətəninə qəhrəmanlıq tarixini” tərənnüm etməyi, “Vətənin kommunizm quruculuğu yolunda inamla irəliləməsini” təsvir etməyi tələq edirdilər. Bütün SSRİ-də olduğu kimi, Azərbaycan sovet ədəbiyyatında da Vətən qarşısında yeni borc hissi formalaşdırılırdı: bu “kommunizm uğrunda mübarizə və qurucu sovet adamının sosialist Vətəninə şüurlu münasibəti idi”. Məlum olduğu kimi, şüurluluq “sosialist cəmiyyəti insanın ən böyük fəzilətlərindən biri idi. Buna görə də, Vətəni sevmək bu mənada hər kəsə nəsihət deyildi, yalnız kommunizm quruculuğu mübarizəsinə xas idi...”

Beləliklə, Sovet Vətəni qarşıda duran birmənalı obraz deyildi... Sovet vətəni müasir modernləşmiş dövlət, yeni sivilizasiya idi. Onun industrial gücünü yeni cəmiyyət quruculuğu proqramı və insanların yeni birliyi – Sovet xalqı təşkil edirdi.” [10,74-75] Şübhəsiz ki, burada milli vətənə, xüsusilə bölünmüş vətənə, milli-mənəvi vəhdətə yer qalmırdı. Burada əslində başda “böyük rus xalqı olmaqla, Sovet Vətəni imperiya patriotizminin bütün ölkələrin zəhmətkeşlərinin beynəlxalq sinfi həmrəyliyinin durduğu proletariat dövləti – sosialist dövləti əsas yer tuturdu”. İ.Stalin “Kommunist manifesti”ndəki proletariatın vətəni yoxdur ideyasının əvəzinə – proletariat beynəlmilətçiliyi ideyasını irəli sürdü. O, SSRİ-ni dünya proletariatının vətəni hesab edirdi.

20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr yaradıcılığı inkişaf etdi. M.S.Ordubadı, Y.Çəmənşəminli kimi yetkin nasirlərlə yanaşı, H.Nəzərli, Əbülhəsən, Mir Cəlal, M.Hüseyn, Ə.Vəliyev kimi gənc nasirlər nəslə həyata qədəm qoyur, ədəbi-bədii yaradıcılıqla məşğul olurdular. Onlar əsərlərində yeni sovet şüuru və kommunist əxlaqı, vətənpərvərlik və beynəlmilətçilik ideyalarını təbliğ edirdilər.

20-ci illərdə C.Məmmədquluzadə Cənubi Azərbaycana getdi və “Molla Nəsrəddin” jurnalını Təbrizdə nəşr etdirdi. 1922-ci ildə o, Bakıya qayıdıb nəsr yaradıcılığını davam etdirdi. “Yaradıcılığını üç əsas istiqamətdə (dramaturgiya, bədii nəsr, publisistika) inkişaf etdirən C.Məmmədquluzadə... əsərlərində vətən, xalq birliyi ideyasını irəli sürür: cəmiyyətin bir-birinə zidd qüvvələrinin arasındakı daxili ziddiyyətləri açıb göstərir, ana dilinin saflığı məsələsini qoyur.” [3,61]

N.Şəmsizadə “İtmiş nəslə uvertura” adlı məqaləsində Azərbaycan xalqının həyatında onun vahid vətənciliyinə, dindəşlığına, gəndəşlığına, ümmətçiliyinə ağır zərbə vuran “tarixin günahları”ndan bəhs edərək yazır: “Tarixin günahlarını açmaq, həqiqətləri üzə çıxartmaq bu gün ziyalının tək cə professional yox, həm də əxlaqi borcu, vətəndaşlıq vəzifəsidir. Azərbaycanda belə “tarixin günahları” arxasında milli mənşəyimiz, Xətai taleyi, Gülüstən və Türkmənçay zorakılıqları, bolşevik terroru və 37-nin repressiyaları ilə bağlı yalanlar gizlənilir. “Tarixin günahları” yalana tarixi bəraət qazandırmağın universallar üsullarından biridir.” [9,20]

Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının ədəbiyyat sahəsində 1925-ci il tarixli qərarları bu “günahların ört-basdır edilməsinə, milliliyə, fəvqəl-dövlət şovinizmə xidmət edirdi”. Bu dövrdə yazıçıları Cənubi Azərbaycana, Türkiyəyə bağlılığa görə ittiham edir, onları müsavətçilikdə,

pantürkizmdə, islamizimdə, idealizmdə günahlandırıldılar.

20-ci illərdə sovet-kommunist ideologiyası və senzura milli məfkurəyə və milli-mənəvi bütövlük ideyasına qarşı kəskin mübarizə aparır, bu ideyanı özündə əks etdirən azərbaycançılıq ideologiyasının bütün əlamətlərini amansız tənqid edir, bu ideya daşıyıcıları hesab olunan sənətkarları məhvə məhkum edirdi:

- “azərbaycançılığın əsas əlaməti olan türkçülük, tamamilə əsassız olaraq, millətçilik hesab edilir; ədəbiyyatda milli tarixi mövzuların, ideyaların yer tutmasına imkan verilmir; milli mənafe əvəzinə sinfi mənafeələrin mübarizəsindən danışılır, vulqar beynəlmiləllik təbliğ olunurdu;

- azərbaycançılığın ikinci əlaməti olan müsəlmançılıq, ümumiyyətlə, hər cür dini dünyagörüş bütünlüklə inkar edilir: onun mənəvi-əxlaqi imkanlarından, bədii yaradıcılıqdakı ənənəvi rolundan imtina olunurdu;

- azərbaycançılığın üçüncü əlaməti olan müasirlik vulqarlaşdırılaraq sosialist inqilabının, sovet gerçəkliyinin tərənnümü ilə məhdudlaşdırılır, dünyaya geniş pəncərəyə açılmasına icazə verilmirdi.” [3,72]

Bununla da Şimali Sovet Azərbaycanı və Cənubi Azərbaycan arasındakı milli-mənəvi bağlılığı qırmağa, vətənin bölünmüş hissələrinin arasında uçurum yaratmağa, onu daha da dərinləşdirməyə cəhd edirdi. Lakin hər iki tayda ədəbi-bədii proses gedir, ziyalılar, yazıçılar, şairlər milli-mənəvi vəhdət uğrunda mübarizə aparır, milliliyi qoruyur, inkişaf etdirir, azərbaycanlılar özlərini vahid bir xalq kimi təsdiq etməyə çalışırdılar.

“Milli-mənəvi bütövlük, türkçülük, ana dilinin saflığı, milli ideya, istiqlalçılıq, vətənçilik əxlaqını təbliğ etdiklərinə görə Vəli Xuluflu, Bəkir Çobanzadə, Əlabbas Müznab, Əhməd Cavad, Ömər Faiq Nemanzadə, Salman Mümtaz, Mikayıl Müşfiq, Seyid Hüseyn, Hacıkərim Sanılı, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Tağı Şahbazi, Hüseyn Cavid kimi söz sənətkarları repressiyaya məruz qaldılar. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı öz inkişafı dövründə çox çətinliklərə, mənəvi təqiblərə, cismani cəzalara məruz qalmış ədib və şairləri ilə də tarixə düşüb.” [3,9]

Bu dövrdə M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanı bölünmüş vətən və milli-mənəvi bütövlük ideyasını özündə əks etdirən və Azərbaycan bədii nəsrinin böyük uğuru və roman janrında yazılmış şah əsərlərdən biri kimi dəyərləndirilir.

XIX əsrdə M.F.Axundzadənin ədəbi prosesə daxil etdiyi nəsr janrları XX əsrin əvvəllərindən C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, S.S.Axundov, Ə.Haqqverdiyev, A.Şaiq tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni nəsr 20-ci illərin ortalarından başlayaraq inkişaf etməyə başladı. B.Əhmədov 20-ci illər Azərbaycan bədii nəsrində yeni təmayülün təşəkkülünü yalnız ictimai-siyasi hadisələrin dəyişməsilə, yeni quruluşla bağlayaraq yazır: “Bu dövrdə bədii nəsr təkcə mövzu və problematika baxımından yox, həm də janr, üslub zənginliyi, bədii forma müxtəlifliyi ilə fərqlənirdi. Şübhəsiz, iki dünya – kapitalizm və sosializm sistemi arasında gedən mübarizə ədəbiyyata, xüsusilə bədii nəsrə təsirsiz qalmırdı.” [2,222]

Şübhəsiz ki, bölünmüş vətən ideyası da sosialist və kapitalist dünyasının ideoloji mübarizə sahəsinə daxil olduğundan onun vahid vətən ideyasına çevrilməsi qeyri-mümkün olurdu.

20-ci illərdə yeni sovet proletar nəsrini kommunist, milli və yeni tənqidi qarşılıqlı təsiri şəraitində formalaşırırdı. “Bədii nəsrin qarşısında duran vəzifələr həyatı inkişafda təsvir etmək, yeni həyatın üstün cəhətlərini göstərmək, yeni əxlaqi münasibətlər sistemini marksist-leninçi dünyagörüşü mövqeyindən qiymətləndir məklə məhdudlaşırırdı; burada yeni sənət meyarlarına da üstünlük verilirdi.” [2,223] Müəllif ədəbi prosesdə yeni mərhələnin təsvirində dövrün yaradıcılıq metodu tam müəyyənləşmədiyinə, ictimai-siyasi münasibətlərdə mövqelər tam aydınlaşmadığına görə proletar cəbhəsinə keçidin ləngidiyini, kommunist obrazının yaradılmasında, yeni əxlaqi, ictimai-siyasi münasibətlər sistemində pərakəndəliyin hiss olunduğunu göstərir: “Lakin ədəbi tənqidi yazıçıları

proletar ədəbiyyatı yoluna dəvət etməsindən sonra bu nəsrin ilk nümunələri yaranır. Bu ədəbi nümunələrin hamısını heç də proletar nəsrinə adlandırmaq yerinə düşməzdi, çünki bugünkü ədəbi meyarlar baxımından onların bəziləri proletar nəsrinə yox, müasir dövrü əks etdirən hekayələr idi. Tağı Şahbazi Simurq, Böyükağa Talıblı, Hacıbaba Nəzərli, Əli Vəliyev, Əbülhəsən Ələkbərzadə proletar (burada sırf kommunist proletar dünyagörüşü nəzərdə tutulmur, yeni bədii nəsr təfəkkürü də buraya daxildir) cəbhəsinə ilk keçənlərdən olur.” [2,223]

B.Əhmədov 20-30-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən nəsrində sinfi yanaşmanın təzahür etdiyini də qeyd edir.

Bu dövrdə milli ruhlu əsərlər yazan yazıçılar ciddi tənqiddə məruz qalırdılar. Cənubi və Şimali Azərbaycan arasındakı milli-mənəvi bütövlüyə zərbə vuran amillərdən biri də Sovet Azərbaycanında aparılan əlifba islahatı idi. Əlifba islahatı 1923-cü ildə sovet respublikalarında, o cümlədən Azərbaycan SSR-də başlayan sovet millətlərinin formalaşmasını təmin edən korenizasiya (yerləşdirmə) siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. Yerləşdirmə siyasəti bütün milli dillərin rus dili ilə hüquqlarını bərabərləşdirməyə, milli şüur səviyyəsini yüksəltməyə xidmət edirdi. Korenizasiyanın aspektlərindən biri olan türkləşdirmə, Azərbaycan dilinin bütün qeyri-azərbaycanlılara öyrədilməsi məsələsi də qaldırıldı. Bu isə ali məktəblərdə azərbaycanlı tələbə və müəllimlərin sayının artmasına səbəb oldu.

Əlifba islahatı “latınçılar” və “ərəbistlər” arasında ciddi mübahisəyə səbəb oldu. “Ərəbçilərin” nəzərinə, ərəb qrafikası bütün türk xalqları arasında vahid ədəbi dilin varlığına (o cümlədən fars əlifbasından istifadə edən Cənubi Azərbaycanın) xidmət edirdi. Bununla da ərəb əlifbası Cənubi və Şimali Azərbaycanın milli-mənəvi bütövlüyünü qoruyub saxlayırdı. Moskva isə türklər və bütün müsəlman xalqları arasında milli fərqləri dərinləşdirmək siyasəti yürüdürdü.

1926-cı ildə latın əlifbasının Azərbaycanda qəbul olunmasının ardınca Türkiyə də 1928-ci ildə bu əlifbanı qəbul etdi. ABŞ-lı azərbaycanşünas alim T.Svətoxoovski yazır: “Əlifba islahatının nəticəsində Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələri qorunub saxlanıldı. Lakin İran Azərbaycanından uzaq düşmək prosesində daha iri addım atıldı ki, burada ərəb qrafikasının dəyişdirilməsi məsələsi açıq şəkildə müzakirə oluna bilməzdi.” [8,155]

Lakin 30-cu illərdə açıq ruslaşdırma siyasəti yürüdüldü. Rus dili bütün sovet respublikalarının, o cümlədən Sovet Azərbaycanında dünya əhəmiyyətli Rus mədəniyyətinə qovuşması vasitəsi hesab edildi.

30-cu illərdə Türk respublikalarının Azərbaycan və Orta Asiya Respublikalarında latın əlifbası kiril əlifbası ilə əvəz olundu. Bununla da Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqəsi kəsildi, Cənubi Azərbaycanla isə uzaqlaşma daha da gücləndi.

20-30-cu illərdə “sovet-kommunist üsul-idarəsi” “proletar beynəlmiləçiliyi” şüarı altında qəsb etdikləri digər ərəzilərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da milli əhval-ruhiyyəli hər şeyi, o cümlədən ədəbiyyatı susdurmaq üçün əlindən gələni etmişlər. Məhz bunun nəticəsində vətənin və millətin dərdsini çəkən, milli düşüncəli insanlar ya məhv edilmiş, ya da qorxu gücünə susdurulmuşlar. Azərbaycanda Güneydəki ilə birlikdə işlədilən əsgə əlifba dəyişmə “oyunu” 1939-cu ildə rus-kiril əlifbasının qəbul etdirilməsi ilə başa çatmışdı.” [7,15]

Azərbaycanı ikiyə bölmüş müdhiş güclər bu parçalanmanı gələcək nəsillərin şüurlarından silmək üçün bütün ideoloji vasitələrə əl atmışlar. Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsinə mütərəqqi tarixi əhəmiyyətli hadisə kimi təqdim edir, Cənubda Azərbaycan yenidən əyalətlərə parçalanırdı, onların sayı və ərazisi qəsdən azaldılırdı. Şərqi, Qərbi Azərbaycan, Zəncan dastanlarından ibarət Cənubi Azərbaycanın milyonlarla əhalisindən başqa, bir-neçə milyonu ondan kənarda, o cümlədən Tehranda yaşayır. “Məqsəd parçalanmış xalqı, onun yeni nəslini öz milli kimliyinə, tarixi keçmişinə və Arazın o sahilindəki bacı-qardaşlarına yadlaşdırmaq və unutqanlıq hissələrini onlara aşılamaq idi. Adlarımızda, soy adlarımızda, toponimlərimizdə ruslaşmaya geniş meydan verilmişdi. Quzeydə

yaşayan soydaşlarımızın sayını azaltmaq, qonşularına nisbətən onu “cırtan respublika”ya çevirmək üçün 30-cu illərdə türklərin öz vətənlərindən kütləvi köçürülmə əməliyyatı həyata keçirilmişdi.” [7,15]

İ.Sandomirski haqlı olaraq bu müdaxilənin ritorikasının dilin demokratikləşməsi şüarları pərdəsi ilə örtüldüyünü qeyd edir: “Ənənəvi əlifba sistemi guya yeni mədəniyyət subyektləri üçün olduqca mürəkkəb idi... Bu isə yalnız milli-mədəni ənənələrin deyil, mədəni elitanın da (mədəniyyətin Lenin sinfi nəzəriyyəsinə əsasən bolşeviklər mədəni elita və “sinfi istismarçılar arasında bərabərlik işarəsi qoymuşdular”) məhv edilməsinə yönəlmişdi. Mədəniyyətin partiya-dövlət tənzimlənməsinin dil və mədəni quruculuğun, savadsızlığın ləğvi kompaniyasının vəzifəsi mədəni ənənəni məhv etmək idi. Bunlar dövlətin marağında idi. Qərbə ideoloji ekspansiyasını istiqamətləndirən dövlət beynəlmilətçiliyə meyli ifadə edirdi. Proletariat diktaturası dövləti Avropa sentrizmin hədsiz millitaristləşmiş formalarını ifadə edən mədəni siyasət həyata keçirirdi.” [10,77-78]

Stalin dövrünün sovet dövləti, Qərb ideyalarına müəyyən dərəcədə, “dünya inqilabının yeni qələbələri” naminə açıqlıq göstərirdi. Kirilə keçməklə inqilaba qədərki bütün ədəbi-mədəni abidələr, latın əlifbası, “ziyalı” ənənələri də aradan qaldırıldı.

Şimali, Sovet Azərbaycanı ilə Cənubi Azərbaycanın milli-mənəvi bütövlüyünü sarsıdan amillərdən biri də 20-30-cu illərdə “dünyəvilikdən sovet ateizminə” keçilməsi, islam dininin qadağan olunması, məscidlərin dağıdılması oldu. Azərbaycan maarifçi ədəbiyyatının dini xürafat əleyhinə təbliğ etdiyi yerli dünyəvilik sovet ədəbiyyatında ateizmin – allahsızlığın möhkəm yer tutması ilə əvəzləndi. Bu isə Cənubda və uzun müddət Şimalda da həyat tərzinə, dünyagörüşünə, etiqada çevrilmiş islama zərbə vurdu, dini vəhdətin pozulmasına gətirib çıxartdı. “Bir din kimi, islam açıq-aşkar repressiyaya və terror atmosferinə məruz qalmışdı. Bu vaxt... gənc nəsə islamın prinsip və qaydaları haqqında məlumat vermək çox təhlükəli iş sayılırdı”. [8,159]

Azərbaycan sovet yazıçıları antiislam təbliğ edən bədii əsərlər yazdığı kimi, sovet ədəbi tənqidi də klassik Azərbaycan mütəfəkkirlərinin ədəbi irslərində antiislam və ateist motivləri və elementləri axtarırdılar.

20-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda sovet üsul-idarəsinin təsiri altında olan “Birləşmiş, mərkəzləşmiş İran daxilində öz müqəddəratını təyin etmiş Gilan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Respublika dağıdıldı, Ə.Lahutinin başçılıq etdiyi Təbriz qiyamı yatırıldı.

Etnik müxtəlifliyin, xüsusən Azərbaycanın İran birliyi üçün təhlükə hesab olunduğundan Azərbaycan dili, ədəbiyyatı tarixi saxtalaşdırılır, farslaşdırma və Türkiyənin təsirindən yaxa qurtarmaq üçün əhalinin Fars dilli vilayətlərdə yerləşdirilməsi təklif olunur, “Azərbaycanın qeyd-şərtsiz İran təbiətinə malik olduğunu sübut etməyə çalışır və yaxın tarixi nəzərə almağa meyl edirdilər... Azərbaycan... İranın milli marağının diqqət mərkəzində durmalıdır. Müxtəlif siyasi əqidəli qələm sahibləri... ümumilikdə etnik, dil, dini azlıqların, xüsusi olaraq azərbaycanlıların assimilyasiya olunmaları üçün gerçək yollar irəli sürürdülər”. [8,164]

Bu dövrdə geniş yayılmış Kəsrəvilik cərəyanı Cənubda Azərbaycan dilinin assimilyasiyasını, Fars dilinin azəri dilinin Azərbaycanın milli dili olmasını əsaslandırmağa cəhd edirdi.

1920-ci illərdə Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında ədəbi əlaqələr çox güclü idi. Bu illərdə daha çox teatr əlaqələri genişlənirdi. Cənubi Azərbaycanda Şimali Azərbaycan, Sovet Azərbaycanında cənublu müəlliflərin əsərləri tamaşaya qoyulurdu. “Bu illərdə Sovet Azərbaycanında İran (Cənubi Azərbaycan – A.H.) mövzusunda yazılmış və ya səhnəyə qoyulmuş əsərlər az deyildi, o cümlədən Hacı Abbasovun “Ağa Məhəmməd şah Qarabağda”, Baba Quliyevin “İran inqilabı”, Ə.Haqverdiyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, Əzim Əzimzadənin “Mirzə Rza Gülmani”, N.Nərimanovun “Nadir şah”, C.Cabbarlının “Nəsrəddin şah”, A.M.Şərifzadənin “Ənuşirəvani adil” pyeslərinin və Ü.Hacıbəyovun “Şah Abbas və Xurşudbahi” operasının mövzusu Cənubi Azərbaycanın tarixinin müxtəlif dövrlərindən alınmışdır.” [6,288-289]

Beləliklə, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq bütün SSRİ məkanında, o cümlədən Azərbaycan SSR-də ideoloji təbliğat maşını, sovet ədəbiyyatı mücərrəd “sosialist vətəninə” məhəbbət aşılamağa başladı. Bu vətənə hədsiz sədaqətlik, vətənpərvərlik kommunist əxlaqının əsası hesab edildi. Şimali Azərbaycanda totalitar kommunist rejimi, Cənubi Azərbaycanda despotik şah rejimi “bölünmüş vətən” ideyasını qəti olaraq qadağan etdi. Əgər şimalda vətən dedikdə SSRİ nəzərdə tutulurdusa, cənubda vahid İrani vətən hesab edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Alışanlı Ş. Ədəbi-nəzəri fikrin tarixiliyi və müasirliyi, Bakı, Elm, 2013, 404 s.
2. Əhmədov B. XX yüzilliyin Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 2015, 552 s.
3. Gülxani Pənah, Salatın Əhmədli, Sənət, sənətkar və zaman, (Müasir ədəbi mühitə ümumi baxış). Bakı, Uniprint, 2014, 602 s.
4. Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyatşünaslıq uğrunda // 525-ci qəzet, 2014, 26 may
5. Məmmədli P. Rəsul Rza və Güney Azərbaycan // P.Məmmədli, Hər iki tayın gerçək aynası, “Azərbaycan” dərgisi, Bakı, Elm və təhsil, 2013, s. 7-22, 240 s.
6. Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi (1920-1930), 2 hissədə, II hissə, Bakı, Azərnaşr, 1983, 326 s.
7. Rəhimli Ə. Hicran dərdi, vüsal həsrəti, parçalanmış millətin harayı (Həsrət şeirləri və bayatıları) kitabına ön söz, Bakı, Nurlar, 2007, s. 9-22, 656 s.
8. Svyatoxovski T. Rusiya və Azərbaycan, sərhədyanı bölgə keçid dövründə, Bakı, XUN, 2000, 373 s.
9. Şəmsizadə H. İtmuş nəsil haqqında evertura. // Azərbaycan, 2008, №1, s. 21-33.
10. Ирина Сандомирская. Книга о Родине, Опыт анализа дискурсивных поисков., М. 2001 // <http://yaukor.chat.ru/ya.htm>; 230 c.

ABSTRACT

Arzu Huseynova

THE ATTITUDE FOR THE SEPARATED MOTHERLAND IDEAS AND NATIONAL SPIRITUAL UNITY IDEAS IN THE SECOND PROSE REPUBLIC-SOVIET AZERBAIJAN

The article clarifies the soviet stage beginning in the literature of Azerbaijan in the 20th of 20 century. In this period ruled by Marxist and Leninism methodology from the point of artistic and esthetic view the national topics had been prohibited by both sides as being the “opposite revolutionary ideas” and “panturkism”. The article reflects the “great Soviet motherland” idea based on communist ideology from one hand and the propagation of idea for Iran Matherland based on capitalism and Islam values from the other. Meanwhile, the article shows that the writers of North, Soviet Azerbaijan were instilling in their poems the ideas on “the heroic history of Soviet Motherland and “the successful growth in the way of communism building of Motherland”.

**ИДЕЯ РАЗДЕЛЕННОЙ РОДИНЫ В ПРОЗЕ ВРЕМЕН 2-ОЙ РЕСПУБЛИКИ –
СОВЕТСКОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В 20-ЫЕ ГОДЫ XX ВЕКА И ОТНОШЕНИЕ К ИДЕЕ
НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНОГО ЕДИНСТВА**

В статье показано начало советского периода в литературе 20-ых годов XX века, время когда в литературно-эстетической мысли господствовала методология марксизма-ленинизма, национальным темам же присваивались такие ярлыки, как “антиреволюционная идея”, “пантюркизм”, а по обе стороны границы тема “Азербайджана, разделённого надвое” запрещалась. На одной части одной и той же родины пропагандировалась идея коммунизма, основанная на идее “могущественной Советской родины”, а на другой – чуждая капиталистическая идеология Ирана, основанная на идеях ислама.

В статье также отмечается, что писателям Северного Советского Азербайджана насаждалась идея о том, что они должны в своих произведениях прославлять “героическую историю советской родины”, изображать “уверенное шествие страны по пути строительства коммунизма”.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

RAMİZ QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT: 82

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA MİLLİ İSTİQLAL İDEYASI

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, türk dünyasının şairi, türk milli düşüncəsi, istiqlal motivləri*

Key words: *Bahtiyar Vahabzadeh, national independence, national unity, thought motives.*

Ключевые слова: *Бахтияр Вахабзаде, национального единства, национальное самосознание, мотивы независимости.*

Azərbaycan ədəbiyyatı və türk dünyasının görkəmli nümayəndəsi olan Bəxtiyar Vahabzadə (1925-2009) əsərlərində Azərbaycan xalqının milli oyanışı, istiqlalı və birliyinə əhəmiyyətli töhfələr vermiş, bu üzdən Azərbaycan istiqlal ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi məşhurlaşmışdır. Bu xidmətlərinə görə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Bəxtiyar Vahabzadəni “İstiqlal” ordeni ilə təltif etmişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin bir şair və vətəndaş olaraq qayəsi öz vətəni və milləti üçün əhəmiyyətli xidmətlər göstərməklə xarakterizə oluna bilər. Bu baxımdan tamamilən doğru deyilmişdir ki, “Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında Azərbaycanın bütövlüyü və istiqlaliyyəti mərkəzi yer tutur” (5). Çox vaxt Azərbaycan və Türk dünyası ədəbiyyatı üçün bu görkəmli şairi “Azadlıq aşığı, Vətən aşığı” (10, s. 171) deyərək xarakterizə edirlər. Zəngin bir yaradıcılığa malik olan bu şair əsərlərində həmişə Azərbaycan xalqının istiqlalı ilə bağlı mövzuları qələmə almış, türk milli birliyi adına şeirlər yazmışdır. Azərbaycanın milli və ərəzi birliyi mövzusunun qələmə alan “Gülüstan” əsəri şairin ən dəyərli və oxunaqlı əsərlərindən biri olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmuşdur. Poema Azərbaycanın Güney və Quzey olaraq ikiye bölünməsinə səbəb olan “Gülüstan” müqaviləsinə həsr olunmuş, milli istiqlal mücadiləsi və oyanış vaxtlarında ən çox oxunan əsərlərdən biri olmuşdur. Bu üzdən haqlı deyilib ki, “Gülüstan” bir xalqın tarixi faciəsinin ibrət dərsidir” (10, s. 170). Bu da maraqlıdır ki, adıgedən “Gülüstan” əsəri Azərbaycan xalqının milli mücadilə tarixinin görkəmli nümayəndələrindən olan Səttarxan və Şeyx Məhəmməd Xiyabaniyə həsr edilmişdir.

Bir qələm əsrlik hicran yaratdı

Bir xalqı yarıya böldü qılınc tək.

Öz sivrü ucuyla bu lələk qələm

Dəldi sinəsini Azərbaycanın (9, s. 76).

Əsərin girişindən olan bu parçada şair bir müqavilə ilə Azərbaycan kimi neçə əsrlik bir dövlətin, xalqın və torpaqların – Vətənin necə paçalandığını dərin bir kədərlə qələmə almışdır. Burdakı “Bir qələm əsrlik hicran yaratdı” misrası da məhz zamanın böyük türk dövlətlərindən biri olan Azərbaycanın necə iki hissəyə paçalandığını anladır. “Başını qaldırdı, ancaq dəmbədəm Kəsdilər səsinə Azərbaycanın” (9, s. 76) misraları zaman-zaman Azərbaycan xalqının birlik və istiqlaliyyət uğrunda apardığı milli mücadilədən bəhs edir.

Onun əsərlərində Azərbaycan türklərinin milli və siyasi (Güney və Quzey Azərbaycan) problemləri, habelə Azərbaycan türklərinin milli-siyasi müstəqilliyi, türk dünyasının birliyi, qardaşlığı və s. kimi əhəmiyyətli mövzular və motivlər yer almaqdadır. Mənsub olduğu xalqın istiqlaliyyətini düşünən şairin “Gülüstan”, “İstiqlal” və “Şəhidlər” kimi əsərləri Azərbaycan xalqının istiqlal uğrunda

mübarizə mövzusunun qələmə alır, habelə “Dar ağacı”, “Özümüzü kəsən qılınc”, “Fəryad”, “Atamın kitabı” kimi digər əsərlərində xalqın istiqlalına mane olan problemlər, daxili və xarici düşmənlərin mənfi əməlləri əks etdirilmişdir. Bu da maraqlıdır ki, şairin özü “İstiqlal” əsərini böyük Azərbaycanın parçalanma tarixini anlayan “Gülüstən” əsərinin davamı olduğunu qeyd etmişdir. “Gülüstən” əsərində şairin qaldırdığı ayrılıq fəryadı və parçalanma dərdi “İstiqlal” əsərində istiqlaliyyətin alınması coşqusu ilə əvəzlənir, Azərbaycan xalqının milli müstəqilliyi və istiqlaliyyəti mövzusunda “Şəhidlər” əsərinin əhəmiyyəti qabarıq şəkildə görünür.

Azərbaycanın bütövlüyü, böyüklüyü və istiqlalı Bəxtiyar Vahabzadə əsərlərinin ana mövzusunun təşkil edir. Şair nə yazırsa yazsın, Azərbaycanın istiqlalı və türk milli birliyi həmişə onu düşündürür. “Vətəndən vətənə”, “Azərbaycan oğluyam”, “Mənim şeirim”, “Şair-vətən”, “Əgər qorunmazsa istiqlalımız” və başqa şeirlərində də bəhs edilən mövzu əhəmiyyətli yer tutmaqdadır.

Bəxtiyar Vahabzadə “Şair – vətən” şeirində bütün şairlərin vətəninə hayqırışı, səsi, fəryadı, duyğularının ifadəçisi olduğunu bildirir.

Şair “Anamın kitabı” əsərində Azərbaycan türklərini yüz illərcə bölüb, başqa mənəviyyətə, başqa qanunlara, başqa ideologiyaya yönəldilməsindən söz açmışdır. Onun “Ana dili” və “Anamın kitabı” kimi əsərlərində də milli dil və heysiyyət məsələlərinə toxunulur. “Dil varsa, millət vardır, dil yoxsa, millət də yoxdur” məsələsi şairin “Ana dili” adlı şeirinin əsas mövzusunun təşkil edir.

Şairin “Muğam”, “Özümüzü kəsən qılınc”, “Dar ağacı” kimi əsərlərində də azərbaycanlıların milli dəyərləri, müstəqilliyi, istiqlalı və başqa bu kimi motivlər əhəmiyyətli yer tutur. Şairin görkəmli Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cabbarlıya həsr etdiyi və onun “Od gəlini” əsərinə iqtibas edərək yazdığı “Dar ağacı” əsərində orta əsrlər hadisələrinin əsasında XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan cəmiyyətində baş verən hadisələrin məzmununu təqdim edilmişdir. Bütün ömrü boyu ərəb xilafətinə xidmət edən Aqşinin axırda “mən öz vətənimə qarşı vuruşanda ölü olmuşam”, – deyərək etiraf etməsi XX əsrin sonlarındakı bəzi Azərbaycan siyasi xadimlərinə ünvanlanan mənəvi nəsihət idi. Bundan başqa görkəmli Azərbaycan dramaturqu Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərinə iqtibas olaraq yazılan “Atamın kitabı” əsərindəki hadisələr də XX əsrin sonlarında Azərbaycandakı hadisələrlə müqayisədə təqdim edilmişdir. Bu əsərdə də öz millətinin müqəddəratını düşünməyən “millət başçıları” – siyasi xadimlər tənqid olunmuş, millətin taleyi narahatlıqla əks etdirilmişdir. Bu baxımdan biz “Dar ağacı”, “Fəryad”, “Özümüzü kəsən qılınc” əsərlərində milli mənəviyyət və müstəqillik, torpaq və əqidə bütövlüyü naminə fədakarlığa hazır olan insanlarla tanış oluruq” (7, s. 173).

Beləliklə, Bəxtiyar Vahabzadənin bütün əsərləri həm Azərbaycan, həm türk dünyası milli birliyi və istiqlal motivləri ilə zəngindir. Şairin “Bütün millət dönməliyəm yumruğa, Türkün türklə ədavətə haqqı yox” misrası türk dünyası birliyinə uğurla xidmət edən böyük Mustafa Kamal Atatürkün “Türkün türkdən başqa dostu yoxdur” və Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Biz bir millət, iki dövlət” kimi siyasi aforizmlərinin poetik davamı olaraq səslənir. Şair “Azərbaycan-Türkiyə”, “Atatürk”, “Mən türkmən” və başqa əsərlərində də bu mövzuya toxunur, türk dünyasının gələcəyi haqqında təəssüratlarını əks etdirir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Bəxtiyar Vahabzadəyə “xalqın düşüncə və arzuları, hiss və duyğuları, istək və arzuları həmişə sizin zəngin yaradıcılığınızın, mübariz poeziyanızın cövhəri olmuşdur” – deyərək bəhs etmiş, milli istiqlal yolundakı xidmətlərinə görə onu “İstiqlal” ordeni ilə təltif etmişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidentlərindən olan Süleyman Dəmirəl də böyük şair haqqında: “Sizin ədəbi yaradıcılığınız bütün türk dünyasının mənəvi birliyi və yüksəlişi ilə yaxından bağlıdır”, – deyərək bəhs edərək onun türk dünyası qarşısındakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ. Türk dünyasının böyük şairi Bəxtiyar Vahabzadə, “Ədəbiyyat” qəzeti, 2004, 14 avqust.
2. Ayazqızı S. Bəxtiyar Vahabzadə və türk dünyası, “Ədəbiyyat” qəzeti, 2012, 17 fevral.

3. Aytmatov Ç. Yaradıbdır inam məni, Mən inamın övladiyam // B.Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 328 s.
4. Bəxtiyar Vahabzadə, Bakı, Azərbaycan, 2000.
5. Feyziyev C. Adı Bəxtiyar, taleyi Azərbaycan, “Xalq” qəzeti, 2013, 12 yanvar.
6. Qafarlı R. Türk dünyasının Bəxtiyarı, “Xalq” qəzeti, 2009, 19 fevral.
7. Məmmədli M. Bəxtiyar Vahabzadə: İstiqlal şairi, “Azərbaycan” jurnalı, 2004, №9, s. 172-180.
8. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c. Bakı, Öndər, 2004, 328 s.
9. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II c. (Pöemalar), Bakı, Öndər, 2004, 320 s.
10. Yusifli V. Bir ömür poeziyası. “Azərbaycan” jurnalı, 1999, №4, s. 166-172.

ABSTRACT

Ramiz Gasimov

NATIONAL INDEPENDENCE IDEAS IN THE WORKS OF BAHTIYAR VAHABZADEH

The important figure of Azerbaijan literature Bahtiyar Vahabzadeh in his works contributed to the national awakening, independence and unity of Azerbaijani Turks, therefore went down in our history as one of the prominent names of Azerbaijan independent literature. For such intensive labour the great leader of the Azerbaijan Republic Heydar Aliyev awarded him with “İstiklal”(independence) order. Great poet’s so-called work “Gulustan” was just devoted to the “Gulustan” treaty which was the reason of division Azerbaijan into two-the North and the South and also it was one of the most readable poems during independence and awakening period. In his works included such significant topics and motives as national and political freedom of Azeri Turks, Turkish unity and thought, unity and brotherhood of Turkish world and etc. The poet’s works such as "Gulustan", "Independence" and "Martyrs" contain struggle against the independence of Azerbaijani Turkish people. Different topics as national language and dignity were discussed in “Mother tongue” and “My mother’s book” and also issue of belonging to Azerbaijan-Turkish nation in his “I am son of Azerbaijan”. Such motives as national values, national freedom and independence of Azerbaijan Turks occupy important place in poet’s works such as “Mugam”, “Sword cutting ourselves”, “Gallows”.

РЕЗЮМЕ

Рамиз Касымов

ИДЕЯ НАЦИОНАЛЬНОГО НЕЗАВИСИМОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БАХТИЯРА ВАХАБЗАДЕ

Выдающийся представитель азербайджанской литературы Бахтияр Вахабзаде (1925-2009) отражающий в своих произведениях внесли большой вклад в национальное возрождение азербайджанских тюрков, в завоевание независимости и единение тюркских народов. За большие заслуги на этом поприще общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев наградил Бахтияра Вахабзаде орденом “Истиглал”. Одним из самых значительных и популярных произведений Бахтияра Вахабзаде является поэма “Гюлистан”, посвященная Гюлистанскому мирному договору, разделившему Азербайджан на две части: Северный и Южный Азербайджан.

Его произведения “Гюлистан”, “Истиглал” (“Независимость”) “Шехиды” посвящены борьбе азербайджанских тюрков за свободу и независимость. Проблемам национального самосознания, национального языка посвящены произведения поэта “Сыны Азербайджана”, “Родной язык”, “Книга моей матери”. Произведения “Мугам”, “Режущий нас меч”, “Виселица” посвящены проблемам свободы, национального достоинства азербайджанских тюрков.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

ELMİRA MƏMMƏDOVA- KEKEÇ

*Bakı Avrasiya Universiteti**Xəzər Universiteti*

UOT: 82

AŞIQ VALEHİN “VÜCÜDNAMƏ”SİNDƏ ARXETİPLƏR

Açar sözlər: *Aşiq Valeh, vücudnamə, arxetip, dörd ünsür, ana, kölgə, qəhrəman***Key Words:** *Ashug Valeh, vujudnama, archetip, four elements, a mother, a shadow, a hero***Ключевые слова:** *Ашуг Валех, тело, архетип, четыре чуждых элемента, мать, тень, герой*

Giriş: Arxetip məfumu Karl Qustav Yunq tərəfindənirəli sürülən, psixoloji və fəlsəfi yöndə izah edilən bir termindir. Yunqa görə, arxetip insan təxəyyülündə kollektiv təhtəşüurun qəlibidir. O, bu məfumu Platonun ideya qavrayışı ilə müqayisədə təqdim edir. Platona görə, hər birvarlıq maddiləşmədən öncə metafiziki aləmdə ideyalar şəklində mövcuddur. Yunq arxetip dedikdə, məzmunu deyil, sadəcə formanı nəzərdə tutduğunu dəfələrlə vurğulayır. “*Arketipin kendisi boş, salt biçimsel bir unsurdur, kendi tasvirinin a priori bir olasılığından, facultas praeformandi'den (tasarlanan yeti) başka bir şey değildir. Kalıtım yoluyla aktarılanlar tasvirler değil, biçimlerdir, bu bakımdan da yine biçimsel olan içgüdülere tekabül ederler*”. (8, s. 20) Arxetiplər ilkin simvollarıdır. Bu simvolların və ya qəliblərin çoxlu sayda təzahür formaları var. Ədəbiyyatşünaslıqda arxetip bəzən mifologem termininin qarşılığı olaraq da istifadə edilir. Bunun səbəbi miflərin ilkin simvollar olması ilə bağlıdır. “*Arketipler, mitoslar aracılığı ile insanlığın yüzyıllar süren serüveninde kendilerini efsane, destan ve masal gibi anlatılarda ortaya koymuşlardır. Anlatı geleneğinin değişmesine bağlı olarak arketipler, simgesel anlatı alanlarını, roman ve hikâye gibi türlere taşımışlardır...İnsanlığın psişik mirası kolektif bilinçdışı havuzunu oluşturur ve bu şekilde arketipler, insanlığın “en eski deneyimleri”ni ihtiva ederler. Bu havuz da insanın varoluşundan beri mitlerle, epiklerle beslenmiştir ve her nesil bu havuzdan imgeler alıp, bu havuza imgeler vermiştir. Nesiller arası imgesel alışverişte değişen sade simgelerin adı olmuştur.*” (14, s.3)Yaradıcı insanın təhtəşüurunda mövcud olan bu arxetiplər bədii əsərlərdə bu və ya digər şəkildə özünü büruzə verir. Mifdən qaynaqlanan bu simvollar ortaq təcrübə kimi bir çox bədii mətnlərdə hər müəllifin fərdi simvolları şəklində ortaya çıxır. Arxetiplər həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələrində özünü göstərir. Aşiq yaradıcılığında da əsrlərdən-əslərə ötürülən ortaq bədii təcrübə nümunələri kimi bu cür arxetiplərə rast gəlirik. Məqalədə Aşiq Valehin “Vücudnamə”sində ortaya çıxardığımız bu cür arxetiplərdən bəhs edəcəyik. Bu cür arxetiplər kollektiv təhtəşüurun ortaq simvolları kimi çıxış edir. M.Baxtin tərəfindən müxtəlif mətnlər arasındakı bu cür əlaqə zənciri mətnlərarası dialoq və ya polifoniya adlandırılır. Bu cür polifonik elementlər miflərdən klassik şeirə oradan isə aşiq şeirinə qədər nüfuz edir. Aşiq Valehin vücudnaməsində dörd ünsür, ana, mağara, kölgə, qəhrəman arxetiplərini müəyyənləşdirdik.

Dörd ünsür arxetipi: Aşiq Valeh vücudnaməsində mətnlərarası əlaqə baxımından insan yaradılışında və bu dünya həyatında, eləcə də axirət dünyasına köç etdikdən sonra baş verənlərin təsvirində özündən əvvəl gələn müəlliflərin vücudnamə mətnlərinə istinad etmişdir. Aşiq Valehdən öncə Azərbaycan ədəbiyyatında Aşiq Abbas Tufarqanlı vücudnamə qələmə alsa da, onun şeirində dörd ünsür arxetipinə rast gəlmirik. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında bu baxımdan əslində Aşiq Valehdən sonra Xaltanlı Tağının, Tilim

Xanın, Məlikballı Qurbanın, Sayat Novanın vücudnamələrində bu arxetipi görürük. Deməli, Aşiq Valehin vücudnaməsində bu “dialog”un kökünü başqa türk xalqları şerində axtarmaq lazımdır. Lakin əlimizdəki nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, ümumtürk vücudnamə mətnlərində “dörd ünsür” arxetipinin verilməsi hadisəsi Aşiq Valehdən öncə yoxdur. Bununla yanaşı, türk xalqlarının həm klassik poeziyasında, həm də aşiq şerində say mistisizmini əks etdirən nümunələrin sayı kifayət qədərdir. Kainatın və insanın yaradılış prosesi ilə əlaqədə izah edilən bu saylar xüsusən də hürufilikdə daha sistemli şəkil olaraq, varlıq fəlsəfəsinin şərhiə istifadə edilir: *“Farklı sayılara ihtiyaç duyulması halində mevâlîd-i selâse (maden, bitki, hayvan), anâsır-ı er-baa, havâss-ı hamse, şeş cihet, seb‘a semâvât, heşt bihişt ve nüh felek tabirlerindeki sayılar kullanılr”*. (7, s. 409).

Varlığın üç təbəqəsi (cəmadat, nəbatat, heyvanat), dörd ünsür, beş xassə, altı yön, səkkiz cənnət və doqquz fələk məfhumları arasında xüsusilə dörd ünsür və ya anasırı-ərbaa daha geniş şəkildə ədəbi mətnlərdə əks olunur. Hətta bəzən bunların paralel şəkildə işləndiyini də görürük. Klassik türk şerinin ustad şairlərindən olan Mühibbi də (Sultan Süleyman Qanuni) insan kimi xəlq olunmazdan öncə metafiziki aləmdən fiziki aləmə keçiddə şeş cəhət, dörd ünsür və doqquz fələkdən bəhs edir:

*‘Aşık idüm ben ezelden yaradılmadan henüz
Şeş-cihetle çâr-‘unsur nüh-felekle vakt-i nec”*
(16, s. 67-100)

Aşiq Valeh də vücudnaməsinə: “çəhar anasır”, - ifadəsi ilə başlayır. Bu ifadə insanın yaradılmasında başlanğıc olan dörd elementi simvollaşdırır:

*Çəhar anasırdan, şeş cəhatdən,
Bir qətrə mənîdən olmuşuz peyda,*
(5, s. 61)

Aida Qasımovanın “Təhtəşüurun poetikası” məqaləsində deyildiyi kimi, nümunə olaraq verdiyimiz şeirlərin oxucusu bilir ki, şair və ya aşiq “çəhar anasır”-“şeş cəhət” dedikdə nəyi nəzərdə tutur. Oxucu nə qədər “bisavad” olsa da, şairin təhtəşüurundakı bu qəlib ifadə onun da zehində yaradılışın başlanğıcı fikrini oyandırır.

Dörd ünsürün varlığın əsasında durması fikri antik yunan filosofları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. *“İslâm felsefesindəki anâsır-ı erbaa anlayışı antik Yunan düşüncesindən gəlir. Antik Yunan’da antropomorfik tanrı inancı hâkim olduğu için yaratma veya yoktan var olma (ex-nihilo) fikri mevcut değildir. Bu sebeple Grekler’e göre tanrı (veya tanrılar) kâinatı yoktan var etmiş değildir; aksine o, kendisi gibi ezeli olan kâinatın ilk maddesine sadece şekil verip onu düzene sokmuştur. İşte tanrı gibi ezeli olan bu ilk maddenin ne olduğu Grek düşüncesinin kuruluş döneminde çok tartışılmıştır. Arkhe diye ifade edilen bu ilk madde Thales’e göre su, Anaximenes’e göre hava, Herakleitos’a göre ateştir. Empedokles ise bunlardan her birini arkhe olarak kabul etmek yerine, toprakla birlikte dördünün kâinatın ana maddesini teşkil ettiğini söylemiştir. Eflâton’un da dört unsur fikrini savunduğu bilinmektedir. Dört unsur teorisini sistemleştirerek tabiat bilimlerinde hâkim görüş haline getiren ise Aristo olmuştur”*. (10, s. 150) Əsrlər boyu filosof və alimlər dörd ünsürü varlıq problemi ilə əlaqədə izah etdikləri kimi, poetik təhtəşüurda da bu elementlər eyni semantik mənasını daşıyır. Qustav Karl Yunqda arxetip simvolları içərisində dörd rəqəmi xüsusi yer verir. Dörd ünsür arxetipi ilə bağlı aşağıdakı mifoloji mətn onun kollektiv təhtəşüurdakı rolunu anlamaq üçün bir vasitədir. *“Türklerin ilk babası”nın yaratılışı haqqındaki bir efsanədə dörd unsurdan söz edilir: “Bu efsaneye göre ilk çağda yağmurdan hasil olan seller Karadağcı denilen bir dağdaki mağaraya çamur sürükleyip getirdi ve bu çamurları insan kalıbına benzeyen yarıklara döktü. Su ile toprak bir müddet bu yarıklarda kaldı. Güneş Saratan burcunda idi ve sıcaklığı çok kuvvetli idi. Güneş, su ve toprak döküntülerini kızdırdı, pişirdi. Mezkûr mağara kadının karnı (batnı) vazifesini gördü. Su, toprak ve güneşin harareti (ateş) unsurlarından ibaret olan bu yığın üzerinden dokuz ay mütedil rüzgâr esti. Böylece dört unsur birleşmiş oldu. Dokuz ay sonra bu yaratıktan insan şeklinde bir mahlûk çıktı. Bu insana Türk dilince*

'Ay Atam' denildi ki 'ay baba' demektir. Bu 'Ay Atam' denilen kişi sağlam havalı ve tatlı sulu yere indi..."(3, s. 73) Mifdə dörd ünsür insanın yaradılmasında əsas elementlər kimi çıxış edir. Su, torpaq və günəşin formalaşdırdığı insan qəlibinə dördüncü element əlavə edildikdə insan yaranır. Yunqa görə də, dördlük arxetipində çox vaxt 3+1 əsas amil kimi çıxış edir: "Dörtlünün yapısı çoxu kez 3+1 biçimindedir; öyle ki, onu oluşturan etkenlerden birinin ya konumu değişiktir, ya da niteliği ötekininkilere benzemez. (Örneğin İncil yazarlarının simgelerinden üçü hayvandır, dördüncüsü ise Luka'daki Melektir.) Öteki üçü "Dördüncü" eklendi mi, 'Bütünlüğü' simgeleyen 'Birliği' oluşturur. Analitik ruhbilimde çoğunluk gelişmemiş alt işlev (yani deneğin bilinçli buyruğunda olmayan işlev) simgeler 'Dördüncü'yü; bilinçte bütünleşme, tamlaşma sürecinin başlıca görevlerinden biridir". (8, s. 405) Mifik mətnə də dörd element içində məhz dördüncü əsasdır, məhz ruhun arxetipi olan yel insan qəlibinin üzərinə əsdikdən sonra o, cana gəlir və ya tamlanır, tamamlanır. Aşıq Valehin və digər müəlliflərin də vücudnamələrində insan kimi mükəmməl bütövün yaranmasında məhz dördüncü element və ya ana bətnindəki dördüncü ay çox önəmlidir. İnsan ana bətnində də 3+1 ayında cana gəlir və bu paralel də diqqəti cəlb edir:

*Doqquzdan qırxadək cismim oldu qan,
İki qırxda ruhum tutdu aşıyan,
Üç qırxda dirilib tərpendim hər yan,
Lərzə verdi cismim hər tərəf, hər ca.*
(5, s. 62)

Beləliklə, mifdəki dörd ünsür və mağara arxetipləri vücudnamə yaradıcılığı paradixmasında fəvqəlzamanla səsləşən bir motiv kimi çıxış edir. "İlksel imge, ya da bir başqa deyişle arketip, tarih boyunca sık sık yinelenen ve yaratıcı fantezinin kendini serbestçe ifade ettiği her yerde beliren bir figürdür - bu, in cin de olabilir, insan varlığı da, süreç de olabilir. Demek ki, aslında mitolojik bir figürdür". (8, s. 323)

Ana arxetipi: Yunqa görə, insan fikirlərini müxtəlif simvol və rəmzlərlə ifadə edir; bu zaman təhtəşüurdakı biliklərdən də istifadə edir. Məşhur psixoanalitikə görə, ana obrazı da mətn daxilində müxtəlif simvollaşdırılmış işarələrlə qarşımıza çıxır. Belə ki, ana arxetipi aşağıdakı simvollarla təzahür edə bilər: "A - gece, bilinçdışı, alıcı / B - deniz, su / C - toprak, dağ / D - orman, vadi / E - mağara, yeraltı dünyası, derinlikler / F - ejder, balina, örümcek / G - cadı, peri, tanrıça kız, peri masalındaki prenses / H - ev, kutu, sepet / I - inek, kedi / J - gül, lale, erik / K - atasal ana / L - büyük ana / M - İnsanın kendi anası" (8, s. 51) Vücudnamələr insanın yaradılışı və onun dünyaya gəlməsi ilə bağlı məzmunu ehtiva etdiyi üçün onlarda birmənalı şəkildə ana obrazı vardır. Bəzən konkret ana obrazı olmasa da, müxtəlif arxetipik simvollarla həmin məfhuma işarə edilir.

Ana bətni qaranlıq olduğu üçün çox vaxt mağaraya bənzədilir. Mifoloji şüurda da buna uyğun mətnlər vardır; yuxarıda dörd ünsürlə bağlı verdiyimiz mətndən başqa digər bir analogi yaradılış mifində də mağara ana bətnini simvollaşdırır: "Çin sınırındaki Kara-Dağ mağarası bir zamanlar yağmur sularının taşmasıyla insan vücudunu andıran bir çukuru doldurur. Güneş ısıtı etkisiyle 9 ay sonra çukurdaki çamur canlanır: Böylece 40 yıl yalnız başına yaşayan ilk erkek Ay-Atam yaratılır; daha sonra diğer bir su baskını, çukuru yine çamurla doldurur ve ilk kadın da aynı biçimde "yaratılır". Kadının yaratılışı "eksik" kalır çünkü güneş ısıtı birinci seferde olduğu kadar güçlü değildir. Ay-Atam ve Ay-Wa'nın beraberliklerinden 40 çocuk dünyaya gelir. Ay-Atam 120 yaşında, ondan 40 yıl sonra da Ay-Wa ölüür. En yaşlı oğulları onların cesetlerini anne-çukuruna gömerek tekrar canlandırmaya çalışır". (1, s. 36)

Aşıq Valehin vücudnaməsində ana arxetipi "dərya", "rəhm", "ana südü", "qəbir" kimi simvollarla ifadə edilir. Aşıq Valeh aşağıdakı misralarda bir neçə arxetipi sinkretik şəkildə ifadə edir:

*Ədəm dəryasında qaldım altı ay,
Qüdrətü qadirü xaliqül-əşya.*
(5, s. 61)

“Ədəm dərya”sının hərfi mənası “yoxluq dəryası”dır. Ədəm vücudun // varlığın ziddi olub, yoxluq mənasını ifadə edir və burada varlığın kölgəsi nəzərdə tutulur. Varlıq nur, ədəm isə qaranlıqdır. Təsəvvüfdə bu ifadə “zil” termini ilə ifadə edilir: *“Zil Arapça, gölgə demektir. Kendisine mensup harici vücûdu olan nur ismi aracılığı ile ortaya çıkan madumlardan ibaret mümkinlerin aynlarının ta'ayyünlari (belirmesi) ile zuhur eden izafî vücûd. Nur, onun suretleriyle yokluğu (ademiyeti) niün karanlığını örter. Ve bu gölgenin nurla ortaya çıkmayı nedeniyle zili adını alır... Nurun tam karşısındaki bu zulmet, adem (yokluk) dir”*. (2, s. 376) Burada ədəm kölgə arxetipinin simvoludur. Məlum olduğu kimi, kölgə arxetipi varlığın görünməyən və qaranlıq tərəfidir ki, “ədəm” anlayışı da buna tamamilə uyğundur. Kölgə arxetipi özlüyündə mağara arxetipinin də işarəsi kimi səslənir. Çünki mağara da qaranlıq bir aləmdir və qəhrəmanın yenidən doğuluşunu ifadə edir. *“...mağara hem karanlık dünyanın bir mecazi olarak hem de kalp imgesi olarak anlaşılır”*. (11, s. 8) Bütünlükdə isə mağara həm də ana arxetipinin simvoludur. Göründüyü kimi, Aşıq Valeh burada kölgə və mağara arxetiplərini ana arxetipi ilə əlaqədə təqdim edir. “Ədəm dəryası” söz birləşməsi və ya sintaqmı bir semiotik vahid kimi ana bətnini simvollaşdırır. Onun açıq işarəsi “qaranlıq su”dur və şeirdə Altay yaradılış mifindəki su arxeminin mifologemi olaraq çıxış edir. Türk yaradılış mifologiyasında hər şeydən öncə var olan sudan və Ağ Anadan bəhs edilir. Ağ Ana/Ak Ene Ülgenə: “Yarat”, - dedikdən sonra yaradılış prosesi başlanır. Pınar Fedakara görə, su ana bətninin simvoludur. O, öz tədqiqatında hind mifologiyasına istinad edir və burada da su və qaranlıq ədəm dəryası ifadəsində olduğu kimi vəhdətdə verilir: *“Hint mitolojisinin kaynaklarından Veda metinlerinde suya verilenad mâtritamâh, yani ‘annelerin enyücesi’, ‘annelerin annesi’dir”*. Veda metinlerinde: *“Başlangıçta karanlık, karanlık tarafındansaklanmıştı, Bütün bu görülemeyen şey Su idi. O var olmaya başlarken boşlukla kaplandı, ‘Bir Olan’ sıcaklığın kuvvetiyle doğdu. Başlangıçta İstek ortaya çıktı, O istek ki aklın ilk tohumudur. Varlıkların var olmayana bağlı olduklarını Azizler kalplerini araştırarak anladılar”*. (4, s. 10) Beləliklə, ədəm dəryası mifologemi yaradılışda ana arxetipinin paralellizmi kimi çıxış edir. Aşıq Valeh həmçinin islam fəlsəfəsindən qaynaqlandığı üçün bütün yaradılış prosesini Allahın qüdrətinə bağlayır və bunu *“Qüdrəti qadirü xaliqül-əşya”* ifadəsi ilə xüsusi vurğulayır.

Qəhrəman arxetipi: *“Miflərin çoxluğuna baxmayaraq, onların əksəriyyətində başlıca məsələ dünyanın və insanın yaranması ilə bağlıdır. Bu prosesdə iştirak edən əsas personajlar isə ilkin əcdadlar, demiurqlar və mədəni qəhrəmanlardır”*. (13, s. 8). Vücutnamələrin də əsas qəhrəmanı dünyaya gələn insandır. Bütün vücutnamə mətnlərində həmin insan varlığından bəhs olunur. Qeyd edək ki, Yunqun müəyyənləşdiriyi arxetiplərdən biri də qəhrəman və ya mərhələ arxetipidir: *“Uzaklara giden ve değişikliğe uğrayarak geri dönen kahramanın geçirdiği bu süreci yansıtan sembol aşama arketipi olarak adlandırılır. Aşama arketipi kişiliğin gerçekleştirdiği gelişmeleri sembolize eden bir arketiptir. “Ayrılma-olgunlaşma-dönüş” olarak formülleştirebileceğimiz bu arketipe kahraman mitosu (monomitos) denir”*. (9, s. 1412)

Bir qayda olaraq, Əhməd Yəsəvidən başlayaraq vücutnamə mətnlərində bu arxetipi görə bilirik. Yunqa görə, yuxuda, nağıl və mifdə qəhrəman səyahətə çıxır və müəyyən müddətdən sonra geri dönür. Təbii ki, bu səyahət və ya yolçuluq zamanı onun başına bir çox hadisələr gəlir, baş verənlər isə onun kamilləşməsində mühüm rol oynayır. Vücutnamələrdə də bu cür dünyəvi səyahətdən söhbət getməsə də, dünyaya səyahətdən - ruhun seyrindən bəhs olunur. Metafiziki aləmdən fiziki aləmə gələn, sonra yenə də metafiziki aləmə geri dönmə ruh qəhrəman arxetipini simvollaşdırır. İbrahim Gürsəyə görə, qəhrəman yolçuluğa başlamadan öncə öz kölgəsini tanımalıdır: *“Bu yolculukta yolçuluğa çıkan kişinin önce kendi gölgesi (kişiliğin gizli, bastırılmış və çoğunlukla günah yüklü bölümü) ile tanışması ve bu ürkütücü ve de güçlü yönüyle birlikte yaşamayı öğrenmesi gereklidir. Zithkların kabulü olmazsa bütünleşme sağlanamaz”*. (6, s. 84) Aşıq Valehin “qəhrəmanı” da metafiziki aləmdə // ədəm dəryasında öz kölgəsi ilə tanışlıqdan sonra “yola çıxır”. Çıxılan yol bu dünyadır. Lakin mütləq geri dönmə var. Bu bir dairəvi prosesdir: “yaradılış, mistik yolçuluq, kamilləşmə və bütünləşmə” (6, s. 91) Yunq bu cür

dairəvi prosesi Mandala termini ilə ifadə edir. Ədəbiyyatşünaqlıqda isə bu prosesdən bəhs edən bədii nümunələr dövriyyə adlanır. Digər tədqiqatlarımızda dövriyyələrin vücudnamələrlə əlaqəsini, hətta arxetip forması olduğunu vurğulamışıq. (Geniş məlumat üçün bax: Elmira Memmedova-Kekeç. Devriye, Yaşname, Elifname. Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları, 2016) Beləliklə, ruhun/qəhrəmanın səyahətə başladığı yer mağara//ədəm dəryası//ana bətnidir. “Mağarada (ana rahminde) gelişmeye başlayan kahramanın, toplumhayatına atılması, kendini yetiştirmesive iyi-kötü mücadelelerle insan olma değerlerini kazanması serüvene kendisini atmasıyla olur”.(15, s. 115)

Nəticə: Aşiq Valehin vücudnaməsində istifadə olunmuş mifologemlər kollektiv təhtəşüurdakı işarələrini əks etdirir. Əslində vücudnamə ənənəsində bu cür arxetiplərin əksi Əhməd Yəsəvidən başlanır. Vücudnamələr məzmun baxımından insanın ruhlar aləmindən ayrılmasını, bu dünyaya gəlişini və geriyyə dönüşünü əks etdirir. Bütün bu proses qəhrəman, ana və kölgə arxetipləri vasitəsilə reallaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Boratav, Pertev N. Türk Mitolojisi, Oğuzların - Anadolu, Azərbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2012
2. Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü.
<http://tasavvufkitapligi.com/i/uploads/429779tasavvuf-terimleri-ve-deyimleri-sozlugu.pdf>
3. Durbilmez, Bayram, "Türk Kültüründe ve Fütüvvetnamelerde Dört Sayısı / The Number "4" in Turkish Culture and Futuvvetname".Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli-Araştırma Dergisi, 2009, 52, 71-85
4. Fedakâr, Pınar. Besleyen mi, Öldüren mi, Türk Mitik Tasavvurunda Anne Arketipinin Antropomorfik Görünümleri, Millî Folklor, 2014, Yıl 26, Sayı 103, s. 5-19
5. Fikrətqızı, Elmira. Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr. I cild. Bakı: Elm, 2015
6. Gürses İbrahim. Jung'cu Arketip Teorisi Bağlamında Tasavvufî Öykülerin Değerlendirilmesi: Sîmurg Örneği. T.C.Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 1, 2007, s. 77-96, s. 84
7. Hüsəmettin, Aksu, Hurûfilik. TDV İslam Ansiklopedisi, cilt: 18; sayfa: 409
<http://www.tdvia.org/dia/ayrmetin.php?idno=180409> Jung, Carl Gustav. Dört Arketip. İstanbul: Metis, 2003.
8. Karagözlü Volkan, Arketipsel Sembolizm Bağlamında Mihr ü VefâMesnevisinin İncelenmesi, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or TurcicVolume 7/1 Winter 2012, p.1405-1421, TURKEY, s. 1412
9. Karlığa, H.Bekir. Anâsır-ı Erbaa, TDAV Ansiklopedisi, cilt: 03; sayfa: 150
10. Kasapoğlu, Abdurrahman, Carl Gustav Jung'un Kehf Sûresi Tefsiri, Malatya, 2006
11. Köçərli, Firudin. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild, Bakı, Avrasiya Press, 2005
12. Qasımova Fidan, Türk mifologiyasında mədəni qəhrəman problemi, Bakı, Elm və təhsil, 2012
13. Onat, Gökşen, Elif Şafak'ın Romanlarının Arketipsel Sembolizm Açısından İncelenmesi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007
14. Şimşek, Esmə ve Ebru Şenocak, “İbn SinâHikâyelerinin Arketipsel Tahlili,” Milli Folklor.S. 82, (2009):110-121.
15. Zöhre, Armağan, Muhibbî Dîvânî'nda Dinî Terim ve Kavramlar, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, Haziran 2015, s. 67-100

ABSTRACT

Elmira Mammadova-Kekech

ARCHETYPES IN ASHUG VALEH'S "VUJUDNAMA"

Ashug Valeh one of the authors of Azerbaijan ashug poetry. In his "Vujudnama" reflects the existence of questions of life and death. During the writing of this work, speaking on the poetics of the unconscious, Ashug Valeh expressed their thoughts through such archetypes as four elements, a mother, a shadow, a hero. This article analyzes these archetypes, using psychoanalytic methods and the theory of archetypes of Jung.

РЕЗЮМЕ

Эльмира Маммадова-Кекеч

АРХЕТИПЫ В “ВУДЖУДНАМЕ” АШУГА ВАЛЕХА

Ашуг Валех один из авторов – мастеров ашугской азербайджанской поэзии. В его “Слове о теле” отражаются вопросы существования, жизни и смерти. Во время написания этого произведения, выступая от поэтики подсознания, Ашуг Валех выражал свои мысли посредством таких архетипов, как четыре чуждых элемента, мать, тень, герой. В статье анализируются эти архетипы, используя психоаналитические методы и теорию архетипов К.Г.Юнга.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

ÇINARƏ RZAYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT: 82-3.512.162

MƏHƏBBƏT DASTANLARININ HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINA TƏSİRİ

Açar söz: folklor, məhəbbət, dastan, Hüseyn Cavid, dram

Key words: folklore, love, epos, Huseyn Javid, drama

Ключевое слово: фольклор, любовь, эпос, Гусейн Джавид, драма

Xalqın mənəvi sərəvəti olan folklor zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu zənginlik və rəngarənglik folklorun bütün janrlarında özünü göstərir. Folklorun geniş yayılmış və iri həcmli janrlarından olan dastanlar xüsusiyyətləri və müxtəlifliyi ilə seçilir. “Dastan sözü ədəbiyyat tariximizdə, hadisə, əhvalat, təsvir, tərif, tərcümeyi-hal, hətta tarix” (4, s. 222) və s. bu kimi bir çox mənalarda istifadə edilmişdir. Bu dastanlar həm nəzm, həm də nəsr formasında yazılmışdır.

Qədim tarixə malik olan dastanlar üç qrupa bölünür: qəhrəmanlıq, məhəbbət, ailə-əxlaq.

Məhəbbət dastanlarında adındanda göründüyü kimi, “vəfa, sədaqət, təmiz eşq, mənəvi saflıq, dostluq, yoldaşlıq, humanizm, məhəbbət uğrunda qəhrəmanlıq və s.” mövzular əsas yer tutur (4, s.276). Bu dastanlarda iki gəncin, yəni aşiq və məşuqun bir-birinə olan sevgisindən, onların məhəbbətindən, qarşılaşdıqları çətinliklərdən bəhs olunur.

“Bizim məhəbbət dastanlarımızın, demək olar ki, hamısının, “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanlarımızın isə bir sıra boy və qollarının əsas məzmunu, yəni süjeti qəhrəmanın öz butasına çatmaq uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarətdir” (7, s. 65). Məhz dastanlarda verilən bu xüsusiyyətlər yazılı ədəbiyyatda da özünü göstərir.

Şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus olan məşhur məhəbbət dastanlarına “Aşiq Qərib”, “Abbas və Gülgəz”, “Alı xan”, “Qurbani”, “Tahir və Zöhrə”, “Şah İsmayıl” və b. nəzər saldıqda görürük ki, bu dastanların bir çox xüsusiyyətləri yazılı ədəbiyyatda öz əksini tapıb. Deməli dastanları təkcə şifahi xalq ədəbiyyatında deyil, həmçinin onun izlərini yazılı ədəbiyyatda da görmək mümkündür. Bütün dövrlərdə yazılı ədəbiyyatın nümayəndələri şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etmişlər. Belə ki, məhəbbət dastanlarının mövzu dairəsini hər bir yazıçı yaradıcılığında bir cür əks etdirmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət edən, onun janırlarından yaradıcılığında yerli-yerində işlədənlərdən biri də XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli dramaturqu, romantik şairi Hüseyn Caviddir. Folklorun geniş bir qolunu təşkil edən məhəbbət dastanları mütəfəkkir şairə böyük təsir etmiş olacaq ki, əsərlərinin bir qisminə məhəbbət dastanlarının bir çox xüsusiyyətlərini görürük.

Hüseyn Cavidin 1912-1914-cü illərdə yazdığı “Şeyx Sənan” mənzum dramı “müsəlman şeyxi Sənan və xristian gürcü qızı Xumar arasındakı sevgidən bəhs edir” (11). Cavid Tiflis və Naxçıvanda yaşadığı dövrlərdə “Şeyx Sənan” əsərini qələmə alıb. Əsər lirik-dramatik məhəbbət faciəsi janrında yazılıb. Görkəmli dramaturq “Şeyx Sənan” faciəsində dramaturq dünyagörüşü, məhəbbətə münasibəti panteist fəlsəfi ideyaların zəminində formalaşmış Şeyx Sənanın lirik-romantik, faciə və mürəkkəb psixoloji obrazını yaradıb” (8).

Görkəmli dramaturqun məhəbbət mövzusunda yazılmış “Şeyx Sənan” əsərini təhlil etdikdə məhəbbət dastanlarının bir çox xüsusiyyətlərinə rast gəlirik. Aşağıda apardığımız təhlillərə nəzər salaıq.

İlk olaraq qeyd edək ki, məhəbbət dastanlarında rastımıza çıxan məcnun sözünə dramaturqun məhəbbət mövzusunda yazılmış “Şeyx Sənan” əsərində də görmək mümkündür. Dramda Sənanın Xumara olan sevgisinin çoxluğu Papas tərəfindən məcnuna bənzədilir. Əsərdən oxuyuruq:

Papas

Şübhə yoq, şübhə yoq ki, məcnundur (3, s. 190).

Bundan başqa Şeyx Sənan Şeyx Sədraya cavabında da məcnun olduğunu qeyd edir. Həmin parçaya nəzər salaq:

Şeyx Sənan

İstəməm, çəkilin!

Bəndən olmaz bir istifadə sizə,

Başqa mürşid bulun da kəndinizə,

Şeyxiniz hər nə varsa tərək etdi.

Getdi, həp əski bənliyim getdi,

Şimdi bir başqa fikrə məftunim.

(Xumarı göstərir)

Onun eşqilə İştə məcnunim (3, s. 191-192)

Məhəbbət dastanlarında rastımıza çıxan başqa bir obraz yenə “Şeyx Sənan” əsərində özünü göstərir. Belə ki, məhəbbət dastanlarında aşıqlar qızın atası nə desələr onu edirdilər ki, qızı alsınlar. Məsələn, bu deyilənləri nəinki Azərbaycanda, hətta türk dünyasında geniş yayılmış “Fərhad və Şirin” dastanında görmək mümkündür. Fərhadın dağı yarması, qıza daşdan imarət salması və s. Dastandan oxuyuruq:

Şəmistan padşah car çəkirdi ki, hər kim bu dağı yarıb Beysütun dağında olan bulağın suyunu mənim qapıma çəkib gətirsə, ona nə istəsə verəcəyəm. Bunu eşidən Fərhad padşahın hüzuruna gəlib dedi:

-“Padşah sağ olsun, izin versəniz mən dağı yararam. Beysütun dağında olan bulağın suyunu çəkib qapınıza gətirərəm.

Padşah dedi:

-İzindi get gətir, nə istəsən verrəm.

Fərhad dedi: qızın Şirini mənə verməyi vəd eləsən, gedib bulağın suyunu çəkib imarətinin qapısına gətirərəm” (2, s.129).

Padşah buna razı olmasa da yalandan vəd verir. Fərhad gedir dağı yarır, suyu padşahın qapısına gətirir. Qızını vermək istəməyən padşah bu dəfə də şərt qoyur. Əgər bunu eləsən qızımı sənə verəcəm.

“Fərhad dedi:

-Şərtin nədi?

Padşah dedi:

-Get daşları yon, qızım üçün bir imarət qur, sonra Şirini sənə verim.

Fərhad padşahın sözünə razı oldu. Külüngünü çiyinə götürdü, bir axar-baxarlı yerə yetişdi...” (2, s. 129).

Yuxarıda “Fərhad və Şirin” dastanından verdiyimiz bu kimi səhnələr H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsində də bir başqa formada özünü göstərir. “Fərhad və Şirin” dastanında Şirinin atası Şəmistan paşa Fərhadın bir ev tikməsinə istəyir, burada da Xumarın babası Platon Şeyx Sənandan iki il donuz otarmasını istəyir. Əsərdə Platonun dili ilə verilən həmin hissəyə nəzər salaq:

Platon

Şeyxim, ancaq bir iş də yapmalısın,
İki yıl tam domuz otarmalısın.
Hər kəsdə böyük bir qələyan.
Xayır, artıq bu pək fəna təhqir,
Səni Şeyx Sədra

(Şeyx Sənan)

ikrah için bu bir tədbir...

Şeyx Sənan

(Platona)

Onun eşqiylə bən ki dərbədərim,
Hər nə əmr etsəniz qəbul edərim (3, s. 199).

Verilən nümunədə görünür ki, Şeyx Sənan sevgisi üçün hər şeyi etməyə hazırdır. Platonun istəyini də qəbul edir. Bu da Hüseyn Cavidin qəhrəmanında yaratdığı sevginin çoxluğunun sübutudur.

Bundan başqa məhəbbət dastanlarında əsasən aşıqlar, sevgililər və digərləri əllərinə saz və ya saçlarından bir tel alıb sözlərini şeirlə deyillər. Ya da biri birinə deyər, sazı götür başla deməyə. “Valeh və Taleh” dastanından bir parçaya nəzər yetirək:

“Cavan oğlan, sazıvı köynəhdən soyundur, de görəh hardan gəlip, hara gedirsən?

Taleh alıb sazı görəh nə deyir:
Eşqin kəməndinə suvar olmuşam,
Mənzıl qırıp bı diyara gəlmişəm.
Unutmuşam ata-ana isdəyin,
Səbəp olup ahu-zara gəlmişəm

Aşx gərəh mahal-mahal el gəzə,
Zavallı Turanla dura üz-üzə.
Bir təzə mehmanam sizing Təbrizə,
Ləli-göhərli bir bazara gəlmişəm (6, s. 696).

Məhəbbət dastanlarında çoxluq təşkil edən belə parçalara Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsərində rast gəlirik. Bu əsərdə Serqo Şeyx Sənandan bir masal və ya hekayə deməsini istəyir. Sənanın deməyəcəyini görən Serqo özü türkü deməli olur. Həmin dialoqa diqqət yetirək:

Serqo

Söylənib durma,
Gəl, düdük çal da, ya masal söylə,
Ya gözəl bir hekayə nəql eylə.

Şeyx Sənan

Yenə halım bir az fəna... Əfv et!

(*Bir tərəfə gedər.*)

Serqo

(*şərabdan bir qədəh içərək, qəhqəhə ilə*)
Pək gözəl, anlaşıldı dərdin, get!..
(*daha bir qədəh döküb içərək türkü çağırmağa başlar*)

Coşqun şərab eşq odunu söndürməz,
Yar saçından bir tel kəsib göndərməz.
Tale bana göz verir, ışıq verməz,

İnsaf, mərhəmət yoq namərd fələkdə... (3, s. 204)

Məhəbbət dastanlarında qızların sevdiyi oğlanlara verdiyi söz də çox önəmlidir. Belə ki, hər aşiq öz yarına deyir: Səndən başqasına yar olmam. “Fərhad və Şirin” dastanında Şirinin dediyi bu sözlərə nəzər salaq:

Aldı Şirin:
Tanrıdan eylədim dilək,
Biz murada çatıb gülək.
Oğlan bil, səndədi ürək,
Salamat qal, mən gedirəm (2, s. 111).

Maraqlıdır ki, məhəbbət dastanlarında olduğu kimi “Şeyx Sənan” əsərində də “əsərin qadın qəhrəmanı da başqa cinsə könül verməməyi qərara almışdır” (12, s. 11). Xumarın dili ilə verilən parçaya nəzər salaq:

Xumar

Əvət əfv et, qüsurə baqma, aman!
Səndədir könlüm, a-h, səndə... inan!
Pək müqəddəsdir işte bəncə sənin
Hər şeyin, həp təriqətin, dinin (3, s. 257).

Həm Şirinin dili ilə verilən nümunə, həm də Xumarın dili ilə verilən nümunə demək olar ki, eyni mənə daşıyır. Bu da onu göstərir ki, məhəbbət dastanlarının Cavid yaradıcılığına təsiri az olmamışdır.

Deyilənlərlə yanaşı məhəbbət dastanlarında tez-tez rastımıza çıxan hissələrdən biri də aşıqların öz yarlarını gördükləri zaman bir tel alıb dediyi parçalardır. Bu deyilənlərə “Tahir və Zöhrə”, “Fərhad və Şirin”, “Arzu-Qənbər”, “Ziyad - Şövkət”, “Alı xan” və s. dastanlarda rast gəlirik.

Dastanlardan bir-iki nümunəyə diqqət yetirək. Ziyad - Şövkət dastanından:

“Şövkət xanım pərdənin arasından Ziyada baxıb gülümsədi. Bu vaxt Ziyad aldı görək daha nə dedi:

Bir gün gözəlliyin sehrinə vardım,
Gözüm camalında qaldı, neyləyim.
Hər qıya baxışın aldı canımı,
Eşq odu ürəyə doldu, neyləyim.

Aşiq olub ilqar – iman vermişəm,
Dal gərdəndə siyah zülfün hörmüşəm.
Öz gözümlə Şövkətimi görmüşəm,
Nazınan üzümə güldü, neyləyim (5, s. 507).

“Alı xan” dastanında Alı xanın Pəriyə dediyi parçaya nəzər salaq:

Başına döndüyüm, alagöz Pərim,
Pərim, gedərgisən, haçan gələssən?
Sənə qurban olsun canınan sərim,
Pərim, gedərgisən, haçan gələssən? (1, s. 210)

“Fərhad və Şirin” dastanında da çox rast gəlinir. Fərhad Şirini sevdiyini bir də qıza bildirmək istədi.

Aldı Fərhad:

Məni aşiq oduna salan
Gözəl, getmə bircə dayan.

Ağlı, huşu başdan alan
Gözəl, getmə bircə dayan (2, s. 111).

Və yaxud:

Lalə yanaq, gözəl Şirin,
Könül sənə bənd olubdu.
Sevdim səni əzəl Şirin.
Könül sənə bənd olubdu (2, s. 113)

Yuxarıda məhəbbət dastanlarından verdiyimiz nümunələrdə Ziyad Şövkəti, Alı xan Pərin, Fərhad Şirini görəndə zaman sevgilərini dillərinə gətirib sözlərini dedikləri kimi burada da Sənan sevdiyi qızı Xumarı görəndə deyir:

Şeyx Sənan
(*bir tərəfdən çıxar, Xumarın getdiyini görəndə*)
Gediyor İştə nazlı cananım,
Gediyor aşınayi-vidcanım,
Gediyor İştə dinü imanım,
Gediyor səbrü taqətim, canım... (3, s. 207)

Yenə həmin əsərdə Xumarın getdiyini görəndə Sənanın dili ilə verilən başqa bir parçaya diqqət yetirək:

Şeyx Sənan
(*Xumarın getdiyini görəndə, suzişli və məcnunana*)
Getmə, gəl!.. Nazənin Xumarım, gəl!
Daha yoq səbrü ixtiyarım, gəl!
Bitdi, məhv oldu bənligim, heyhat!..
Bəndə yoq qeyri arizuyi-həyat.
Getdi, həp söndü, getdi hər əməlim,
Gözəlim! Gəl də bir vida edəlim.
Gəl!.. Aman, gəl!.. Gecikmə gəl, mələgim! (3, s.249-250)

Bəzi məhəbbət dastanlarının sonunda hər iki aşiqin çarəsiz qalıb özlərini dəryaya atdığına şahidi olmuşuq. Məsələn, “Arzu-Qənbər” dastanı. Dastanın sonunda oxuyuruq:

“İndi sizə kimdən deyim Qərib padşahdan. Elə ki, Arzu saraydan çıxdı, Qərib padşah sarayın köşkünə çıxıb Arzuya göz qoymağa başladı. Bir də gördü ki, uzaqdan qara geyimli bir atlı gəlib Arzunun yanında atdan düşdü, görüşüb qucaqlaşdılar. Qərib padşah əmr etdi ki, onların ikisini də tutub gətirsinlər. Padşahın adamları dörd yanı bürüdü. Heç bir çıxış yolu olmadığını görəndə iki sevgili qolboyun olub özlərini dəryaya atdılar” (6, s. 692).

Məhəbbət dastanlarında baş verən iki aşiqin sonluğunu məhz “Şeyx Sənan” əsərində də görürük. Belə ki, Sənan Xumardan soruşur:

Şeyx Sənan
(*Xumarə*)
Söylə, əmrin nədir?
Xumar
Xilas olmaq!
Şeyx Sənan
(*arqadakı nəhri göstərərək*)
Uçurumdur pənahgah ancaq (3, s. 264).
Hər ikisi əl-ələ verib özlərini nəhrə atırlar.

“Arzu-Qənbər” dastanından fərqli olaraq burda Sənan və Xumar gedib bir yerə çıxırlar. Xumarı ölmüş halda görüncə Sənan bunu qəbul etməz və onu oyandırmağa çalışır.

Oyan artıq, Xumar, oyan gedəlim,
Şu müləvvəs mühiti tərkdədim.
Hər tərəfdən hücum edər əğyar,
Qalq, oyan, nazənin Xuma-r, Xumar! (3, s. 270)

Azacıq məcnunənə baqışlarla Xumarı süzdükdən sonra bütün-bütünə sarsılaraq yaralı bir ahənglə

Qalq, oyan, dilbərim, aman, gedəlim,
Xumar, insaf et! Ah, oyan gedəlim! (3, s. 271)

Xumarın cansız bədənini görən Sənan “Yaralı və dərin ahlər çəkərək gah göyə, gah Xumara baqar. Sonra məcnunənə bir tevr ilə sırtaraq həm gülmək, həm də ağlamaq istər, lakin hiç birinə müvəffəq olamaz. Gözləri dıxarı fırlamış olduđu halda, Şeyx Hadi ilə Şeyx Mərvana hücum etmək istər. Birdən-birə dönüb Xumara baqar, təkrrar sırtaraq fələkzədə bir sərxoş kibi yarım səslə -“A-h!” deyə düşüverir” (6, s. 271). Bu da iki aşiqin, Şeyx Sənanla Xumarın sonu.

Məhəbbət dastanları tarixən folklorumuzun ən geniş yayılan nümunələrindən biri kimi həmişə maraq doğurub. Bu dastanlar daim insanların diqqətində olub, bununla yanaşı xalqın həyatı, məişəti, düşüncələri, mənəvi dünyası, azadlıq uğrunda mübarizəsi məhəbbət dastanlarında özünün dolğun bədii təcəssümünü tapıb. İdeya bədii mükəmməlliyinə görə xalq arasında böyük şöhrət qazanmış, “Tahir və Zöhrə”, “Fərhad və Şirin”, “Əsli və Kərəm”, “Alıxan”, “Arzu-Qənbər”, “Ziyad - Şövkət” və s. bu kimi məhəbbət dastanları yüz illər boyu dəyərini itirməmiş, hətta yazılı əbədiyyata da təsir göstərmişdir. Hüseyn Cavidin məhəbbət mövzusunda yazdığı “Şeyx Sənan” əsəri buna misaldır. Dramda bir çox obrazlar məhəbbət dastanlarında olduğu kimidir. Yuxarıda verdiyimiz nümunələr deyilən fikirləri təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları, 5 cildə, I cild, Bakı, Lider, 2005, 392 s.
2. Azərbaycan dastanları, 5 cildə, V cild, Bakı, Lider, 2005, 344 s.
3. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid), 5 cildə, II c., Bakı, Elm, 2007, 420 s.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalqədəbiyyatı, Bakı, Maarif, 1981, 406 s.
5. Naxçıvan folklor antologiyası, 3 cildə, I cild, Naxçıvan, Əcəmi, 2010, 513 s.
6. Naxçıvan folklor antologiyası, 3 cildə, III cild, Naxçıvan, Əcəmi, 2012, 560 s.
7. M.Təhmasib, Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Elm, 1972,
8. <https://huseyncavid.wordpress.com/dram-%C9%99s%C9%99rl%C9%99ri/>
9. <http://anl.az/down/meqale/525/2011/iyun/cm107.htm>
10. <http://gencalpguntay.blogspot.com/2011/11/h-cavidin-seyx-snan-sri-uzrin-tsvvufi.html>
11. [https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eeyx_S%C9%99nan_\(dram\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eeyx_S%C9%99nan_(dram))
12. Hüseyn Cavid, Əsərləri, Beş cildə, I cild, Bakı, Lider, 2005, 256 səh.

ABSTRACT

Chinara Rzayeva

INFLUENCE OF LOVE EPICS ON THE CREATIVE ACTIVITY OF HUSEYN JAVID

The love dastans are the most large-scale genre of the Azerbaijani folklore and differ in their characteristics. As the name suggests, love epics deal with pure love between two young people. The image of "someone else's" - the third person can be found not only in folklore, but also in samples

of written literature. In the article was analyzed the influence of love epics on the work of Huseyn Javid, the great playwright, the romantic poet of the 20th century of Azerbaijan literature. As some of the positive and negative features of the love epics can also be found in the works of Javid.

The influence of the dubious epic is manifested in a number of works of the great playwright Huseyn Javid. The article gives examples from the play "Sheikh Sanan" written by the playwright.

РЕЗЮМЕ

Чинара Рзаева

ВЛИЯНИЕ ЛЮБОВНЫХ ЭПОПЕЙ НА ТВОРЧЕСТВО ГУСЕЙН ДЖАВИДА

Любовные дастаны будучи самым крупномасштабным жанром Азербайджанского фольклера отличаются своими особенностями. Как видно из названия в любовных дастанах говорится о чистой любви между двумя молодыми людьми. образ “чужого” - третьего человека можно встретить не только в фольклере, но и в образцах письменной литературы. В статье был произведен анализ воздействия любовных эпоей на творчество великого драматурга, романтика-поэта XX века Азербайджанской литературы Гусейн Джавида. Так как некоторые из положительных и отрицательных черт эпоса любви также можно найти в работах Джавида.

Влияние любовной эпопеи проявляется в ряде произведений великого драматурга Гусейн Джавида В качестве примера, можно привести произведение драматурга “Шейх Санан”

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə
çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

LƏMAN RÜSTƏMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-09

OZAN-AŞIQ ƏDƏBİYYATINDA ŞAH XƏTAİ İRSİNİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *Ozan, aşiq, Xətai, ədəbiyyat, təsəvvüf, ürfan, sufi, saz, şeir, qəzəl, divan*

Key words: *Ozan, Ashug, Khatai, literature, Sufism, Horror, Sufi, saz, poetry, ghazal, divan*

Ключевые слова: *Озан, Ашуг, Хатаи, литература, суфизм, ужас, суфий, saz, поэзия, газаль, диван*

Azərbaycan-Türk mənəviyyatının ayrılmaz və dominant sivil dəyərlərindən biri olan ozan-aşiq yaradıcılığı tarix boyu bu böyük etnosun ictimai-mədəni və eyni zamanda fəlsəfi-ruhsal missiyasını daşımışdır. Bu missiya hər dövrdə və hər şəraitdə aparıcı amil olaraq, istər məişətdə, istərsə də sosial həyatda Türk ruhunun, Türk idrakının öndəri, “Tanrı elçisi” olmuşdur. Ulu Dədə Qorquddan başlayaraq, bilinən bu tarixi missiya yəqin ki, daha qədimlərə, daha arxaik zamanlara gedib çıxır. Çünki, “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı ədəbi nümunə olduğu üçün türklər öz mənəviyyat tarixlərini onunla başlayırlar. Halbuki, Dədə Qorqud yükünün özü də çox əski çağlara söykənərək, daha böyük ululara, ərənlərə və daha əski fəlsəfi-estetik dəyərlərə istinad etmişdir. N.Cəfərov “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Dəli Domrul-Tanrı əlaqəsinə şərh verərkən yazır: “Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Allah-Tanrı obrazının bu cür sərbəst, sadəlvəhcəsinə, bir qədər də ərkyana yaradılması, birincisi, epos təfəkkürünün xarakteri ilə bağlıdırsa, ikinci tərəfdən, türk düşüncəsinin tipologiyasından irəli gəlir. Türklər qədim dövrlərdən başlayaraq, öz Tanrıları ilə sıx mənəvi-ruhi təmasda olmuş, ondan qorxub çəkinməmiş, əksinə ona könlüdən bağlanmış, İslamı qəbul edəndən sonra həmin sadəlvəhlük, səmimilik müsəlman Allahına münasibətdə də özünü göstərmişdir... Tədricən sadəlvəhlük mistika, səmimilik isə mənəvi-ruhi diplomatiya ilə əvəz olunmağa başlamış, müxtəlif təriqətlər, ruhani məktəblər, tendensiyalar yaranmışdır” (1, 16).

Azərbaycan-Türk sivilizasiyasında ozan-aşiq yaradıcılığının danılmaz hadisə olması, eyni zamanda ədəbi-bədii dəyərlərin formalaşmasında da aparıcı ünsür olmuşdur. Belə ki, sinkretik bir sənət növü olan ozanlıq, aşıqlıq həm musiqini, həm dastançılığı, həm də poeziyanı özündə birləşdirir. Məhz poetik fakturanın mövcudluğu şifahi ənənəyə söykənən xalq şeirinin yaranması və inkişafında ozan-aşiq gerçəyinin rolunu aşkar şəkildə büruzə verir. Prof. H.İsmayılov, aşiq yaradıcılığında təsəvvüf məsələlərinə dair özünün “Aşiq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri” əsərində yazır: “Aşiq ideya – estetik və dini ruhani əsaslarını atadan (babadan və dədədən keçməklə), sənət ənənəsini ozandan, musiqi (alət (saz) və havalar) ənənəsini isə hələ tam aşkarlanmamış əski türk xalq musiqi sənətindən almışdır. Ata əski cəmiyyətin tanrıçılıq dövrünün dini rəhbəridir, patriarxıdır. Baba deqradasiya olunmuş Tanrıçı atadır, Tanrıçı dərvişdir. İslama keçidlə bağlı siyasi dəstəkdən məhrum olur, dərvişləşir və kütlənin içinə gedir. Dədə sufi dərvişdir. Asketik inam daşıyıcısıdır” (2, 64).

Qeyd etdik ki, ozanlıq, aşıqlıq sinkretik bir sənət növüdür və buraya bir neçə incəsənət amili daxildir. Lakin bunlar bilinən həqiqətlərdir və bu günə qədər bu barədə kifayət qədər deyilib və yazılıb. Bəs bilinməyənlər nədən ibarətdir? Məsələ burasındadır ki, həmin keyfiyyətlərin, yəni, poeziyanın, musiqinin, dastançılığın, teatrallığın, rəqsin və sairənin özü belə əsas faktor üçün bir vasitə və

daşıyıcıdır. Əsas faktor isə ruhani missiyadır ki, bu barədə xüsusilə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, eyni zamanda musiqişünaslığında və sənətşünaslığın digər sahələrində çox az tədqiqat aparılmışdır. Elmi cəhətdən bu məsələyə yanaşma tərzini bütöv olmamış və həmin ruhani missiya, həmin fəlsəfi aspekt əsas hədəf kimi götürülməmişdir. Bu baxımdan ozan-aşıq yaradıcılığı və eyni zamanda ozan-aşıq ədəbiyyatı ürfani dəyərlərlə, təsəvvüf dünyagörüşü prizmasından araşdırılmalıdır.

Biz ürfani dəyərlər dedikdə, min ildən artıq bir dövr ərzində istər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə gəlib çatan təsəvvüf ədəbiyyatını və bu ədəbiyyatın daşdığı fəlsəfi yükü nəzərdə tuturuq. Azərbaycan-Türk arealında bu fəlsəfə xüsusilə özünə möhkəm bir qala qurmuş və əsrlər boyu öz hikmətini, öz mənəvi hökmünü yerinə yetirmişdir. Seyid İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Əbülqasim Nəbati, Seyid Əzim Şirvani kimi klassik divan ədəbiyyatı şairlərinin istisnasız olaraq, bütün əsərləri məhz həmin fəlsəfi missiya üzərində bina olmuşdur. Ümumiyyətlə, klassik divan ədəbiyyatının xüsusiyyəti bu idi. Bütün Yaxın və Orta Şərqdə bu proses gedirdi. Tədqiqat və elmi araşdırmalar baxımından əsas problem isə ondan ibarətdir ki, alim və tədqiqatçılar divan ədəbiyyatının başqa bir nəzəriyyə üzərində yox, bütünlüklə təsəvvüf dünyagörüşü üzərində təşəkkül tapdığını tam olaraq qəbul etmək istəmirlər. Bu isə özlüyündə həmin şairləri və onların əsərlərini düzgün araşdırmağa və daha doğru nəticələrə gəlinməsinə mane olur.

Təsəvvüf dünyagörüşü klassik divan ədəbiyyatı ilə yanaşı şifahi xalq ədəbiyyatında da paralel şəkildə öz missiyasını yerinə yetirirdi. Şifahi ədəbi ənənənin ən aparıcı ünsürü isə, şübhəsiz ki, ozan-aşıq yaradıcılığı idi. Türkiyəli araşdırmaçı Fəyyaz Sağlam öz kitabında Prof.Dr. Fuad Köprülünün “İslami Türk ədəbiyyatı” adı ilə bir nizamın ortaya çıxdığı fikrini misal gətirərək yazır: “Bu nizam içərisində Xoca Əhməd Yəsəvi, Yunus Emrə, Hacı Bektaş Vəli, Süleyman Çələbi, Niyazi-Misri, Şeyx Qalib, Əsrar Dədə, Mehmet Akif, Nəcib Fazil, Sezayi Qaraqoç kimi ədəbiyyatçılardan təşəkkül tapan İslami bir cizgi görünür. Təsəvvüf ədəbiyyatını da burada yenə din çərçivəsində xatırlamaq gərəkdir” (3, 29). Biz yuxarıda Azərbaycan-Türk şairlərindən bir neçəsinin adını çəkdik ki, onlar nəinki Türk dünyasının, eyni zamanda bütün Şərqin və bütün dünyanın ədəbi-fəlsəfi öncülləri olmuşlar. Lakin onların içərisində Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətai xüsusi yer tutur. Məhz onun ədəbi yaradıcılığı ürfani baxımdan həm klassik divan ədəbiyyatına həm də şifahi ənənəyə söykənən ozan-aşıq ədəbiyyatına istinad edir. Bu bir tarixi həqiqətdir ki, Şah Xətəinin ana dilində şeirlər yazması bir mənada dövrün şair və mütəfəkkirləri üçün təşviq və tələb xarakteri daşıyırdı. Sarayda bulunan şairlər öz şahlarının ana türkcədə yazdığı sadə və anlaşılan şeirləri oxuduqca özləri də anlayırdılar ki, bu dildə gözəl və dərin əsərlər yaratmaq nəinki mümkündür, hətta əsrlər boyu həqarətlə baxılan türk dilində daha böyük hikmətlər, daha incə və dərin mənəvi mətləblər ifadə etmək olar. Bu baxımdan Şah Xətəinin xüsusilə də heca vəznində yazdığı mənzumələr o dövr üçün nadir bir hadisə idi. Əlbəttə, başqa xalqlarda mövcud örnəyi olmayan bir ədəbi cərəyanın Şah Xətai yaradıcılığında birdən-birə, havadan gəlib təşəkkül tapması mümkün deyildi. Elə onun qoşmalarını, gəraylılarını oxuyan kimi anlayırsan ki, həmin dövrdə və ondan daha qədimlərdə bu tipli şeir şəkilləri nə qədər güclü və yaygın imiş. Şah Xətai xalq ənənəsinə, xalq şeirinə söykənərək, belə sadə və incə mənzumələr yaradırdı. Onun öz sarayına aşığı dəvət etməsi, onlara sarayda hücrələr verməsi zamanının ağılsız bir hadisəsi idi. Demək, o dövrdə Azərbaycanda ozanlıq, aşığılıq o qədər inkişaf etmişdi ki, məmləkətin Şahı onları bir araya toplayaraq, özü də saz çalmış və ozanlıq etmişdir. Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin bütün atributları və göstəriciləri ilə milli bir dövlət olduğu heç kimə sirr deyil. Bu dövlətçilik özlüyündə milli ənənələrin və milli-sivil dəyərlərin təkamülündə aparıcı rol oynayırdı. Sanki, saray şairlərindən çəkinən, fars dilində divanlar bağlaya bilməyən, elitar təbəqə tərəfindən özünəməxsus şəkildə uzaqlaşdırılan el aşığı, xalq ozanları Səfəvilər hakimiyyəti dövründə öz layiq olduqları mərtəbəni tutaraq, həmin ürfani fəlsəfəni, həmin təsəvvüf ideyalarını xalq dilində, sazın müşayiəti ilə ərsəyə

gətirdilər. Formanın deyil, məzmun və mətləbin hər zaman önəmli olduğu ədəbiyyat, şeir bu baxımdan Azərbaycan Səfəvilər Dövləti zamanında və birbaşa Şah İsmayıl Xətai tərəfindən özünün pik nöqtəsinə çatdı. Xətainin şeirlərindəki təsəvvüf mətləbləri də o qədər dərin və cəsarətli idi ki, bunların hal və məqam olaraq bənzərinə yalnız Mənsur Həllacda, İmadəddin Nəsimidə rast gəlmək olur. Məsələn, Şah Xətai bir qəzəlinə belə ifadələr işlədir:

*Yer yox ikən, göy yox ikən ta əzəldən var idim,
Gövhərin yekdanəsindən iləri pərgar idim..
Girdim Adəm cisminə, bir kimsə bilməz sirrimi,
Mən bu Beytullah içində ta əzəldən var idim.... (4, 164)*

Artıq həmin dərin simvolikanı, qəliz məcazlar sistemini yalnız əruz vəznində, qəzəl, qəsidə, rübai, məsnəvi kimi janrlarda ifadə etmək məcburiyyəti yox idi. Məsələ burasındadır ki, Şah Xətainin mənəvi öndərliyində artıq ozanlar və aşıqlar da sadə xalq məişətinin tələb etdiyi estetikadan çıxaraq, dərin mənəvi, həmişəyaşar ideya və məzmunla silahlandılar. Bu ideyanın, bu məzmunun başında isə təbii ki, təsəvvüf dünyagörüşü gəlirdi. Artıq Şahsevən elləri boyunca yüzminlərcə insan Xətaiçi dərviş idi. Ələvi-Qızılbaş, Əhli-Həqq kimi fiqrə və ordenlərin yaranması bütünlükdə böyük bir xalqın əksər hissəsinin sufi teologiyasına bağlılığına gətirib çıxarırdı. Dini-sxolastik fundamentalizmdən fərqli olaraq, sufi-ürfani cərəyanların yaşatdığı və təbliğ etdiyi böyük missiyalı eşq fəlsəfəsi məhz həmin dövrdə xalq arasında geniş yayıldı və bir növ xalqın öz malına çevrildi. Bu çevrilmədə isə ozanların, aşıqların xidməti və yükü birinci yerdə gəlirdi. Onlar olmadan bu proses öz axarı ilə belə təbii, asan və sürətlə gedə bilməzdi. Şah Xətai böyük bir mütəfəkkir olaraq, bunu yaxşı bilirdi və öz daşdığı ideyaları məhz bu şəkildə gerçəkləşdirirdi. Çox zaman yanlış olaraq, səfəviliyi, qızılbaşlığı şiəliklə, şəriət doktrinası ilə qarışdırırlar. Unutmaq olmaz ki, bu gerçəklik Şah Xətaiyə qədər də xalq arasında mövcud idi. Lakin nə üçün o, bu qədər sevilmədi və əsrlərcə yol gəlməsinə baxmayaraq, bu qədər ani və parlaq bir şəkildə İran, Azərbaycan və Anadolunu əhatə etmədi? Yaxşı, əgər səfəvilik şiəlik idisə, bu gün niyə şiəlik məzhəbini daşıyan toplumlarda həmin mədəni-sosial intibah getmir? Xeyr. səfəvilik, qızılbaşlıq heç bir zaman şiəlik olmayıb. Şiəlik də sünnilik kimi bir İslam şəriətidir və İslam şəriəti heç bir zaman bu qədər mədəni-sivil, dünyəvi dəyərləri, sazı, sözü, rəssamlığı, memarlığı və digər sənət keyfiyyətlərini özündə ehtiva edə bilməzdi. Bu, nəzəri cəhətdən və fundamental inanc kateqoriyası baxımından da qeyri-mümkündür. Xətainin fikirləri, məlum olduğu üzrə, fəlsəfi-ürfani baxımdan sələflərinin və müasirlərinin təsəvvüf dünyagörüşündən xeyli şəkildə fərqlənir. Onun çox məşhur olan iki beytinə diqqət edək:

*Həqiqin nüsxələrində bir bəyan var,
Müqərrər biliniz kim, qanə qan var...
Sana derəm, əya, ey mürşidi-Həq,
Günəşdən Əhli-Həq qatına əyan var... (4, 61)*

Bu gün Anadoluda Ələvi, Bektaşî adı ilə 20 milyona yaxın xətaiçi mövcuddur. Bu, Anadoluda (bəzilərinin yanlış ifadə etdiyi kimi) şiəliyin mövcudluğu deyil. Onlar məhz Qızılbaş sufiləridir. Onların Cəm evlərində saz – bağlama o qədər mühüm yer tutur ki, onu bu mətləbləri izah etmək yolunda heç nə ilə əvəz etmək mümkün deyil.

Məsələn, Anadolu şeiri geniş mənada təsəvvüf dünyagörüşünə söykənmədən öz mövcudluğunu sürdürməmişdi. Məşhur Anadolu şairi Əbdülfəttah Şahinin bir şeirində oxuyuruq:

*Bulanlar Hakkı buldu, buldular can içinde,
Kalanlar yolda kaldı, kaldılar zan içinde.
Arayan bular mutlak, miskine bulmak ırak,
Kuluna O son durak, gönülden han içinde (5, 45).*

Şah Xətai və onun daşdığı missiya sadə el aşığına, xalq ozanlarına o qədər təsir etdi ki, onlar Xətaini öz pirləri, öz mürşidi-kamilləri elan etdilər. Lakin, bu məsələyə də fərqli prizmadan yanaşmaq lazımdır. Onların Şah Xətaiyə olan bağlılıqları heç də hakimiyyət funksiyasından və yaxud da Şahın onlara olan xüsusi münasibətindən irəli gəlmirdi. Məsələ burasındadır ki, o aşığılar, o ozanlar özləri təriqət adamları idilər. Heç şübhəsiz ki, səfəvilərin zühurunə qədər də onlar bu missiyanı daşımışlar. Elə Dədə Qorqudundan gələn dədəlik, ərənlilik, pirlilik, övliyalıq yükü həmin dövrdə Dirili Qurbana, Pir Sultan Abdala, sonrakı dövrlərdə Aşıq Ababs Tufarqanlıya, Xəstə Qasıma, Aşıq Alıya, Dədə Ələsgərə keçdi. Adını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz neçə belə el aşığı, xalq ozanı öz mənəvi estafetini, fəlsəfi icraatını məhz Şah Xətaidən və Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin yaratdığı mənəvi-sosial mühitdən almışdılar. Bu mühit tək-cə el aşığına, xalq ozanlarına yetişdirmədi. Həm ana dilində yazıb yaratmaq və həm də ürfani həqiqətləri bu dildə gerçəkləşdirmək yazılı ədəbi nümunələrə də məhz Xətai və xətaçilikdən keçdi. Elə bir tək böyük Məhəmməd Füzulinin adını çəkmək kifayətdir ki, ana türkcəmizdə yazıb-yaratmaq ehtirasının bu nəhəng söz ustasında haradan doğduğu sualının cavabını tapa bilək.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, istər klassik divan ədəbiyyatı janrında yazılan Türk şeirinin, istərsə də Azərbaycan-Türk ozan-aşıq ədəbiyyatının təşəkkül tapmasında və inkişaf etməsində Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin, eyni zamanda böyük Şah Xətainin tarixi xidmətləri əvəzsiz olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

- 1 Cəfərov N. "KitabiDədə Qorqud"da İslama keçid poetikası, Bakı: Elm, 1999, 54 s.
2. İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı, mənşəyi və inkişaf mərhələləri, Bakı, Elm, 2002, s. 310
3. Sağlam F. Dünyada türkçe ve Türk edebiyatları, İzmir, Kitabek yayınları, No 7, 2003, 266 s.
4. Şah İsmayıl Səfəvi (Xətai), Külliyyatı, qəzəllər, qəsidələr, nəsihətnamə, Dəhnamə, qoşmalar, Bakı, Alhoda, 2004, 534 s.
5. Abdulfettah M. Şahin, İzmir1991, 280 s.

ABSTRACT

Ləman Rüstəmovə

The article refers to the poetry and the influence of the objects on ozan-ashig creativity written in the main language of the great Azerbaijani poet Shah Ismail Khatai. It is noted that not only the folk poetry based on oral tradition, but also the classical Divan literature examples written in their mother tongue were also influenced by the identity and the great spiritual mission carried by Shah Khatai.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

ABİD TAHİRLİ

Azərbaycan MEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

UOT: 821.512.161

ABAY DAĞLI PYESLƏRİNİN TƏDQIQINƏ DAİR

Açar sözlər: *Mühacirət, ədəbiyyat, Abay Dağlının pyesləri, Abay Dağlı əsərlərinin tədqiqi, dramaturgiya*

Key words: *Migration, literature, Abay Dagli's plays, study of plays (works) written by Abay Dagli, play (drama)*

Ключевые слова: *Эмиграция, литература, пьесы Абая Даглы, исследование произведений Абая Даглы, драматургия*

Nəşriyyat, təqdimat, auditoriya, xəbərin, yaxud toxunulan mövzunun operativ çatdırılması və digər bu kimi problemlərin təsiridir ki, ümumiyyətlə mühacirət ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan mühacirət irsində pyes janrında yazılmış əsərlər azlıq təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında Abay Dağlı hələlik dram janrında qələmini sınayan yeganə dramaturq kimi təqdim olunur və tanınır (1, s.52 ; 2,s.7).

A.Dağlı ideya-məzmun, mövzu baxımından müxtəlif səpkilərdə pyeslər qələmə almışdır:

Azərbaycan istiqlalının tərənnümü, Vətənə məhəbbət, sovet rejimi və kommunist ideologiyasının, alman faşizminin ifşası, repressiyanın tənqidi (3);

tarixi-milli-mənəvi- əxlaqi dəyərlərə bağlılıq, gənc nəslin keçmişə hörmət, sevgiyə sədaqət, böyüklərə ehtiram, humanizm ruhunda tərbiyəsi (4) ;

Atatürk və Anadolu istiqlal savaşı (5)

Kıbrıs hərəkəti və gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi (6).

A.Dağlı yaradıcılığına- bu mövzuya toxunarkən ilk növbədə onun amal dostu, silahdaşı, mühacir ədəbiyyatşünas, sənətşünas, publisist Mustafa Haqqı Türkəqul yada düşür. O, A.Dağlının ilk pyesi olan “Əsir ruhlar”a “Ön söz”də müəllifin həyat və yaradıcılığının mühüm məqamlarından, əsərlərinin ideya istiqamətindən yığcam, eyni zamanda, kifayət qədər dolğun bəhs etmişdir. M.Türkəqul yazır: “On beş illik xaricdəki ədəbi fəaliyyəti müddətində Mirzə heç bir cərəyan və qruplaşmaya qatılmayıb, türklük və Azərbaycan istiqlalı fikrini şüar etmiş, bütün məsaisini (əməyini- T. A.) bu uğurda sərf etmişdir” (3,s.2). Bu sözlər A.Dağlının bütün yaradıcılığını, o cümlədən dram əsərlərini də dəyərləndirmək baxımından keçərli və əhəmiyyətlidir.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq müstəqilliyinə yenicə qovuşmuş ölkəmizdə A.Dağlının həyatı və irsinin tədqiqi istiqamətində müəyyən işlər görülmüş, bədii əsərləri, o cümlədən pyesləri haqqında icmal xarakterli yazılar KİV-də dərc olunmuşdur. Prof. Vaqif Sultanlının “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı” (1) kitabında dramaturqun “Dədə Qorqud”, “Gənc ata”, “Sakarya qarargahı”, “Sakarya çetəsi”, “Natəvan”, “Füzuli” pyeslərinin mövzusu, ideyası barədə qısaca məlumat verilmişdir. V. Sultanlı mühacirət ədəbiyyatına dair sonralar qələmə aldığı yazılarda da A.Dağlının dram əsərlərinə az da olsa, yer ayırmışdır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru N. Cabbarlı “A.Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı” adlı monoqrafiyasında dramaturqun “Əsir ruhlar” (1957), “Bir Mayıs gecəsi” (1960), “Füzuli” (1961, 1968), “Okullular” (1963), “Sakarya” (1965), “Atatürk” (1966), “Atamızın gəncliyi” (1973), “Ata anıları” (1974), “Albay” (1975), “Dədə Qorqud” (1977) və s. pyeslərini peşəkarlıqla təhlil

süzgəcindən keçirir, dəyərləndirir. Prof.Şamil Vəliyev monoqrafiya haqqında qələmə aldığı “Mühacirət ədəbiyyatına dair yeni tədqiqat” (13) adlı məqaləsində sözügedən monoqrafiya barədə yazır ki, tədqiqatçı-alim N.Cabbarlı Mirzə Abay Dağlının Türkiyə və Azərbaycanda nəşr olunmuş çoxsaylı şeir, pyes, ədəbi-tənqidi məqalələri üzərində ətraflı təhlil işi aparmağı faydalı sayır, ədibin əsərlərini beş əsas istiqamətdə öyrənir:

1. Sənətkar və zaman problemi
2. Anadolu istiqlal savaşının inikası
3. Totalitar sovet rejiminin ifşası
4. Milli-mənəvi dəyərlər problemi
5. Quzey Kıbrıs olaylarının əksi.

Məhz bu yanaşmanın nəticəsində N. Cabbarlı A.Dağlı yaradıcılığı, o cümlədən pyesləri haqqında sanballı elmi- tədqiqat əsəri yazmağa, tədqiqatçının öz ifadəsi desək, “onun mühacirət dövrü yaradıcılığı barədə müəyyən elmi təsəvvür yaratmağa” (2,s.67) nail olmuşdur. A.Dağlı pyeslərini 100 ildən çox yaşı olan Azərbaycan dramaturgiyasının ənənələrindən bəhrələnərək qələmə aldığını yazan Nıkpur Cabbarlı onun əsərlərinin ideya baxımından indiki dövrdə də aktual və əhəmiyyətli olduğunu xüsusi vurğulayır.

A.Dağlı pyeslərinin bu cəhətini-əhəmiyyətini, aktuallığını və həmişəyaşarlılığını prof.Yegənə İsmayılova özünün “Mühacirət ədəbiyyatı: A.Dağlının “Dədə Qorqud” pyesi” adlı məqaləsində dramaturqun “Dədə Qorqud” pyesinin timsalında sərrast ifadə etmişdir: “Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbi düşüncəsinin ulu qaynağı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” təkcə öz yarandığı və yaşadığı çağda deyil, eyni zamanda, müasir dövrümüzdə də milli mədəniyyətimizin, ədəbiyyat və incəsənətimizin ideya bünövrəsi olaraq qalır. Azərbaycan tarixinin bütün milli-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirən bu ulu abidə elə bir enerji mənbəyidir ki, çağdaş milli mənəviyyat və mədəniyyət tariximizi onsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Özündə Azərbaycan – oğuz xalqının birliyi və vəhdəti ideyalarını daşıyan “Kitabi-Dədə Qorqud” XX əsr tarixinin ən dəhşətli çağlarında ziyalılarımızı sınımağa qoymamış, abidədə daşınan milli birlik, vəhdət və bütövlük ideyaları ədəbiyyat və incəsənətimizə nüfuz edərək xalqın mənəviyyatını dağılıb məhv olmaqdan qorumuşdur” (14).

Həm ideya, həm mövzu nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan mühacirləri kimi Türkiyə ictimaiyyəti də bu əsərlərə, onların tamaşalarına maraq göstərmişlər. Pyeslər qardaş ölkə ədəbiyyatşünaslarının da diqqətindən yayınmamış və onlar yeri gəldikcə bu əsərlərdən bəhs etmişlər. Afyon Kocatepe Universitetindən doç.dr. Abdulla Şəngül “Cumhuriyyət teatrosunda Dədə Qorqud” adlı məqaləsində pyesi, müəllifin ideyasını, problemin aktuallığını yüksək qiymətləndirir və Cümhuriyyət dönəmi Türk teatrının toxunduğu mövzular arasında “Dədə Qorqud” hekayələrinin olduğunu qeyd edir, həmin tamaşalarda daha çox “qəhrəmanlıq, cəsarət, fədakarlıq, ənənələrə bağlılıq” kimi ögələr (element, ünsür- T.A.) olduğunu vurğulayır. Tədqiqatçı yazır: “A.Dağlı tərəfindən kaleme alınan Dədə Qorqud isimli oyunda, makam və mevki hırsı, Dədə Qorqud ilə Bayındır Xan’ın vezirləri arasındakı çatışmaya bağlı olaraq verilir. Sevgiyi və kardeşliyi əsas alan bir düşüncenin təmsilçisi konumunda olan Dədə Qorqud, herkese iyilik yapmayı, dürüstlüğü, çalışkanlığı, doğru sözlü olmayı ögütler. Özellikle devleti yönetenlerin bu konuda daha dikkatli ve adaletli olması gerektiğini vurgular. Hiç kimse kendini halktan üstün görmemelidir diyen Dədə Qorqud, “Halktan hanlara kadar herkese danışman”dır” (7, s.38).Tədqiqatçı Dədə Qorqud obrazının başlıca xüsusiyyətlərini qabartmağa, vurğulamağa nail olmuşdur: “Her gittiği yerde ruhları okşayan konuşmalar yapan Dədə Qorqud hakkında Bayındır Xan’ın karısı tarafından söylenen sözler, oyunun da teması niteliğindedir: “O yalnız Dədə Qorqud değil, şanlı atalarımızın bugün yaşayan canlı bir ruhudur” (7, s.39). Ankara Universitetinin əməkdaşı Ebru Kavas “Cumhuriyyət sonrası türk teyatrosunda halk anlatı geleneginden yararlanma” adlı məqaləsində (8) xalq ənənələrindən istifadə olunan bir sıra səhnə əsərlərinin, o cümlədən Abay Mirzə

Dağlının “Dədə Qorqud” pyesinin araşdırılmadığını təəssüflə vurğulayır. Qazi Unuversiteti Sosial Bilimlər İnstitutunun əməkdaşı Nuh Bektaşın “Dədə Qorqud Hikâyeleri’nde Anametsinsel Dönüşümler” adlı araşdırmasında da A.Dağlının Dədə Qorqud haqqındakı pyesi xatırlanır (9). Afyon Kocatepe Unuversitetindən doç.dr. Ayse Ulusoy “Tiyatro eserlerinde oyun kişisi olarak “Atatürk” adlı məqaləsində (10) yazır ki, Atatürk’e bir oyun kişisi olaraq yer verən tiyatro eserleri arasında çeşitli meslekten insanların, Atatürk sevgisiyle, onun hatırasına və emanetlerine duydukları sorumlulukla kaleme aldıkları Atatürk konulu amatör tiyatro eserleri de bir digər gurubu təşkil edir. Sadəcə ögretmek zevkiyle yazdığını söyleyen öğretmen A.Dağlı’nın Atatürk’ün hayatından seçtiği çeşitli kesitlerle oluşturduğu okul piyesleri bu bağlamda zikredilebilir. Yuxarıda adını çəkdiyimiz Afyon Kocatepe Unuversitetindən doç.dr. Abdulla Şəngülün “Türk teatr tarihi” adlı araşdırmasında (11) A.Dağlının bu mövzulara həsr etdiyi “Albay”, “Ata Anıları”, “Atamızın Gençliğı (Savaşlar- Çankaya)”, “Atatürk – Cephelerde ve Çankaya’da”, “Malazgirt’ten Sakarya’ya”, “Sakarya”, “Sakarya’da Yirmiikinci Gün” pyesləri haqqında da geniş söz açır, həmin əsərləri təhlil süzgəcindən keçirir və dəyərləndirir. Abdulla Karataş adlı müəllifin “Milli mücadileyi konu alan pyesler” adlı irihəcmli məqaləsində də (12) A.Dağlı yaradıcılığına, xüsusi ilə onun istiqlal savaşına həsr etdiyi əsərlərə geniş yer verilir.

A.Dağlı irsinə Türkiyədə maraq və münasibətlə bağlı deyilənlər dramaturqun 50-60 il bundan əvvəl toxunduğu problemlərin aktuallığına, müasir həyatla səsleşdiyinə dəlalət edir. Fikrimizcə, Abay Dağlı yaradıcılığı ilə bağlı Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının tədqiqatları gələcəkdə də mühacirət ədəbi fikrinin qarşı ölkədə daha dərinə və əhatəli öyrənilməsi, eləcə də Azərbaycan-Türkiyə ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyə nəşrlərində A.Dağlının həyat və yaradıcılığı, xüsusi ilə pyesləri haqqında yazılanlar, xüsusi ilə “RANA” təxəllüsü barədə Mustafa Haqqı Türkəqulun qeydləri abayşünaslığa meyli, marağı daha da artırmışdır.

A.Dağlı pyeslərinin tədqiqi ilə bağlı deyilənləri yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlmək olar ki,:

- A.Dağlı irsinə maraq göstərilməsi və hər iki ölkədə yazıçının həyat və yaradıcılığının tədqiqi Azərbaycan-Türkiyə ədəbi- mədəni əlaqələrinin, bu sahədə əməkdaşlığın daha da genişlənməsinə layiqli töfhədir;

-Türkiyədə və Azərbaycanda A.Dağlı pyeslərinə dair müxtəlif aspektlərdə və istiqamətlərdə maraqlı və sanballı tədqiqat əsərləri qələmə alınmışdır;

-A.Dağlı pyeslərinin mövzusu, ideyası, aktuallığı, müasir dövr üçün əhəmiyyəti onu deməyə əsas verir ki, dramaturqun irsi bundan sonra da ədəbiyyatşünasların, mühacirətşünasların diqqət mərkəzində olacaqdır;

-bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərə, mülahizələrə görə A.Dağlının bəzi pyesləri diqqətdən kənar qalmışdır. Fikrimizcə, yazıçının irsinin (sənətkarlıq baxımından bugünkü tələblərə cavab verməyə belə) küll halında tədqiqi mühacirət, o cümlədən mühacirət ədəbiyyatı problemlərinin daha dərinə, obyektiv öyrənilməsinə yardım edər;

- A.Dağlı yaradıcılığı ilə Azərbaycan oxucularını və elmi ictimaiyyəti daha yaxından tanış etmək üçün yazıçının əsərlərinin və onun haqqındakı tədqiqat materiallarının nəşri məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Bakı, Şirvanəşr1998, 160 səh, s.52-57.
2. Cabbarlı Nikpur, Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı (monoqrafiya), Bakı, Elm, 2009, 72 səh.
3. Dağlı Abay Mirza, Esir ruhlar. İstanbul, 1957, 122 s.

4. Dağlı Abay, Okullular. İstanbul, 1963, 96 s. 18; Dağlı Abay, Dədə Qorqud, İstanbul, 1977, 64 s; Dağlı Mirzə Abay, Dədə Qorqud (pyes), Bakı, “Şuşa”, 2000.- 80 s; Dağlı Abay. Füzuli. İstanbul, 1968, 93 s.
5. Dağlı Abay, Sakarya, Adapazarı, 1965, 56 s, Dağlı Abay, Atatürk, İstanbul, 1966, 93 s, Dağlı Abay, Sakarya çetesi, Adapazarı, 1969, 29 s, Dağlı Abay, Sakaryada 22-ci gün, İstanbul, 1971, 79 s, Dağlı Abay. Malazgirtten Sakaryaya, İstanbul, 1971, 72 s; Dağlı Abay, Ata anıları, İstanbul, 1974, 72 s.
6. Dağlı Abay, Albay, İstanbul, 1975, 48 s.
7. Abdulla Şəngül, Cumhuriyet teatrosunda Dədə Korkut, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/2 Spring 2008, s.74-79.
8. Ebru Kavas, Cumhuriyet sonrası türk teyatrosunda halk anlatı geleneginden yararlanma, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4 /1-II Winter 2009, s.48-52
9. Nuh Bektaş, Dədə Qorqud Hikâyeleri’nde Anametinsel Dönüşümler, T.C.Gazi Universiteti Sosial Bilimler Enstitüsü Türk halkbilimi anabilim dalı, Dede Korkud hikayelerinde anametinsel dönüşümler yüksek lisans tezi, Hazırlayan Nuh Bektaş, Tez danışmanı doç.dr. Mustafa Sever. Ankara, 2011.
10. Ayse Ulusoy, Tiyatro eserlerinde oyun kişisi olarak “Atatürk”. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, XIII/1 Yaz 2013, s.105-149 .
11. Abdullah Şengül, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4 /1-II Winter 2009, s.24-28
12. Abdulla Karataş, Milli mücadileyi konu alan pyesler. Enver Töre, Dramatik Edebiyat Üzerine Araştırmalar I, Dijital Sanat Yayınları 2009, s.31-34
13. Vəliyev Şamil. Mühacirət ədəbiyyatına dair yeni tədqiqat. “Azərbaycan” qəzeti, 23 fevral 2010.
14. İsmayılova Yeganə, Mühacirət ədəbiyyatı, Abay Dağlının “Dədə Qorqud”pyesi. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri” Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, 27-28 noyabr 2012, s. 196-198.
15. Əliyeva X, Abay Dağlının “Dədə Qorqud” pyesində tarixilik və müasirlik vəhdəti, “Filologiya məsələləri”, 2007, № 4,s. 477-483.
16. Tahirli Abid, Şuşalı, Şuşasız Abay Dağlı, “525-ci qəzet”, 4 iyun 2014.
17. Tahirli Abid, Abay Dağlının “Okullular” pyesi, Azərbaycan MEA-nın “Xəbərlər”i (humanitar elmlər seriyası), 2014, № 2, s.72-76.

ABSTRACT

Abid Tahirli

ABOUT STUDY OF PLAYS WRITTEN BY ABAY DAGLI

Recent times, literature field specialists of Turkey and Azerbaijan, literature critics have shown more interest in the plays of Abay Dagli, who is one of the well known representatives of Azerbaijan migration literature.

The expansion of the Azerbaijani-Turkish literary-cultural relation, the actuality of the plays, the content and reflected issues are the focusing factors.

Content, ideological direction, artistic problems, scinetific-theoretical opinions about actuality of plays of A.Dagli are analyzed, summarized, and assessed by investigators (reserchers) in the article.

Author of the article believes that, comprehensive and profound study of works (oeuvre) of A. Dagli, in general can give a good contribution to the study of migration literary idea and to the development of the Azerbaijani-Turkish literary-cultural relation

РЕЗЮМЕ

Абид Таирли

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ПЬЕС АБАЯ ДАГЛЫ

Пьесам Абая Даглы, одного из известных представителей азербайджанской эмиграционной литературы, турецкие и азербайджанские специалисты, занимающиеся в данной области, а также литературоведы в последнее время уделяют большой интерес. Развитие азербайджано-турецких литературно-культурных связей, актуальность, идейное содержание, затрагиваемые проблемы стали факторами, обусловившими данный интерес.

В статье анализируются, обобщаются, оцениваются научно-теоретические взгляды исследователей о тематике, идейной направленности, творческой проблематике, актуальности драматических произведений А.Даглы. Автор статьи считает, что более обширное и глубокое изучение результатов исследований, связанных с творчеством А.Даглы, станет достойным вкладом в исследование эмиграционной литературной мысли в целом, а также – расширению азербайджано-турецких литературно-культурных связей.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

FƏXRİYYƏ CƏFƏROVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

UOT: 398

XƏSTƏ QASIMIN DİLİNDƏ ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *Xəstə Qasım, atalar sözləri, aşıq, linqvistik təhlil, söz sənəti*

Key words: *Khasta Gasim, proverbs, ashig, linguistik analysis, art of work*

Ключевые слова: *Хесте Гасым, пословица, ашыг, лингвистический анализ, искусства слова*

Cəmiyyətlə bağlı olan dil onunla bərabər inkişaf edir. Dilin qüdrətini o adamlar anlayırlar ki, onlar ana dilimizin incəliklərinə yiyələnirlər. Bu mənada, aşıqlar elin dərdinə, sevincinə şərik olan söz sənətkarları olmaqdan başqa, həm də xalqın dilinə dərinədən bələdliyi ilə diqqəti çəkirlər. Aşıqlar təhsil səviyyəsindən asılı olaraq bilərəkdən, bəzən də bilməyərəkdən bədiilik prinsiplərinin ümumi cəhətlərini qoruyaraq əsərlərində dilin bütün yaruslarına aid faktlardan istifadə edib ana dilimizin daxili gözəlliklərini üzə çıxarırlar. Onların nitqində atalar sözləri və məsəllərin də müəyyən mövqeyi vardır. Məlumdur ki, dilin palemikasını ifadə edən bu gözəl vahidlərin əsasında daha çox frazeologiya dayanır. Dilin frazeoloji fondunun xalq mədəniyyətini, onun tarixi və məişətini, keçmiş zamanların xarakterik cəhətlərini, insani münasibətləri, təbiəti, canlılar aləmini və s. əks etdirən bir xəzinə olması məlumdur. Bu fonda dildəki sözlərin ekspressiv variantları özünü göstərir. Azərbaycanın aşıq və el şairləri sabitliyi ilə seçilən söz və ifadələrə həmişə maraq göstərmiş, təfəkkür mədəniyyətinin məhsulu olan bu dil faktlarından istifadə ilə bədii dili zənginləşdirmişlər. Atalar sözü və məsəllərdən istifadə dərəcəsinə görə söz sənətkarları bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənsələr də, onların, demək olar ki, hamısı bu mənə xəzinəsinə müraciət etmişlər. Ümumxalq dilinin hazır şəkildə təqdim etdiyi atalar sözləri və məsəllər müdriklik qaynağı kimi aşıq və el şairlərinin dilində xüsusi mövqe qazanmışdır. Aşıqlar yaşadığı dövrün sosial-siyasi vəziyyətinə, xalqın yaşam tərzinə, adət-ənənələrinə dərinədən bələd olduqları üçündür ki, atalar sözləri və məsəllər onların müraciət etdiyi hadisə və obrazların xarakterinə, əsərlərinin mövzu və məzmununa uyğun olaraq işlədilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, doğrudan da, aşıqların işlətdiyi atalar sözləri və məsəllər "... hadisələrin mahiyyətinə, obrazların səciyyəsinə münasib və uyğundur. Onların əsərlərində məsəllər hadisələrin mahiyyətinə əksərən uğurla uyğunlaşdırılmışdır. Hətta bəzən adama elə gəlir ki, bu sözləri, ifadələri, cümlələri obrazlar özləri onlara pıçıldamış, öyrətmişdir. Bu ifadələrin, atalar sözlərinin, məsəllərinin diqqətlə seçilib işlədilməsindən doğan təəssüratla bağlıdır" (4, 175). Qüdrətli söz sənətkarlarından olan Xəstə Qasımın dilindən alınmış aşağıdakı örnəyə nəzər salaq:

Bir adam ki loxma ilə dost ola,
 Olar yağış ilə qar aşnalığı (3, 13).

Bu bənddəki ikinci misranın folklor variantı belədir: çörək dostundan əsl dost olmaz. Və ya həmin müəllifin dilindən alınmış digər bir bədii parçaya baxaq:

Xəstə Qasım, düşünməyin bihuşdu,
 Bənadam dediyin vətənsiz quşdu,
 Vəxasız dövlətin axırı puçdu,
 Ye malın, dəhanda dad elə, insan (3, 20).

Göründüyü kimi, burada "yüz fikir bir borcu ödəməz", "bu dünyanın axırı yoxdur" kimi

hikmətli sözlərin anlamı vardır.

Atalar sözləri və məsəllər dərin mənə və hikmətli məzmunu ilə həyatın bir çox sahələrinə aid olur. Onlar müxtəlif emosiyaların ifadəsində yerinə düşən dil vahidləri kimi üslub çalarlarının zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, bədii dildə atalar sözləri və məsəllərin üslub rəngləri müxtəlifliyi və kəmiyyət fərqi ilə seçilən dil vahidləridir. Onlar adi nitq faktları deyil, ifadəliliyin, emosionallığın dərinliyini göstərən vasitələrdir. Bəzən elə faktlarla qarşılaşırıq ki, aşıq və el şairləri öz əsərlərinin formasını atalar sözləri və məsəllərin forma, məzmun və quruluşuna uyğun şəkllə salmışlar. Atalar sözləri və məsəllər, bir tərəfdən də onlardan istifadə edən söz ustalarının dünyagörüşünün səviyyəsini müəyyən edir. “Ağız ədəbiyyatının şeir diliünə nüfuzu və bu təmasın çoxcəhətliliyi Azərbaycan şerinin qüvvətli ənənəsidir və təsadüfi deyil ki, bu ənənə nəhəng sənət ustalarımızın – İ.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, Nəsimi, Xətai, Füzuliu, Vaqif, Sabir kimi şairlərin yaradıcılığında bərqərar olmuşdur. Göstərilən ənənə şeir tarixinin bütün dövrlərində özünü qoruyub saxlamış və bu sahədəki təcrübə get-gedə təkmilləşmişdir. Folklor poetikasının şeir dilinə sirayət etməsi və onu estetik məziyyətlərlə zənginləşdirməsi olduqca mürtəkkəb və maraqlı prosesdir. Onun bütün istiqamətlərdə araşdırılaraq ən ümdə cəhətlərinin şərhli prosesin bir sıra qanunauyğunluqlarına aydınlıq gətirir. Folklorun ifadə üsullarının gözəlliklərindən yaradıcılıqla əxz etmə söz sənətkarının fərdi dəsti-xəttini orijinallığını, estetik mövqeyini qabarıqlığı ilə nümayiş etdirən əhəmiyyətli amildir. Ədəbi-bədii irsimizin inkişaf və zənginləşmə qaynaqlarından olan folklor üslubunun mahiyyəti sabit qalsa da, təsir dairəsi müəyyən təbəddülatlarla müşayiət olunur. Başqa bir tərəfdən də, folklor elementləri bütün söz ustalarının qələmində eyni işlənmə tezliyinə malik deyil. Bu, daha çox fərdi səciyyəli olduğundan hər bir şairin yaradıcılıq üslubunda spesifik cəhətlərlə təzahür edir. Lakin belə bir fakt öz-özlüyündə heç bir şübhə yeri qoymur ki, şeir dilinin xalq təfəkkürünün bədii obrazlarının təbiiliyindən yararlanmasında folklor ünsürlərinin misilsiz rolu vardır” (2, 396-397).

Söz sənətinin digər sahələri kimi, aşıq şeri də xalqımızın təfəkkürü, mənəviyyəti ilə bağlı geniş ümumiləşdirmə gücünə malik olan atalar sözləri və məsəllərlə tamamiülə fərqli bir bədiilik keyfiyyətlərinə malik olur. Azərbaycan bədii dili tarixində elə bir söz ustadı tapmaq çətinidir ki, o, atalar sözləri və məsəllərdən faydalanmasın. Bu baxımdan, aşıqların üzərinə daha məsuliyyətli vəzifələr düşür. Belə ki, aşıqlar həm ümumi söz sənətinə, həm də aşıqlıq sənətinə malik olmaqla böyük ümumiləşdirmə gücünə sahib olan, yüzilliklərin, minilliklərin sınağından çıxmış, daşlaşaraq hazır şəkllə düşmüş atalar sözləri və məsəllərə yeni aspektdən yanaşaraq onların mənə-məzmun keyfiyyətlərini, forma gözəlliklərini bir daha zənginləşdirmişlər. Xəstə Qasımın yaradıcılığında atalar sözləri və məsəllərin formasında cüzi dəyişmələr aparmaqla məzmun keyfiyyətlərinin saxlandığını görürük:

Yaxşı igid yaman etməz adını,

Çünki yaman addan ölüm yaxşıdır (3, 22).

Bu örnəkdə aşıq “İgid ölər, adı qalar” atalar sözlərinə söykənməklə ibrətli fikirlərini ifadə etmişdir. Digər nümunədə Xəstə Qasımın dilində “Şər deyənün yeri cəhənnəmdir”, “Nahaq danışan nahaq dərdə düşər” hikmətli ifadələrinin anlamında işlənən fikirlə qarşılaşırıq:

Böhtan demə, böhtan tutar adamı,

Qul eylər, bazarda satar adamı (3, 24).

Xalqımızın dilində “Nə əkərsən, onu biçərsən”, “zəhmətsiz bar yeməzlər” kimi maraqlı hikmətli fikirlər vardır. Həmin fikirlər xalq deyimindən bir qədər fərqli olaraq, üçüncü şəxsə aid edilməklə Xəstə Qasımın dilində işlənmişdir:

Xəstə Qasım deyir sözün bu başdan,

Pay ummaz qohumdan, yaddan, qardaşdan,

Özün əmək çəksən, su çıxar daşdan,

Əridər dağları yol eylər-eylər (3, 24).

Aşığın dilində “Çağırılmayan yeri dar eləmə, çağırılan yeri ar eləmə” fikrini xatırladan misralara da rast gəlirik:

Təklif olunmamış bir yerə varma,
Nər olmaz meydanda hər bığıburma.
Seyrağib adama sən yaxın durma,
Xain çıxar, onda düz ilqar olmaz (3, 27).

Araşdırmalar göstərir ki, Xəstə Qasımın dilində atalar sözü və el məsəllərindən yaradıcılıqla istifadə etmişdir:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim,
Yalqız daşdan olmaz divar, deyərlər (3, 30).

Bu misralarda “tək əldən səs çıxmaz” aforistik fikri öz əksini tapmışdır. Aşağıdakı örnəkdə isə “zər qədrini zərgər bilər” atalar sözünün izi vardır:

Ovçu olan bəslər alıcı quşu,
Sərraflar tanıyar qiymətli daşı (3, 30).

Atalar sözü və el məsəlləri üzərində uğurlu dil əməliyyatı apararaq aşığılar bir tərəfdən öz dilini zənginləşdirir, digər tərəfdən bu müdrik kəlamların üslubi imkanlarını üzə çıxarırlar. Atalar sözü və el məsəllərə yüksək münasibət aşığıların dilini estetik, emosionallıq, axıcılıq baxımından irəli aparır. Bəzən aşığıların məqsədindən asılı olaraq atalar sözü və el məsəllərinin formasında dəyişmələr təbiidir. Hətta bəzən aşığılar onların semantikasına da əl gəzdirlər. Xalqımızın ana kitabı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində belə bir atalar sözü işlənmişdir: “qarı düşməmə dost olmaz”. Xəstə Qasımın dilində cığalı təcnişlərin birinin cığa hissəsində bu atalar sözü olduğu kimi işlənmişdir:

Həqiqət bəhrində qəvvasam deyən,
Qəvvas isən, gir dəryaya üzhaüz.
Aşıq deyər, üzhaüz,
Sonam, göldə üzhaüz.
Qarı düşməmə dost olmaz,
Yalvarasan üzhaüz.

Bir mərəd ilə ilqarını vur başa,
Namərəd ilə kəs ülfəti üzhaüz (3, 54).

Aşıq yaradıcılığı təsdiq edir ki, aşığıların və el şairlərinin atalar sözləri və məsəllərə ictimai-siyasi və üslub rəngi verməsi digər söz sənətkarları ilə müqayisədə daha qüvvətlidir. Sözsüz ki, aşığıların dili el dilidir və bu dil hikmətli söz və ifadələrlə, müdriklik, ağıl, düşüncə dolu vahidlərlə zəngindir. Lakin bu zənginlik aşığılar üçün azdır, onlar bu zənginlikdən yaradıcılıqla istifadə edir, dilin məna qatlarına yeni keyfiyyət və özəlliklər bəxş edirlər. Aşığılar atalar sözləri və məsəllərdən iki cür istifadə edirlər:

1. Onlar atalar sözləri və məsəllər üzərində xüsusi dil əməliyyatı apararaq onları işlədirlər. Belə məqamlarda məna saxlansa da, sözlərdə dəyişiklik edilməsi faktlarına rast gəlirik. Məsələn, Xəstə Qasımın dilində “Ağılsız adam öyüd götürməz” ifadəsinin üzərində dəyişmə işinin nəticələri aydın görünür:

Vəfalya əmək çəksən, itirməz,
Bədəsil nəsihət, öyüd götürməz.
Qabaq tağı tər şamama bitirməz,
Göy söyüddə heyva olmaz, nar olmaz (3, 27).

2. Aşığılar və el şairləri öz əsərlərində atalar sözləri və məsəlləri olduğu kimi verirlər. Onlar “... xalq dilində olan söz və tərkibləri heç bir dəyişikliyə uğratmadan, olduğu şəkildə alaraq, onları bədii təsvir və ifadə vasitələri kimi işlədir, istədiyi mənanı daha qabarıq ifadə etməyə çalışır. Bu xüsusiyyət ilk baxışda bir qədər asan görünsə də, yenə də şairdən böyük ustalığa tələb edir. Sənətkar bu halda da

xalq ifadələrindən elə şəkildə istifadə etməlidir ki, onun əsəri atalar sözü və məsəllər lüğətinə çevrilməsin, deyilən hər bir söz və söz birləşməsi obyektin öz mahiyyətindən doğsun” (1, 135). Xəstə Qasımın dilində belə faktlara rast gəlirik. Belə ki, “Ot kökü üstündə bitər” ifadəsi aşığın yaradıcılığında cüzi inversiya ilə olduğu kimi işlənmişdir:

Üz vermə nadana, sirr vermə pisə,
Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə,
Ot bitər kök üstə, əslə nə isə,
Yovşan bəsləməklə çəmənzar olmaz (3, 27).

Beləliklə, ümumxalq dilində möhkəm yeri və rolu olan atalar sözləri aşıqların dilinin bəzəyidir. Xalqımız tərbiyə edəndə, nəsihət verəndə, hansısa məqsədlə söz danışanda həmişə atalar sözləri və məsəllər köməyə gəlmişdir. Bəlkədə elə buna görədir ki, atalar sözləri və məsəllər aşıq sənətində də poetik dilin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev C.Səməd Vurğun poetikası. Bakı, Gənclik, 1976.
2. Hüseynov M.A. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008.
3. Xəstə Qasım. 45 şeir. Bakı, Gənclik, 1976.
4. Kazımov Q. Komik bədii vasitələr. Bakı, Yazıçı, 1983.

ABSTRACT

F.CEFEROVA

THE ROLE OF PROVERBS AND SAYINGS IN KHASTA GASIM LANGUAGE

The article deals with the language of mighty word master of Azerbaijani people Khasta Gasim. Proverbs in the language of ashug are involved into scientific analysis from linguistic point of view. Like other branches of word art, the art of ashug also possesses quite different artistic quality with proverbs and sayings possessing broad generalizing power connecting with mentality, morality of our nation. It is difficult to find any master of word in the history of Azerbaijan literary language who do not make use of proverbs and sayings. From this point of view ashugs are more responsible. So, ashugs possessing either general art of word or art of ashug enriched meaning, content qualities, form beauties of proverbs and sayings once more approaching them from new aspect which possess great generalizing power, which were tested along centuries, millenniums. In this sense the language of Khasta Gasim is full of interesting materials.

РЕЗЮМЕ

Ф.Джафарова

РОЛЬ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК НА ЯЗЫКЕ ТВОРЧЕСТВА ХЕСТЕ ГАСЫМА

В статье рассматривается язык творчества видного устада художественного слова азербайджанского народа Хесте Гасыма. Его пословицы и поговорки привлечены к анализу с лингвистической точки зрения. Как и другие сферы искусства слова, и ашугская поэзия в отношении к пословицам и поговоркам, имеющим широкую силу обобщения, составляет совершенно отличительные качества художественности в связи с мышлением и нравственностью нашего народа. Нельзя найти в истории азербайджанского художественного языка такого устада художественного слова, который не воспользовался пословицами и поговорками. В этом смысле на ашугов возлагаются огромные задачи. Так, ашуги, имея и мастерство общего словесного и ашугского искусства, пережили испытания столетий и тысячелетий, в новом аспекте подходили к закаменелым пословицам и поговоркам, значительно обогатили их смыслово-содержательные качества, красоты формы. В этом смысле язык творчества Хесте Гасыма представляет интересный и богатый материал для лингвистического исследования.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

DİLÇİLİK

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.162

MOLLA PƏNAH VAQİF POEZİYASININ LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Molla Pənah Vaqif, poetik dil, linqvistik cəhət, poeziya

Keywords: MollaPanahVagif, poetic language, linguistic aspect, poetry

Ключевые слова: Молла Панах Вагиф, поэтический язык, лингвистический аспект, поэзия

Azərbaycan dilinin lətifliyini qoruyan, bu dildə gözəl əsərlər yazan sənətkarlardan biri də Molla Pənah Vaqifdir. Sözlərimizin anlamlarını dərindən bilən söz sənətkarı olaraq Vaqif dilimizin leksik-qrammatik vahidlərini elə işlətməmişdir ki, sözlərin duzluluğu, şirinliyi bir qədər də çoxalmışdır. Şairin sözləri təsirli və ürəyəyatandır. Bu, şairin ana dilinin zənginliklərinə dərindən bələd olması ilə bağlıdır. Doğrudan da, “sözün gücü danışanın dili bilmək səviyyəsindən, nitq mədəniyyətindən asılıdır” (5, 59). Vaqif sözləri elə seçib işlədir ki, onlar aydınlığı ilə insanı heyrətdə buraxır və xoş hisslər, nikbin əhval yarada bilir.

Vaqifəm, yaradım dosta, düşmənə,
Ta ki cünun oldum, yetişdim sənə.
Sən tək gözəli sevən kimsənə
Dəxi əqlə, bir kəmalə gəlirmi? (7, 44).

Al çarqatdan yaşmaq tutub çənəyə,
Simin yaraşdırıb zər nimtənəyə,
Deyildir bərabər heç kimsənəyə,
Xubların şahıdır şənü şövkətdə.

Bu örnəklərdəki “kimsənə” sözü diqqəti çəkən dil vahidlərindəndir. Belə ki, çağdaş dilimizdə də aktiv mövqeli “kimsə” qeyri-müəyyənlik bildirən, bəzən də məqamına görə inkarlıq mənası ifadə edən “kimsə” əvəzliyi vardır. Vaqifin dilində isə o, ümumxalq leksikasına uyğun olaraq “kimsənə” kimi işlənmişdir.

Vaqifin dilində milli sözlərin kəmiyyət çoxluğu şairin leksikasının keyfiyyətini təyin edən ən tutarlı faktdır. Doğrudur, bütün ədəbi simalar kimi M.P.Vaqifin də dilində alınma sözlər vardır. Lakin onların kəmiyyət fərqi və daha çox “vətəndaşlıq hüququ” qazanmışlarından istifadə şairin dil məziyyətlərini aşıya salmır:

Mən onun dərdinə oldum mübtəla,
Şəmi-xəyalıma o verir ziya,
Xublardan ki mənə gəlsə bir bəla,
İstəməm mən ona dərman eyləyəm (7, 53).

Bu şeir parçasında səkkiz ədəd alınma söz (dərd, mübtəla, şəmi, xəyal, ziya, xub, bəla, dərman) işlənmişdir. Lakin Vaqif bu sözləri elə məqamına salır ki, onların heç biri dildə ağırlıq yaratmır.

Bundan başqa, şeirdəki misralar söz sultanı böyük Füzulini yada salır. “Leyli və Məcnun” poemasında Kəbəyə - “dərddən” xilas olmaq üçün qara daşa yalvarmağa aparılan Məcnun da düşdüyü bələdan ayrı olmaq istəmir, tanrıya üz tutub deyir:

Yarəb, bəlayi-eşqi ilə qıl aşına məni,
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni (3,).

Yuxarıdakı misralarda da Vaqif gözəllərdən gələn bələlara dərman etmək istəmir. Və klassikadan gələn mövzu ənənəsi ilə simvolik bir bağlılıq yaranır.

Bir əndamı nəsrin, dodağı qönçə,
Bir qaməti gülbün yara aşiqəm.
Olsa yüz üzü gül, girməz eynimə,
Mən ancaq bir gülüzara aşiqəm (7, 54).

Burada diqqəti çəkən dil vahidlərindən biri inversiyaya məruz qalmış “eynimə girməz” frazeoloji ifadəsidir. Bu ifadə biri alınma (eyn), digəri milli (girmək) sözdən ibarət maraqlı dil vahididir və xalq arasında işlənmə səviyyəsinin yüksəkliyi ilə seçilir. Vaqifin poeziyası təsdiq edir ki, “... dildə xəlqiliyə nail olmaq alınma sözlərdən imtina etmək deyil. Xəlqilik Vaqif sənətinin ruhunda, mayasında, mənəvi dərinliyindədir” (2, 59).

Sözsüz ki, dilin önəmli vəzifələri vardır. Lakin poetik dil bu baxımdan daha yüksəkdə dayanır. Belə ki, poetik dildə sözün vəzifələri daha da çoxalır. Məlumdur ki, insan düşüncəsindəki hər bir fikri dil reallaşdırır. Poeziya dili xalq dilinin imkanlarına daha çox malik olduğu üçün əsrarəngizliyi ilə seçilir. Bir sənətkar qələmində sözün mənaları nə qədər açılsa da, qurtarmır, başqa bir sənətkar qələmində fərqli mənalar üzə çıxır. Ona görə də sözün bədii-estetik icadlar üçün bünövrə olduğunu mütəxəssislər yüksək qiymətləndirmişlər. Belə icadlar prosesində poetik dilə malik sənətkarlar mühüm rol oynayırlar. “Şair, hər şeydən əvvəl, müstəsna dərəcədə həssas, böyük daxili məzmunu, geniş dünyagörüşə malik insandır, öz mədəni səviyyəsi və təbiətinin istedadlığı etibarilə yüksələn, buna görə də dilin bütün məharət və şairanəlik qüdrətindən istifadə edərək öz hissləri ilə ətrafdakılara sirayət etməyə çalışan insandır” (6, 171). Bu baxımdan, Vaqifin poetik dili əvəzsiz mənəvi sərvətimizdir. Onun şairlik ilhamının yüksəlməsində, söz qüdrətinin üzə çıxmasında sadə söz və ifadələr böyük əhəmiyyətə malikdir. “Vaqif nə qədər şəhər mühitində yazıb-yaratsa da, onun şeirlərində elat həyatından alınmış, kənddən gələn ifadələr daha mühüm yer tutur” (1, 10). Şairin dilində “nəzakət”, “nəzakət satmaq” söz və ifadələri çox işlənir və bunların üslub imkanları genişliyi ilə diqqəti cəlb edir:

Bu diyarda kəlağay, katan yox,
Sınəm buta, müjgan oxun atan yox,
Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç sövdəgar fayda bulmaz bu yerdə (7, 23).

Sona cığasitək sərində teli,
Ağ gül yarpağıtək ayağı, əli,
Cismi dolu, nazik bədəni, beli,
Görməmişəm dilbər bu nəzakətdə (7, 24).

Baxdıqca baxışın şirin, gözün şux,
Bir əcəb cavansan, nəzakətin çox,
Kamalında, camalında eyib yox,
Pərvərdigar vermiş bir hünər sənə (7, 29).

Faktlar göstərir ki, Vaqifin dilində ümumtürk dili vahidləri də müəyyən qədər yer tutur. Yuxarıdakı örnəkdə “bulmaq” feili belə vahidlərdəndir. Bir zaman Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan

bu leksik-qrammatik vahid XX yüzilin ikinci yarısına qədər dilimizdə işlənsə də, sonralar passiv leksikaya keçmişdir. Lakin çağdaş türk dilində həmin söz indi də fəallığını qoruyub saxlayır.

Vaqifin dilində elə sözlər var ki, bəzən ədəbi dil qaydalarına uymur, lakin onlar o qədər yerinə düşür, danışıq dilinin özəllik və gözəlliyini o dərəcədə qoruyur ki, düşünürsən: həmin dil vahidlərini başqası ilə əvəz etmək olmaz:

... Desələr ki, Vaqif, nə oldu sənə,
Rəngi-ruyun dönüb heyvaya genə (7, 23).
Bu gün bir əcayib gözəl sevmişəm,
Beləsi olammaz heç vilayətdə (7, 24).

Bu örnəklərdə “yenə” zaman zərfinin, “ola bilməz” tərkibi feilin danışıq dili variantının işlənməsi dilin sadəliyini artıran faktlardan biri kimi fikirlərin axıcılığında fəal iştirak edir. Vaqif dilinin araşdırmaçılarından biri olan prof.T.Hacıyev daha bir maraqlı faktı diqqətimizə çatdırır. Bu, şairin dilində yer adları ilə bağlı onomastik vahidlərin işlənməsidir. Prof. T.Hacıyev bədii dilə “Azərbaycanın – yaşadığı torpağın toponimikasını daxil” etməkdə Vaqifi yüksək dəyərləndirir və bunun bədii inandırma böyük mahiyyət daşıdığını qeyd edir. Bundan başqa, Vaqif sözünün praktik əhəmiyyəti də çoxdur. O, insanda sevinc və cəsarət hissləri oyadır. Şairin əsərlərindəki fonetik təkrar, düzgün bölgü dilin ritmikliyini təmin edir. Bunun əsas səbəbi sözlərin yerinə düşməsidir. “Söz dinləyicilərə və ya oxuculara o zaman effektiv təsir göstərə bilər ki, o, həqiqi və məcazi mənələrdə dürüst və yerli-yerində işlədilsin” (5, 59).

Biləyi, bazusu, hər bəndi gözəl,
Gərdəndə zülfünün kəməndi gözəl,
Ayna tutdu, durdu bəzəndi, gözəl,
Sallandı, görəsən, nə qiyamətdə (7, 24).

Vaqifin dili üzərində araşdırma şairlik fəaliyyəti haqqında İnbərin aşağıdakı fikirlərinə şübhə oyadır: “Yaradıcılıq prosesində şair döyüşür, istədiyi sözü, təşbehi, qafiyəni tapmaq üçün yorulub haldan düşənə qədər fikirləşir. Sanki söz və ifadələr qələm sahibi ilə pələng kimi gülüşür... fikirlərini kağız üzərinə həmişəlik mismarlayana qədər çox böyük mənəvi qüvvə itirir” (4, 48). Vaqifi oxuduqca oxucuya elə gəlir ki, bu sözlər şairin qəlbində və dilində hazır şəkildə mövcuddur. Onlar o qədər qaydasında düzülüb-qoşulub ki, sanki min illərdir hazır şəkildə qəlibə düşüblər. Şübhəsiz ki, düşünmək insanlığın əlamətlərindən biridir. “İnsanlar həmişə düşünür, ona görə ki, söz yalnız məfhumun varlıq forması deyil, eyni zamanda o, təfəkkür vasitəsidir” (5, 59). Vaqifin dili o qədər rahat və cazibəlidir ki, onun ifadə etdiyi fikirlər sanki şaqraq bir bulaqdan axıb gəlir. Və bu mənəvi bulaq şairin təfəkkür mədəniyyətinin nitq mədəniyyəti ilə vəhdətindən çağlayıb daşır. Bu təfəkkür dərin, təcrübəlidir, ondan qopan düşüncə sözlərə çeviriləndə çətinlik çəkmir, maneəsiz axıb gəlir:

Qaşa vəsmə, gözə sürmə çəkəndə,
Siyah zülfü dal gərdənə tökəndə,
Sallanıban kəklik kimi səkəndə
Oxşarsan yaşılbaş sonaya, Zeynəb! (7, 17).

Sözsüz ki, dil zamanla ayaqlaşan bir ünsiyyət vasitəsidir. Vaqif də öz zamanının və öz xalqının övlədidir. Onun dili zamanının elat dilidir. Özündən əvvəlki əruzun ağır yükü altında qalan dilimizi birdən-birə sadəlik zirvəsinə qaldıran Vaqifin dili ədəbi dil ilə elat dili arasındakı uçurumu örtən bir faktor kimi çox dəyərlidir. Sənət abidəsi yaratmağın əsas kərpici, materialı sözdür. “Vaqifin ustalığı bu material üzərindəki iş üsulundadır. Bir söz müxtəlif semantik mühitə uyğunlaşır və müxtəlif bədii-üslubi mündəricə əldə olunur” (2, 55).

Gözəl sənək belə şuxü şən gərək,
Həmdəmi də həm özünə tən gərək,

Sənə Vaqif kimi dərdbilən gərək,
Layiq görməm hər nadanı mən sənə (7, 28).

Vaqif dilinin ən üzdə olan linqvistik cəhəti şair sözlərinin qüdrəti, dərin mənası və reallıqların mahiyyətini əks etdirməsidir. Ona görə də fikirlərin dərhal çatması, onların məzmunundan doğan estetiklik və ekspressivlik şairin poetikasının əsas linqvistik keyfiyyətidir. Bu keyfiyyətin mənbəyi ümumxalq danışığının dərin məzmunu və ahəngdarlığıdır:

Qorxuram ki, deyim, eşidə əğyar,
İstərəm ki, yazam, göndərəm, ey yar,
Səhər oğrun əsən yel ilə sənə!

Çoxlar sənə iyma ilə baş əyər,
Mumtək ərir, olsa bağı daş əyər,
Tuba görsə, ikram eylər, baş əyər,
Bu gözəl boy ilə, bel ilə sənə! (7, 27).

Örnekələr göstərir ki, Vaqifin dili nikbin, sözləri xoşdur. Ona görə də xoş əhval və həyata inam yaradır. Nəzakəti yüksək dəyərləndirən şairin sözləri məzakətli ünsiyyət materialıdır. Bu anlamda, sözü "əsl həyat dərslisi" hesab edənlər yanılmayıblar. Vaqif dilinin linqvistik özəllikləri bir daha təsdiq edir ki, "söz – sərrast seçilmiş, müdrikliklə dolu, canlı, inandırıcı, kəsərli, obrazlı olduqda böyük tərbiyəvi təsir gücünə malik olur. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginliyi, söz ehtiyatının bolluğu, qrammatik quruluşu, məna və üslubiyyət cəhətdən aydınlığı, bədiiliyi və obrazlılığı, poetikliyi geniş imkanlar yaradır" (5, 61). Və bu mənada, Vaqifin dili zəngin qaynaqlardan biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Şərimizin fəxri / M.P.Vaqif. Əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s. 4-12.
2. Hacıyev T. Vaqif dilinin və sənətinin xalqiliyi / Yazıçı dili və ideya-bədi təhlili, Bakı, Maarif, 1979, s. 47-59.
3. Füzuli, "Seçilmiş əsərləri" Bakı, 2008
4. Инбер В. Вдохновение и мастерство, Москва, 1961.
5. Qasımov A. Söz güclü tərbiyəedici vasitədir / Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, № 4, 2016, s. 59-65.
6. Rəfili M. Ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsinə giriş, Bakı, 1958.
7. Vaqif. M.P. Əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2004.

ABSTRACT

Ganira Asgarova

LINGUISTIC FEATURES OF THE POETRY OF MOLLA PANAH VAGIF.

The article is about the poetic language of Molla Panah Vagif. That is main reason the linguistic features of his poetry were brought to scientific and theoretical analysis. The facts show that Molla Panah Vagif is one of the creators who tried to preserve the tenderness of the Azerbaijani language and wrote wonderful works in this language. Being a genius of the word, who knew the deep meaning of the word, Vagif used lexico-grammatical units of the language so that the colorfulness and juiciness of the words increased even more. The poet's words are very effective and encouraging. This is due to the rich knowledge of the native language. The most obvious linguistic aspect of Vagif's

language is the strength of the poet's words, deep meaning and reflection of the essence of realism. Therefore, the immediate coverage of ideas, aesthetics and expressiveness, stemming from their content, are the main linguistic quality of poet poetics. Vagif's poetry is one of the sources of the Azerbaijani language that is rich in wealth.

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ МОЛЛА ПАНАХ ВАГИФА.

В статье повествуется о поэтическом языке Моллы Панах Вагифа. С этой целью лингвистические особенности его поэзии были привлечены к научно-теоретическому анализу. Факты показывают, что Молла Панах Вагиф - один из творцов, который пытался сохранить нежность азербайджанского языка и написал прекрасные произведения на этом языке. Будучи гением слова, который прекрасно знал глубокий смысл слова, Вагиф использовал лексико-грамматические единицы языка так, что красочность и сочность слов увеличивалась еще больше. Слова поэта очень эффективны и обнадеживают. Это связано с богатым знанием родного языка. Самым наглядным лингвистическим аспектом языка Вагифа является сила слов поэта, глубокий смысл и отражение сущности реализма. Следовательно, непосредственный охват идей, эстетика и выразительность, вытекающие из их содержания, являются основным лингвистическим качеством поэтики поэта. Поэзия Вагифа является одним из источников называющих на богатство азербайджанского языка.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

ELBRUS VƏLİYEV
SƏKİNƏ HÜSEYNOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.162

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDQIQI TARIXI VƏ İLƏ (LA-LƏ) QOŞMASI HAQQINDA

Açar sözlər: *Müasir Azərbaycan dili, sözün struktur hissəsi, tədqiqat tarixi, birləşdirici, sonrakı*

Key words: *Modern Azerbaijani language, Structural part of speech, research history, connective, suffix*

Ключевые слова: *Современный азербайджанский язык, служебная часть речи, история исследования, послеслог, аффикс*

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan vahidlər leksik-qrammatik əlamətlər zəminində bir neçə nitq hissəsinə bölünür. Həmin nitq hissələri də real leksik- semantik mahiyyət, spesifik morfoloji xüsusiyyətlər və sintaktik funksiyalarına görə üç qrupda birləşdirilir: əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələri.

Köməkçi nitq hissələri həm ümumilikdə nitq hissələrinin içərisində, həm də dilin qrammatik sisteminin tamamlanmasında - cilalanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar leksik-qrammatik mənadan məhrum, morfoloji cəhətdən dəyişməyən, müstəqil cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməyən vahidləri əhatə edir. Köməkçi nitq hissələri dildə yardımçı funksiya daşısa da, dilin ifadə imkanlarının və normativliyinin təmin olunmasında onların rolu həddindən artıq böyükdür. Düzdür, dilin morfoloji strukturu əsas nitq hissələri və onlara aid kateqoriyalar vasitəsilə qurulur, ancaq köməkçi nitq hissələri həmin strukturu tamamlayır. Bu nitq hissələri sanki əsas nitq hissələrinə alternativ kimi çıxış edir. "Bütün dillərdə olduğu kimi, türk dillərində də köməkçi nitq hissələri tarixən müstəqil mənalı sözlər olmuş, dilin keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərində öz müstəqilliklərini ya qismən və ya da tamamilə itirərək köməkçi vəzifə kəsb etmişdir" (14,3). Əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid bütün dillərdə qanunauyğun bir proses olub, bu gün də dilimizdə özünü göstərməkdədir. Ancaq bu prosesin gedişi hər bir konkret dil sistemində müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş ayrı-ayrı əsərləri, monoqrafiyaları, ali və orta məktəb dərsliklərini nəzərdən keçirərkən görürük ki, dilimizdə köməkçi nitq hissələrinin həm ümumi bölgüsü, həm də onların hər birinin ayrılıqda daxili təsnifatı, o cümlədən konkret olaraq köməkçi nitq hissələrinə hansı köməkçi sözlər qrupunun daxil olması məsələsi uzun illər dilçiliyimizdə problem olmuş və bu gün də problem olaraq qalmaqdadır. Bu, birinci növbədə, dildaxili proseslərlə əlaqədardır ki, onun da kökündə nitq hissələri arasında keçid prosesləri dayanır. Nitq hissələri arasında keçid - konversiya porsesi dildə daima baş verdiyindən bəzən bir nitq hissəsinə daxil olan söz eyni zamanda başqa nitq hissəsi funksiyasında da çıxış edə bilir. Bu məsələyə qoşma, bağlayıcı və modal sözlərdə daha çox rast gəlinir.

Köməkçi nitq hissələrinin bölgüsünün dəqiq müəyyən olunmasında problem yaradan amillərin içərisində zaman- zaman əsas nitq hissələrinin təsnif olunub, yerdə qalan vahidlərin səthi oxşarlıqlarla bu və ya digər köməkçi nitq hissəsinə aid edilməsi məsələsi də vardır. Belə ki, nitq hissələrini təsnif edərkən əksər tədqiqatçılar əsas nitq hissələrinə daha çox diqqət yetirmişlər, lakin eyni sözləri köməkçi

nitq hissələri haqqında söyləmək mümkün deyildir.

Konkret bir prinsipin - meyarın olmaması da köməkçi nitq hissələrinin dəqiq təsnif edilməsində çətinlik törədən amillərdəndir. Məlumdur ki, əsas nitq hissələrinin təsnif olunmasında istifadə edilən, əsas götürülən 3 prinsipin (leksik-qrammatik, morfoloji və sintaktik) heç biri köməkçi nitq hissələrinin təyin edilməsində özünü doğrultmur.

Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin sərhədlərini müəyyənləşdirmək, ümumiyyətlə, bu nitq hissələrinə hansı söz qruplarının daxil olduğunu aydınlaşdırmaq, eyni zamanda təlim-tədris prosesində çətinlik törədən ayrı-ayrı köməkçi sözlərin konkret olaraq hansı köməkçi nitq hissəsinə mənsubluğunu əsaslandırmaq üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər nəzərə alınmaqla, türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində bu məsələnin qoyuluşu, tədqiqi tarixi ətraflı araşdırılmalıdır.

Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi tarixinə nəzər salmazdan öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyi də türkologiyanın bir hissəsi olduğundan zaman-zaman dilçilərimiz həmin mənbədən istifadə etmiş və indi də etməkdədirlər. Bunu ona görə qeyd edirik ki, müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi məsələsində bir çox problemlərin və mübahisələrin ortaya çıxmasında həmin mənbədən necə gəldi istifadə olunmasının da müəyyən dərəcədə rolu vardır. Yəni bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrini təsnif edərkən praktik dil materiallarından daha çox birbaşa türkoloji dilçiliyin materiallarına müraciət edirlər ki, bu da həmin sahədə bir sıra meyillərin və problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Ona görə də Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi tarixinə toxunarkən eyni zamanda türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr olunmuş əsərlərdə də bu problemin qoyuluşuna nəzər salınmalıdır. Ancaq bizim məqsədimiz konkret olaraq müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifini vermək və bu sahədəki mübahisələrə müəyyən mənada aydınlıq gətirmək olduğundan, Azərbaycan dilçiliyində həmin məsələnin tədqiqi tarixini sistemli şəkildə araşdıracağıq. Türkologiyada isə bu məsələnin əsasən ümumi istiqamətlərinə nəzər alınacaqdır. Bununla da vəsaitdən istifadə edən ali məktəb tələbələri köməkçi nitq hissələri problemi haqqında tam təsəvvürə malik olacaqlar.

Türk dillərində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi tarixi M.Kaşğariyə qədər gedib çıxsada, bu problemin müasir elmi səviyyədə qoyuluşu XVIII əsrin ikinci yarışma təsadüf edir. F.Zeynalov bu dövrdə yaşayıb-yaradan türkoloqlardan P.Holdermanla İ.Qıqanovun adlarını qeyd edərək göstərir ki, hər iki müəllif türk dillərində nitq hissələrinin bölgüsündən danışarkən onları əsas və köməkçi qruplara ayırmış və köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı, zərf və nidaları daxil etmişlər. Eyni zamanda, onlar dildəki bütün köməkçi vasitələri - leksik və qrammatik şəkilçiləri, köməkçi felləri və bir sıra ünsürləri də köməkçi nitq hissələri kimi xarakterizə etmişlər (14, 8-9).

M.Kazım bəy türk dillərində köməkçi nitq hissələrinə qoşma, bağlayıcı və nidaları daxil etmişdir, ancaq qoşmaların və bağlayıcıların tərkibinə nəzər saldıqda görürük ki, müəllif bir sıra şəkilçiləri, ədatları və bəzi modal sözləri də onların tərkibində vermişdir. Müəllif əsas nitq hissələri ilə müqayisədə köməkçi nitq hissələri haqqında nisbətən yığcam məlumat versə də, onun həmin nitq hissələrinə yanaşma tərzini orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. M.Kazım bəy bəzi şəkilçiləri köməkçi nitq hissələrinin tərkibində izah etsə də, özündən əvvəlki müəlliflərdən fərqli olaraq, dildəki köməkçi vasitələri köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirir, türk dillərində ilk dəfə olaraq mürəkkəb quruluşlu bağlayıcılar haqlı olaraq "tərkibi bağlayıcılar" adlandırır (16, 312, 314, 336). İzahdan hiss olunur ki, müəllif köməkçi nitq hissələrinin quruluşu məsələsinə ehtiyatla yanaşdığından mürəkkəb bağlayıcıları həmin şəkildə adlandırmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi tarixinin ilk dövrlərində Azərbaycan dilində olan bütün köməkçi vasitələr: hal, mənsubiyyət, xəbərlilik, inkarlıq kateqoriyaları, felə xas olan müxtəlif kateqoriyaların şəkilçiləri, hətta sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər də qoşma, bağlayıcı

və nidalarla birlikdə köməkçi nitq hissələrinə aid edilmişdir.

1924-cü ildə nəşr olunmuş "Türkcə sərf-nəhv" kitabında ədat və modal sözlər qrupu fərqləndirilməmiş, bağlayıcıların, nidaların və zərflərin içərisində verilmişdir. Bundan başqa, həmin əsərdə lüğəvi mənası olmayan bütün köməkçi vasitələr - leksik, qrammatik şəkilçilər, qoşma və bağlayıcılar, ismin hal, kəmiyyət, xəbərlik kateqoriyaları, felin inkarlıq kateqoriyası şəkilçiləri də daxil olmaqla bütünlüklə ədat adı altında izah edilmişdir. Maraqlıdır ki, həmin kitabda nidalar xüsusi nitq hissəsi kimi qeyd olunmuşdur (13,145-147).

"Türkcə sərf-nəhv" uzun müddət Azərbaycan dilinin morfoloqiyasına və sintaksisinə aid yazılmış yeganə kitab olduğu üçün bu sahə ilə məşğul olan alimlər həmin əsərə istinad etmiş, bu səbəbdən də həmin dövrdə yazılmış dərsliklərin, demək olar ki, hamısında köməkçi nitq hissələrinin bölgüsü eynidir. Buna misal olaraq İ.Həsənov, A.Şərifov "Qramer" (Bakı, 1933); İ.Həsənov "Qramer"(Bakı, 1934); Qrammatika, II hissə (morfoloqiya), (Bakı, 1937); Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyev "Qrammatika" (Bakı, 1938); Ə.Abbasov, D.Quliyev, C.Cəfərov "Azərbaycan dilinin qrammatikası" (Bakı, 1941); Ə.Abbasov "Azərbaycan dilinin sərfi" (I hissə, Bakı, 1950) və s. kitabları göstərmək olar.

Yuxarıda adlan çəkilən əsərlərdə ədat və modal sözlər fərqləndirilməmiş, həmin köməkçi nitq hissələrinə aid olan sözlərin bir qismi qoşma, bağlayıcı və nidaların, başqa bir qismi isə zərflərin içərisində verilmişdir (14,24).

1947-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası tərəfindən nəşr edilən "Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər" adlı əsərdə köməkçi nitq hissələrindən yalnız ikisi - qoşma və bağlayıcı əks olunmuşdur. Həmin kitabda da müəyyən qarışıqlığa yol verilmişdir, belə ki, bəzi ədat və modal sözlər (məgər, indi ki, madam ki, tutaq ki, barı, ehtimal, görünür, deyəsən, bəlkə, sanki, beləliklə, xülasə və s.) bağlayıcıların içərisində təqdim olunmuşdur. Bundan başqa, -ca² şəkilçisi ilə düzələn zərflər (məs.yaxşıca) qoşma kimi verilmişdir (2,142-165).

1951-ci ildə nəşr edilmiş "Azərbaycan dilinin qrammatikası" (morfoloqiya) kitabında köməkçi nitq hissələrindən üçü - qoşma, bağlayıcı və nidalar haqqında məlumat verilir. Burada nidalar xüsusi bir nitq hissəsi kimi qeyd olunur (3, 253). Bu əsərdə də səhvlər görünməkdədir. Belə ki, burada da bağlayıcıların sırasına onunla əlaqəsi olmayan müxtəlif sözlər (məs: xülasə, beləliklə və s.) əlavə edilmiş, bəlkə, ehtimal, güman ki, əlbəttə, qətiyyət, şübhəsiz, yox, xeyr və s. sözlər (modal sözlər, ədatlar) zərflərə aid edilmişdir. Ədat və modal sözlərdən isə söz edilməmişdir.

"Azərbaycan dilinin qrammatikası" kitabından sonra yazılan orta məktəb dərsliklərində köməkçi nitq hissələri kimi qoşma,bağlayıcı və nidalar qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələri qrupuna qoşma, bağlayıcı və nidalardan başqa, ədatları da əlavə etmək cəhdi ilk dəfə olaraq "Сравнительная грамматика азербайджанского и русского языков" (Баку, 1954) əsərində özünü göstərir. Rus dilində olan köməkçi nitq hissələrinin qarşılığını axtaran alimlər həmin əsərdə dilimizdəki köməkçi nitq hissələrinin sırasına qoşma və bağlayıcılardan əlavə, ədatları da daxil etmişlər. Buna baxmayaraq, bu əsərdə də köməkçi nitq hissələri dərindən tədqiq olunmamış, onlar Rus dilindəki köməkçi vasitələrlə tutuşdurulmuşdur. Adıçəkilən əsərdə -ma² inkarlıq şəkilçisi və deyil sözü inkar ədatları kimi göstərilmişdir (15,27).

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində ədatların köməkçi nitq hissəsi kimi verilməsinin tərəfdarları çoxaldı. Dilçi alimlərimizdən S.Cəfərov "Azərbaycan dilinin qrammatikası" (Bakı, 1957) əsərində ilk dəfə olaraq orta məktəb dərsləyinə ədatları da daxil etmişdir (15,27).

Köməkçi nitq hissələrinin tədqiq olunmasında mühüm rol oynayan əsərlərdən biri də Ə.Abdullayevin 1958-ci ildə nəşr olunan "Köməkçi nitq hissələri" adlı kitabıdır. Adıçəkilən mənbədə oxuyuruq: "Azərbaycan dilində elə sözlər var ki, ilk baxışda onların hansı nitq hissəsinə aid olduğunu söyləmək çətinlik törədir. Əldə olan dərsliklərimizdə bu barədə məlumat verilmədiyindən, bunlardan bəzisini yanlış olaraq bağlayıcı, bəzilərini nida, bir qismini əvəzlik və s. adlandırirlar. Əslində isə

bunlar ədatlardır" (1, 4). Müəllif göstərir ki, əvvəllər "ədat" istilahi köməkçi nitq hissələrinin ümumi adı kimi geniş mənada işlənmiş, sonralar isə köməkçi nitq hissələrinin ayrı-ayrı növlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq, bu istilah dar mənada işlənməyə başlanmışdır. Belə ki, bağlayıcı, qoşma və nidaya daxil olmayan sözlər "ədat" adı ilə adlandırılmağa başlanmışdır. "Ədat" istilahi artıq Azərbaycan dilçiliyinə daxil olmuşdur

ilə (-la/-lə) qoşması haqqında

Müasir Azərbaycan dilçiliyində qoşmalarla əlaqədar mübahisəli məsələlərdən biri də *ilə* (-la/lə) qoşmasının işlənməsi ilə bağlıdır.

C.Əfəndiyev *ilə* (-lal-lə) qoşmasının vasitə-ələtlik və bir- gəlik məzmununu ifadə etməsindən danışır və misal olaraq *bıçaq ilə, qələmlə, yoldaşım ilə, Şəfiqə ilə* və s. nümunələri gətirir (2,140).

1951-ci ildə nəşr olunan qrammatikada isə həmin müəllif *ilə* (-lal-lə) qoşmasını həm zərf düzəldən şəkilçi, həm də qoşma kimi xarakterizə edir. Birincilərə misal olaraq *tamamilə, xüsusilə, sevinclə* sözlərini, ikincilərə isə *qələmlə, Şəfiqə ilə, şana ilə, dərə ilə* və s. formaları göstərir (3, 208, 224).

S.Cəfərov Azərbaycan dilinin qoşmalarına həsr etdiyi məqaləsində *ilə* qoşmasının bütün hallarda qoşma kimi işlənməsi qənaətinə gəlir və *sazla, dənizlə, şeirlə, çtğtrlə, günlərlə, həftələrlə* sözlərində *ilə* (-lal-lə) qoşmasının sözdüzəltmədə iştirak etmədiyini qeyd edir (5, 38).

B.Xəlilov da qoşmaların ismin halları ilə işlənməsindən danışarkən *ilə* (-la-Hə)-nin yalnız qoşmalıq funksiyasından söhbət açır (7,297-298).

R.Rüstəmov müasir Azərbaycan dilində zərfliklərdən söhbət açarkən *intizarla, sevinclə, itaətlə, həyəcanla, qürurla, təəccüblə* və s. sözləri zərflik, -lal-lə-ni isə zərf düzəldən şəkilçi hesab edir (12, 209, 254).

A.Aslanov zərflərdən bəhs edərkən -lal-lə formalı yalnız *tezliklə* sözünü göstərir və maraqlıdır ki, həmin sözdə şəkilçi kimi -lal-lə-ni yox, -liklə-ni götürür (4, 241). Ancaq qətiyyətlə demək olar ki, *tezliklə* sözündə -lik⁴ və -lal-lə şəkilçiləri qovuşuq deyil. *Tezliklə* sözündə şəkilçilərin qovuşuq götürülməsinin səbəbi odur ki, müəllif hər bir halda -lal-lə-ni qoşma hesab edir. Bu, onun "Azərbaycan dilinin qrammatikası" kitabında müəllifi olduğu "Köməkçi nitq hissələri" bölməsində də belədir. Həmin hissədə A.Aslanov *Eyvazovla, taxta ilə, Şamo ilə, sevinclə, heyətlə, maraqla* və digər sözlərdə *ilə* (-lal-lə)-m qoşma adlandırır. Maraqlıdır ki, o, *ilə* qoşmasının qrammatik semantikasından bəhs edərkən onun mənələrindən birinin də "iş və hərəkətin tərzini bildirmək" olduğunu vurğulayır: Gilasın fərəhi artır, gözləri *sevinclə* parıldayırdı (M.Cəlal) Dostum Ağabəy əllərini *heyətlə* bir-birinə çırpdı (A.Şaiq) (4,262).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələ Azərbaycan dilinin morfolojiyasına həsr olunmuş bir çox əsərlərdə az və ya çox dərəcədə özünə yer tapıb. Ancaq biz öyrənmişik ki, hərəkətin tərzini bildirmək xüsusiyyəti yalnız fəli bağlama və zərfə məxsusdur ki, bu məsələnin də nə qoşmalara, nə də onların qoşulduqları isimlərə dəxli var.

A.Həsənov müasir Azərbaycan dilində zərfliklərin ifadə vasitələrini müəyyənləşdirərkən *təəccüblə, həyəcanla, sürətlə, bacarıqla, əzmlə, qeyrətlə* və s. formaları isimlərin qoşma ilə işlənmiş formaları hesab edir və onların cümlədə zərflik vəzifəsində çıxış etdiklərini göstərir. Müəllif həmin formaların zərflik vəzifəsində çıxış etmələrini *ilə* (-lal-lə) qoşmalı isimlərin funksiyası adlandırır (1,150-151). Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir sözün vəzifəvi xüsusiyyətini şərtləndirən morfoloji əlamətlər də olmalıdır.

API-nin buraxdığı dərslikdə isə *fərəhlə, zorla, təlaşla, həyəcanla* və digər sözlərdə -la-Hə zərf düzəldən şəkilçi, *ABŞ-la, üzmək arzusu ilə* formalarında isə qoşma kimi götürülür (11,162).

M.Hüseynzadə müasir Azərbaycan dilində düzəltmə zərflərdən danışarkən, onların bir qisminin isimlərin sonuna şəkilçilənmiş -lal-lə qoşmalarının artarılması ilə düzəldiyini qeyd edir. Nümunə olaraq

heyratla, dəhşətlə, sürətlə, təəccüblə, diqqətlə, qəzəblə, aramla, həsədlə, qeyzlə, hərərətlə və s. sözləri göstərir (6, 231-232). Göründüyü kimi, müəllif qoşmaların sözyaratma prosesində iştirak etdiyi qənaətinədir. Ancaq nə türkologiyada, nə də Azərbaycan dilçiliyində *isim + qoşma = zərf* tipli morfoloji sözyaradıcılığı tipinə rast gəlmirik.

F.Zeynalov 1964-cü ildə nəşr olunan məqaləsində və 1971-ci ildə çap etdirdiyi kitabında A.Həsənova əsaslanaraq, *-la/lə*-nin bütün hallarda qoşma olması qənaətinə gəlir, ancaq *təəccüblə, bacarıqla, həyəcanla, sürətlə* isimlərinin cümlədə zərflilik vəzifəsində çıxış etdiyini qeyd edir (14, 87).

İlə (-la/lə) qoşmasının müasir Azərbaycan dilində problemli vəziyyəti A.Əbilovun diqqətini xüsusilə cəlb etmiş, o, bu məsələyə ayrıca məqalə həsr edərək, sözügedən məsələ haqqında Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatındakı fikirləri müəyyən mənada saf-çürük etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, "*-La/lə* qoşmasının Azərbaycan dilində sözlərə bitişik və ya ayrı yazılması, eləcə də qoşulduğu sözün mənaca konkret və ya mücərrədliliyi həmin sözlərin düzəltmə söz (zərf) hesab edilməsi üçün əsas ola bilməz". (Əbilov A. *La, lə* qoşmasının söz düzəltməyə münasibətinə dair. ADU-nun "Elmi əsərləri" (dil və ədəbiyyat seriyası), 1975, №3, s.47-50).

Ə.Şükürov müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla düzələn zərflərdən söhbət açarkən *-la/-lə* şəkilçisi vasitəsilə düzələn zərfləri birinci sırada qeyd edir. Tədqiqatçı *-la/-lə* şəkilçisinin *ilə* qoşmasından törəndiyini və mücərrəd mənalı sadə və düzəltmə isimlərə qoşulduğunu vurğulayır və həmin zərflərə misal olaraq *güclə, təəssüflə, həvəslə, həsrətlə, həyəcanla, vüqarla, sükutla, dəhşətlə, qeyzlə* və s. formaları göstərir (10, 396-397).

İzahdan hiss olunur ki, o, *ilə* qoşmasının şəkilçiləşmiş variantı olan *-la/-lə* formaları ilə, *ilə* qoşmasından təcrid olunmuş *-la/-lə*-ni fərqləndirir. Biz isə elə düşünürük ki, məsələ heç də yuxarıda deyilən kimi deyil. Yəni *sevinclə, həvəslə, qürurla* və s. sözlərlə işlənən *-la/-lə* ilə, *atamla, kitabla, yolla, cığırda* və digər sözlərdə işlənən *-la/-lə* arasında mənşəcə heç bir fərq yoxdur; belə ki, onların hər ikisi tarixən *ilə* qoşmasından təcrid olunmuşdur.

H.Quliyev isə *ilə* qoşmasının cümlədə yaratdığı mənadan danışarkən onun "iş və hərəkətin tərzini bildirdiyini" də göstərir və *səylə, qeyrətlə, ahənglə, gözəlliklə* sözlərini nümunə gətirir (10,413).

Q.Kazımov "Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)" kitabında tamamlıqların ifadə vasitələrindən danışarkən yazır: "*İlə* qoşması bir sistem şəklində (istisnalarla) konkret mənalı isimlərlə vasitəli tamamlıq (*balta ilə* doğradım, *qələmlə* yazdım, *bıçaqla* kəsdim), mücərrəd isimlərlə tərz zərfliliyi (*məhəbbətlə dedim, cəsarətlə* danışdım, *ustalıqla* soruşdum) vəzifəsində işlənir" (9,129).

Yuxarıdakı izahdan belə anlaşılır ki, *-lal-lə*-nin qoşma və ya zərf düzəldən şəkilçi kimi çıxış edə bilməsi onun işləndiyi sözün konkret və ya mücərrədliliyindən asılıdır. Düzdür, burada *-lal-lə*-nin qoşulduğu sözlərin semantikasının da rolu inkaredilməzdir. Ancaq bu məsələ ətraflı izah olunmalıdır.

Son dövrlərdə müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyasına aid yazılmış əsərlərdə də bu məsələ ilə bağlı fikir müxtəlifliyi hökm sürməkdədir. Belə ki, Y.Seyidov *tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə* və s. sözləri ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid vahidlərin *ilə* qoşması ilə işlənməsi hesab etdiyi halda, Q.Kazımov isə *-lal-lə*-ni *mehribanlıqla, təəccüblə, ahənglə, həyəcanla, güclə, diqqətlə, sevinclə, həsədlə* və digər formalarda leksik şəkilçi, *qələmlə, traktorla, bıçaqla, tramvayla, Həsənlə* və s. konkret isimlərlə işləndikdə isə qoşma hesab edir (3,317).

Həm türk dillərinə aid materialları, həm də Azərbaycan dilçiliyi nümunələrini nəzərdən keçirdikdən sonra milli dilçiliyimizdə, eləcə də digər türk dillərində *ilə (-lal- lə)* qoşmasının işlənməsi haqqındakı fikirləri 3 qrupda birləşdirmək olar:

Birinci fikir ondan ibarətdir ki, həm konkret, həm də mücərrəd isimlərlə işlənən *-la/-lə* qoşmadır və o, yeni söz yaratmır.

İkinci fikir isə ondan ibarətdir ki, *ilə* qoşmasının şəkilçiləşmiş forması olan *-lal-lə* mücərrəd isimlərə qoşularkən leksik şəkilçi kimi çıxış edir və isimdən zərf yaradır (*güc+lə=güclə*,

həvəs+lə=həvəslə və s.), konkret mənalı isimlərə qoşulduqda isə qoşulduğu isimlə birlikdə birgəlik, vasitə məzmunu bildirir. Məs.: *kitabla, əlimlə, yolla, çıxırla, bıçaqla* və s.

Azərbaycan dilində *ilə (-lal-lə)* qoşmasının işlənməsi ilə bağlı üçüncü fikir isə *sürətlə, güclə, qürurla, vüqarla, qeyzlə* və s. sözlərlə işlənən *-lal-lə*-nin *kitabla, çıxırla, atamla, daşla* və digər fermalardakı *-lal-lə*-yə omonim şəkilçi hesab edilməsi ilə bağlıdır. Yəni bir qrup tədqiqatçı hesab edir ki, mücərrəd isimlərə qoşulan *-lal-lə, ilə* qoşmasının şəkilçiləşmiş variantı deyil, həmin şəkilçi *ilə* qoşmasından təcrid olunmamışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz hər üç fikirdə müəyyən mənada həqiqət vardır, ancaq onların hər biri sözügedən məsələnin müəyyən bir tərəfini əks etdirir.

İlə (-lal-lə) qoşmasının müasir Azərbaycan dilində işlənməsi haqqında bizim qənaətimiz belədir ki, həm konkret mənalı isimlərə qoşulan *-lal-lə*, həm də mücərrəd isimlərə qoşulan *-lal-lə* eyni mənşəlidir. Ancaq mücərrəd isimlərə qoşulan *-lal-lə*-ni qoşulduğu sözlərin mücərrədliyi artıq leksik şəkilçiyə çevirmişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, *ilə* qoşmasının ilkin semantikasmda "birgəlik", "alətlik", "vasitəlik" dayandığından, o, mücərrəd isimlərə qoşularkən həmin məzmunu ifadə edə bilməmiş və tərz yaratmışdır. Doğrudan da, mücərrəd isimlər vasitə obyektinə ola bilmir. Məhz ona görə də *sevinc, məhəbbət, qürur, həyəcan, sürət, qeyz, hörmət, nifrət, rəğbət* və s. bu tipli mücərrəd isimlərə qoşulan *ilə (-lal-lə)* qoşması birgəlik, vasitə obyektinə ifadə edə bilmədiyindən tərz məzmunu yaratmış və zaman keçdikcə qoşmalıqdan sözdüzəldici şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirmiş və müasir Azərbaycan dilində artıq leksik şəkilçi kimi çıxış edir.

Müasir Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarını özündə əks etdirən bədii, elmi və publisistik əsərlərin dili də göstərir ki, artıq dilimizdə *ilə* qoşması şəkilçiləşmək üzrədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), IV hissə, Bakı, 2007.
2. Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. Azərbaycan EA nəşriyyatı, Bakı, 1947.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1951.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1960.
5. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1956, № 4.
6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), III hissə. Bakı, 1983.
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, II hissə. Bakı, 2003.
8. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), Bakı, 2010.
9. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), Bakı, 2004.
10. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. Bakı, 1980.
11. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, API nəşriyyatı. Bakı, 1961.
12. Rüstəmov R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, 1996.
13. Türkçə sərf-nəhv. Bakı, 1924.
14. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı, 1971.
15. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə. Bakı, 2008.
16. Казем-Бек М.А. Общая грамматика турецкотатарского языка, Казан, 1846.

ABSTRACT

**Elbrus Veliyev
Sekine Husenova**

RESEARCHING HISTORY OF THE STRUCTURAL PARTS OF SPEECH AND ABOUT THE CONNECTIVE ILƏ (LA- LƏ)

There has been given general analyzing of the Structural parts of speech and also has been shown researching history of them in the article.

As well as, there has been analyzed the using peculiarities and place of the Connective ilə (la-lə). There has been analyzed to accept it as a connective or as a suffix.

РЕЗЮМЕ

**Елбрус Велиев
Сакина Гусейнова**

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ СЛУЖЕБНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ И О ПОСЛЕСЛОГЕ (ILƏ, LA, LƏ)

В статье даны сведения о служебных частях речи, а также обширно говорится об исследовании истории служебных частях речи. Наряду с исследованием истории служебных частей речи разработана употребление послеслога (la, lə) и с какого аспекта они выступают условно или как послеслог.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə
çara tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

QALIBƏ HACIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 81

GÜNEY AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİNİN TƏDQIQI TARIXİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Güney Azərbaycan, dialekt, dialektoloji tədqiqatlar türk dilləri***Key words:** *South Azerbaijan, dialect, the dialects research, linguistics, Turkic languages***Ключевые слова:** *Южный Азербайджан, говоры, диалектологические исследование, языкознанию, тюркских языков*

Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi tarixinin başlanğıcı XX əsrin 30-40-cı illərinə təsadüf edir ki, bu tədqiqatların ilk müəllifləri Alman alimi G.Deorfer, Rus tədqiqatçısı V.F.Minorski və İranlı tədqiqatçı M.Müqəddimin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ə. Cəfəroğlu ilə birlikdə çalışan G. Dörfer Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi ilə adını tarixə yazmış oldu. Güney Azərbaycanda türk dilinin qədim etnolinqvistik xüsusiyyətlərini günümüzədək yaşadan xalac türkçəsini müstəqil bir dil kimi tədqiq edən G.Dörfer Güney Azərbaycanda yaşayan qədim türk boyları xalac, sunqurlar və onların dili haqqında məlumatı beynəlxalq müstəvidə tanıdan ilk tədqiqatçı olmuşdur¹⁻². G. Dörferlə yanaşı, M.Müqəddim İranın Vəsf, Astiyan və Təfriş şivələri ilə yanaşı, xalac türkcəsini də tədqiq edərək bu sahədə olan tədqiqatlarını 1939-cu ildə Tehranda çıxan “İran Kude” jurnalında çap etdirmişdir.

Daha sonra rus tədqiqatçısı V.F.Minorski xalacın dili üzərində apardığı tədqiqatları 1940-cı ildə “Bulletin of the School of Oriental Studies” jurnalında “The Turkish Dialect of the Khalaj” adı ilə Londonda nəşr etdirir. V.F.Minorski və M.Müqəddimin tədqiqatlarından sonra alman alimi G. Dörfer 1968-ci ildən Güney Azərbaycanda yaşayan qədim türk boyları sunqurlar və xalacın dilinin tədqiqinə başlayır və bu tədqiqatlarını 1971-ci ildə “Khalaj Materials” adı ilə İngilis dilində Amerikanın İndiana Universitetində Ural-Altay İnstitutunda kitab şəklində nəşr etdirir. M.Müqəddimin xalac türkcəsi haqqında fars dilində yazdığı kitabın bir hissəsini əlyazma şəklində kitaba daxil edən G.Dörfer kitabın nəşrindən sonra da Güney Azərbaycan dialektləri üzrə tədqiqatlarını davam etdirərək xalac türkcəsi haqqında alman, ingilis və türk dillərində silsilə məqalələr nəşr etdirir (3, s. 70).

Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqinə həsr olunmuş mükəmməl tədqiqatlardan biri də doktor Cavad Heyətin fars dilində yazdığı “Seyre dər tarixə zəbane ləhcəhaye Torki” (Tehran 1380) əsəridir. 2008-ci ildə Mürsel Öztürk tərəfindən türk dilinə tərcümə edilən (“Türk dilinin və lehçələrinin tarixi seyri”) bu əsər 2011-ci ildə Azərbaycanda “Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi” adı ilə 2 cildə nəşr olunmuşdur. Əsər Güney Azərbaycanda mövcud türk dilinin dialekt qatının, eyni zamanda tarixi etnik xüsusiyyətlərinin ümumtürkoloji müstəvidə tədqiqi üçün əhəmiyyətli mənbələrdəndir. Güney Azərbaycanda mövcud canlı dil faktları və tarixi türkoloji mənbələr əsasında ən qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər Güney Azərbaycanda öz tarixi etnik adını və dilini bu günə qədər yaşadan türk boylarının dil xüsusiyyətləri tədqiq olunan bu əsərdə eyni zamanda, türk xalqlarının qədim dil abidələri Orxon Yenisey kitabələri, M.Kaşqarının “Divanü lüğət-it türk”, “Qutadqu bilik”, “Dastani Əhməd Harami” və çağdaş türk dilləri də tədqiqata cəlb edilmişdir. XIX əsrdən başlayaraq türk dillərinin tədqiqi ilə məşğul olan V.Radlov, N.A.Baskakov, F.Zeynalov, R.R.Arat kimi bir çox türkoloqların tədqiqatlarına istinad edən C. Heyət müasir türk dillərinin qrammatik quruluşu əsasında Güney Azərbaycan dialekt və şivələrini tarixi etnik və coğrafi xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmişdir: 1. Tehran-

Qəzvin-Zəncan – Miyana-Təbriz; 2.Təbriz-Mərənd-Culfa; 3. Təbriz-Mərənd- Xoy- Maku-Bazərqan; 4.Təbriz-Sərab-Ərdəbil-Astara; 5.Tehran-Qəzvin-Takkistan-Həmədan; 6.Tehran-Savə-Qərqabad-Rəvan-Qəzvin-Buyin -Avəc (3, s. 20).

Tarixi etnik geneoloji kök birliyi əsasında müasir türk dillərini vahid bir qrupda təqdim edən C. Heyət İranda (Güney Azərbaycan-Q.H) yaşayan, müasir Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak etmiş xalac, qaşqay kimi türk boyları ilə yanaşı, digər türk dillərinin də dialektlərini fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən tarixi dil faktları əsasında geniş tədqiqata cəlb etmişdir. G.Dörferin tədqiqatları ilə yaxından tanış olan doktor C. Heyət “Sunqur türkləri” adlı məqaləsində ilk dəfə sunqur türkcəsinin fonemlər sistemini və qrammatik xüsusiyyətlərini müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə etmişdir. C. Heyətin Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi üçün maraqlı əsərlərindən biri də türk və fars dillərinin müqayisəsinə həsr olunmuş “Mukayiset-ül lüğateyn”dir. Çağdaş Azərbaycan türkcəsi ilə fars dilinin leksik vahidlərinin müqayisəsinə lüğət şəklinə tərtib edilən müəllif bu əsərdə türk və fars dillərinin bir birinə qarşılıqlı təsirini linqvistik parametrlər əsasında müqayisə etmiş, fars dilində olduğu kimi işlənən və fars dilində qarşılığı olmayan 1700 türkcə kəlməni də ayrıca göstərmişdir. Bu əsər Mürsel Öztürk tərəfindən türk dilinə tərcümə edilərək 2003-cü ildə Ankarada “İki dilin qarşılaşdırılması” adı ilə nəşr olunmuşdur.

1979-cu ildən nəşrinə başladığı “Varlıq” jurnalı C. Heyətin rəhbərliyi ilə dil və dilçilik tədqiqatlarının mərkəzinə çevirilmişdi. Daha çox ədəbi dil problemini gündəmə gətirən “Varlıq” jurnalının səhifələrində Güney Azərbaycan ziyalıların dillə bağlı müxtəlif yazıları ilə bərabər, Güney Azərbaycanda mövcud dialektlər haqqında da müxtəlif yazılara yer verilməmişdir. “Varlıq” jurnalının vasitəsilə Güney Azərbaycanda Azərbaycan-türk dilinin sosial durumuna diqqəti yönəldən C. Heyət bu mətbu orqanı vasitəsilə Güney Azərbaycanda mövcud dialektlərin tədqiqi üçün zəmin yaratmış oldu. Jurnalın səhifələrində Güney Azərbaycanda Azərbaycan türkcəsinin varlığının qorunması üçün çox ciddi mübarizə aparan C. Heyət özünün “İran və zəban-e qovmi”, “Azərbaycanın türkləşməsi və azəri türkcəsinin təşəkkülü” kimi məqalələri ilə yanaşı, jurnalda A. Ağçaylının “Başbələli dilimiz”, M.Fərzanənin “Ana dilimiz və milli varlığımız uğrunda mübarizələr dəftərindən”, M.Yaşarın “Danışq dili –yazı dili”, M.R.Heyətin “Şairlərimiz bizi və dilimizi necə adlandırır”, “Alınma kəlmələr və təkliflərimiz”, M.Məmmədovun “Azərbaycan şivələrində qədim mənsubiyyət və şəxs formaları”, Ə.Tahirzadənin “Varlıq toplusu və ana dili” kimi məqalələri Güney Azərbaycanda dil tədqiqatlarının nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərirdi. Son dövrlərdə Güney Azərbaycan üzrə aparılan ən ciddi dialektoloji tədqiqatlardan biri M.Məmmədlinin “Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti” əsəridir. Müəllif əsərdə Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqinə həsr olunmuş tədqiqatlardan söz açaraq Güney Azərbaycan dialekt və şivələrini tədqiq edən K.Foy, V.Montel (“İran Azərbaycanının türk dialekti haqqında”), G.Dörfer (“Azərbaycan türkcəsi”), S.Şapşal (“İranda Azərbaycan türkləri”) kimi bir çox xarici tədqiqatçıların əsərləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyində H.Mirzəzadə, M.Şirəliyev, N.Hacıyeva, R.Rüstəmov, H.Zərinəzadə, M.İslamov, T.Hacıyev, Q.Paşayev, və E.Əzizov kimi Azərbaycan alimlərinin də Təbriz dialekti ilə bağlı tədqiqatlarından bəhs etmişdir. Müəllif Təbriz dialektinə aid mənbələr sırasında V. Hauzenrolder ilə M.Lütfinin 1965-ci ildə Amerikada nəşr olunmuş “Basic course in Azerbaijani” əsərindən də söz açmış, ümumiyyətlə Güney Azərbaycan dialektlərinin öyrənilməsində mühüm rol oynayan bir çox digər mənbələr haqqında da ətraflı məlumat vermişdir. Yeri gəldikcə M.A.Əmirpurun “Der Azerbaidshanische dialect von Schapur”, fransız alimi V.Montelin “İran Azərbaycanın türk dialekti” və H.Haneda ilə Əli Gəncəlinin 1979-cu ildə Tokioda nəşr olunmuş “Tabrizi vocabularyan Azeri turkish dialect in Iran” kimi əsərlərinə istinad edən müəllif canlı dil faktları əsasında Təbriz dialektini fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən tədqiq edərək Güney Azərbaycan üzrə ilk böyük dialektoloji tədqiqatlardan birinə imza atmışdır (5, s. 11-19).

Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dilinin tarixi dialekt qatının öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbələrdən biri də Həsən Umudoğlu tərəfindən tərcümə edilərək nəşr olunmuş Şeyx Salman Əfəndi Özbək Əllahinin “Fərəhəngə çığatayi farsı” əsəridir. Əsər qədim çığatay türkcəsinin söz varlığını əks etdirən maraqlı mənbələrdən biri kimi, müasir Azərbaycan dilinin tarixi lüğət tərkibinin öyrənilməsi baxımından, eyni zamanda Azərbaycan dialektlərinin ümumtürkoloji müstəvidə tarixi müqayisəli tədqiqi üçün böyük əhəmiyyətə malik qaynaqlardandır. Son illər Güney Azərbaycan üzrə dialektoloji tədqiqatların sayının artması bu bölgədə mövcud dialekt xüsusiyyətlərinin Azərbaycan dilçiliyi üçün nə qədər böyük tarixi əhəmiyyətə malik olduğunu təsdiq edir. Bu baxımdan son bir neçə ildə Güney Azərbaycan dialektlərini müxtəlif istiqamətdə tədqiq edən dissertasiyaların yazılmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Belə tədqiqatlardan biri Hüseyn Xoşbatınınin “Güney Azərbaycan danışıq dilində arqolar” adlı tədqiqat işidir. Güney Azərbaycanda danışıq dilində işlənən arqo leksikasını əsas tədqiqat obyektinə çevirən H.M.Xoşbatını Güney Azərbaycanda ikidillilik şəraitində arqo sözlərin yaranma səbəblərini, bu əraziyə məxsus arqo leksikasının kommunikativ funksiyasını ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir ki, bu da ümumilikdə Azərbaycan dialekt leksikasının öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.⁶

Güney Azərbaycan dialekt leksikasının tarixi etnik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malik tədqiqatlardan biri də Siyamək Hüsənzadə Miyandoabın “Azərbaycan dili əfşar şivəsinin lüğət tərkibi” adlı namizədlik dissertasiyasıdır. Dissertasiyada dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan əfşarlar haqqında ətraflı məlumat verən müəllif, əsasən Güney Azərbaycanda mövcud Azərbaycan-türk dilinin əfşar şivəsinin lüğət tərkibini Türkiyə, Kipr və başqa ölkələrdə yaşayan əfşarların dili ilə müqayisə edərək, bu leksik vahidləri məna və mənşəyinə görə həm leksik-semantik, həm də etimoloji cəhətdən tədqiq etmişdir. Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdən birisi də Gülcihan Pehlivanın “Hemedan bölgəsi Bahar ağzı üzərinə” adlı tədqiqat işidir.⁸ Tədqiqatın əsas obyektinə Həmədan bölgəsinin şivələrinin fonetik xüsusiyyətləridir.

Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqinə həsr olunmuş tədqiqat işlərindən biri də, Ə.Xəlilzadənin “İran Azərbaycanı dialektlərində ahəng qanunu” adlı namizədlik dissertasiyasıdır.⁹ İranın müxtəlif əyalətlərində yaşayan Azərbaycan türklərinin dialektlərini fonetik cəhətdən tədqiqatə cəlb edən müəllif Azərbaycan-türk dilinin dialektlərini iki qrupda (şimal və cənub) təsnif etmişdir. M.A.Məmmədov və C.Heyətin təsnifatı əsasında şimal dialektlərini Azərbaycan Respublikasına aid edən Ə.Xəlilzadə cənub dialektlərini isə İran Azərbaycanına (GüneyAzərbaycana – Q.H.) aid etmişdir (9, s.12).

Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi üçün maraqlı mənbələrdən biri də X.Abdullayevanın “Cənubi Azərbaycan şeirinin dili” tədqiqat işidir. Güney Azərbaycanda ədəbi dilin lüğət tərkibinin tarixi inkişaf mərhələlərini 20-40, 50-70 və son olaraq 80-ci illər üzrə dövrləşdirən müəllif dil faktlarının diferensiasiyasını türk mənşəli sözlərin daxilində həm cənub, həm də şimal dil mühiti üçün ortaq olan, eyni zamanda sırf dialekt xarakteri daşıyan və şimal dil mühitinin dialektlərində qərarlaşan arxaikləşmiş qədim türk leksik qatını cənub şairlərinin dili üçün xarakterik olan dil nümunələri əsasında qruplaşdırmışdır (10, s.24-25. Tədqiqatda Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərinin dili əsasən leksik baxımdan tədqiq obyektinə olsa da, bilavasitə Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası ilə bağlı məsələləri də əhatə edir. Güney Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində mövcud dialektlərin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş tədqiqatlardan biri də B.Rəsuloğlunun “Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri”¹¹ məqaləsidir. Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi üçün istiqamətverici xarakterə malik bu tədqiqat işi Güney Azərbaycan dialektlərində mövcud fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərin yörəsəl olaraq şərh və dil faktlarının dialektoloji təhlili ilə diqqəti cəlb edir. Məqalədə Güney Azərbaycanda müəyyən qədər fərqli şivələrdə danışan türk boylarının danışıqında üç əsas amili – coğrafi, fonetik və qrammatik cəhətləri nəzərə alan B. Rəsuloğlu tədqiqat apardığı sahələri

əsasən Güney Azərbaycanda danışılan türk dilinin -- Təbriz, Qaradağ, Yamçı, Uyğur, Marağa, Ərdəbil, Zəncan, Həmədan və Xalac kimi 9 dialektini göstərmiş, Güney Azərbaycanda milli dildə təhsilin olmaması və burada yaşayan 40 milyonluq millətin vahid ədəbi dildən istifadə edə bilməməsi səbəbindən burada yaşayan Azərbaycan türklərinin dilinə təsir edən ekstralingvistik amillərin qaçılmaz olduğunu qeyd edərək buradakı ləhcələr arasındakı fərqə əsasən təsnifat aparmışdır (11, s.7).

Göstərilən bu elmi tədqiqat əsərləri ilə yanaşı, Güney Azərbaycan şivələrinin öyrənilməsində ən mühüm qaynaqlar sırasına ilk növbədə burada yaşayan xalqın dilində və yaddaşında günümüzədək yaşayan folklor nümunələri və burada yaşayan ziyalıların müxtəlif janrlarda və üslublarda yazmış olduğu ədəbi, tarixi əsərlərlə yanaşı, həm də Fars dilində olan bir çox tarixi qaynaqları da daxil etmək lazımdır.

2000-ci ildə A.İrşadiferin “Fərhəng-e Vâjəgan-e Torki der Zəban ve Edebiyat-e Farsi” (“Fars dili və ədəbiyyatında türkcə sözlər lüğəti”) əsəri və onun ardınca nəşr olunmuş İ.Hâdi'nin “Fərhəng-e Etimolojiy-e Torkiy-e Novin” (“Yeni türkcənin etimoloji lüğəti”) kitablarında qüsurlu cəhətlərin olmasına baxmayaraq, İranda mövcud türk dilinin etimologiyasına həsr olunmuş maraqlı əsərlərdir. Bu məsələyə həsr olunmuş digər qaynaqlardan birisi də M. S. Nâibinin “Vâjəgân-e Zəban-e Torki Der Farsi” (“Farsçada türkcə kəlimələr”) adlı kitabıdır.

M.T.Zehtabının fars dilində nəşr olunmuş “İran türkcəsinin sərfi”, “İnci Dilim - ədəbi Azərbaycan dilinin qaydaları”, M.Ə.Fərzanənin “Məbani-ye Dəstûr-e zəbân-e Azərbaycani”, İ.Hadinin “Torke Honer Est” (Türkcə Hünərdir), İ.Təftəfin “Ana Dil ve Türk Dili” (İ. Refref), M.Durdi Gazinin “Xodâmuz-e Torkeməni (Öz-özünə türkməncə öyrənmə kitabı), M.Mərdaninin “Zəbân-e Torki-ye Gaşgâi və Şive-ye Negâreş-e An” (Qaşqay türkcəsi və onun imla qaydaları)” (M.Mərdani) kimi əsərlər Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi üçün dəyərli dil tədqiqatlarındandır. Güney Azərbaycan şivələrinin tədqiqində Fars dilində yazılmış bir çox əsərlər sırasında leksikoqrafik əsərlərin də rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə əsərlərdən biri Ələkbər Dehxudanın “Lüğətnəməyi Dehxuda” əsəridir. Əsasən, fars dilinin lüğəti hesab olunan bu əsərdə bəzən sözlərin tarixi mənşəyinə də toxunulmuşdur ki, bu da türk və fars dillərinin tarixi əlaqələrini və bu dillər arasında inteqrasiyanın dialektal səviyyəsini müəyyənləşdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin belə əsərlərlə yanaşı, Azərbaycan türklərinin tarixini unutmurmaq, öz qədim kökündən və mədəniyyətindən ayırmaq məqsədi ilə Azərbaycan dilinin tarixini saxtalaşdırıb təhrif edən bir sıra tarixi əsərlərin də dialektoloji baxımdan tədqiqi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan – türk dilinə qarşı şovinist mövqedən yazılmış belə əsərlərin əsas ideoloji xətti Güney Azərbaycanda yaşayan xalqın dilini süni şəkildə, zorla öz tarixi kökündən qoparıb ayırmaq məqsədi daşsa da, Azərbaycan-türk dilinin tarixi mənşəyi ilə bağlı dialekt faktları əsasında tarixi həqiqətləri inkar edə bilməyən tədqiqatçılar bir-birini inkar edən, lakin tarixi həqiqətləri gizləyə bilməyən müəyyən fikirləri müxtəlif istiqamətə yönəltməyə çalışmışlar. Güney Azərbaycanda 45 milyona yaxın Azərbaycan türklərinin milli varlığına və dilinin tarixinə qarşı qısqanc mövqedən yanaşan, fars dilində yazılmış belə əsərlər sırasında İran tarixçisi Əhməd Kəsrəvinin “Azəri və ya Azərbaycanın əski dili” (آذری یا زبان باستان آذربایجان) və “İranda türk dili” (Zəbane torke dər İran) (زبان در تۆرکی ایران) adlı əsərlərini ayrıca qeyd etmək lazımdır.¹² “Azəri və ya Azərbaycanın əski dili” əsərində Azərbaycan türklərinin daha öncədən farscanın bir qolu olan "azəri" dilində danışdıqlarını, səlcuqluların bölgəyə axımından sonra türk dilinin yayılaraq “azəricə”yi tam şəkildə ortadan qaldırdığını, lakin hələ bəzi kəndlərdə bu "ləhcənin" istifadə edildiyini qeyd edir.

Pəhləvi hakimiyyəti dövründən İranda fars hakimiyyətinin qorunub saxlanması üçün “vahid milli kimlik” ideologiyasına əsasən apardığı məqsədyönlü antitürk dil siyasəti ilə bağlı təbliğatın öndərlərindən olan Ə. Kəsrəvinin bu əsərlərinin hər birində Azərbaycan türklərinin yenidən öz əski dilləri (ləhcələri) olan azəricəyə, yəni farscaya geri dönmələri vacib şərt kimi vurğulanır. O tarixdən etibarən Azərbaycan türklərinə "azəri" və dillərinə "azəricə", "azəri dili" deyərək xitab edilməsi Azərbaycan türklərinin dilinə qarşı İran dövlətinin siyasi ideoloji silahına çevrilmişdir. Bu fikir və düşüncələrin elmi baxımdan heç

bir əsası olmasa da, bu siyasi ideologiyanın İranın bəzi ziyalıları və rəsmi dil siyasətçiləri arasında ciddi müdafiəçiləri vardır. Lakin bu siyasət Güney Azərbaycan türkləri arasında uğurlu bir nəticəyə çata bilməmiş və tam əksinə olaraq buradakı milli kimlik-türklük şüurunun güclənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Təəsüflə qeyd etmək lazımdır ki, bəzən ictimaiyyət tərəfindən fərqiə varmadan işlədilən "azəri" sözü, bəzən beynəlxalq müstəvidə də bir çox məqamlarda Azərbaycan türklərinin etnik adı kimi işləkliyini qoruyur. Daha çox Türkiyədə işlədilən "azəri" sözü İrandan fərqli olaraq farscanın bir ləhcəsi deyil, türk dilinin bir qolu olaraq tanınmaqdadır. Bəzi ziyalılar və elm adamları azəri sözünü "Azərbaycan" və "azərbaycanlı" sözlərinin qısaldılmış forması olaraq istifadə edildiyini ifadə etsə də, Güney Azərbaycanda yaşayanları türk olaraq adlandırmaqda bir qədər ehtiyatla davranırlar. Bu münasibət müasir mərhələdə xarici ölkələrdə aparılan tədqiqatlarda Qüzeydə və Güneydə yaşayan Azərbaycan xalqının tarixi və dili ilə bağlı "Azərbaycan türkü", "İran türkü" kimi fərqli terminlərin işlədilməsinə gətirib çıxarmışdır. Şimali Azərbaycanda "azəri" sözü olduqca yenidir. 1930-cu illərə qədər keçmiş SSRİ-nin bütün dövlət orqanlarında və sənədlərdə, xüsusilə pasportlarda rəsmi olaraq türk adı ilə qeyd olunan Şimali Azərbaycan əhalisi, Stalinin icra etdiyi dil siyasəti nəticəsində "azərbaycanlı" və "Azərbaycan dili //Azərbaycanca" terminlərini istifadə etməyə və mənimsəməyə başlamışdır. Lakin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra, İranın təsiri ilə xüsusilə, Türkiyədə "azəri" sözü daha geniş yayılmağa başladı. "Azərbaycan dili" və "azəri" terminləri, İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin ciddi etirazına səbəb olunca, Azərbaycanın bəzi ziyalıları "azəri" sözünün mənşəyini qədim türk kitabələrində keçən "az" xalqının adıyla əlaqəli olduğu fikrini ortaya atmağa cəhd etmiş oldu və bununla da artıq dildə daşlaşmış "azəri" sözünün istifadə edilməsində hər hansı bir qorxu olmadığı fikrini yürütməyə çalışdılar. Lakin bu vəziyyət, eyni dili danışan Qüzey və Güney Azərbaycan türklərinin mənşəcə və milliyyətəcə bir-birindən fərqli olması fikrinin mənimsənilməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da Güney Azərbaycanda yazılmış bir çox əsərlərdə öz əksini tapır. Bu baxımdan Azərbaycan – türk dilinə qarşı kəskin mövqedə dayanan fars tarixçisi Əhməd Kəsrəvinin ikinci "Zəbanə torke dər İran" (İranda türk dili) əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

2005-ci ildə Tehrandə nəşr olunmuş "Zəbanə torke dər İran" əsərində İranda rəsmi dövlət dili olan fars dilindən başqa bir dildə danışmaq istəmədiyini açıq şəkildə bəyan edən Ə.Kəsrəvi İranda türk dilində danışanların sayının farsca danışanlardan qat-qat çox olduğunu etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır (12, s.32). Heç bir tarixi və etnolinqvistik fakta əsaslanmadan Güney Azərbaycanın tarixi ərazilərini və burada yaşayan Azərbaycan türklərinin sayını süni şəkildə azaltmağa, məhdudlaşdırmağa çalışan Ə.Kəsrəvi əvvəlcə Azərbaycan dilinin İranın sadəcə iki bölgəsində Azərbaycan və Zəncanda işləndiyini qeyd edir və bunun da əsas səbəbini Qafqaz və Türkiyənin qonşuluq əlaqələri ilə əsaslandırmağa çalışır. Sonradan öz fikirlərini təkzib edən Ə.Kəsrəvi müasir İranda türk dilinin geniş bir coğrafiyada yayılmasının tarixi köklərini heç bir məntiqi əsası olmayan monqolların bu ərazini işğalı ilə əlaqələndirməyə çalışır və belə bir fikir yürüdür ki, bu dili yad dil olaraq öz ölkələrindən çıxarsınlar və "şirin fars dili" ilə əvəz etsinlər.

Güneydə yaşayan Azərbaycan xalqının dilinə qarşı bu qədər açıq və sərt şovinizm mövqeyindən yanaşmasına baxmayaraq, tarixi həqiqətlərdən qaça bilməyən Ə.Kəsrəvi yeri gəldikcə türk dillərini tədqiq edən xarici tədqiqatlardan bəhs edərək, dünya dilçiliyində və tarixində türklərin "tatar" adlandırılmasını da xüsusi olaraq vurğulamışdır (12, s.32). Müasir Azərbaycan-türk dili ilə əlaqədar əsərdə bir-birini inkar edən ziddiyyətli fikirləri ilə ciddi mübahisə yaradan Ə.Kəsrəvi fars dilindən danışarkən onun Gilan, Mazandaran və Lor şivələrindən bəhs edir, eyni zamanda Azərbaycan və Zəncan istisna olmaqla, türk dilinin və dialektlərinin tam şəkildə tədqiq olunmadığını da xüsusi şəkildə vurğulayır. Müəyyən məqamlarda Azərbaycan – türk dilinə qarşı kəskin mövqə nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, "İranın dörd bir istiqamətinə, demək olar ki, hər bir bölgəsinə yayılmış" türk dilini və türk

xalqalarının adət ənənəsini tədqiqi üçün həmin bölgələrə getməyin zəruri olduğunu vurğulayır və göstərir ki, əhalisi fars dilli olan şəhərlərin ətrafındakı kənd və elatların dili tamamilə türk dilidir.

Tehran, Şiraz, Qəzvin və Həmədanın ətraf bölgələrində yaşayan türk elatlarından söz açan Ə.Kəsrəvi son iki şəhərin əhalisinin həm türk, həm də fars dilinə bələd olduğunu və hər iki dildə danışdığını da xüsusi vurğulayır. Maraqlı faktlardan biri də odur ki, bu iki dildən hansının cəmiyyətdə daha çox yayıldığını müəyyənləşdirməyin çətin olduğunu etiraf edir və bunun üçün ilk növbədə statistik araşdırma aparmaq fars və türk ünsürlərini müəyyənləşdirməyin gərəkli olduğuna diqqət çəkir. Ə.Kəsrəvi bu əsərində də antitürk mövqeyindən çıxış etməsinə baxmayaraq, Güney Azərbaycan dialektlərinin coğrafi arealının müəyyənləşməsi və linqvistik tədqiqi üçün istiqamətverici fikirləri ilə diqqəti cəlb edir. Əsərin “Hansı türkcə” adlı üçüncü fəslində dialektlərdə yaranmış fərqləri əsasən dillərarası inteqrasiyada ekstralingvistik amillərin təsiri ilə əlaqələndirən Ə.Kəsrəvi, coğrafi amillərə xüsusi diqqət yetirir.

Qüzey və Güney Azərbaycanda danışılan vahid Azərbaycan dilini coğrafi amillərə əsasən bir-birindən ayıraraq tamamilə fərqli dillər kimi təqdim edən tarixçi, Güney Azərbaycandakı mövcud ləhcələrin Qafqaz (şimaldakı Azərbaycan dilini nəzərdə tutur) türkcəsinə daha yaxın olduğunu etiraf edir. Coğrafi baxımdan İranın 4 əyalətindən ən böyüyünün Azərbaycan olduğunu yazan Ə.Kəsrəvi qədim türk tayfalarının yaşadığı əraziləri göstərməklə, Güney Azərbaycan dialektlərinin coğrafi xəritəsini çəkir: “Fars və Xorasan əyalətlərinin kəndləri elat tayfalarının çoxu, eləcə də Həmədan, Qəzvin, Ərak, Əstərabad vilayətlərinin əksəriyyəti türkdürlər. Tehranın küçələrində gözən səyyahlar türkcə danışanları görəndə təəccüb edirlər. İranın digər bölgələrində də türklər əhalinin əksəriyyətini təşkil etməsələr də, elat və kəndlər arasında yaşayırlar. Mazandaranda iki türk tayfası var. Mazandaranın mərkəzi Savədə əslən türk olan 20 sülalə var. Bu ailələr Tehran ətrafından köçərək burada məskunlaşmış və indi də türk dilində danışirlər” (12, s.37).

Yeri gəldikcə İrandakı türk və fars dilinin mövqeyindən müqayisəli şəkildə söz açan Ə.Kəsrəvi bəzən Güney Azərbaycan şivələrinin qrammatik xüsusiyyətlərindən də bəhs edir və buradakı mövcud türk dilində feillərin növ zənginliyini göstərir. Azərbaycan dilini qrammatik baxımdan ərəb dili ilə müqayisə edən müəllif, Azərbaycan dilində feilin keçmiş zamanının 14 növünü göstərir, şəxs əvəzliyi haqqında məlumat verir, yaxın mənəli sözlərdən bəhs edir, fars dilindən fərqli olaraq türk dilində sözün semantik anlamlarının daha dəqiq ifadə olunduğunu qeyd edir. Fars dilində işlədilən “*dəvidən*” (*qaçmaq*) qaçmaq sözünün türk dilində daha dəqiq ifadə olunduğunu, eyni zamanda Güney Azərbaycan dialektlərində bu sözün “*ləhlədi, yügürdü, qaçdı*” kimi müxtəlif dialekt, eyni zamanda ədəbi dil variantlarını göstərir (12, s.45-47).

Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dili, tarixi, etnoqrafik mədəniyyəti bir çox Türkiyəli araşdırmaçıların da tədqiqat obyektinə olmuşdur. 80-ci illərdən başlayaraq Türkiyədə Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqinə həsr olunmuş elmi tədqiqatların sayı daha da artmışdır. Bu baxımdan Qazi Universitetinin əməkdaşı Gece K.Mehmetin “Serap Ağzı” (1985), Kırıkkale Universitetinin müəllimi Dr. Bilgehan Atsız Gökdağın “Salmas ağzı” (2006),¹³ “Halaç Türkçesi Metinleri Qarşu Baluqqa Selam” (2012),¹⁴ “İranda Türklər və Türkçe”¹⁵, Çelik Mühittin “Kaşkay Türkçesi” (1997)¹⁶, Sarıkaya Mahmutun “Güney Azerbaycan Türkçesi Grameri” (1998)¹⁷ kimi tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Güney Azərbaycanda yaşayan və Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak edən qədim türk boylarının dil materiallarını toplayaraq tədqiqata cəlb etmiş müəlliflər bu əsərlərlə türkologiyada yeni dialektoloji araşdırmalara imza atmışlar.

Türkiyəli tədqiqatçı Ə.Qafqazlının Güney Azərbaycana aid tədqiqatları arasında “İran Türkləri” və “İran Coğrafiyasında Türklər” adlı əsərləri xüsusi yer tutur. Əli Qafqazlının tədqiqatları Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqində etnogenetik və areal prinsiplərin düzgün tətbiqi üçün istiqamətverici əhəmiyyətə malikdir: “İran Türklərinin ekseriyeti, Azərbaycan kultür sahəsi dahilindedir. Çünki Azərbaycanın kultür sahəsi İran, Kafkasiya, Doğu Anadolu və İrak Türklərinin yaşadığı yerləri kapsamaktadır. Bağdat’da Füzuli, Sivas’da Kadı Bürhaneddin, Erzurum’da Kadı Danır, Kars’da Şenlik, Tiflis’de Mirza Şafi Vazeh, Kazak – Borçalı’da Vakıf ve Vidadi, Karabağ’da Mir Hamza Nigari, Erivan’da Mirza Muhammed Hücet, Tebriz’de

Mirza Muhammed Razi, Save'de Tilim Han, Kaşkay ilinde Mezun Kaşkayı, Türkmenistan'da Mahdum Kulu, Horasan'da Kurban Süleymani, Urmiye'de Balovlu Miskin Azərbaycan kültür coğrafiyasının sınır taşlarıdır. İran Türk dili ve edebiyatını, Orta Doğu, Anadolu, Kafkasiya, hatta Hazar ötesi İran türk dili ve edebiyatından ayrı düşünmek doğru değildir. İran coğrafiyası değişik zamanlarda Doğudan ve Batıdan gelen pek çox Türk boyunun bir arada yaşadığı ve Türk kültürünün hemen her unsürünün varlığını devam ettirdiği özgün bir türk yurdudur” (18, s.96).

“İran Azərbaycan türkcəsi. Toplumsal bir inceleme” adlı əsərində Güneydə yaşayan Azərbaycan türklərinin dilini tədqiq obyektinə çevirən Sonel Bosnalı burada dillərarası inteqrasiya məsələlərinə toxunmuş, eyni zamanda Türkiyə türkcəsi ilə müasir Azərbaycan dili arasında da müqayisə aparmışdır. Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Güney Azərbaycan dialektləri bütövlükdə tədqiqat obyektii olmadığı kimi, eyni zamanda, ümumtürkoloji müstəvidə digər türk dillərinin dialektləri ilə də müqayisə edilməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Doerfer G. Ein Türkische Dialekt Aus Der Gegend von Hamadān. Acta Orientalie, Tomus XXXVI (1-3), 1982, p. 99-124.
2. Doerfer G. Turkic Languages of Iran, The Turkic Languages, Editörler, L. Johanson, E.A. Csató, London, New York, 1998, p. 272-282.
3. Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi, Bakı, Təhsil, 2011. Kitab 1-352 s., kitab 2-176 s.
4. Cavad Heyət. İki Dilin Karşılaştırılması, “Mukayesetü l-lügatayn”, Çeviren Mürtsel Öztürk, Ankara, TDKY: 824, 2003. 154 s.
5. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti, Dərs vəsaiti. Bakı, ADU, 2007, 240 s.
6. Xoşbatini H. M. Güney Azərbaycan danışıq dilində arqolar. (Nam. diss.avtoref.) Bakı, 2014, 25 s.
7. Siyamək Azərbaycan dili əfşar şivəsinin lügət tərkibi. (Nam.diss.). Bakı-2013
8. Gülcihan Pehlivanın “Hemedan bölgəsi Bahar ağzı üzerine”, “Diyalektolog” dergisi. Türkiye.
9. Xəlilzadə Ə.İran Azərbaycanı dialektlərində ahəng qanunu, (Nam. diss.) Bakı, 2010, 146 s.
10. Abdullayeva X.A. Cənubi Azərbaycan şeirinin dili, (Nam. diss.) Mühacir şairlərinin dili əsasında, Bakı, 2010, 196 s.
11. Rəsuloğlu B. Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri, “Tribun” jurnalı, İsveç, Stokholm 1998, №3, s. 19-27
12. احمد كسروی. زبان ترکی در ایران. تبریز, ۲۰۰۵, (۱۳۸۴), ۷۸ ص.
13. Bilgehan Salmas ağzı, Bilgehan Atsız Gökdağ, Selmas Ağzı, Güney Azərbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme, Çorum, Kara, M. Yayınları, 2006, 180 s.
14. Bilgehan Atsız Gökdağ, Halac Türkçesi Metinleri, Qarşu Baluqqa Selam, Ankara, Viziyon Yayınevi, 2012, 224 s.
15. Bilgehan Atsız Gökdağ, Talip Doğan, İran'da Türkler ve Türkçe, Ankara, Akçağ, 2016, 396 s.
16. Çelik Mühittin, Kaşkay Türkçesi Metinleri. Malatya, Gece Kitaplığı, 2014, 321 s.
17. Sarıkaya Mahmutun “Güney Azerbaycan Türkçesi Grameri”
18. Ali Kafkasiyalı, Ali Kafkasiyalı, İran Coğrafiyasında Türkler, İstanbul: Bilgeoğuz, 2011, 232 s.
19. Ali Kafkasiyalı, İran Türkleri, İstanbul, Çağaloğlu, 2010, 975 s.

ABSTRACT

Galiba Hajjyeva

THE HISTORICAL RESEARCH DIALECTS OF THE SOUTH AZERBAIJAN

The historical research dialects of the South Azerbaijan begins of the 30-40 years twentieth century. The first authors of this study researcher german scientist G.Deorfer, russian V.F.Minorski and

Iranian researchers M.Mugaddim. After this study has expanded the geography research of the South Azerbaijan. Comparative linguistics studies is of great importance on the dialects. At the present stage from this point of view special attention should be paid to the study of comparative a group of South Azerbaijan dialects of all-Turkish plane because its of geopolitical position located in the center of attention. The dialects comparative studies conducted by a group of South Azerbaijan dialect lead to the historic language facts belonging to the ancient roots of the turkish language. This is our language and our history are placed before the historical facts gives a weighty response to groundless claims, the concept of fake territory to our geographical area. That is why In the first place It is necessary to pay attention a group of South Azerbaijan dialects study of the historical issues.

РЕЗЮМЕ

Галиба Гаджиева

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ДИАЛЕКТОВ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Исследование диалектов южного Азербайджана приходится на годы 30-40 годов в начале XX века. Авторы этих исследований был первый немецкий ученый G.Deorfer., русской исследователь V.F.Минорский и Иранский исследователь М.Мукаддим. После этого исследователи расширилась география по исследований диалектов и говоров Южного Азербайджана. Употребление слов и выражений из диалектов и говоров Южного Азербайджана как в древнем, так и в современном Азербайджанском, наряду с другими тюркскими языками отражает в себе исторические особенности нашего языка. А это представляет собой большой интерес как и для истории Азербайджанского так и общетюркских языков. Сравнительные диалектологические исследование имеют большую роль в языкознании. Размещение тюркских языков на обширной территории исторически обусловило многообразные связи тюркских языков как с типологически близкими, так и с отличными в структурно-типологическом отношении окружающими языками. Размещение тюркских языков на обширной территории исторически обусловило многообразные связи тюркских языков как с типологически близкими, так и с отличными в структурно-типологическом отношении окружающими языками. Экономические, политические и культурные связи тюркских народов с соседними вызвали к жизни разносторонний интерес к тюркским народам и их языкам.

С этой точки зрения геополитической позиции Южного Азербайджана находящийся в центре внимания уделять особое внимание сравнительному исследованию на современном этапе. Еще древним временам, даже периодам истории и географии утверждает, что широкие исследования истории диалектов и говоров языка народов, проживающих здесь до н.э. Сравнительные диалектологические исследование и исторические этнолингвистических факторы утверждает что дилектов Южного Азербайджана вытекает из единого корня с общетюркским языком. Именно поэтому в первую очередь необходимо уделить внимание вопросам исследования истории Южного Азербайджана.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

MEHRİBAN QULİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
quliyeva.mehriban@list.ru

UOT: 82-09

XIX ƏSR VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN YARADICILIĞINDA DİNİ LİRİKANIN BƏDİİ DİLDƏ TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: *Naxçıvan, ədəbi mühit, Türk, islam, klassik, bədii dil, din, lirika*

Key words: *Nakhchivan, literary environment, Turkish, Islam, classic, East, literary language, religion, lyrics*

Ключевые слова: *Нахчыван, литературная среда, турецкий, ислам, классика, литературный язык, религия, лирика*

Bu gün dünya mədəniyyətinə, türk-islam sivilizasiyasına böyük töhfələr vermiş Azərbaycan çoxmillətli cəmiyyətə malikdir. Mədəniyyətlərin və dinlərin harmonizasiyası və ənənəvi siyasəti sayəsində Azərbaycan həmişə müxtəlif etnosların nümayəndələrinin mədəniyyətləri və dinlərinin inteqrasiya məkanına çevrilib. Müsəlman, xristian və yəhudi əhalisinin nümayəndələri arasındakı tolerant və dostluq münasibətləri Azərbaycan xalqının humanist ruhlu mədəniyyəti üçün hər zaman xarakterik olub.

Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixiliyi, zəngin mədəniyyəti və bütün istiqamətlər üzrə həyata keçirilən quruculuq işləri nəticəsində 2018-ci ildə “İslam mədəniyyətinin paytaxtı” adına layiq görülüb. Dünya əhəmiyyətli dinlərdən biri kimi islamın Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülündə həlledici rolunu oynamışdır. İslam orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqi regionu xalqlarını vahid mədəni sistemdə birləşdirmiş din idi. Aydın ki, ədəbiyyat dövrünün ictimai hadisələri ilə birbaşa əlaqəli surətdə yaranır, formalaşır. Tarixən dövrün mühüm hadisələri ədəbiyyatda da təzahür etmiş və ya ədəbiyyata birbaşa təsir etmişdir.

Nəzərdən keçirilən böyük tarixi dövrün ictimai-siyasi hadisələri mədəni prosesin axarına əsaslı surətdə təsir göstərmişdir. İslamiyyətin qəbulundan sonra bu dini mənimsəyən bütün xalqlar zaman keçdikcə ortaq bir mədəniyyət dairəsindən bəhrələnmişdilər. Bu ortaq zövq və mədəniyyət özünü elm və sənətdə də göstərərək memarlıqdan tutmuş ədəbiyyata qədər incəsənətin bütün sahələrinə hakim oldu. Ədəbi əsərlərdəki janr və mövzu bənzərliyi, ifadə tərzini və ədəbi qəhrəmanlar da bu ortaq zövqün təzahürüdür. İslamiyyətin təsiriylə əvvəlcə Ərəb dilli İslam, daha sonra isə İslamı qəbul etmiş başqa xalqların ədəbiyyatları getdikcə inkişaf edərək İslama qədərki milli və məhəlli qəhrəmanları, tarixi olayları əhatə edir. Bu sintez Türk ədəbiyyatında da özünü qabarıq göstərərək eyni qəhrəmanlar və tarixi hadisələrin ədəbi əsərlərə mövzu olması ilə nəticələnir. Lakin Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Füzuli kimi digər türk dünyasının şairləri Ərəb və Fars ədəbi qaydalarına öz adət-ənənələrini, milli xüsusiyyətlərini şeir və sənətlə bağlı görüşlərini də əlavə edərək milli ədəbiyyatlarını meydana gətirirlər.

İslam sivilizasiyası tarixində insanın həqiqəti azad, buxovsuz, kənar təsirlərsiz dərk etmə cəhdi kimi meydana çıxan təsəvvüf fəlsəfədə konseptuallıq, bitkin nəzəri sistem xarakteri kəsb etdisə, sənətdə, poeziyada dövrün ictimai atmosferini şərtləndirən mənəvi-əxlaqi dəyərlərə çevrildi. Həm də professor Yaşar Qarayevin qeyd etdiyi kimi, “məhz poeziyada o, mistik ifratlardan təmizləndi və sənətə çevrilən poetik din və fəlsəfə şəklini aldı”. Bütövlükdə isə təsəvvüfün İslam mədəniyyətindəki rolunu yenə də professor

Yaşar Qarayevin aşağıdakı düsturu çox dürüst müəyyənləşdirir: "Əgər Avropa intibahı xristianlıqla antik ənənənin sintezi kimi yaranırsa, "Müsəlman renessansı" İslamla sufizmin qaynağı kimi meydana çıxır. Avropa və Şərq intibahları arasında əsaslı əhval-ovqat fərqi də elə buradan irəli gəlir". (1, s.95).

Sovet dövründə uzun illər bəzi ədəbiyyatşünas, dilçi alimlərimiz sosialist tendensiyasına söykəndikləri üçün aparılan elmi tədqiqatlarda daha çox ateist yönümə üstünlük vermiş, islam ideologiyasını və dini ədəbiyyatı mənfi qiymətləndirərək onun ədəbi prosesin inkişafındakı mütərəqqi rolunu etiraf etməkdən çəkinmişlər. Halbuki qədim və orta əsrlərdən başlayaraq, XIX əsr də daxil olmaqla, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühitində dini poeziya ədəbi prosesdə aparıcı istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Ədəbi mühitlərin təşəkkülü və inkişafında dini ədəbiyyatın, o cümlədən, dini lirikanın xüsusi rolu olmuşdur. Bütün XIX əsr boyunca Azərbaycan ədəbi mühitində bəzi realistləri çıxarmaqla elə bir ədəbi şəxsiyyətə rast gəlmək olmur ki, o, dini mövzulardan yazmamış olsun. Hətta XX əsrin ən böyük satiriki olan M.Ə.Sabir də yaradıcılığının xeyli hissəsini dini mövzulara həsr etmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, son illərdə dini ədəbiyyatımızın uzun müddət işıq üzü görməyən bir sıra nümayəndələrinin ədəbi irsi çap olunur, eyni zamanda da bu sahədə bəzi elmi araşdırmalar aparılmışdır.

XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti həm dini, həm də romantik və realist üslubun müstəqil əlaqəsi şəklində təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Bu ədəbi mühitin nümayəndələri ilk yaradıcılığa həm dini, həm də qəzəl ədəbiyyatından başlamış, yaradıcılıqlarının yetkin çağlarında maarifçi və realist ədəbiyyata meyl edərək həyatı-ictimai mövzuları sənətə gətirmişlər. Odur ki, sözü gedən dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitində lirik poeziyanın ümumi inkişafına qiymət vermək üçün ilk öncə bu mühitin yaranmasında ədəbi özlülük rolunu oynayan dini lirikaya və onun mövzu-ideya istiqamətinə nəzər salmaq zəruridir. Onu da qeyd etmək ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti də daxil olmaqla bu dövrün ümumazərbaycan ədəbi mühitində dini ədəbiyyatın təşəkkülü və inkişafı üçün əlverişli şərait, tarixi və dini-ədəbi ənənələr mövcud idi. XIX əsrə qədər dini poeziya uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdi. Ərəb istilasından bəri xilafətə tabe olan bütün Şərq ölkələrində geniş şəkildə intişar tapan islam dini ideologiyası və bunun bədii ədəbiyyatda təbliği bütün tarix boyu Şərq saraylarında fəaliyyət göstərən saray ədəbiyyatının ideya-estetik prinsiplərini və qayəsini istiqamətləndirdiyi kimi, qədim və orta əsrlərdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədərki Azərbaycan ədəbi mühitinin də dini qolunu istiqamətləndirmiş və formalaşdırmışdı. Eyni zamanda ədəbi-bədii dilin Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycan hökmdarlarının müxtəlif tarixi dövrlərdə öz saraylarında yaratdıqları ədəbi məclislərdə dini poeziya yazılı ədəbiyyatın bir qolu kimi aparıcı rola malik idi. Eldənizlər və Şirvanşahlar saraylarında yaşayan bir sıra şairlər öz əsərlərində mədhiyyəçiliklə yanaşı, dini mövzulara da üstünlük verirdilər. Dini poeziyanın mərsiyə, sinəzən, novhə, qəsidə, rəcəz, minacat və nət kimi növləri saray ədəbiyyatında şairlərin daha çox müraciət etdikləri poetik formalardan idi. Allahın və Məhəmməd peyğəmbərin mədhi iri həcmli məsnəvilərin başlanğıcı üçün zəruri ədəbi ənənəyə çevrilmişdi (2, s.208). Qədim və orta əsrlərdə saray ədəbiyyatında formalaşan və sadə xalq kütləsi içərisində də intişar tapan dini poeziya ənənələri sonrakı dövrlərdə daha da qüvvətlənmiş və ədəbiyyatın müstəqil bir qoluna çevrilmişdir. Məhz bu ənənələrin nəticəsi olaraq XIX əsrdə Azərbaycanda öz yaradıcılıqlarını bütövlüklə dini mövzulara sərf edən şairlər yetişmiş və ayrı-ayrı coğrafi regionlarda yazıb yaranan xırdaşairlər də öz arxalarında aparmışlar. XIX əsrin Dəxil, Raci, Dilsuz, Qümri, Süpehri, Şüai, Mirzə Həsib Qüdsi kimi istedadlı dini şairləri daha çox dini mövzulardan yazdıqları üçün xüsusi ədəbi məktəb yaratmışdılar (3, s.124). Bu ədəbi məktəbin təsir dairəsi çox geniş idi və Azərbaycanın Şimal və Cənub regionlarını əhatə etdiyi kimi, Naxçıvan ədəbi mühitinə də sirayət etmişdi. Bu ədəbi mühitdə dini poeziyanın təşəkkülü və inkişafına təkan verən digər amillər də var idi. O zaman Naxçıvanda islam dini çox qüvvətli olduğundan, onun Nehrəm və Ordubad kimi ərazilərində də islamın müqəddəs qanunlarına, müsəlman şəriətinə ciddi əməl olunurdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yaranan dini poeziyanın dili əvvəlkilərdən sadəliyi, ümumxalq dilinə yaxınlığı ilə seçilirdi. Naxçıvan və Ordubadın dini mühitində bu cür əsərlərin tədrisi və təbliği ədəbi prosesə də öz təsirini göstərir, dini-fəlsəfi poeziyanın, xüsusilə şiə ədəbiyyatının lirik qolunun inkişafına təkan verirdi. Bunun nəticəsi olaraq XIX əsr Ordubad ədəbi mühitinin Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Usta Zeynalabdin Nəqqaş, Hacı Molla Hüseyn Bikəs kimi nümayəndələri ilk yaradıcılıq dövrlərini dini mövzulara sərf etmiş, daha çox dini lirikadan yazmışlar (98).

Onlar öz dini şeirlərində şiə təriqətinə söykənir, həzrət Əli (ə)-in məzhəbini əsas tutaraq daha çox Kərbəla müsibətindən yazır, Əhli-Beytin və imamlarımızın başına gələn faciələri yanıqlı lirik dillə nəzmə çəkirdilər. Lakin bu şairlərin heç biri dini poeziyanın lirik qolunda şiə məzhəbindən yazarkən sünnü-şiə ideologiyası yayıb müsəlman aləmini parçalamaq məqsədini izləməmişlər. Onlar həzrət Əli (ə)-in elmi şiəliyinə istinad etmiş, islamın pak etiqadını təbliğ etməyə çalışmışlar.

Klassik poeziya janrlarındakı əsərlərinin dilində janrın və vəznin ənənəsi üzrə, klassik-kitabın dil-ifadə, təşbeh-obraz sistemindən istifadə edən Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri klassik-kitab dilində yazıb-yaradan şairlərimizin həm azərbaycanca, həm də farsca yazmaq ənənəsinin davam etdirmişdir. Böyük söz ustaları Azərbaycan ədəbi dilinə yenilik gətirməsələr də, əruz vəznli klassik şeirimizin dil-üslub ənənələrini istedadla yaşatmış, Füzuli şeirinin cilalılıq, qrammatik sahmanlılıq prinsiplərini gözləmişdirlər. Onların şeirləri klassik-kitab dilinin sərrastlığını, ifadə dəqiqliyini, emosional təsir dərinliyini təmsil etmək səviyyəsindədir:

Çərx qılıb caməsini nilgun,
Nərgiz edib didəsini pür ze xun,
Olmuya, Abbas ələmin sərnigun,
Xakə salıb əhli-cəfa, şiələr!
Laləyə bax, məskən edib kuhsar,
Sünbülə bax, zülfün edib tarü mar,
Şamə yetib olmuya Gülsümi-zar,
İşrət edər əhli-dəğa, şiələr! (4, v. 46 b)

Ordubad, Nehrəm və Naxçıvan şəhərinin müqəddəs dini yerlərindən sayılan “İmamzadə”lərdə və məscidlərdə xüsusi dini mərasimlər keçirilir, xüsusilə məhərrəmlik zamanı Tasura və Aşura günlərində Kərbəla şəhidlərinin şərəfinə dini tamaşalar göstərilir, novhə və sinəzənlər deyilirdi. Bu tamaşalar dini mahiyyət və məzmun daşsa da, insanlara nəcib, humanist duyğular aşılayır və Azərbaycanın gələcək teatr həyatı üçün əsaslı zəmin hazırlayırdı.

Dini ədəbi mühitin inkişafında Naxçıvan, Nehrəm və Ordubad ərazilərində olan mollaxana və mədrəsələr də xüsusi rol oynayırdı. Bu mollaxana və dini məktəblərdə “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin üzvlərindən olan Heyran xanım, Qonçabəyim, Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Məşədi Məhəmməd Tağı Sidqi kimi şairlər dərs deyirdilər. M. T. Sidqinin 1892 və 1894-cü illərdə Ordubadda və Naxçıvanda açdığı “Əxtər” və “Məktəbi-tərbiyə” adlı məktəblərdə həm dini, həm də dünyəvi elmlər tədris olunurdu. Məscid məktəblərində “Çərəkə”, “Quran”, “Tərəssül”, “Şər Nisab”, “Müseibnamə”, “Dərbəndnamə”, “Əvvab-ül-Cinan”, “Srac-əl-minin”, “Tarixi-Mövcam”, “Tülfətül-məclis”, “Risalə”, “Cameyi-Abbas” kimi əsərlər tədris olunurdu (2, 209).

Naxçıvan dini mühitində bu cür əsərlərin tədrisi və təbliği ədəbi prosesə də öz təsirini göstərir, dini-fəlsəfi poeziyanın, xüsusilə şiə ədəbiyyatının lirik qolunun inkişafına təkan verirdi. Bunun nəticəsi olaraq XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Usta Zeynalabdin Nəqqaş, Hacı Molla Hüseyn Bikəs kimi nümayəndələri ilk yaradıcılıq dövrlərini dini mövzulara sərf etmiş, daha çox dini lirikadan yazaraq, dini sözlərə bədii dil vasitəsilə bəzək vurmuşdular. Qüdsi Vənəndinin dini lirikasında həzrət Əli (ə) islam dinini küfrdən təmizləyən, müsəlman aləminə həqiqi şəriət yolunu göstərən xilaskar və müdrik şiə imamı kimi sadə, aydın dillə səciyyəlandırılırdı:

Ey Zülfüqar sahibi, Döldül minən Əli!
Ey zəngi-küfrü din qılıcıdan silən Əli!
Mövludun oldu Beytdə Məkkə şərəfəti,
Şəmşirin oldu ələmə yol göstərən, Əli! (4, v. 79 a).

Dini ədəbiyyatda adı keçən “Zülfüqar”, “Döldül”, “Şəmşir” kimi ifadələrin mənasını anlayan, dini təbliğ edən şairlərimizin dini şeirləri xalq arasında geniş yayılmışdır. Qüdsi Vənəndinin “Cənabi-Fatimeyi-Zəhranın vəfat edən zaman ağlayaraq təvazökarlıqla Əli (ə)-la mükəliməsi” adlı novhəsində də həzrət Əli (ə)-in təkcə müsəlman aləmində deyil, Avropa ölkələrində də böyük nüfuz qazanması və fransızların da onu ağıllı və müdrik şiə imamı kimi tanımasını xüsusi vurğulanırdı. Şair şeirdə Qurani Kərimin “Hələta” surəsinə və Məhəmməd (s)

peyğəmbərin “Lafəta” hədisinə istinad edərək həzrət Əli (ə)-mü böyük şiə imamı kimi səciyyələndirir və onun Avropada da böyük nüfuz sahibi olduğunu söyləyirdi:

Vəsfi-kəmalinə şahiddi “Hələta”,
Bəsdir. şücaətin şərhində “Lafəta”,
Əlqab olub sənə bir tək nə Mürtəza,
Söylər firəngilər həm “şəntiyan”, Əli (4, v. 72 a,b).

Dini poeziyada Qüdsi Vənəndi də daxil olmaqla Ordubad ədəbi mühitinin Fəqir, Sidqi, Salik, Nəqqaş, Bikəs və Divanə kimi nümayəndələri həzrət Əli (ə)-in mədhi ilə yanaşı, Kərbəla şəhidlərinin faciəsinin təsvirini bədii ifadə və təsvir vasitələrinin köməyi ilə təqdim etməyə çalışmışdılar. XIX əsr Ordubad şairlərinin dini poeziyasında Kərbəla müsibətinin acı səhnələri şəhid analarının və bacılarının dili ilə də nəzmə çəkilirdi. Hacı Molla Hüseyn Bikəsin dini şeirlərində həzrəti-Fatiməyi-Zəhra oğlu imam Hüseynə ağlayan dərddli ana kimi təsvir olunurdu:

Bikəs, açma bu sözün şərhin, əgər olsa tamam,
Od tutar aləm, yanar, qalmaz dəxi bir xəsü am,
Kərbəla əhvalına Zəhra qan ağlar sübhü şam,
Neylədin oğlum Hüseyni, ey kərbəlayi Kərbəla?!

Bikəsin bu sinəzəni sadə, anlaşıqlı bir dillə qələmə alınmışdır. XIX əsr Ordubad ədəbi mühitinin nümayəndələri ilk yaradıcılığa dini lirikadan başlamış, bəşəri mənəvi dəyərləri, canlı xalq danışığı dilini sələfləri kimi poeziyaya gətirmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Yaşar Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı, Sabah, 1996, 712 s.
2. Qədimov Əsgər. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti, Bakı-2010, 545 s.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı.Elm. 2007.504 s.
4. Qüdsi. Divan. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: f.14. siy.1, s.v. 988, 201s.

ABSTRACT

Mehriban Guliyeva

THE FIGURATIVE EXPRESSION OF THE RELIGIOUS LYRICS IN THE CREATIVES OF NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT IN THE XIX CENTURY AND AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY.

The new phase of the XIX century and at the beginning of the XX century literary era is emerging as a national organization. Scientific research confirms that the determination of Nakhchivan literary sphere participated in the formation of the literary personalities. Each of the artists who grew up in Nakhchivan literary environment in a way which was reflected in the creation of a kind of oriental motif.

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Кулиева

ВОПЛОЩЕНИЕ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ РЕЛИГИОЗНО ЛИРИКА В ТВОРЧЕСТВЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ НАХИЧЕВАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ XIX И В НАЧАЛЕ XX ВВ

XIX и в начале XX вв. выходит как новый этап Азербайджанского литературного языка на основе периода национального языка. Научные исследования подтверждают, что литературные личности решительно принимали участие в развитие и формирование литературные среды Нахичеване в XIX в. В творчестве каждый из художников выросших в Нахичеванской литературной среде нашло свое уникальное отражение восточный мотив.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ARZU ABBASOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:811.512.162

ELLIPTİK HADİSƏLİ SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ CÜMLƏLƏRİN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: *elliptik hadisə, söz birləşmələri, cümlə, adlıq cümlə, yarımçıq cümlə, tədris, oxşarlıq*

Key words: *elliptical phenomenon, word combinations, sentence, nominative sentence, suspended sentence, teaching, similarity*

Ключевые слова: *эллиптическое явления, словосочетание, предложения, именительное предложения, полупредложение, преподование, сходство*

Sintaksis qrammatikanın tərkib hissəsidir. Sintaksisdə söz birləşmələri və cümlələrdən bəhs olunur. İstər ümumtəhsil məktəblərində, istərsə də, ali məktəblərin filologiya ixtisasında sintaksisin tədrisində çətinlik çoxdur. Bu mövzulardan biri də elliptik hadisəsidir. Qısaca olaraq elliptik hadisələr haqqında nəzəri məlumat verməyi vacib saydıq.

İstər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə elliptik hadisəyə, demək olar ki, tez-tez rast gəlirik. Mənaya, məzmunə xələl gətirməyən asanlıqla bərpa oluna bilən asılı tərəfi buraxılmış söz birləşmələri və buraxılmış üzvlü cümlələr elliptik hadisəli birləşmə və cümlələr adlanır.

Məsələn, Vətənimiz gündən- günə gözəlləşir. Bağınızda meyvə ağacları varmı? Gözümün ağı-qarası bircə qardaşım var və s.

I cümlədə (bizim) vətənimiz, II cümlədə (sizin) bağınızda, III cümlədə (mənim) gözümün ağı-qarası, (mənim) qardaşım III növ təyini birləşməsinin I tərəfləri düşüb, yəni işlənməyib.

Elliptik hadisə təkcə asılı tərəfi buraxılmış III növ təyini söz birləşməsində, buraxılmış üzvlü cümlələrdə deyil, həmçinin həmcins üzvlərdə sonuncudan başqa, ixtisara düşmüş, yəni buraxılmış hal, mənsubiyyət, şəxs şəkilçili üzvlərdə də baş verdi. Məsələn, Nəriman kitab, dəftər, qələm və pozanı çantaya yığdı. Əvəzlik isim, sifət, say və zərfin yerində işlənə bilir. Əziz balam, bilirsən ki, mənim, Arif, Adil və Zakirdən bağqa, heç kəsə yoxdur. Qışda kəndin ətrafında qurd və çaqqallar ulaşır. Onun söz-söhbəti hər yanda danışılırdı.

Nümunələrdəki I cümlədə təsirlik hal, II cümlədə yiyəlik hal, III cümlədə yerlik hal, IV cümlədə cəm, V cümlədə mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar olmaqla, elliptik hadisə baş verir.

Universitetin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi ixtisasının III kursunda sintaktik bölməsi iki semestr tədris olunur. Yəni söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr sadə və mürəkkəb cümlənin növləri öyrənilir. Həm həmcins üzvlərə, həm söz birləşmələrində, həm də sadə və mürəkkəb cümlələri tədris edəndə elliptik hadisələrə tez-tez rast gəlinir. İnkarı yoxdur ki, elliptik hadisələrə aid nəzəri məlumat, demək olar ki, azdır. Təkcə bir dərsləkdə (Müasir Azərbaycan dili, III hissə, Bakı, "Elm", 1981) və orta məktəbin Azərbaycan dili dərslində, yəni sintaksis bölməsində elliptik hadisəli cümlələrə aid bəzi nümunələr verilib. Bu səbəbdən tələbələr elliptik hadisələrin parametrlərini öyrənməkdə çətinlik çəkirlər. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq, müxtəlif mövzularda rast gəldiyimiz

elliptik hadisələri mənimsətmək üçün müəllim mütləq ən yaxşı üsula əl atmalıdır, üsul və priyomlar seçməlidir. Aşağıda bu barədə danışılacaq.

“Müasir Azərbaycan dili” dərsliyindən oxuyuruq: “Türkoloji delçilik ədəbiyyatında elliptik cümlələrdən xüsusi tədqiqat kimi son illərdə danışılmışdır”. (1, 259). Daha sonra həmin mənbədə yazılır: “Elliptik cümlələrin yarımçıq cümlələrin başqa növlərindən cəhətləri nəzərə alaraq, rus dilçiləri xəbəri buraxılmış, bu tipli cümlələri “naqis yarımçıq cümlələr” (“nahuşenniye nepolnie predlojeniya”, “Sabit yarımçıq cümlələr (staçionarnie nepolnie predlojeniya) adlandırırlar”. (1, 300).

Göründüyü kimi, elliptik cümlələr haqqında səhf fikir yoxdur. Elə buna görə də bu tipli cümlələrin tədrisi çətinlik törədir. Yuxarıdakı fikirlərdən aydın olur ki, ali məktəb dərsliyində və sonrakı vəsaitlərdə elliptik hadisəni ancaq cümlələrə aid edirlər. Lakin oxuduğumuz digər mənbələrdən və tədris-təcrübələrdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, elliptik hadisələr dil və nitq vahidlərinin parametrləri aşağıdakılardır: I – III növ təyini söz birləşmələrinin I tərəfi, yəni asılı tərəfi buraxılında:

Öz ömrümü şum eylədi öz əlim,
Yazında gül, payızında xəzəlim,
Gündoğandan günbatana mənzilim,
Bu da belə bir ömürdü, yaşadığ. (4, 93)

...Yenə gördüm gördüyümüz dağları,
Nəfəsimdən əriyirdi dağ qarı.
Yenə elə durnaların qatarı,
Yenə elə dərə, düzən dünyadı,
Dünya gözəl, dünya gözəl dünyadı. (4, 101)

...El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim,
Anam, doğma vətənim.
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan! (5, 66)

I. I nümunədə (mənim) ömrüm, (mənim) əlim, (mənim ömrümün) yazında, (ömrümün) payızında, (mənim) xəzəlim, (mənim) mənzilim; II nümunədə (bizim) gördüyümüz, (mənim) nəfəsim; III bənddə (mənim) yurdum, yuvam, məskənim, anam, vətənim birləşmələrində üçüncü növ təyini söz birləşməsinin I tərəfləri işlənməyib. Tələbələrə izah edirəm ki, bu təyini söz birləşmələrinin tərəfi işlənməsə də, asanlıqla bərpa olunur. Bu isə nitqimizi sadələşdirir, rəvan edir.

II. Üçüncü növ təyini söz birləşməsində bəzən II tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisi işlənmir. Bu da elliptik hadisədir. Məsələn, Bizim şəhər gündən-günə gözəlləşir. Sizin kənd ucqar olsa da, şəhər kimi abaddır, yaşayışlıdır. Göründüyü kimi, bizim şəhər, sizin kənd birləşmələrinin II tərəfində I və II şəxsin mənsubiyyət şəkilçiləri (imiz, iniz) işlənmədiyinə görə elliptik hadisə baş vermişdir.

III. Həmcins üzvlərdə sonuncudan başqa mənsubiyyət şəkilçiləri ixtisara düşür, buraxılır: Əsmərin kitab, dəftər və telefonu məndə qalıb. Universitetin professor, müəllim, tələbə - bir sözlə bütün kollektivi, böyük akt zalına toplanmışdılar.

Hər iki nümunədə: tələbə sözlərində - həmcins üzvlərdə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçiləri və cəm şəkilçisi işlənməmişdir, həmçinin müəllim, professor, tələbə sözlərində cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri ixtisara düşüb. Bu da elliptik məqamdır.

IV. Sadə cümlələrdə elliptik hadisəsi.

1). Elliptik cümlələrdə feili, bəzən də ismi xəbəri buraxılır. Belə cümlələr fikrin daha obrazlı və qənaətlə ifadəsinə xidmət edir:

- Bir az da işıq (“verin”) – deyə təkrar etdi (S.Rəhman).

İlanın ağına da lənət, qarasına da (“Lənət olsun”) (Atalar sözü).

Bu ömürdü, öz baharı, öz qışı “vardır”

Gələn yazda, gedən qışda nə günah (“Vardır”), (4, 64).

Ata qamçı, eşşəyə biz... “Vurarlar” “lazımdır” (Atalar sözü).

Ali məktəb dərsliyindən oxuyuruq: “Elliptik cümlələr ilk baxışdan adlıq cümlələrə bənzəyir. Bunların oxşar cəhətləri ondan ibarətdir ki, hər ikisində xəbər işlənmir və bu üzvün iştirakına ehtiyac da hiss edilmir. Bununla bərabər, onların fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Elliptik cümlələrdə buraxılmış üzvü (xəbər) və ya üzvün bir hissəsinin mətnə, yaxud cümlənin öz məzmununa görə müəyyənləşdirmək mümkündür. (1. 301). Məsələn,

Qulağında o sədanın hay-harayı,

Qarşımdaca şaxələnən Arpa çayı.

(İ.Həbibbəyli)

I misrada (qalıb); II misrada (axır) xəbərləri buraxılıb. Bu elliptik hadisədir. Lakin adlıq cümlədə buna, yəni xəbəri bərpa etməyə heç bir ehtiyac duyulmur. Məsələn, Bakı. Dəniz kənarı park. Çoxlu adam. Uşaq. Böyük. Qoca. Cavan. Professor S.İ.Vəliyev isə yazırdı: “Elliptik cümlələr yarımçıq cümlənin bir növüdür. Türkologiyada sadə cümlənin elliptik növü 50-ci illərdən sonra tədqiqi olunmağa başlanmışdır. Bu sahədə bir sıra elmi-tədqiqat əsərlərinin olmasına baxmayaraq, bütövlükdə problemlə bağlı mübahisəli məsələlər çoxdur. (3. 59)

2. Mübtədası iştirak etməyən elliptik cümlələr. Bunlar da yarımçıq cümlələr oxşayır. Lakin yarımçıq cümlələr əsasən, sual-cavab əsasında meydana çıxır: Məsələn:

Dünən dərəcə kim gəlməmişdi?

- Arif.
- Arif kimdir?
- Tələbədir.
- O neçənci kursda oxuyur?
- Üçüncü.

Göründüyü kimi, xəbərsiz, mübtədasız və mübtədasız, xəbərsiz, yalnız II dərəcəli üzvün iştirak etdiyi hər üç cümlə yarımçıq cümlədir. Amma mübtədası iştirak etməyən elliptik cümlələr sual-cavab əsasında meydana çıxmır, hər zaman yazılı və şifahi nitqimizdə işlənən cümlələrdir. Elliptik cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər buraxıla bilməz.

Mübtədası iştirak etməyən elliptik cümlələrə nəzər yetirək:

Dünya böyük, ömür yolu bir addım,

Bir balaca eşq adası yaratdım.

Bir uçurumdan fırtınaya daş atdım,

Bu cürəti görən, duyan olmadı,

Səndən mənə günağlayan olmadı. (4, 97)

...Əl dəysə, çaxmaq daşıyam,

Məni qoymayın təklənəm. (4, 104)

...Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim,

Duman, salamat qal, dağ-salamat qal. (4, 77)

Hər üç nümunədə “mən” mübtədası işlənməyib. Digər bir nümunə:

...Çox tozanaq atlımı təmkin atınla keçdin,

Sel boğan dərələri bir mərd qadınla keçdin,

Bütün yenilməzliyi Vətən adıyla keçdin,

Haqqın var, Məmməd Araz, haqqın var yaşamağa. (4, 161)

I, II, III misralarda “mən” mübtədəsi buraxılıb ki, bu da elliptik cümlədir.

Nəticə olaraq tələbələrə söyləyirəm ki, - elliptik hadisəli söz birləşmələri, həmçins üzvlü cümlələr və sadə cümlələr yazılı və şifahi nitqimizdə nitq vahidləridir.

Elliptik cümlələr yarımçıq cümlələr deyil, ancaq yarımçıq cümlələr elliptik cümlələr sırasına daxil ola bilər. Elliptik cümlələr və elliptik digər nitq vahidləri adlıq və yarımçıq cümlələrlə qarışdırmaq olmaz. Elliptik nitq vahidlərinin, nitq komponentlərinin işlədilməsi nitqimizə, yazımıza heç bir xələl gətirmir. Əksinə nitqimizin sadəliyini, emosionallığını, anlaşılıqlığını artırır. Buna görə də sözügedən mövzu nəzəri cəhətdən araşdırılmalı, dəqiqləşdirilməli və orta məktəbin Azərbaycan dili dərslərinə salınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Müasir Azərbaycan dili, III hissə, Elm, Bakı, 1981
2. K.Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, Bakı, Maarif, 1998
3. S.Vəliyev. Dioloji və mornoloji nitqin sadə cümlələri, Bakı, Elm, 1999
4. M.Araz. Daş harayı, Bakı, 1999
5. S.Vurğun, Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, 1976

ABSTRACT

Arzu Abbasova

THE DIFFICULTIES MEETING IN TEACHING THE ELLIPTICAL PHENOMENON WORD COMBINATIONS AND SENTENCES AND THE WAYS OF ELIMINATING THEM

In this article the theoretical problems of elliptical word combination and sentences and the ways. Of their teaching are to be. The similar and distinctive features of elliptical sentences with in complete and nominative sentences are touched in the article, too

РЕЗЮМЕ

Арзу Аббасова

СЛОВСОЧЕТАНИЕ С ЭЛЛИПТИЧЕСКИМИ ЯВЛЕНИЯМИ, ТРУДНОСТИ ВСТРЕЧАЕМЫЕ ПРИ ПРЕПОДОВАНИИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В этой статье обсуждается проблемы эллиптического словосочетания, теоретические вопросы предложения и методика их преподавания.

Также затронуты похожие и отличительные черты эллиптических предложений с полу и именительными предложениями.

Ключевые слова: эллиптическое явления, словосочетание, предложения, именительное предложение, полупредложение, преподавание, сходство

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ARİFƏ ZEYNALOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:81

ADİL BAĞIROVUN TƏDQİQATLARINDA BƏZİ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN SEMANTİKASI

Açar sözlər: *Araz, Naxçıvan, onomastik ədədlər, toponim, etnonim, hidronim*

Key words: *Araz, Nahcivan, onomastic units, toponym, ethnonym, hydronym*

Ключевые слова: *Аракс, Нахчыван, ономастические единицы, топоним, этноним, гидроним*

Çox zəngin və ulu keçmişə malik Naxçıvan ərazisinin hər daşında, qayasında xalqımızın şərəfli tarixi yaşayır. Tarixin yaddaş şəcərəsində beş min ildən artıq yaşını təsdiqləyən Naxçıvan dünyanın və Azərbaycanın ən qədim yurd yeri, inzibati və mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Qədim diyarımız – Naxçıvan min hektarlarla ərazini əhatə edən qədim yurd yeri, hər daşında, qayasında bir tarix yaşadan daş kitabələr diyarıdır. Bu kitabələr ilk əlifbamız, ilk yaddaş kitabımız, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin ilk nümunələridir. Məhz bu cəhətlərinə görə Naxçıvan MR ərazisindəki onomastik vahidlərin öyrənilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Azərbaycanın tarixi mənbə və qaynaqlarında günümüzədək varlığını qoruyub saxlayan onomastik vahidlər istər qədimliyi, müasirliyi, istərsə də, müxtəlif əlamət və xüsusiyyətləri baxımından çox rəngarəngdir. Bu onomastik adların heç biri təsadüfən yaranmamış, dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında formalaşmış, vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Buna görə də tarixi keçmişimizlə bu günümüz arasında mənəvi körpü yaradan, babalarımızın düşüncə mədəniyyətini qoruyub saxlayan onomastik vahidlərin öyrənilməsi dilin leksik sistemində xüsusi adların mövqeyi, leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə onomastik vahidlərin bir sistem kimi öyrənilməsi zəruri, aktual məsələlərdən biridir. Çünki, işğalçı ermənilərin Azərbaycana, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana qarşı əsassız torpaq iddiaları, maddi, mənəvi mədəniyyətimizə, qədim abidələrimizə sahiblənmək istədikləri bir vaxtda onomastik vahidlərin geniş miqyasda öyrənilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Bu cəhətdən Naxçıvanlı dilçi alimlər onomastika sahəsində xeyli işlər görmüş, tədqiqatçı alimlərimiz S.Babayev, A.Bağirov, F.Rzayev, Q.Hacıyeva və başqaları onomologiyanın bu və ya digər problemlərinə həsr olunmuş uğurlu tədqiqat əsərləri yazmışlar.

Mərhum dilçi alim, professor Adil Bağirov bu sahədə illərlə tədqiqatlar aparmış, 120-yə yaxın elmi məqalə, bir neçə kitab, 6 monoqrafiya yazmış, onomastika sahəsində özünün cığırını açmışdır. Bu monoqrafiyalar alimin uzun illər apardığı elmi tədqiqatların, axtarışların nəticəsidir. Alimin onomologiya ilə bağlı çap olunan əsərlərində Naxçıvan MR ərazisində xalqın həyat təcrübəsi, tarixi, elə, obaya məhəbbəti, fəlsəfi düşüncəsi ilə bağlı yaranmış onomastik vahidlər bir-bir izah edilmiş, onların leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Bayatılarda, laylalarda, bədii əsərlərdə, müxtəlif qaynaqlarda Naxçıvanın coğrafi məkanı ilə bağlı yaranan onomastik vahidlər tarixi mənbələrə əsaslanaraq tədqiq edilmişdir. Məsələn, Naxçıvan sözü ilə bağlı müxtəlif mənbələrdə maraqlı variantlar

göstərilmişdir: Naksuana, Nəşava, Nahçıxan, Navçığan, Nəxşuan, Nəxşivan və s. Əldə edilən mənbələr isə göstərir ki, Naxçıvan toponimi “naxç” türk tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Xalq ədəbiyyatı nümunələrində Naxçıvan bir coğrafi obyekt kimi tərənnüm edilmiş, bölgənin təbiəti, relyefi öz ifadəsini tapmışdır.

Naxçıvan düzən yerdə,
Gözəllər gəzən yerdə.
Əlin ver halallaşacaq,
Bura əl üzən yerdə.

Ordubad toponimi ilə də bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Tarixi qaynaqlarda bu toponim tez-tez xatırlanır. Xalq etimologiyasına görə bu ad ordu və abad “ordunun abad etdiyi yer”, elmi mənbələrdə isə “xan düşərgəsi”, “qərargah”, “qəhrəmanlar, igidlər, cəsurlar yurdu” mənalarda açıqlanır.

Eləmi Ordubada,
Yol gedir Ordubada.
Sərkərdə igid olsa,
Heç verməz ordu bada.

Kükü – Naxçıvandan toplanılan bayatılarda Kükü kənd adı tərənnüm obyektinə çevrilmişdir.

Düşərgahım Küküdü,
Yük qurğuşun yüküdü.
Dindirməyin ay ellər,
Dərdim qəza yüküdür.

Qaynaqlarda Zeyvə onomastik vahidindən danışılır, göstərilir ki, XVII əsr türk səyyahı Evliya Çələbi bu kəndin bağ-bağatlı bir yerdə olduğunu, kənddə böyük bir məscidin tikildiyini yazır. Bu, fars dilindən zaviye sözü ilə eyniköklüdür. “Künc, bucaq, hücrə, ibadətqah” mənasındadır. Zaviye sözü zaman keçdikcə fonetik dəyişikliyə uğramış Zeyvə şəklinə düşmüşdür.

Zeyvədə bafam qaldı,
Biçmədim bafam qaldı.
Çox əlləşdim, vırışdım,
Əlimdə cəfam qaldı.

Naxçıvan bölgəsinə aid olan bayatılarda “Azərbaycanın köksünə şırım açıb onu iki yerə bölən” Araz çayı ilə bağlı da maraqlı fikirlər vardır. Ümumiyyətlə, toplanılan bayatılarda Araz çayı qədər müraciət olunan ikinci hidronim yoxdur. Araz çayı haqqında yüzlərlə bayatı, əfsanə, rəvayətlər vardır. Araz Azərbaycan xalqının son ikiyuzillik tarixi taleyi ilə bağlı ən çox adı çəkilən çaydır. A. Bağırov özünün “Naxçıvan hidronimləri” adlı kitabında tarixi qaynaqların Arazla əlaqədar məlumatlarını yada salır, maraqlı mülahizələr söyləyir: “Demək, belə bir ehtimal inandırıcı görünür ki, su mənalını bildirən ar//ər ifadəsi “Az” qəbilə adı ilə bağlıdır, birləşərək Az+ar//ər ifadəsini yaratmışdır və bu söz inversiya nəticəsində ar//ər+az şəklinə düşmüş, beləliklə, Ər+az – Ar+az – Araz sözü yaranmışdır. Yəni “As” qəbiləsinə, “As” tayfasına məxsus çay deməkdir.”

“Araz” hidronimi ilə bağlı xeyli araşdırmalar aparılmış, müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Elmi ədəbiyyatlarda da bu hidronimlə əlaqədar tədqiqatlar olduğunu görürük. Məqsəd isə “Araz” hidroniminin mənşəyini öyrənməkdir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, “araz” etnoniminin ilkin forması “aras” olmuşdur. Lakin hələ qədim Midiyada və sonra Azərbaycanda “araz” kimi tələffüz olunmuşdur. Belə hesab etmək olar ki, bu tayfa eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərində (çünki eradan əvvəl 834-cü ilə dair qədim asur mənbəyində Midiyada “Araziaş” adlı əyalətin adı çəkilir) çayın cənub sahillərində yaşamış və onun adı ilə çay Araz, Aras adlanmışdır. (3, 140)

Bu məqamda Nəsimi şeiri ən tutarlı və təksibedilməz mənbədir.

Sənin gülgün yanağın həsrətindən

Axar çeşmim yaşı həm çün Ərəs var.Arifə.

XX yüzil Azərbaycan poeziyasında, xüsusən də Cənub mövzusunda həsr olunmuş əsərlərdə heç bir yazar Arazsız ötürməyib. Demək olar ki, həsrətin ifadəsi zamanı Araz üz tutan ilk Azərbaycan şairi Nəsimidir. Şair “Dəcləvü Sətti Ceyhun, həm Ərəsi Fəratəm” misrasında Şərq ədəbiyyatının hidronimlərlə bağlı poetik sisteminə Arazı da gətirir. A.Bağirovun “Araz” hidronimini yenidən tədqiqata cəlb etməsi, araşdırıb üzə çıxarması bu hidronimin bu gün də dildə müxtəlif məqam və formalarda işləndiyini sübut edir:

Arazdan keçən də var,
Suyundan içən də var.
Vətən adı çəkməyin,
Ürəyi keçən də var.

Bayatılarda Araz hidronimi bədii kitab məqamında da işlənir:

Əzizinəm xan Araz,
Qaynaqdan axan, Araz.
Əlim əlinə çatmır,
Yaxından axan Araz. (4)

XIII əsrdə naməlum müəllif tərəfindən yazılan “Əcayib - əd - dünya” (Dünyanın qəribəlikləri) əsərinin verdiyi məlumatlara görə lap qədim zamanlarda Araz çayı şəhərin (yəni Naxçıvanın) içərisindən axırmış. XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində yaşamış azərbaycanlı alim Əbdürrəşid əl – Bakuvi gur suyu olan Uveys adlı bu çayın çoxlu ölkələrin torpaqlarından axıb Naxçıvan yaxınlığında Ziya - əl Mülkün körpüsünə çatdığı haqda məlumat verir (2). Məhəmməd Naxçıvani yazırdı ki, Araz böyük çay olub Ərzurum dağlarından axıb gəlir, bir neçə qola ayrılır, o yerin torpaqlarını su ilə təmin edir. Qalan hissəsi isə Kürə birləşir, hər ikisi axıb Qulzuma (Xəzərin adlarından biridir) tökülür.

XI əsrin görkəmli alimi M.Kaşğarlının “Divanü lüğət – it türk” əsəri dünya dilçilik elminin ən böyük, nadir incilərindən biridir. Bu, əvəzsiz dil abidəsidir və türk xalqlarının elmi, mədəni həyatında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Naxçıvanda Şahbuz rayonunda yerləşən (Biçənək) “Peçenek” toponimi oğuzların ən qədim tayfa budaqlarından biridir. M.Kaşğarlının “Divanü lüğət – it türk” əsərində bu ada rast gəlirik. XIX əsrə aid mənbələrdə də bu ad “bacanaq” və ya “ot biçilən yer” mənalarında açıqlanmışdır. Lakin tədqiqatçılar bu adın mənşəyinin qədim türk Peçenek tayfasının adı ilə bağlı olduğunu açıqlayırlar. Bu toponim haqda ilk dəfə akademik Z.Bünyadov məlumat vermiş, peçenek toponiminin tayfa adı ilə bağlı olduğunu sübuta yetirmişdir.

A.Bağirov da bu fikrə tərəfdar olur, bu toponimin Naxçıvanda yerləşən Biçənək kəndi, Biçənək aşırımı, Biçənək dərəsi, Biçənək çayı və s. bu kimi coğrafi adların qədim oğuz peçenek adını özündə yaşadan onomastik vahidlər olduğunu göstərir.

A.Bağirov əsərlərində Azərbaycan şəxs adlarından, ümumən antropnim mənşəli kəhriz adlarından istifadə etmiş, onların leksik – semantik xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Kəhrizlərin xeyli hissəsi tayfa başçıları, bəylər, xanlar, el ağsaqqalları tərəfindən inşa edilmişdir. Canan bəy kəhrizi, Kalba Musa kəhrizi, Ağamalı kəhrizi, Şahtaxtında Mahmud ağa kəhrizi, Seyid Həbib kəhrizi, Culfa, Kırna kəndində Kalbalıxan kəhrizi və s. belələrindəndir. Antropnim mənşəli kəhriz adlarının bir qisminin tarixi, kim tərəfindən çəkildiyi məlumdur. Məsələn, XIX əsrdə Naxçıvan xanı Kalbalıxan Küznüt, Kırna kəndlərində içməli və suvarma suyuna olan təlabatı ödəmək məqsədilə kəhriz qazdırmışdır. Əhali bu kəhrizlərə Kalbalı xan kəhrizi adı vermişdir.

Naxçıvan şəhərindəki “Xan diki”nin ətəyində yerləşən kəhriz insanları həm içməli su ilə təmin etmək, həm də ətrafdakı üzüm bağlarını suvarmaq üçün çəkilmişdir. Bəzi mənbələrdə bu kəhrizin I Kalbalı xan tərəfindən qazdırıldığı göstərilir. 1918-ci ildə Naxçıvanda yerləşən türk qonşunun komandanı Kazım Qara Bəkir paşa kəhrizi təmir etdirmişdir. Əhali buna görə də həmin kəhrizə “Kazım

Qara Bəkir kəhrizi” adı vermişdir. Lakin sovetlər dövründə bu kəhrizə dövlət xadimi Səmədağa Ağamalıoğlunun şərəfinə “Ağamalı diki”, “Ağamalı kəhrizi” adı verilmişdir. Kəhriz 2002-ci ildə yenidən təmir edilərək əvvəlki adı özünə qaytarılmışdır.

Naxçıvan şəhərinin Sarvanlar məhəlləsində yerləşən kəhrizin tarixi daha qədimlərə bağlıdır. Sarvanlar, Gomayıl məhəllələrini su ilə təmin edən bu kəhriz XX əsrin əvvəlində “Sarvanlar” kəhrizi adlandırılıb. 1901-ci ildə məhəllədə yaşayan Kərbalayı Musa adlı şəxs kəhrizi təmizləmək üçün Cənubi Azərbaycandan *kankan* dəvət etmiş, xeyli miqdarda vəsait xərcləmiş, su ehtiyatını artırmaq məqsədilə yeni quyular qazdırmışdır. Həmin vaxtdan kəhriz “Kalba Musa kəhrizi” adı ilə tanınmağa başlamışdır.

Gündəlik həyatımız, məişətimiz, maddi və mənəvi mədəniyyətimizlə bağlı olan onomastik vahidlərin tədqiqi günümüzün vacib məsələlərindəndir. Bu səbəbdən dilçi alimlərimiz tərəfindən onomologiya elminə diqqət və maraq get-gedə artır, yeni tədqiqat əsərləri yaranır. Naxçıvan MR Türkiyə Cümhuriyyəti, İran İslam Respublikası və Ermənistan sərhədləri ilə əhatələnmiş, strateji əhəmiyyətə malik ərazidə yerləşdiyindən xüsusi adların öyrənilməsi böyük ictimai, siyasi əhəmiyyət daşıyır. Bu cəhətdən beş min ildən artıq yaşı olan Naxçıvanın onomastik vahidlərinin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi vacib məsələlərdəndir. Xüsusilə, toponimlərin öyrənilməsi daha vacibdir. Çünki, Naxçıvan toponimləri çox maraqlı, zəngin və qədim bir tarixə malikdir. Özünün milli koloriti ilə seçilən bu adlar neçə-neçə əsrlərin, qərinələrin, tarixi hadisələrin şahidi olmuş, minilliklərdən zəmanəmizə yadigar qalmışdır.

Bu cəhətdən mərhum dilçi alim, professor Naxçıvan MEA müxbir üzvü Adil Bağirovun əsərləri bizlərə tam elmi məlumatlar verir və bu, yeni tədqiqat əsərlərinin yazılmasına, onomastik vahidlərin araşdırılmasına, onların gələcək nəsillərə ötürülməsinə əsas təkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Bağirov. onomologiya problemləri, I, II cild, Bakı 2012
2. Əbdürrəşid Əl – Bakuvi, “Abidələrin” xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri. Bakı, Şur, 1992
3. Q.Qeybullayev. Qədim türklər və Ermənistan, Bakı, Azərneşr, 1992, səh. 140
4. Naxçıvan folkloru antologiyası I c. Naxçıvan, Əcəmi, 2010
5. Arifə Zeynalova, Nəsimi əsərlərinin dilində onomastik vahidlər, Naxçıvan, 2008

ABSTRACT

Arifə Zeynalova

SEMANTICS OF SOME ONOMASTIC UNITS IN ADIL BAGIROV'S RESEARCHES

The article was dedicated to the research of onomastic units in the area of Nakhchivan Autonomous Republic. Onomastic units preserving their presence till now in the historical sources of Azerbaijan were used by the linguists of Nakhchivan repeatedly, involved in research. In the article lexical-semantic characteristics of onomastic units used in the language by prof. A. Bagirov were investigated. Toponyms, hydronyms, ethnonyms used in the folklore literature samples were analyzed and compared with the up-to-date onomastic units. The research of onomastic units is one of the most important current issues. For this reason, the investigation and involvement of our linguist scientists' research works specially, the exploration and research of onomastic units in the territory of NAR is essential as one of the current issues.

**СЕМАНТИКА НЕКОТОРЫХ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В
ИССЛЕДОВАНИЯХ АДИЛЯ БАГИРОВА**

Статья посвящена ономастическим единицам Нахчыванской Автономной Республики. Ономастические единицы, сохранившиеся до сих пор в исторических источниках Нахчывана, неоднократно были привлечены к исследованию. В статье исследованы лексико-семантические характеристики ономастических единиц, используемых в языке проф. А. Багирова. Исследование ономастических единиц на территории НАР является одним из наиболее важных текущих вопросов.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

İRADƏ QASIMOVA

UOT:81

AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏNİN ƏLAVƏLƏR HESABINA GENİŞLƏNMƏSİ

Açar Sözlər: *sadə cümlə, əlavələr genişlənmə, cümlənin qrammatik əsası, sintaktik birləşmə, asılı hissə, mövzunun əlavə olunması, cümlənin yeni forması və funksiyaları, simplestence çevrilməsi*

Keywords: *simplestence, additions, expansion, grammatical base of the sentence, syntactic unit, dependent part, addition of the subject, new forms and functions of the sentence, the transformation of a simplestence*

Ключевые слова: *Простое предложение, дополнения, распространение, основа грамматического предложения, синтаксическая единица, зависимый член, дополнение подлежащего, новая форма и функция предложения, трансформация простого предложения*

Dildə çox sayda formasını dəyişmiş cümlə strukturları vardır. Sözsüz ki, onlar dillərin yarandığı ilkin mərhələdən sonrakı dövrlərdə, dilin formalaşma və inkişafını səciyyələndirən hadisələrdən biri kimi meydana çıxmışdır. Dildə hər şey olduğu və ya yarandığı kimi qalmır. Müəyyən vaxtdan sonra dəyişir, inkişaf edir, yeniləşir, genişlənir, başqa dil hadisə və faktları ilə bir sıra münasibətlərə girir ki, bunlar da başqa forma və məzmununda qarşıya çıxır. Bu baxımdan, Azərbaycan və fransız dillərindəki sadə cümlə sintaksisi diqqəti çəkən dil vahidlərindəndir.

Dildə dəyişmə öz-özünə yaranmır, onu yaradan şərait və vəziyyət olmalıdır. Belə ki, dilin quruluşunda həmişə sadədən-mürəkkəbə xətti ilə baş verən dəyişmələr nitqdə də özünü göstərir. Ən primitiv bir cümləni transformasiya nəticəsində çox geniş və mürəkkəb bir cümləyə çevirmək mümkündür. Belə olduqda forma ilə yanaşı, məzmununda da müəyyən qədər dəyişmələr əmələ gəlir. Ümumiyyətlə, forma-məzmun münasibətləri transformasiyada əsas məsələlərdən biridir.

“İzahlı dilçilik terminləri” sorğu lüğətində bu haqda yazılır: “Transformasiya – Nüvə strukturu əsasında ikinci struktur (və ya nümunə) seçmə üsulu. Transformasiya metodu cümlələrin məna və forma strukturlarının əlaqəsinin, münasibətini müəyyənləşdirir (2, 292). Araşdırmalar göstərir ki, bir cümlə əsasında nəinki ikinci struktur, hətta üçüncü, dördüncü və daha çox struktur yarana bilər.

“Nüvə strukturu” dedikdə, əslində cümlənin qrammatik əsası nəzərdə tutulur. Transformasiya prosesində şəklini dəyişmiş dil formasına və ya cümlə strukturuna transform deyilir. Bu prosesdə müxtəlif dil materialları iştirak edə bilər ki, onlardan biri də əlavələrdir.

Sintaksisdə leksik mənaya malik sözlər cümlə quruluşunda yer tutaraq üzv kimi işlənir və müəyyən bir məna daşıyır. Bir sıra hallarda cümlənin tərkibindəki söz və ya birləşmənin öz mənasından başqa əlavə mənalara ehtiyacı hiss olunur. Bəzən danışan şəxs işlətdiyi cümlədəki bir sözün, ifadənin, birləşmənin mənası ilə bağlı əlavə məlumat vermək, onu izah edib aydınlaşdırmaq istəyir. Buna görə də cümləyə əlavə sözlər, birləşmələr, bəzən də cümlələr daxil edir. Əlavə adlandırılan bu cür sözlər, birləşmələr və cümlələr izah edib aydınlaşdırdığı üzvdən sonra işlənir (3, 215).

Cümlədəki əlavə məna ehtiyacını ödəməkdə əlavələr əsas rol oynayır. Onlar bir tərəfdən aid olduğu hər hansı bir üzvü aydınlaşdırıb izah edir, onun haqqında əlavə məlumat verir, digər tərəfdən, cümlənin genişlənməsində fəallıq göstərir. Bu baxımdan, sadə cümlənin əlavələr hesabına genişlənməsi dildəki təbii proseslərdən biridir.

Həm Azərbaycan, həm də fransız dillərində sadə cümlənin genişlənməsi vasitələrindən biri kimi əlavələr diqqəti çəkir. Məsələn:

Gülər – əmimin qızı məktubu əlində saxlamışdı.

Meşənin yandığını xəbər verən Xanım nənədir – qonşumuzdur.

Qız diqqətlə qarşıdakı adama – Qafar müəllimə baxdı.

Əziyyətini çəkdiyim – ağır zəhmətlə əldə etdiyim bu evdən köçmək mənə ağır gəlirdi.

Topu aparıb aşağıya – pillələrin altına qoydular.

Bu sadə cümlələrin hamısı əlavənin iştirakı ilə əvvəlki vəziyyətindən uzaqlaşmış və əlavələr onların genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Birinci cümlə (Gülər məktubu əlində saxlamışdı) “əmimin qızı”, ikinci cümlə (Meşənin yandığını xəbər verən Xanım nənədir) “qonşumuzdur”, üçüncü cümlə (Qız diqqətlə qarşıdakı adama baxdı) “Qafar müəllimə”, dördüncü cümlə (Əziyyətini çəkdiyim bu evdən köçmək mənə ağır gəlirdi) “ağır zəhmətlə əldə etdiyim” və nəhayət, beşinci cümlə (Topu aparıb aşağıya qoydular) “pillələrin altına” əlavələri ilə genişlənməmişdir. Fransız dilində də belədir. Məsələn:

Sa femme jeune personne parfaite, avait eu sur lui la meilleure influence. (Duron)

Marthe, la couturière, écrasait le mouchoir contre ses yeux. (Boussinot)

Paterson de vait de jaune centaine de francs à Guérin, le marchand de couleurs: heureusement, Guérin, un ancien anarchiste, récemment converti au socialisme, était un bon camarade... (Martin du Gard) (299)

Un ami de famille, recteur d’université dans le Midi, écrivit un jour à mon père. (Daudet)

Au centre, le dos au mur, avait pris place le chef cuisinier, petit homme trapu, qui pouvait avoir quarante-cinq ans. (Cogniot)

Le chauffeur, un grand bonhomme extrêmement blond, parlait avec un accent “parisien” très prononcé.

On m’a raconté que Pierrette Amable, la nièce de mes voisins, avait obtenu que dans son atelier chaque ouvrière ne surviellât qu’un seul métier. (Vailland) (50)

Fils d’un huissier de province, Jean Marin était venu, comme tant d’autres, faire son droit au quartier latin. (Maupassant)

Tous deux célibataires, ils étaient unis par une haine semblable du mariage. (Daudet)

Plus tard, capitale d’un grand Etat, elle se trouva à l’étroit dans ses remparts désormais inutiles. (France) (32)

Hər iki dildən alınan örnəklər göstərir ki, bütün cümlə üzvləri əlavələrlə işlənə bilər. Əlavələrdən əvvəl qoyulan durğu işarələri (əsasən tire, bəzən də vergül) onların aid olduğu üzvlə intonasiya baxımdan ayrılmasını əsaslandırır. Hətta bəzən əlavələr xüsusi intonasiyaya malik olur. Bu, daha çox poetik dil üçün səciyyəvidir. Və maraqlıdır ki, bədii dildə bir cümlə üzvünün bir neçə əlavəsi ola bilər. Bu, əlavəli üzvün mənasının daha aydın üzə çıxmasına və dəqiqləşməsinə, konkretləşməsinə geniş imkanlar yaradır. Məsələn:

Şəhidlər xiyabanı –

Şəhidlərin sərgisi,

Şəhidlərin sərgisi,

“Vahid”lərin sərgisi (4, 19).

Burada ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə edilmiş birinci misradan başqa bütün misralar əlavədir. Bu əlavələrin hamısı ilk misraya (cümləyə) aiddir və onun bütün mahiyyətini açmaqda əsas rol oynayır.

Şəhidlər xiyabanı –

Anaların dad yeri,

Namus yeri, ad yeri,
Hamımızın and yeri (4, 19).

Örnək göstərilən bədii parçadakı maraqlı cəhətlərdən biri budur ki, sadə cümlənin az işlənən növlərindən biri olan adlıq cümlə ilə ifadə olunana əsas cümlə ikinci növ ismi birləşmə ilə ifadə edilərsə də, onun əlavələri həm ikinci, həm də (və daha çox) üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən ibarətdir. Deməli, sintaktik vahidin əlavəsi həcm baxımından onun özündən böyük ola bilər. Araşdırmalar göstərir ki, əlavələr birinci növ təyini söz birləşmələri və sözlərlə də ifadə oluna bilər. Məsələn:

Şəhidlər xiyabanı –
Həm adicə yer, məkan,
Həm də sirli bir məkan,
Ziyarətgah, pır – məkan (4, 19).

Bu nümunədə sadə cümlənin əlavələr hesabına genişlənməsi prosesində başqa maraqlı bir məqam – əlavənin əlavəsi faktı diqqəti çəkir. Belə ki, şerin son misrası ilk misranın əlavəsidir və sözlərdən ibarətdir. Həmin əlavə sözlərdən biri (pır) əlavə olduğu halda, özü də əlavəli işlənmişdir. Məlumdur ki, əlavəli üzv və ya cümlənin mənası daha geniş olur və bu genişliyi təmin edən əlavələrdir. Yuxarıdakı örnəkdə “məkan” sözü “pır” sözünün məna həcmi genişləndirir və “pır” sözü “məkan” kimi təsəvvürə gətirilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sadə cümlənin əlavələrlə işlənməsi onu təkcə formal baxımdan genişləndirmir, bir tərəfdən də onun mənasına təsir edir.

Sadə cümlədə ümumilik bildirən üzvlər və ya cümlənin özü konkretliyə meyl edir. Sadə cümlənin əlavələr hesabına zənginləşməsi prosesində bəzən elə hallar olur ki, əlavənin mənası özündən əvvəl işlənən üzvün mənasına bərabər olur. Belə olduqda əlavə asılı vəziyyətdə olmur, aid olduğu üzv qədər anlam daşıyır. Halbuki dilçilik elmində əlavə asılı üzv hesab edilir. Fikrimizcə, əlavənin asılı üzv olduğunu iddia etmək düzgün deyil. Əslində, əlavənin semantik sanbalı daha böyükdür. O, həm aid olduğu sözü, ifadəni müəyyən cəhətdən izah edir, onunla bağlı əlavə məlumat verir, beləliklə, həmin cümlə üzvünü konkretləşdirir, həm də onun mənasından geri qalmayan, yəni ona bərabər məna ifadə edir. Belə ki, o, aid olduğu üzvün suallarına cavab verir və ondan daha aydın və konkret məna daşıyır. Bundan başqa, əlavələr özündən əvvəlki üzvün qrammatik əlamətlərini də qəbul edir və suallarına cavab verir. Onun dəqiqləşdirib izah etdiyi üzvdən əsas fərqi budur ki, həmin üzv müxtəlif şəxslərdə olduğu halda, əlavə həmişə üçüncü şəxsə olur. Və bu da dildə daha çox sabit olan şəxsə görə uzlaşmada fərq yaradır. Yəni əlavə mübtədaya aid olduqda və mübtəda birinci və ikinci şəxsə aid olduqda şəxsə görə uzlaşma pozulur. Məsələn:

Biz – xalqımızın övladları vətənin keşiyini çəkməyə borcluyuq .

Bu cümlədə mübtəda və xəbər arasında həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşma qaydasındadır. Lakin mübtədanın əlavəsi (xalqımızın övladları) birinci şəxsin cəmində olan xəbərlə uzlaşmır. Çünki o, üçüncü şəxsə aiddir.

Əslində, transformasiya cümləni təşkil edən sözlərin sintaktik səviyyədə funksiyalarının çoxalıb yenidən bölünməsi ilə xarakterikdir. Cümlənin strukturunu təşkil edən sözlərin başqa sözlərlə (cümlə üzvləri ilə) əlaqəsi, qarşıdurması, müxtəlif münasibətləri, bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən tərəflərin fərqləndirici əlamətlərinin neytrallaşması transformasiya hadisəsi ilə bağlı olan məsələlərdir. Transformasiya nəticəsində meydana gələn neytrallaşma dilin və dillərin daha yaxşı anlaşılmasında, daha optimal şəkildə başa düşülməsində elmi-nəzəri baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Sadə cümlənin genişlənməsi dilin qanuni faktı hesab olunur. Transformasiyalar həm funksional vahidləri, həm də funksional fərqləri əhatə edir. Cümlənin genişlənməsində yeni cümlə əldə edilmir, cümlənin yeni forma və funksiyaları yaranır.

Beləliklə, sadə cümlələrin transformasiyasında – dəyişməsində bir sıra dil faktları ilə yanaşı, əlavələrin də müəyyən qədər rolu vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva G. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Elm və təhsil, 2013.
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri (sorğu lüğəti), Bakı, Maarif, 1989,
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, Bakı, 2000.
4. Qərib Q. Vətən daşdan başlaymış, Bakı, ADPU, 2009.
5. N.M.Şteynberk Fransız dilinin qramatikası, Lelinqrad 1972.
6. E.K.Nikovskaya, T.Y.Goldenberg, Fransız dilinin qramatikası, Moskva 1982.

ABSTRACT

I.Qasimova

THE EXPANSION OF SIMPLE SENTENCES BY ADDITIONS IN AZERBAIJANI AND FRENCH

The article deals with the expansion of syntactic units in Azerbaijani and French. To this end, simple sentence types are studied. The problem of expanding simple sentences by additives is highlighted. It is shown that general parts or the sentence itself tend to be concrete, but in the process of expansion by additives there are some cases that the meaning of the additive is equal to the meaning of committed members. In this case, there is an additional dependent, that is the additive's meaning is equal to the main member. However, in linguistics additives are considered dependent parts.

In the article semantic significance of additions is justified by language facts.

РЕЗЮМЕ

И. Касимова

О РАСПРОСТРАНЕНИИ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ЗА СЧЕТ ДОПОЛНЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье говорится о вопросах распространения синтаксических единиц в Азербайджанском и французском языках. С этой целью, привлекаются к изучению простые типы предложений. Здесь освещаются некоторые проблемы дополнений в распространении простых предложений. Показывается, что в простом предложении члены, показывающие общность или предложение, само по себе является целенаправленным, но в процессе обогащения за счет своих дополнений иногда бывают такие случаи, когда значение дополнения прежде всего, равно смыслу употребляемых членов. В таком случае дополнение не имеет зависимости, и это означает, что член также имеет значение понятия, к которому относится. В науке языкознания дополнение считается зависимым членом. В статье огромное значение семантической ценности дополнения, оправдывается фактами языка.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ЭЛЬНАЗ АЛИЙЕВА

Нахчыванский Государственный Университет

UOT:81

**НЕОЛОГИЗМЫ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
И СПОСОБЫ ИХ ПЕРЕВОДА**

Açar sözlər: *neologizm, dəyişkən, anlayış, xüsusiyyət, inkişaf, təzahür, söz düzəltmə, alınma, ixtisar, konversiya*

Key words: *neologism, volatile, concept, feature, development, appearance, word formation, borrowing, abbreviation, conversion*

Ключевые слова: *неологизм, изменчивая, особенность, понятие, развитие, появление, словообразование, заимствования, сокращение, конверсия*

Все языки с течением времени проходят стадию изменения. Историческое развитие общества, развитие науки и техники, литературы и искусства, изменения в повседневной жизни вызывают появление в языке новых обозначений, связанных с динамикой развития общества, изменениями в языке и перестройке наших представлений о различных явлениях внеязыковой деятельности [1]. Это все обуславливает появление неологизмов, как свидетельство жизни языка, его стремление выразить все богатство человеческих знаний. Исходя из этого, можно логично ответить на вопрос о том, что такое неологизмы.

Слово “неологизм” имеет греческие корни: неос – буквально значит “новый”, логос — “слово” [2]. По В.С. Виноградову, неологизмы — это закрепляющиеся в языке новые слова или значения, которые называют новые предметы мысли [3]. В век повсеместной информатизации, компьютеризации и глобализации таких слов возникает бесчисленное множество, а пройдя необходимые стадии социализации (принятия в обществе) и лексикализации (закрепления в языке), они включаются в активный словарный состав языка и пополняют запас общеупотребительных слов.

Неологизмы не являются частоупотребительными. Некоторые слова быстро теряют оттенок свежести и новизны и становятся общеупотребительными. В прошлом веке с развитием космонавтики появились слова-неологизмы: ракета, ракетоноситель, космодром, космический корабль, космолёт, космопутешествие, луноход, прилуниться, звездолёт, звездолётчик. Еще в середине XX века слово “космонавт” было явным неологизмом. Сейчас оно является общеупотребительным и знакомым всем, даже маленьким детям. Все языки с течением времени проходят стадию изменения.

Лексика любого языка постоянно пополняется, обогащается, обновляется. Слова исчезают, выходят из употребления, другие, наоборот, появляются, начинают активно использоваться носителями языка. Лексический запас языка может обогащаться разными путями.

В словообразовательной системе современного английского языка выделяются следующие способы образования новых слов [4, с. 90]:

1. **Фонологические неологизмы** образуются из сочетаний звуков, часто из звукоподражательных междометий. Особенно этому способствует американский сленг.

Например, глагол *to whee* (волновать) образован от междометия *whee*, которое используется для обозначения радости и положительных эмоций, а этимология прилагательного *yucky* (отвратительный) восходит к междометию *yuck*, выражающему крайнюю степень отвращения. Глагол *to clapter* (аплодировать) является звукоподражанием хлопков в ладоши. К данной группе также можно отнести междометие *bazinga*, используемое для акцентирования внимания на остроумном высказывании или удачной шутке. Оно произошло от звукоподражательного глагола *to zing* — быстро произносить, выпаливать .

2. Заимствования также являются источником образования новых слов. И, несмотря на то, что в настоящее время английский язык превратился из языка-реципиента в язык-донор, его лексический состав всё ещё продолжает расширяться за счёт заимствований из различных языков. Примером этому могут послужить слова *glastnost* из русского языка.

3. Морфологические неологизмы создаются “по образцам, существующим в языковой системе, и из морфем, наличествующих в данной системе” . Они, в свою очередь, делятся на следующие разновидности:

-Аффиксация (префиксация и суффиксация). Словообразовательная структура вновь образованного слова предполагает наличие трех обязательных компонентов: корня или основы, аффикса и модели, по которой происходит присоединение аффикса к производящей основе. Следовательно, производное слово является результатом взаимодействия указанных трех компонентов. Это происходит, потому что словообразовательная основа в силу своих структурных, семантических и грамматических характеристик присоединяет к себе возможные аффиксы по объективно существующим моделям, которые отражают реально существующие связи по линии сочетаемости основы и аффикса. Аффиксальные неологизмы составляют более 1/5 новых слов. Они образуются в рамках английского словообразования. При этом многие уже существовавшие ранее суффиксы принимают новые значения [5]. Например:

- able: *googlable* (то, что можно найти в поисковых системах);
- holic: *bookoholic* (человек, одержимый книгами);
- iac: *braniac* (асоциальный умник);
- ian: *facebookian* (пользователь социальной сети Facebook);
- ic: *villagistic* (относящийся к деревне), *yawnogenic* (клонящийся в сон);
- ism: *ageism* (дискриминация по возрастным признакам); -ist: *obesist* (человек, предвзято относящийся к полным людям);
- ization: *dollarization* (долларизация), *globalization* (глобализация);
- land: *adland* (рекламное дело);
- ology: *peopleology* (наука, изучающая людей);
- ous: *rainbowlicous* (яркий, красочный).

Префиксы тоже активно участвуют в словообразовании. К самым распространённым можно отнести:

- cyber-*: *cybercafe* (интернеткафе), *cybercrime* (интернетпреступление);
- de-*: *to deconflict* (предотвратить конфликт);
- dis-*: *to disclude* (исключать), *dispatriatism* (отсутствие патриотизма);
- mis-*: *to mistext* (отправить сообщение по ошибке другому человеку);
- non-*: *nonversation* (бессмысленный разговор);

pre-: *pre-heritance* (финансовая поддержка, которую оказывают родители своим детям при жизни, как альтернатива наследству после их смерти).

- **Конверсия** - морфолого-синтаксический способ словообразования, при котором новые слова возникают без изменения основной формы исходного слова. Производное по конверсии

новое слово включается в новую парадигму и при этом приобретает иную синтаксическую функцию и сочетаемость, а также новое лексико-грамматическое значение. Кроме того, результатом конверсии является омонимия основных форм производного слова и производящего (исходного) слова, то есть появление языковых единиц, совпадающих по форме, звучанию и написанию, но имеющих разное значение и принадлежащих к разным частям речи. При этом необходимо отметить, что при конверсии слова создаются с одним значением, но в дальнейшем многие из них становятся многозначными. Конвертированные неологизмы немногочисленны, они составляют лишь 3 % от общего числа новообразований. Самыми популярными способами их образования являются конверсия имён существительных в глаголы и конверсия глаголов в имена существительные:

- to amazon* (совершать покупки на сайте Amazon.com);
- to starbuck* (пить кофе, особенно это касается кофейни “Starbucks”);
- to version* (создавать новую версию чего-либо).

- **Словосложение** - важное средство пополнения словарного состава языка и совершенствования его строя. В современном английском языке это один из наиболее продуктивных способов словообразования. Словосложение отражает специфику языка, так как наряду с универсальными чертами язык обладает особенностями, характерными только для конкретного языка. Так, аналитический строй английского языка, широкое использование порядка слов как средства выражения лексико-грамматических отношений объясняют существование довольно большого количества сложных слов, которые образованы без соединительных элементов и флексий, например: *brainwork*, *browbeat*, *handshake*, *job-hunt* [6]. Особенностью данного вида новообразований является то, что складываются не основы слов, а слова целиком. Наиболее общепринятые модели словосложения: $N+N \rightarrow N$ и $Adj+N \rightarrow N$.

bedgasm (чувство счастья, которое человек испытывает, когда ложится в кровать после трудного дня);

- earworm* (песня, которая постоянно вертится в голове);
 - handshake rape* (умышленное чересчур сильно рукопожатие);
 - mouse potato* (человек, который проводит много времени за компьютером);
- Не менее популярна и модель Part. II + Adv. \rightarrow A

- burned-out* (усталый, выжатый);
- tapped-out* (безденежный);
- turned-on* (взволнованный).

- **Сокращение** - это процесс уменьшения числа фонем и/или морфем у имеющих в языке слов или словосочетаний без изменения их лексико-грамматического значения (категории), в результате которого появляется новая номинативная единица или вариант исходной единицы. Сокращения, в основном, состоят из аббревиатур и акронимов:

- LBD* (маленькое чёрное платье — Little black dress);
- MMORPG* (массовая многопользовательская ролевая онлайн-игра);
- OTP* (по телефону — on the phone);
- PC* (персональный компьютер — personal computer)
- srsly* (серьезно — seriously).

Что же делать переводчику, если он столкнулся с неологизмом? Каждый день образуются новые слова. И поэтому перевод новообразований имеет свои трудности, так как ни один словарь в условиях нынешнего ускоренного развития науки и техники не может поспеть за возникновением неологизмов. Иногда переводчику может помочь контекст, а также знание составных частей неологизма. Но чаще всего этого оказывается недостаточно, переводчик

должен обладать и другими экстралингвистическими знаниями, например, в каких именно ситуациях может употребляться тот или иной неологизм. Существует несколько приёмов, позволяющих осуществить передачу слов одного языка средствами другого [3].

1. Калькирование — это способ перевода лексической единицы исходного языка путём замены его составных частей (морфем или слов) их лексическими соответствиями иностранного языка.

David will take a *minication* down to Sarasota for a couple days. Девид поедет в Сарасоту на пару дней во время своего *мини-отпуска*.

2. Транслитерация — это переводческий метод, при котором буквы, составляющие слово на исходном языке передаются буквами иностранного языка.

A *blog* is a journal available for other people to read on the web. *Блог* — это журнал, который люди могут прочитать в Сети.

3. Транскрипция — это переводческий приём, заключающийся в передаче буквами языка, на который осуществляется перевод, звучания слова исходного языка.

I could tell a guy on my floor was a *facebooker* when he was wasting hours of his time a day posting on Facebook. Можно сказать, что мой сосед по этажу был самым настоящим *фейсбукером*, так как он тратил много времени, размещая посты в Фейсбуке.

4. Описательный перевод — употребляется, когда ни одно из словарных соответствий слова не подходит к данному контексту.

How widespread is *car sharing* in Europe and the US? How widespread is *car sharing* in Europe and the US? Насколько распространено совместное пользование автомобилями в Европе и в США?

Неологизмы охватывают практически все сферы жизни. Пополнение лексического состава английского языка происходит как с помощью заимствований из других языков, так и внутриязыковыми средствами, что вновь и вновь доказывает, что язык — это живая система, в которой как в зеркале отражаются все те изменения, которые имеют место быть в нашей повседневной жизни. Значит, чтобы идти в ногу со временем и быть в курсе последних тенденций, переводчик должен не только отслеживать новые грамматические явления, но и заниматься изучением пополнения словарного состава языка, одним из основополагающих источников которого являются неологизмы — слова, расширяющие кругозор и позволяющие говорить о свободном знании как современного, так и классического английского языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка, — М.: Высш. шк., 2003. pp. 240-244
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Неологизм>
3. Виноградов В.С, Перевод: Общие и лексические вопросы, 3. Изд-е, 2006.
4. Ильина А.Н., Кибасова С.Г.. Словообразование в современном английском языке. Санкт Петербург, СПбГУЭФ, 2012. стр. 90
5. Dubenets E.M. Modern English Lexicology (Course of Lectures) M., Moscow State Teacher Training University Publishers 2004 pp.17-31
6. Дубенец Э.М. Неологизмы в английском языке // Иностранные языки в школе, – 1991. - №5.

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏR VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ
YOLLARI**

Dilin lüğət tərkibi dünyada baş verən hadisələrə birbaşa reaksiya verən dilin ən yayılan, dəyişən və daim hərəkətli tərəfidir və bu dil xarici bilik fəaliyyətinin müxtəlif hadisələri ilə bağlı fikirlərimizi əks etdirir. Lüğətin xarakterik xüsusiyyəti müxtəlif yollarla yaranan yeni sözlər və yeni mənalar sayəsində sonsuz genişlənmə qabiliyyətidir. Neologizmlərin əmələ gəlməsi dilin canlılığını, insan biliklərinin bütün xüsusiyyətlərini və sivilizasiyanın inkişafını ifadə etmənin birbaşa sübutudur. Neologizmlərin tədqiqatı tərcüməçi və dilçiyə dili müxtəlif istiqamətlərdən və nitq aspektlərindən öyrənməyə imkan verir.

Məqalədə "neologizm" sözünün mənası, müasir ingilis dilində neologizmlərin yaranması və tərcümə yolları nəzərdən keçirilir.

ABSTRACT

Elnaz Aliyeva

NEOLOGISMS IN MODERN ENGLISH AND WAYS OF THEIR TRANSLATION

The vocabulary stock of the language is the most permeable, volatile and mobile side of the language that reacts directly to what is happening in the real world, it reflects our ideas about the various phenomena of extralinguistic activity. A characteristic feature of the vocabulary is its ability to infinitely expand at the expense of new words and new meanings, which are formed in various ways. The appearance of neologisms is a direct evidence of the viability of the language, its desire to express all the wealth of human knowledge and the progress of civilization. The study of neologisms allows the translator and linguist to learn the language from different sides and aspects of speech.

The article considers the understanding of the word "neologism", the formation of neologisms in modern English, and also the ways of their translation.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ГЮЛЬНАР АЛИЕВА

Нахчыванский Государственный Университет

UOT:81

**ФИТОНИМЫ В БОТАНИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ
(НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ)****Açar sözlər:** *fitonimlər, hiperonimlər, botanika terminologiyası, ağac, ot, gül, kol***Keywords:** *phytonyms, hyperonyms, botanic terminology, tree, grass, flower, bush*

Как известно, научно-технический прогресс неизменно сопровождается появлением специальных слов для обозначения изучаемых объектов. Интенсивное развитие техники, культуры, искусства, сельского хозяйства и т.д. порождает свои специальные слова. Это происходит во всем мире и облекается в материальную форму разных языков, и русский и азербайджанский языки в этом плане не составляют исключения. “Термины не создаются равномерно в каждом языке... Одни языки оказываются более приспособленными для терминологического словообразования, другие – менее, одни народ профессионально глубже развивает некоторые отрасли знания, чем другой. Отсюда – более существенный вклад одних языков в формирование отдельных терминологий по сравнению с другими языками, тем более, что профессионально принятое превалирует в специальной лексике над национально и территориально принятым [5, с. 171].

Безусловно, свои языковые средства специальная лексика многих отраслей знания заимствует отовсюду, и это делает состав ее единиц пестрым и многообразным. С этой точки зрения названия растений – фитонимы – так же не составляют исключения. Растительный мир – неотъемлемая часть человеческой культуры. Растения – самые яркие символы, элементы языка. Их названия отражены не только в метафорах, эпитетах, сравнениях, фразеологии, паремологии, но и в терминологии.

Как показали наши наблюдения над материалами терминологических, энциклопедических и толковых словарей русского и азербайджанского языков, в обоих языках фитонимы являются компонентами терминов и терминологических сочетаний, относящихся к различным областям науки, искусства и т.д. В настоящей статье рассматриваются ботанические термины в русском и азербайджанском языке, образованные от фитонимов, т.е. содержащими в своем составе дендрокомпоненты.

Известно, что изучение окружающего мира начиналось с природы. Реалии среды обитания, в частности, растительный мир, а также отношения между ними формировали представления о мире в сознании человека, формируя картину мира, в первую очередь, явлений природы. Таким образом, представления о мире возникают не только в виде зрительных мыслительных образов, но и получают свое языковое обозначение, складываются в языковую картину мира индивида и языкового коллектива, к которому он принадлежит. Вполне закономерно, что и в русском, и в азербайджанском языке в терминообразовании использованы фитонимы.

Анализ материалами словарей, показал, что в обоих языках гипероним трава – *ot*, является компонентом ботанических терминов. В азербайджанском языке, в отличие от

русского, компонентами ботанических терминов являются также гиперонимы *gül, çiçek* “цветок”, *ağac* “дерево”. Рассмотрим конкретные примеры:

В русском языке:

гиперонимы: *трава*;

деревья: *дуб, сосна, пихта, пальма, ольха*;

кустарник: *паслен, камыш*;

фрукты и ягоды: *арбуз, лимон*;

овощи: *огурец*;

цветы и цветковые растения: *ромашка, мальва, кувшинка, гвоздика, нарцисс, тюльпан, анемона, орхидея, настурция, гиацинт, жасмин, пион, лилия, астра, ландыш, лютик, кактус*;

трава и суккулентные растения: *крапива, подорожник, алоэ*;

злаки: *тростник*;

травянистый гибискус – многолетнее растение с прямостоячими мощными стволами.

Расцветки цветов от белого, бело-розового до малинового и красного;

травянистая ива –таловый ерник – таловая карла – ивница – стелющийся кустарничек с деревянистыми укореняющимися ветвями;

травяные деревья – древовидные однодольные растения;

дубовик оливково-бурый — *дубовик обыкновенный – поддубник – синяк – болет грязно-бурый* – съедобный гриб. Цвет шляпки может сильно варьировать, от светлого буровато-жёлтого до тёмно-коричневого, иногда с красновато-жёлтыми краями;

кактусовая груша – кустарник или дерево-суккулент. Цветы желтые, цвет плодов варьируется от желтого до красного или фиолетового, плоды содержат мелкие семена, которые употребляются в пищу вместе с мякотью;

кактусовый инжир – индийская смква – колючая груша – сабр – цабр – плоды кактуса опунции. Он похож на инжир, но поплотнее, и содержит много мелких жёстких косточек;

ореховая трава – высушенная зелень лечебной травы под названием: сыть круглая.

Имеет ярко выраженный пряно-ореховый вкус;

камышовый/камышковый хвоц – вид многолетних травянистых растений.

водяная сосенка – водное многолетнее травянистое ползучее растение, обитающее на мелководье. Его толстые корневища находятся под водой, но большая часть листьев возвышается над поверхностью воды;

телорез алоэвидный – вид травянистых растений. Водяное растение с розеткой многочисленных, широколинейных, жёстких, по краям шиповато-игольчатых листьев (отсюда название), обыкновенно верхушкой высовывающихся из воды;

пальмовая осока – вид травянистых растений. Листья узкие, заостренные, светло-зеленые с кремово-желтой полоской в центре, расположены пучками на концах побегов;

лотос орехоносный – вид многолетних травянистых земноводных растений. Во время цветения огромные розовые цветы поднимаются на высоту двух метров над водой;

лимонный водяной иссоп – вид полукустарников;

лимонная вербена – многолетний кустарник, который также называют “лимонной Луизой” и “пчелиным кустом”. В народе вербена лимонная на протяжении долгого времени считалась магическим растением. Люди верили, что вечнозеленый кустарник способен защитить от сглаза, порчи, и от проклятий.

кувшинковидный лимнантемум – высокодекоративное растение для украшения водоемов.

кувшинковидный гидроклеис – водное, многолетнее растение. Листья растения, в основном плавающие, широкоовальной формы, на длинном черешке, сверху голые, снизу волосистые[8];

тростниковый аир – аир болотный – мечекорень – татарское зелье – лепеха – плюшник – ирный корень – многолетнее травянистое растение. Цветки мелкие зеленоватые, собраны в косо расположенные на цветоносном стебле соцветия в виде початков-султанчиков;

подорожниковая армерия – род цветковых растений;

пихтовая живица – кедровая живица – название смолы хвойных растений. Данный продукт считается очень ценным и используется, как народное средство для лечения различных заболеваний. Наиболее выражены целебные свойства у смолы кедрового и пихтового;

крапивное дерево – онгаонга – эндемичный вид крапивы. Онгаонга имеет древовидный ствол и необычно большие жгучие колючки и может вырастать до 5 метров высотой;

арбузный редис – один из гибридных овощей, напоминающий арбуз не диаметром, а окраской;

огуречная трава – огуречник – бурачник – монотипный род цветковых растений. Молодые листья пахнут свежим огурцом, вкус их освежающий, напоминает огурцы с привкусом лука (отсюда названия);

подорешник – молочай – подмолочник – груздь красно-коричневый – один из немногих совершенно не горьких млечников.

рябинолистный орех – листопадное дерево. Ствол причудливо изогнут, крона образует густую шапку листьев, сходных по форме с рябиновыми, что и отражено в названии;

гвоздичная роза – парковая роза с небольшими махровыми цветками, собранными в плотные соцветия. Отличительная особенность - зубчики на лепестках, как у гвоздики (отсюда название);

гвоздичная трава – однолетнее травянистое растение;

гвоздичный перец – вечнозеленое дерево. Плод содержит два зеленых семечка, по форме похожих на горошины, которые становятся черными, когда созревают. Популярная приправа, так как сочетает в себе вкус гвоздики, можжевеловых ягод, корицы и перца;

гвоздичный базилик – листья крупные, длинно-черешковые, ярко-зеленые, морщинистые, край зубчатый. Аромат сильный, с гвоздично-анисовым привкусом (отсюда название);

базилик коричный – листья отличаются привкусом корицы, цветки нежно-сиренево-фиолетовые;

базилик лимонный – отличается сильным лимонным запахом, который источают его листья, и таким же привкусом;

тюльпановидная герань – тюльпановидная роза – тюльпановидная пеларгония – герань, на которой вместо пышных зонтиков появляются соцветия, больше похожие на элегантные букеты крошечных полукрытых тюльпанов (отсюда название);

тюльпановое дерево или лириодендрон – высокое дерево семейства магнолиевых. Цветки напоминают бутон тюльпана (отсюда название), с бледно-зелеными или желтыми (редко белыми) лепестками и оранжевым венчиком, источают слабый огуречный аромат;

орхидейный бальзамин – имеет темно-розовый ломкий стебель. Его листья бархатистые, темно-зеленые, с темно-розовыми либо красными жилками, проходящими по всей длине листа.

горичник настурциевый – царский корень – вид многолетних травянистых растений.

баухиния настурциевая – орхидное дерево – в комнатной культуре это небольшое растение, цветущее большими душистыми нежно-розовыми цветами, по форме напоминающими орхидеи, которые цветут только один день.

кислица настурциевидная – невысокое растение с красивыми темно-пурпурными листьями и желтыми цветками, которые один за другим распускаются все лето.

лютиковая роза – ветреница лютиковый (лютичная) – садовый цветок семейства лютиковых;

лютиковая трава – разновидность лекарственной травы;

гиацинтовая сирень – вид гибридного происхождения. Лепестки цветков более округлые, чем у сирени обыкновенной, соцветия напоминают соцветия гиацинта (отсюда название);

жасминовая гардения – жасминовая гортензия – потрясающий аромат жасмина и восковые белые цветки гардении непременно привлекают к себе внимание и рождают желание обзавестись этим растением;

анемонovidные георгины – эффектные пышноцветущие среднерослые растения;

астровидная болтония – маленький цветок розового или сиреневого цвета, похожий на ромашку;

ландышевое дерево или галезия – один из самых красиво-цветущих представителей древесных растений;

лилейное дерево – мощная и крупная лилия, хорошо разросшаяся вверх;

лилейник или красоднев – цветки крупные, в основном желтые, оранжевые, розовые, красновато-коричневые, чаще воронковидные, шестираздельные с небольшой трубкой;

пионовидная астра – пионовидная роза – эти розы действительно имеют форму пионов;

ромашковая хризантема – изысканные кустовые хризантемы солнечно-желтого цвета включают в букеты и цветочные композиции различного стиля;

ателия ольховая – гриб, произрастающий на валежных стволах этих деревьев;

Как видно из рассмотренных примеров, наиболее продуктивным в образовании ботанической терминологии являются следующие фитонимы: гипероним **трава**; *гвоздика, тюльпан, настурция, лютик, лимон, кактус, кувшинка*.

В азербайджанском языке:

гиперонимы: **gül:** *qargül, qızılgül, gülxətmi, novruzgülü, soğangülü, buxargülü, güldəfnə, güliül, gülbəbahar, gülxətmi, güləbətın, güləvər, gülbəsər, incigülü;*

çiçək: *günçiçək, gizliçiçək, göycəçiçək;*

ağac: *qızıağac;*

ot: *dəliotu;*

dəliböyürtkən (куманика) – родственный ежевике полукустарник. В народной медицине при неврозах и истериях очень полезен чай из побегов и листьев этого растения;

firəngüzümü (крыжовник) – В начале XIX века на Алтае крыжовник называли “берсень”, в верхней части Енисея — “крыг-берсень” или “крыж-берсень” [7]. В ботанической литературе XIX и XX века встречаются упоминания о том, что в древности в России крыжовник именовали “крыжем” [6, с. 2; 3]. Азербайджанцы называют его “рус алчасы” (русская алыча) [1];

qargülü (подснежник) – название “подснежник” связано с ранним цветением растений — цветы появляются сразу из-под снега ранней весной и живут совсем недолго (не более месяца);

qızılgül (роза, розан) — собирательное название видов и сортов представителей рода шиповник, выращиваемых человеком;

rəngotu – cüyürotu (вайда) – двулетнее травянистое растение из семейства крестоцветных. Само название растения уже говорит о том, что в нем содержится краска. Издавна листья использовали для окраски шерсти в синий и зелёный цвета. Особенно ценилась вайда красильная в кустарном производстве ковров, когда пользовались только естественными красителями;

şimalmoruğu (костяника) – многолетнее растение-медонос. Встречается во многих районах европейской части России (кроме крайнего юга), в Сибири и на Дальнем Востоке;

xırdazirə(анис) – однолетнее травянистое растение, пряность. Плоды и полученное из них анисовое масло находят широкое применение в хлебопечении, в рыбной и мясной промышленности, кондитерском производстве и производстве напитков.

dağcirəsi (тмин) – травянистое растение, а также семена, употребляемые как пряная приправа к печеньям, сыру и т. п.

gəcəbənövşəsi(вечерница, гесперис) – популярное декоративное садовое растение. В переводе с греческого гесперис означает вечерний. Имя было дано растению в глубокой древности за то, что его цветки наиболее интенсивно пахнут в вечернее и ночное время.

sünbülçiçəyi (гиацинт, душистый цветок) – род луковичных многолетников

ağsöyüd(ветла) – дерево семейства ивовых с узкими, острыми, обычно серебристо-опушенными листьями

cəzairbənövşəsi (барвинок) – кустарник с вечнозелеными листьями. Подобно душистой фиалке, он рано распускается весной. По преданию, он пожаловался на свою участь богине Флоре, и та подарила ему цветы крупнее, а жизнь дольше, чем у фиалки, и дала скромной вестнице весны имя Первинка (победительная).

dəliotu (острец) – степной сорный злак, употребляющийся как корм.

göycəçiçək (синюха) – многолетнее травянистое растение из семейства синюховых. Цветки колокольчатые, разной окраски, от голубой до темно-лиловой;

gülxətmi (мальва, алтей) – травянистые растения с крупными цветами розового или сиреневого цвета;

günçiçəyi (гелиотроп) – относится к роду семейства бурачниковые. Название растения состоит из двух греческих слов, означающих в переводе “солнце” и “вращение, поворот” и отражает манеру цветков поворачивать головку вслед солнцу;

incigülü (ландыш) – вид травянистых цветковых растений;

novruz güli (первоцвет) – Название происходит от латинского слова *primus* (“первый”) и объясняется тем, что многие виды первоцвета цветут ранней весной, одними из первых, иногда ещё до того, как полностью сойдёт снег. Отсюда же происходит и азербайджанское название;

qızılağac (ольха) – род деревьев и кустарников;

soğangülü (георгин) – род растений семейства астровые;

suqamışı (рогоз) – высокие болотные травы. Виды рогозов растут по берегам водоёмов, на мелководьях, на травяных болотах, а также в разнообразных сырых и мокрых местах;

suqozu (рогольник) – род водных цветковых растений. Растёт в озёрах, заводях и высохших руслах медленно текущих рек;

buxar güli (бухарник) – род травянистых растений семейства злаки;

cırgavalı (чернослив) – плодовой кустарник или дерево из рода слива. В настоящее время считается подвидом сливы домашней;

gəcəbənövşəsi (вечерница, ночная фиалка) – средиземноморско-среднеазиатский род двулетних и многолетних травянистых растений, цветущих ночью;

gizliçiçək (скрытница, гусытница) – род травянистых растений семейства злаки;

güldəfnə (пажитник) – род растений семейства бобовые;

gülül – gülülcə (душистый горошек) – цветковое травянистое растение;

gülimbahar (календула) – род лекарственных растений с ярко-оранжевыми цветами;

gülxətmi (штокроза, алтей розовый) – род цветковых растений;

güləbətın (прострел; сон-трава) – род многолетних травянистых растений;

güləvər (центаурья) – растение вида василек с синим цветком;
laləvər (ремерия) – род растений сем. маковых, травы с жёлтым млечным соком);
ərikgüli (настурция) – цветочное декоративное растение, купуцин;
qozqurab (бонгардия) – многолетнее травянистое растение с ярко-желтыми цветами;
gülbəsar (ранний огурец) – многолетнее травянистое растение;
armudgüli (грушанка) – род многолетних трав с мелкими белыми или сиреневыми цветами;

Как видно из вышерассмотренных примеров, в русском языке значительное количество разнообразных фитонимов входит в состав ботанических терминов. В азербайджанском же языке, в отличие от русского, большинство ботанических терминов образовано при участии гиперонимов *ağac, gül, çiçək, ot*. В русском языке исследуемая ботаническая терминология представлена словосочетаниями, в азербайджанском же языке – сложными словами. В русском языке определение в составе некоторых терминологических сочетаний является сложным прилагательным: *телорез алоэвидный, лотос орехоносный, кувшинковидный лимнантемум, кувшинковидный гидроклеис, рябинолистный орех, тюльпановидная герань, тюльпановидная роза, тюльпановидная пеларгония, кислица настурциевидная, анемоновидные георгины, астровидная болтония, пионовидная астра*

Кроме того, в русском языке, в отличие от азербайджанского, среди исследуемых ботанических терминов наблюдается абсолютная синонимия: *дубовик оливково-бурый — дубовик обыкновенный — поддубник — синяк — болет грязно-бурый; травянистая ива — таловый ерник — таловая карла — ивница; кактусовый инжир — индийская смква — колючая груша — сабр — цабр; тростниковый аир — аир болотный — мечекорень — татарское зелье — лепеха — плюшиник — ирный корень; пихтовая живица — кедровая живица; крапивное дерево — онгаонга; огуречная трава — огуречник — бурачник; подорешник — молочай — подмолочник — груздь красно-коричневый; тюльпановидная герань — тюльпановидная роза — тюльпановидная пеларгония; горичник настурциевый — царский корень; баухиния настурциевая — орхидное дерево; лютиковая роза — ветреница лютиковый (лютичная); жасминовая гардения — жасминовая гортензия; пионовидная астра — пионовидная роза.*

Как отмечает С. А. Магеррамова, “существование абсолютных синонимов с одной стороны, свидетельствует о богатстве языке, а, с другой стороны, в определенной степени противоречит принципам построения знаковых систем” [3, с.125].

Таким образом, сопоставив ботанические термины, образованные от фитонимов, двух разнотерминовых языков – русского и азербайджанского – мы убедились в том, что эти термины отличны по компонентному составу и образной основе. Разница обусловлена национальной спецификой культуры, образа жизни, образного мировосприятия народов. Безусловно, фактор фитонимического значения представляет собой универсальное номинативное поле национальной языковой картины мир, в которой воплощается лингвокультурологический кодекс, действующий на оси “язык – культура – этнос”. В фитонимических единицах отражается культурно-исторический, социальный, профессиональный и бытовой опыт носителей языка. Языковая картина мира не только раскрывает мировосприятие определенным языковым коллективом, но и передает, формулирует когнитивное и коннотативное отношение к флоре последующих поколений. Кроме того, изучение фитонимов, являющихся частью лексического состава любого языка, в каком бы то ни было аспекте представляет огромный лингвокультурологический интерес т.к. фитонимы отражают самобытность, деятельность, культуру и условия жизни носителей языка. Сбор, систематизация и анализ фитонимической лексики, формировавшейся на протяжении веков, прольет свет на решение ряда проблем теоретической лексикологии русского и азербайджанского языков.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алекперли Ф. Ягоды // Тысяча и один секрет Востока. – Баку: Издательско-полиграфический центр “Т”, 2001.
2. Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи. – 3 изд.. – Л.: Колос, 1971. – 752 с.
3. Магеррамова С. А. Абсолютные синонимы в терминологии в русском языке // Международный научно-теоретический журнал “Язык и литература”, 3(95), 2015, с. 27-30
4. Семенова-ТаньШанская А. И. Мир растений и людей. Л.: Наука, 1986, 173 с.
5. Суперанский А.В., Подольская И.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории М.: Наука, 1989, 246 с.
6. Ботанический словарь / Сост. Н. И. Анненков. – СПб.: Имп. Академия наук, 1878. – С. 2.
7. Словарь русских народных говоров. Выпуск второй. – Л.: Наука, 1966

На азербайджанском языке

8. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Azərbaycanca-rusca-İngiliscə bitki fiziologiyası terminlərinin və anlayışlarının izahlı lüğəti. – Bakı: Elm, 2005, 408 s
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (4 cild). Bakı, Qərb-Şərq, 2006,

Интернет-ресурсы

10. <http://prosadguru.ru/rasteniya-3/rasteniya-dlja-vodoemov/21885-gidrokleis-kuvshinkovidnyj.html> 11. <http://www.dissercat.com/content/etnokulturnaya-spetsifika-dominantnykh-kontseptov-verbalizovannykh-v-khudozhestvennoi-kartin>
12. <http://cyberleninka.ru/article/n/fitonimy-kak-sostavnaya-chast-yazykovoy-kartiny-mira>
13. http://www.chuvsu.ru/images/stories/dissovet/212.301.03/IYuN/Isaev_YuN-avtoref.pdf

XÜLASƏ

Əliyeva Gulnar

BOTANİKA TERMINOLOGİYASINDA FİTONİMLƏR (RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERIALI ƏSASINDA)

Məqalədə Rus və Azərbaycan dillərində komponentləri müxtəlif fitonimlər (bitki adları) və hiperonimlər (ot, ağac, gül, çiçək) olan botanika terminləri qruplaşdırılır və təhlil olunur. Tədqiqat zamanı müqayisə olunan dillərdəki terminlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər aşkar edilmişdir. Konkret misallar əsasında göstərilir ki, Azərbaycan dilində belə komponentli botanika terminlərinin əksəriyyəti mürəkkəb sözlərdir, Rus dilində isə bəzi terminlərin komponentləri mürəkkəb sifətlərdir. Rus dilində tədqiqata cəlb olunan bəzi terminlərin iki və daha çox sinonimi də vardır.

ABSTRACT

Aliyeva Gulnar

PHYTONYMS IN THE BOTANIC TERMINOLOGY (ON THE MATERIAL OF THE RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES)

The article contains the systematization and analysis of the botanic terms in the Russian and Azerbaijani languages the components of which are the different kinds of phytonyms including hyperonyms "grass", "tree", "flower". The similarities and distinctions between such terms in the compared languages are revealed during the research. It is emphasized that most Azerbaijani botanic terms with such components are compound words and some components of term-combinations in the Russian language are compound adjectives. Some of such terms in the Russian language have two and more synonyms.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.111

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ XƏBƏRİN (PREDİAKTİVİN) İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *ifadə vasitələri, predikativ, semantik-struktur xüsusiyyətlər, qrammatik kateqoriya, bağlayıcı feillər*

Key words: *ways of expression, predicative, semantic-structural features, grammatical category, link verbs*

Ключевые слова: *способы выражения, предикатив, семантический-структурные особенности, грамматическая категория, связывающие глаголы*

Xəbər və mübtədə cümlənin baş üzvləridir, onlarsız cümlənin mövcudluğu mümkün deyil.

Xəbər mübtədəyə aid hərəkət və ya hökmü bildirən baş üzvdür. *Nə edir* feilin bütün şəkil və zamanlarında) *kimdir? nədir? necədir? haradır?* və s.suallarından birinə cavab verir. Xəbər cümlədə ən çox mübtədə ilə bağlı olur, mübtədadan asılı olur və şəxsə, kəmiyyətə görə onunla uzlaşır. Xəbərin təsnifatı məsələsi olduqca mürəkkəb və mübahisəlidir. Dilçilikdə prediaktivlik termini daha geniş mənada işlənir. Prediaktivliyin ifadə vasitələrinə gəlicə, onu qeyd etmək lazımdır ki, o isim, sifət, say, əvəzlik, məsdər, feili sifət və.s nitq hissələri ilə ifadə olunur. Xəbər və eləcə də mübtədə, cümlənin təşkilində həlledici rol oynayır. Bir çox dilçilər xəbərin vəzifəsini çox qabardılar. 1977-ci ildə dilçi alim A.A.Dimitriyev yazırdı: “Xəbər cümlənin qeyri-məhdud hökmranlığına malikdir və o, cümlənin padşahıdır”.

Əgər cümlədə başqa üzvlər varsa, hamısı xəbərə ciddi tabedir, onlar öz məzmun və mənasını xəbərsiz tapa bilməz. Hətta cümlədə mübtədə olmasa belə, xəbərin mövcudluğu cümlənin anlayışını kifayət qədər ifadə edir və bütöv bir cümlə əmələ gətirir. Başqa sözlə desək, cümlənin özü xəbərdən başqa bir şey deyil. Dilçi A.A. Potebnya xəbərə xüsusi əhəmiyyət verərək, xəbəri cümlənin daha müstəqil üzvü, başqa üzvlərsiz keçinə bilən üzv hesab edirdi.

Cümlədə hökmün bütün qüvvəsinin xəbərə aid olduğu fikri isə dilçi alim F.İ. Buslayevə aiddir.

Prof. K.Abdullanın aşağıdakı fikri daha məqsədə uyğundur. O, vurğulayır ki, “Xəbər cümlənin struktur-semantik quruluşunun başa gəlməsi üçün əvəzsiz komponentdir”.

Cümlənin bütün dinamik gərginliyi xəbərin üzərində cəmləşir. Xəbər cümlənin müxtəlif üzvlərini mürəkkəb semantik- struktur xüsusiyyətlər ilə özünə cəlb edən bir mərkəzdir. Müasir ingilis dilində xəbərlər iki baxımdan təsnif olunur.

a) İfadə etdikləri məna baxımından;

b) İfadə etmədikləri məna baxımından.

İfadə etdikləri məna baxımından xəbər aşağıdakı məna qruplarına bölünür

1. Hərəkət bildirən xəbər : / The actional prediacte /
2. Vəziyyət bildirən xəbər : / The statal prediacte /
3. Keyfiyyət bildirən xəbər : / The qualificative prediactive /
4. İkili xəbər : / The double prediactive /

Hərəkət bildirən xəbər :

1. The rain dropped from the palm trees. Yağış damcıları palma ağacları arasından süzülürdü.
2. The waiter wiped the edge of the table. Xidmətçi masanın kənarlarını sildi.

Vəziyyət bildirən xəbər:

1. He felt tired from arguing.
O mübahisə etməkdən yoruldu.
2. He was asleep when a sharp knock came at the door.
Qapı möhkəm döyüləndə o yuxuya getmişdi.

Keyfiyyət bildirən xəbər.

1. The lady was young and attractive.
Qadın çox gənc və cazibədar idi.

2. I'm very sleepy.

Mən yuxuluyam. İkili xəbər adlanan xəbərlər həm hərəkət, həm vəziyyət, həm də keyfiyyət bildirir.

1. He looked at me astonished.

O heyrətlə mənə baxdı.

2. Mrs. Baland's mouth had drooped wide open.

3. The captain stood sick.

4. He worked no longer alone.

O daha tək işləmirdi.

İngilis dilində mövcud olan xəbərlər ifadə vasitələri baxımından iki qrupa bölünür.

1. Feili xəbər : /The Verbal Prediactive /

2. İsmi xəbər: /The Nominal Predicate/

Feillə ifadə olunan xəbərə feili xəbər deyilir. Bu xəbərdə öz növbəsində iki qrupa bölünür :

1. Sadə feili xəbər \ Simple verbal prediactive /

2. Mürəkkəb feili xəbər / Compaund verbal prediactive /

Sadə feili xəbər bir feillə ifadə olunur:

1. He wiped his hands on his trousers.

2. He lay there for a long time.

Mürəkkəb feili xəbər iki feilin birgə iştirakı ilə ifadə olunur.

1. You ought to get married.

Sən gərək evlənəsən.

2. She was to arrive by train.

O qatarla gəlməliydi.

3. I promised I to go to the club.

Mən kluba getməyə söz verdim. Birinci tərəfi bağlayıcı feil, ikinci tərəfi isə isim, sifət, say, əvəzlilik və ya digər nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərə ismi xəbər deyilir. /The compound nominal prediactive/

1. He is a good fellow, Soldier.

O yaxşı oğlandır, əsgər.

2. He is a nervous and crabby.

O, əsəbi və həyəcanlıdır.

3. This is pretty good.

Bu çox yaxşıdır. Yuxarıdakı cümlələrdə istifadə etdiyimiz bağlayıcı feil, yəni ismi xəbərin I tərəfi konkret nominativ mənaya malik olur, yaxud da onun nominativ mənası xeyli zəifləyir. Bağlayıcı feilin başlıca funksiyası feilin qrammatik kateqoriyalarını ifadə etməkdən ibarətdir. O feilin zaman, şəxs, kəmiyyət, şəkil və.s kateqoriyalarını ifadə edir. Müasir ingilis dilində əsasən aşağıdakı feillər bağlayıcı feil kimi işləyə bilər.

To be, to turn, to appear, to feel, to keep, to remain, to hold, to get, to smell, to go, to fall, to come, to become, to grow .

He was a positive man.

O, yaxşı adamdır.

The girl grew white.

Qızın rəngi ağardı. (rəngi qaçdı).

Ümumiyyətlə götürüldə, müasir ingilis dilində feillərin təsnifatı olduqca mübahisəli bir problemdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, feilin heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Eyni fel həm əsas, həm bağlayıcı, eyni zamanda da köməkçi feil kimi işləyə bilər. Bu və ya digər mənənin mövcudluğu yalnız verilən cümlədə aydınlaşır. Eləcə də bağlayıcı feillərin təsnifatı haqqında yekdil fikir yoxdur.

M.Qanşina və N. Vasilyevkayanın “English Grammar “ kitabında bağlayıcı feilləri 4 qrupa bölürlər:

1. Mövcudluq bildirən bağlayıcı feillər: to feel, to look, to smell, to taste, to be. The day was sunny. (Günəşli gündür). His face looked anxious. (O, narahat görünürdü).

2. Bir vəziyyətdən, keyfiyyətdən başqasına keçməyi bildirən bağlayıcı feillər: to turn, to become, to get, to grow

He became a teacher. (O, müəllim oldu)

The days grew shorter. (Günlər qısaldı)

It is getting cold. (Hava soyuyur).

3. Hal vəziyyət bildirən feillər: to continue, to keep, to stay, to remain.

The weather continuous fine. (Hava hələ də yaxşıdır)

Hava hələ də yaxşıdır. (Hava yaxşı olaraq davam edir)

He kept quiet. (O.sakit qaldı.) (O, bir söz demədi)

4. To seem, to appear, feillərinin bağlayıcı feil kimi işlənməsi.

The hour seemed long. (Bir saat çox uzun çəkdi).

Laurie appears tired. (Lauri yorgün görünür).

O. Musayev və L. Kauşanskayanın kitabında isə bağlayıcı feillər yalnız iki qrupa bölünür:

1. Mövcudluq bildirənlər:

To be, to remain, to keep, to continue, to look, to smell, to shine, to sit, to stand, to seem, to appear

3. Bir keyfiyyət və vəziyyətdən başqasına keçməyi bildirən bağlayıcı feillər: to become, to get, to grow, to come, to leave, to run, to turn, to go

Mürəkkəb ismi xəbərin II komponenti prediaktiv adlanır. Prediaktiv ismi xəbərin ad hissəsi olub, xəbərə xas olan nominativ mənəni ifadə edir. Prediaktiv isimlə, sifətlə, sayla və əvəzliliklə ifadə oluna bilər. Prediaktivin semantik xüsusiyyətinə gəlincə, onlar müasir ingilis dilində aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb;

a) eyniləşdirmə;

b) sinifləşdirmə;

c) xarakterikləşdirmə.

Eyniləşdirmə dedikdə prediaktivlə mübtədə yerini dəyişə bilər.

London is the capital of Britain.

London Britaniyanın paytaxtıdır.

The capital of Britain is London.

Britaniyanın paytaxtı Londondur.

Sinifləşdirmə prediaktivi mübtədanın hansı sinfə mənsubluğunu bildirir. Belə hallarda prediaktiv qeyri-müəyyən artikulla işlənən isimlə ifadə olunur.

My brother is a doctor.(Qardaşım həkimdir).

It is a book. (O, kitabdır).

Xarakterikləşdirmə prediaktivləri mübtədanın hal-vəziyyətini xarakterizə edir, həmin prediaktivlər sifət və ya hal bildirən sözlərlə ifadə olunur.

The room is dark. (Otaq qaranlıqdır).

The patient felt asleep. (Xəstə yuxuya getdi).

Prediaktiv funksiyasında işlənən sifətlər bunlardır :

Happy, angry, sorry, glad, sure, hungry, thirsty, concious.

Beləliklə, prediaktiv mürəkkəb ismi xəbərin əsasını təşkil edir və subyektin xassəsi, keyfiyyəti və vəziyyətini bildirir. Ümumiyyətlə, predikativ mürəkkəb ismi xəbərdən kənarında təhlil edilə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Maarif, Bakı, 1999
2. Müasir Azərbaycan dili III cild Sintaksis. Bakı, 1981
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 2007.
4. Kaushanskaya V,L.et al Q. Grammar of the English Language, I 1973.

ABSTRACT

Ilhama Mammadova

WAYS OF EXPRESSION OF PREDICATIVE IN MODERN ENGLISH

The article studies a predicate as one of the main parts of a sentence or clause modifying the subject and including the verb, objects, or phrases governed by the verb. This is why it should be paid a particular attention. The article also explains predicative as an element of a sentence which supplements the subject or object by means of the verb predicatives being nominal or adjectival.

РЕЗЮМЕ

Ильхама Мамедова

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ПРЕДИКАТИВА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ

В статье говорится о сказуемом, как о главном члене предложения, является одним из основных единиц предложения. Именно из-за этого оно нуждается в особом внимании. В статье также рассматриваются предикативы (слова категории состояния, безлично-предикативные слова, слова состояния, предикативные слова, предикативные наречия) - слова, обозначающие статическое состояние и выступающие в функции сказуемого (предиката) безличного предложения

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

РАМЗИЯ АСКЕРОВА*Нахчыванский Государственный Университет***UOT: 372.8:811.611****ОБУЧЕНИЯ РЕЧЕВОМУ ОБЩЕНИЮ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА****Açar sözlər:** *təhsil, ünsiyyət, müsabiqə, diskussiya, nitq, şifahi***Ключевые слова:** *образование, общение, конкурс, дискуссия, речь, устный*

На современном этапе системы народного образования, претворения в жизнь идей школьной реформы представляется важным усиление внимания к развитию навыков общения, обмена мыслями, умений выражать и отстаивать свою точку зрения. В связи с этим необходимо развивать эти навыки и умения в первую очередь у будущих преподавателей русского языка, а также слушателей факультетов (курсов) повышения квалификации, поскольку именно они призваны прививать соответствующие навыки и умения студентам Вуза.

Организация речевой практики на факультете русского языка и литературы в азербайджанских группах языкового пединститута, экспериментальное обучение языку по интенсивной методике, занятия со слушателями в институте усовершенствования учителей дают основание поделиться опытом работы по развитию навыков общения, которая может проводиться не только в вузовской аудитории, но и в школах на уроках русского языка.

В настоящей статье рассматриваются лишь некоторые виды работы по организации и активизации группового речевого общения, мотивацией которого является обсуждение вопросов, общих для всего коллектива. Нам представляется этот аспект развития речевой компетенции обучаемых актуальным и в наше время, когда многие вопросы экономического, политического и социально-культурного плана оказываются в центре внимания общественности. Мы останавливаемся на таких видах организации речевого общения, как “соревнование, конкурс”; “дискуссия, диспут”, и на заданиях типа “если бы я был...” и “анкетирование”. Каждый из этих видов имеет свою специфику, однако общим у них является коллективное обсуждение выдвинутого положения, мнения, вопроса.

I. Задание типа “соревнование, конкурс” предполагает предварительную индивидуальную или групповую деятельность по созданию “предмета”, предъявляемого на конкурс. Это может быть конкурс на лучшую заметку в газету, лучшую стенгазету, фотомонтаж, альбом, “фильм” и т.п. Рассмотрим один из вариантов задания - конкурс стенгазет.

Конкурс необходимо соответствующим образом оформить – разместить газеты на специальном стенде. Жюри оценивает газеты в баллах с позиций намеченных критериев: актуальность содержания, острота постановки проблемы, образность и грамотность языка, наличие сатиры и юмора, художественное оформление – броские оригинальные заголовки и др. Каждая оценка аргументируется, при этом все принимают участие – соглашаются с мнением жюри. А жюри может изменить свою оценку, рассмотрев “протест”, “мнение читателей”.

Подобные конкурсы развивают у студентов умение выделять из окружающей жизни актуальные явления, ставить проблемные вопросы и оформлять их соответствующим образом; чувствовать меру в использовании средств оформления. Не секрет, что в оформлении стенгазет

преобладают открытки, рисунки, которые занимают основное место, делают их внешне эффектными, но содержательно бедными.

И такой вид работы, как оценка, обсуждение потребуют активизации формул речевого этикета, умение выразить согласие, несогласие, сомнение, одобрение.

Подобным образом можно организовать конкурсы альбомов, монтажей, фотографий и т. д. Для организации выставки альбомов, фотографий не обязательно использовать фотографии или открытки. Это могут быть вырезки из газет и старых журналов. В таком случае требование к материалу должно быть единым для всех, иначе студенты окажутся в неравном положении.

Более эффективным с точки зрения речевого общения является вариант задания, когда студенты сами принимают участие в создании выставки, т. е. принимают “свои” фотографии, подобранные на одну тему. “Жюри”, как и в предыдущем случае, определяет требования к фотографиям: размеры, оригинальность содержания и подписей к ним, четкость, эстетические качества и т. д. С позиций намеченных требований студенты подбирают материал для выставки и одновременно усваивают специфику “языка” фотокорреспондентов: “без слов...”, “что бы это значило” и др.

В ходе обсуждения результатов работы жюри студенты приобретают навыки и умения аргументировать свою точку зрения, отстаивать личное восприятие искусства окружающего мира. При этом наглядность - стенгазеты, альбомы, фотографии - оказывается естественным стимулом для группового (коллективного) общения.

II. Задание типа “дискуссия, диспут” целесообразно связать с событиями наших дней, отраженными в массовой печати, в радио и телепередачах. Это могут быть такие материалы, как очерк об известном труженике, изобретателе, новаторе; информация об экологической ситуации в каком либо регионе; о событиях международной жизни; о культурных мероприятиях, об искусстве, спорте. Иными словами, поводом для дискуссии может в наши дни служить любой номер газеты. Студенты как правило, являются подписчиками молодежных газет. Однако читают ли они их, что именно и как восприимчивы. Поэтому следует оживить данную работу, направить внимание и студентов на злободневные статьи и как-то контролировать их чтение и понимание. Многие учителя школ и преподаватели педвузов изыскивают время на уроках для бесед по поводу прочитанного. Однако часто эти беседы выливаются в простой пересказ информации, что тоже должно иметь место в системе работы по развитию речи. Однако в целях развития навыков общения целесообразно специально готовить студентов к этому виду деятельности.

III. Общение “по поводу...” можно организовать в виде научной конференции, пресс-конференции, заседания “комиссии по делам ...” и т. п. студенты должны подбирать к намеченному дню соответствующий материал. Для этого за неделю до обсуждения можно предложить ученикам делать из газет вырезки тех заметок, статей, которые вызвали у них естественный интерес, и вклеивать их в общую тетрадь под соответствующими рубриками: Природа ;Культура; Спорт ;Международные связи; Борьба за мир и др. В итоге за неделю студенты собирают достаточный материал и могут принимать участие в беседе на конкретную, названную учителем тему “по поводу”. Тема беседы на первых порах может быть названа преподавателем заранее, а далее, после того, как вырезки заметок войдут привычку, тема может возникать спонтанно, по желанию студентов.

IV. Задание типа “анкетирование”, “опрос”. В наши дни гласность предполагает широкое обсуждение мнения по тому или иному вопросу. Социологи используют для этой цели такие приемы, как опрос и анкетирование. Анкетирование всегда анонимно, это дает возможность высказать, не боясь быть узанным, самые неожиданные мысли и предложения. Задача его –

выяснить процентное соотношение всех возможных вариантов и установить наиболее характерные, типичные. Анкетирование как задание не является самоцелью. Его данные обрабатываются самими студентами и становятся предметом обсуждения на занятии. Известно, что не все решаются на открытое выступление “по поводу”. Поэтому можно на первых порах предлагать свои предложения анонимно, без указаний фамилий, в форме “письма читателей в газету” “анкеты”. Мотивация задания: “Нам не важно, кто говорит, важно - что говорят, что предлагают. Наша с вами задача – наметить, выбрать, обосновать наиболее актуальные предложения”. Обсуждение “писем читателей” исключает в определенной мере межличностные отношения, на первый план выступает оценка идей. Устный вариант задания - наоборот, включает активные межличностные контакты, которые можно оформить заседание “круглого стола”, “встречу с читателями”. В данном случае очень важно обратить внимание на умение спорить, избегая слов и фраз, могущих обидеть оппонента; на навыки культуры речевого общения. Уместно накануне выполнения задания предъявить учащимся соответствующие формулы речевого этикета.

В заключении отметим, что подобные задания имеют еще одно рациональное зерно: они дают возможность выявить круг интересов обучаемых, учесть их практической работе, направить интеллектуальную и речевую деятельность студентов в нужное русло и тем самым способствовать формированию их мировоззрения и активной жизненной позиции.

Представляется важным и открывающаяся при этом возможность преподавателю совершенствовать свое профессиональное мастерство, корректировать свою педагогическую деятельность, используя все средства и приемы обучения, повышать интерес к урокам русского языка и следовательно, способствовать активизации речевого общения студентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зельманова Л.М. Раздаточный изобразительный материал для уроков развития речи
2. Одинцов Л.В. Стилистика текста.
3. Ладыженская, Зельманова Т.А. Практическая методика русского языка.
4. Текучев А.В. Современный русский язык.

XÜLASƏ

Rəmziyə Əsgərova

RUS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ ÜNSİYYƏTİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Məqalədə xarici dilin öyrədilməsinin mühüm aspektlərindən biri – rus dili dərslərində yeni metod və üsullardan istifadə etməklə tələbələrdə kommunikasiya vərdişlərinin formalaşdırılması problemi araşdırılır.

Çoxillik təcrübəyə əsaslanan müəllif rus dili müəllimliyi ixtisasında ilkin mərhələlərdən başlayaraq tələbələrdə ünsiyyətin vacib göstəricilərindən olan danışmaq və nitq vərdişlərinin daha optimal müddət ərzində formalaşdırılmasında tələbələr arasında 1. “yarış, konkurs”; 2. “diskussiya, disput”; 3. “məyayən motivasiya üzrə ünsiyyət”; 4. “anket sorğusu” kimi yaradıcı formalardan geniş və ardıcıl istifadə etməyin üstünlüklərindən danışır, onların aparılma metodikası praktik cəhətdən əsaslandırır.

Tələbələrin yazılı və şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsində mühüm vasitə kimi onlarda lazımı söz ehtiyatlarının yaradılması, rus dilinin mövcud nitq konstruksiyalarından bacarıqla istifadə olunması, rus dilində düşünmək və informasiyanın tezliklə dilə gətirilib ötürülməsi prosesləri elmi cəhətdən diqqətə çatdırılır, gündəlik dərslərdə onların həyata keçirilməsilə bağlı konkret tövsiyələr irəli sürülür.

ABSTRACT

Ramziyya Askerova

TEACHING OF SPEECH COMMUNICATION AT RUSSIAN LESSONS

In the article it is investigated one of the important aspects of teaching foreign language – the problem of forming communicative habits of the students by using writing methods and ways at the Russian lessons.

Based on many years experience the author starting from the initial stages at the speciality of Russian teaching analyses the importance and superiority of communication forms of speaking skills among the students and the following forms of speaking skills as : 1. Competition; 2. Discussion; 3. Communication on certain motivation; 4. Questionnaire

The method of these forms are substantiated from practical point of view.

In the improvement of students` written and oral speech forming of necessary vocabulary stock, using speech constructions existing in the Russian language skillfully, thinking of Russian and the process of bringing the information in a short time are directed attention from scientific point of view and given concrete proposals with the connection of realization them at the daily lessons.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

QURBAN QURBANLI
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 81.374

ƏNƏNƏVİ ƏRƏB LÜĞƏTÇİLİYİ ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN LÜĞƏTÇİLİYİNİN MƏXƏZİ KİMİ

Açar sözlər: *Ərəb leksikoqrafiyası, orta əsrlər Azərbaycan leksikoqrafiyası, mənzum lüğətlər, leksikoqrafik ənənələr, lüğətin tərtib edilməsi prinsipləri, lüğət məqaləsi*

Key words: *Arabic lexicography, Medieval Azerbaijani lexicography, written dictionaries, lexicographic traditions, principles of compiling a dictionary, dictionary article*

Ключевые слова: *арабская лексикография, средневековая азербайджанская лексикография, рифмовые словари, лексикографические традиции, принципы составления словаря, словарная статья*

Qədim tarixə malik ərəb lüğətçiliyini şərti olaraq iki böyük dövrə ayırırlar: 1) ənənəvi ərəb lüğətçiliyi dövrü (IX əsr – XVIII əsrin sonları); 2) yeni ərəb lüğətçiliyi dövrü (XIX əsrin əvvəllərindən bu günə kimi). Məlum olduğu kimi, ərəblərdə praktik lüğət tərtibçiliyinin çoxəsrlik tarixi vardır. Orta əsrlər və yeni dövr ərəb filoloqları belə hesab edirlər ki, onların lüğətçilik ənənələri avtoxtondur, yəni sırf özlərinə məxsusdur (1, 8-16). Lakin bəzi mütəxəssislər isə belə hesab edirlər ki, bu lüğətçiliyin kökləri qədim Yunan və Hind lüğətçiliyinə gedib çıxır (11). Ənənəvi ərəb lüğətçiliyi məsələləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, orta əsrlər ərəb lüğətçiləri bütün səylərini kök yuvaların yerləşdirilməsi üsullarının axtarışlarına yönəldir, lüğət məqalələrinin daxili sisteminə, demək olar ki, diqqət yetirmir, hər bir kökün derivatlarını necə gəldi yerləşdirirdilər (8). Orta əsrlər ərəb lüğətlərindəki leksikanın sistemləşdirilməsi prinsipləri öyrənən Qərb, Rusiya və ərəb tədqiqatçıları aşağıdakı növ lüğətləri ayıraraq göstərirlər: 1) anaqram prinsipindən istifadə edilmiş lüğətlər; 2) qafiyə prinsipindən istifadə edilmiş lüğətlər; 3) adi əlifba düzülüşündən istifadə edilmiş lüğətlər (3). Ərəb lüğətlərinin bu ümumi təsnifatından daha detallısını rus tədqiqatçı V.C.Rıbalkin (7) təqdim etmişdir. Orta əsrlər ərəb lüğətlərində leksikanın qruplaşdırılması və onun tərtibi prinsiplərini monoqrafik şəkildə tədqiq edən bu tədqiqatçı aşağıdakı növ lüğətləri fərqləndirir: 1. Leksikası leksik-semantik və ya tematik prinsip üzrə seçilən lüğətlər; 2. Leksikası formal-qrammatik əlamətlər, yəni paradigmatik və ya analitik-morfoloji prinsip üzrə seçilən lüğətlər; 3. Köklərin strukturu nəzərə alınmaqla dilin leksik tərkibindəki bütün sözləri əhatə edən lüğətlər. V.C.Rıbalkin leksikasının tərtibi prinsiplərinə görə həmin dövr ərəb lüğətçiliyində aşağıdakı növ lüğətləri ayıraraq göstərir: 1. Fonetik-permutativ prinsip əsasında tərtib olunmuş lüğətlər; 2. Əlifba-permutativ prinsip əsasında tərtib olunmuş lüğətlər; 3. Əlifba-dairəvi prinsip əsasında tərtib olunmuş lüğətlər; 4. Qafiyə prinsipi əsasında tərtib edilmiş lüğətlər; 5. Natamam əlifba prinsipi əsasında (yalnız ilk, bəzən də, ikinci kök samitini nəzərə almaqla) tərtib edilmiş lüğətlər: a) adi əlifbanın tətbiqi yolu ilə; b) fonetik əlifba variantının tətbiqi yolu ilə; 6. Tam əlifba prinsipi əsasında (hamı tərəfindən qəbul edilən əlifbanın tətbiqi yolu ilə) tərtib edilmiş lüğətlər (7, 69-70). Erkən orta əsrlərdə ərəb lüğətlərinin leksikası (sözlüyü) əsasən tematik prinsip əsasında seçilirdi. Bu lüğətlər həmcə böyük olmayan ixtisaslaşmış qlossarilər kimi ideoqrafik lüğətlərin bir növü sayıla bilər. Çünki bu lüğətlərdə sözlər hər hansı bir ideya (konsept) ətrafında

qruplaşdırılırdı. Görkəmli alim A.E.Bertelsin (5) fikrinə görə, ərəb lüğətləri leksikasının tematik-ideoqrafik təsnifatının kökləri akkad yazı sisteminə gedib çıxır. Bu sistemdə sözün əvvəlində onun kateqoriyasını – ilkin ümumi anlayışını, abstraksiyasını göstərən determinativlər yazılırdı. Alim belə hesab edir ki, sonrakı orta əsrlər Avropa ideoqrafik təsnifatları da məhz bu ərəb ənənələrinə əsaslanırdı (5,25-26). Tematik qlossarilərdə leksikanın müxtəlif qatları təsvir olunurdu. Məsələn, “Qaraibul-Quran” (Qurandakı qeyri-adi leksika), “Qaraibul-hədis” (Hədislərdəki qeyri-adi leksika), “Lüğatul-Quran” (Qurandakı dialekt leksikası) “Luğatul-qabail” (Tayfaların dialekt leksikası) və sairə. Tematik qlossarilərin ümumi sayını, bu sahədəki mütəxəssislərin etirafına görə, ciddi şəkildə müəyyənləşdirmək mümkünsüzdür. Rusiyalı ərəbşünas V.M.Belkin “Ərəb leksikologiyası” əsərində qeyd edir ki, ərəb lüğətçiliyində “Qərib əl-Quran” adında 32, “Qərib əl-hədis” adında 42, “**ən-nəşadır**” adında isə 44 lüğətə rast gəlinir (Ətraflı bax 4). Əslində belə lüğətlər əsasən şairlər üçün də faydalı ola bilərdi: arzuladığı motivi vermək üçün zəruri qafiyəli sözün (ləfz) seçilib götürülməsində ondan istifadə edə bilərdilər (6, 69-89). Lakin hər hansı bir konkret sözün mənası haqqında məlumat əldə etmək lazım gəldikdə bu axtarış son dərəcə çətin olurdu. Çünki lazımi söz ən müxtəlif səbəblər üzündən uyğun tematik bölməyə düşməyə də bilərdi. Orta əsrlərin ümumiləşdirici tematik lüğətləri daha böyük maraq doğurur. Onları lüğət-antalogiyalar da adlandırmaq olar. Məşhur “əl-Qaraib əl-Müsənnəf” (Əbu Ubeyd əl-Qasim ibn Səllam, 774-838-ci illər) və “əl-Müxəssas fi-l-luğa” (İbn Sidə Əli, 1007-1066-cı illər) lüğətləri bu qəbildəndir. Bu lüğətlər klassik ərəb leksikoqrafiyasının inkişafında bütöv bir mərhələ təşkil edirlər. Onlar çoxsaylı tematik qlossarilərdə verilmiş ayrı-ayrı materialların vahid bir kitab şəklində tərtibi cəhədidir, yəni bu lüğətlər ayrı-ayrı qlossarilərdən –“kutub”lardan ibarət olurdu.

V.S. Rıbalkinə görə, “əl-Qarib əl-Müsənnəf” lüğəti 25 “kitab”dan ibarətdir. Onlar aşağıdakı kimi adlanırlar: 1) insanın məziyyətləri; 2) qadınlar; 3) geyim əşyaları; 4) qida məhsulları; 5) xəstəliklər; 6) yaşayış yerləri və torpaqlar; 7) atlar; 8) silahlar; 9) quşlar və həşəratlar; 10) qab-qacaqlar; 11) dağlar; 12) bitkilər və ağaclar; 13) su mənbələri; 14) palmalar; 15) buludlar və yağışlar; 16) fəsilər və küləklər; 17) ad şəkillərinin növləri; 18) feil şəkillərinin növləri; 19) enantosemlər; 20) sinonimlər; 21) dövələr; 22) qoyunlar; 23) digər heyvanlar; 24) vəhşi heyvanlar və 25) tayfalar. Hər bir “kitab” fəsillərə (bablara) ayrılır. Məlum səbəblər üzündən bu “kitab”ların daxili quruluşu heç də həmişə müasir elmi təsnifatlara uyğun gəlmir. Məsələn, 18 bəbdən ibarət olan 9-cu kitab “Quşlar və həşəratlar” “kitab”ına suda-quruda yaşayanlar və sürünənlər (qurbağalar, ilanlar, tısbağalar, kərtənkələlər, buqələmunlar) daxil edilmişdir. Aşağıdakılar isə müəllif tərəfindən həşəratlar bölməsinə şamil edilmişdir: 1) quşlar və onların növləri, 2) quş yuvaları və quş balaları, 3) quşların uçuşu, 4) quş səsləri, 5) quş yumurtaları, 6) quşların xüsusiyyətləri, 7) ov quşları, 8) xırda quşlar, böcəklər və arılar, 9) çəyirtkələr 10) cırcıramalar, 11) kərtənkələlər, buqələmunlar və digərləri, 12) ilanlar, onların xüsusiyyətləri və adları, 13) əqrəblər, 14) əqrəb və ilan sancmaları, 15) qarışqalar və bitlər, 16) milçəklər, 17) gənələr və ziyanvericilər, 18) tısbağalar və qurbağalar (7, 29-30).

İbn Sidənin “əl-Müxəssas fil-luğa” adlı əsərində özündən əvvəlki lüğətin quruluşunda və daxili bölmələrində dil materialının verilməsi və lüğətləşdirilməsi planında leksikoqrafik varislik izlənilməkdədir. Bu lüğətin də birinci “kitab”ı “əl-Qaraib” lüğətindəki kimi insana həsr olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, bu “kitab” insan konseptinin mahiyyətini açıb göstərən icmal xarakterli giriş-tematik məqalə ilə başlayır, lakin ondan sonra verilən bablarda 1) hamiləlik və doğum, 2) uşaqla bağlı adlar, 3) ana südü ilə yedizdirmə, ondan tərğitmə, yedizdirmə və uşağa baxmanın digər növləri və s.

İbn Sidənin bu əsəri orta əsrlər ərəb lüğətləri içərisində dil materialının sistemləşdirilməsində və verilməsində tematik-ideoqrafik metodun istifadə edildiyi sonuncu lüğətdir.

Sözlərin kök quruluşuna görə tərtib edilmiş ən çox məşhur orta əsrlər izahlı ərəb lüğətlərinə nəzər salaq. Əl-Xəlilin (718-791) “Kitabul-eyn”, əş-Şeybaninin (?-821) “Kitabul-cim”, İbn Dureydın (837-933) “əl-Cəmhəratu fil-luğa”, İbn Fərisin “Məqayisul-luğa”, əl-Cövhərinin (?-1007) “Tacul-luğa

və sihahul-ərəbiyyə”, əz-Zəməxşərinin (1075-1144) “Əsasul-bələğə” adlı leksikoqrafik əsərləri dünya dilçiliyinin inkişafında özünəməxsus yer tutmuşlar. Bu lüğətlərin müəllifləri orta əsrlər ərəb dilinin bütövlükdə leksikasını əhatə etməyə çalışmış və dil materialının leksikoqrafik işlənməsində müxtəlif orijinal prinsipləri tətbiq etmişlər. Belə ki, nəzərdən keçirdiyimiz dövr ərəb lüğətçilik tarixində məşhur müəlliflər: əl-Xəlil fonetik-permutativ, İbn Fəris əlifba-dairəvi, əl-Cövhəri qafiyə, əş-Şeybani natamam əlifba, əz-Zəməxşəri isə tam əlifba prinsiplərini tətbiq etmişlər (7, 62-91).

Xəlil ərəb leksikoqraflarından ərəb dilinin leksik tərkibinin hansısa bir hissəsini deyil, onu bütövlükdə əhatə etməyə cəhd göstərənlərdən birisidir. “Kitabul-eyn” lüğətinin müəllifi söz köklərinin fonetik-permutativ düzülüşü prinsiplərini işləyib hazırlamışdır. Xəlilə görə, adi əlifba düzülüşü lüğətdə köklərin təkrarlanmaması və buraxılmaması vəzifəsinin öhdəsindən tam şəkildə gələ bilmir və bu səbəbdən fonetik əlifbaya üstünlük verilir. Bu əlifbada samitlərin sırası onların tələffüz yeri ilə şərtlənir, yəni boğaz samitlərindən dodaq samitlərinə (boğaz, damaq, fişiltılı, dil, dodaq) və yarımamitlərə doğru bir düzülüş müəyyənləşdirilir. Fonetik əlifbada samitlər bu sıra ilə düzülür: eyn, ha, xə, geyn, qaf, kəf, cim, şin, dad, sad, sin, za, sə, dəl, ta, zə, zəl, tə, yə, ra, ləm, nun, fə, bə, mim, vav, hə, əlif. Göründüyü kimi, fonetik əlifba ənənəvi ərəb əlifbası “əbcəd”dən fərqlənir. Lüğət məhz “Eyn kitabı” ilə başlayır. Hər bir “kitab” fəsillərə (bablara) bölünür ki, bunlarda da artan sıra ilə 2-, 3-, 4- və 5 hərflilik köklər verilir. Məlum olduğu kimi, permutasiya (transpozisiya) prinsipinin məğzi hərflərin yerdəyişməsidir. Bu zaman müxtəlif köklü əsaslara daxil olan müəyyən hərflərin bütün yerdəyişmə variantları nəzərdən keçirilir. “Eyn kitabı”nda sözdəki yerindən asılı olmayaraq tərkibində bu hərflər olan bütün sözlər verilir. Növbəti “Ha kitabı”nda isə bundan əvvəlki “kitab”dakılar istisna olmaqla həmin hərflərin olduğu bütün digər sözlər öz əksini tapır. Lüğətdə sözlərin bu üsulla yerləşdirilməsi öndəki “kitab”ların həcminə daha böyük, əhatəli olmasına, sonrakı kitablarda isə getdikcə sıraların seyrəlməsinə gətirib çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, lüğətlərin bu prinsip əsasında tərtib olunması ərəb dili tarixində 300 ilə qədər yaşamışdır. Bu müddət ərzində ona yalnız cüzi dəyişikliklər (lüğətlərə bir sıra düzəltmə sözlərin əlavə edilməsi, bəzi sözlərin mənasının dəqiqləşdirilməsi, samitlərin ardıcılığında kiçik dəyişikliklər və s.) edilmişdir.

Ərəb lüğətçiliyi tarixində əlifba-permutativ prinsip əsasında kök sözlərin işlənməsi Bəsrə filologiyaya məktəbinin görkəmli nümayəndəsi İbn Dureydə (837-933) məxsus olmuşdur. Onun müəllifi olduğu məşhur “əl-Cəmhəratu fil-luğa” izahlı lüğətində, “Kitabul-eyn” lüğətində olduğu kimi, kök samitlərinin permutasiyası (yerdəyişməsi) prinsipi istifadə edilmişdir. Lakin burada fonetik prinsip deyil, ənənəvi “əbcəd” (əlifba) prinsipi əsas götürülmüşdür. Bu ona gətirib çıxarmışdır ki, İbn Dureyd real və hipotetik köklərin fərqləndirilməsinin mühüm meyarını itirmişdir. Fonetik əlifbadan istifadə zamanı hipotetik, yəni qeyri-real, fərz edilən köklərin aşkar edilməsi meyarı kimi, artikulyasiyaya görə yaxın fonemlərin “uzlaşmaması” hesab edilirdi. Lakin İbn Dureydin tətbiq etdiyi ənənəvi əlifbada isə tələffüzcə yaxın fonemlər bir-birindən uzaq düşmüş olurlar. Buna görə də lüğətdə real köklərlə yanaşı fərz edilən köklər də qeydə alınmışdır. Bu prinsipə sonralar ərəb leksikoqrafik ənənələrində rast gəlinmir. Küfə filoloqu, “Əl-Mucməl” və “əl-Məqayisul-luğa” lüğətlərinin müəllifi Əhməd İbn Fəris (?-1004) tərəfindən işlənmiş əlifba-dairəvi prinsip ərəb əlifbasına hərflərin yalnız saat əqrəbi istiqamətində şarabənzər ardıcılığı kimi yanaşmaya əsaslanır. V. Məmmədəliyevin (1) məlumatına əsasən, “Əl-Mucməl” lüğəti ərəb hərflərinin sayına uyğun olaraq 28 fəslə, hər fəsil isə üç paraqrafa bölünür. Hər bir paraqrafta uyğun olaraq ikiköklü, üçköklü, dördköklü və beşköklü sözlər verilir. İkiköklülərdə əlifba sırasına uyğun olaraq əvvəl birinci, sonra ikinci, üçköklülərdə isə birinci iki samitdən sonra üçüncü kök samiti sıralanır (əbt, əbs, əbn və sairə). Həməzədən sonrakı hərflərə həsr edilmiş fəsillərin hər birində həmin hərflərin özündən əvvəlki hərflər deyil, sonrakı hərflər əlifba sırası ilə düzülür. Yəni “b” fəslində “b”dən sonra həməzə və “b” deyil, “t” samiti, “t” fəslində “t”dən sonra həməzə, “b”, “t” deyil, “s” samiti verilir. Beləliklə, hər bir hərflə həsr olunmuş fəsildə ondan əvvəlki

həflər nəzərə alınmayaraq sonrakı hərflərin əlifba sırasına riayət olunur. Müvafiq hərflə başlayan fəsildə tərkibində əlifba prinsipinə görə həmin həfdən əvvəlki hərflər iştirak edən köklər isə əlifbanın sonuncu hərfi “ya”dan sonra verilir (ətl; ətm; ətn; əth; ətv; əty; ətb; rsl; rmq; rmy; rbh; rbt və ilaxır). Fəslin lap axırında isə sonu fəslin başladığı hərflə bitən köklər düzülür (txx; trr; ...tbb) (1,208). İbn Fərisin “əl-Məqayis” lüğəti də eyni prinsip əsasında qurumuşdur. Hər birinin öz məziyyətləri olsa da, bu iki əsər çoxəsrlik ərəb leksikoqrafiyasının sonrakı inkişafında böyük rol oynamışdır. Mütəxəssislər bu prinsipi kök sözlərin tamamilə başqa bir üsulla işlənilməsinə keçid mərhələsi kimi də dəyərləndirirlər (1,80). Ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, klassik ərəb leksikoqrafiyasında ən geniş yayılmış lüğət tərtibi prinsipi qafiyə prinsipidir. Kök sözlərin lüğət üçün işlənilməsi prinsipinin müəllifi türk mənşəli ərəb lüğətçisi əl-Cövhəridir. Diqqətəlayiq məziyyətlərini və varislik planında xeyli müddət yaşamış ənənələrini nəzərə alaraq, məşhur ərəb dili lüğəti “Tacul-luğa və sihahul-ərəbiyyə”nin müəllifi sayılan bu şəxsdən və onun tarixi əsərindən bir qədər ətraflı bəhs edək. Mənbələrdə göstərilir ki, sonralar əl-Cövhəri ləqəbi ilə tanınmış Əbu Nəsr İsmail bin Həmmad Türkünstanın Fərab şəhərində doğulduğundan ona Fərabî də deyilirdi. Doğulduğu tarix məlum olmasa da, təxminən 1007-ci ildə vəfat etdiyi güman edilir. İlk təhsilini dayısı və “Divanul-ədəb” adlı əsərin müəllifi olan Əbu İbrahim İshaq əl-Fərabidən alan Cövhəri Bağdada gedərək orada İbn Səid Həsən bin Abdulla Mərzi bin Seyfari və Əbu Əli Həsən bin Əhməd Fərisi kimi dövrünün görkəmli elm adamlarının tələbəsi olmuş, ərəbcəsini kamilləşdirmək və dil materialları toplamaq üçün ayrı-ayrı qəbilələr arasında yaşamış, xalq dilinin incəliklərinə yiyələnmişdir. Bu zaman o, adını çəkdiyimiz bu məşhur lüğəti üçün xeyli miqdarda dil materialı toplamış və onun üzərində işə başlamışdır. Cövhəri eyni zamanda bir çox tanınmış ziyalıların müəllimi olmuşdur. Həyatının sonlarında Nişapurda yaşamış, bir sıra kitablar yazmışdır. Onun “Kitabun fil-aruz”, “Kitabul müqəddimə fin-nəhv” adlı daha iki əsərinin olduğu məlumdur. Lakin Cövhərinin tarixdə yaşadan, təbii ki, əl-Firuzabadinin “Qamus”undan sonra ərəb lüğətçiliyində ən məşhur əsər sayılan “Tacul-luğa və sihahul-ərəbiyyə”dir. Bu əsərin müqəddiməsində o, ərəblərə “Dilinizi bir türkdən öyrənin” deyə xitab edir. İlk dəfə Misirdə nəşr edilən bu əsər müqəddimə ilə birlikdə altı cildən ibarət olmuşdur. Türk dilinə tərcümə edilərək 1726-cı ildə İbrahim Mütəfərrik adlı şəxsin mətbəəsində nəşr edilmişdir.

V.Məmmədəliyev fikrincə, İsmail əl-Cövhərinin ərəb leksikoqrafiyası tarixində rolu ondan ibarətdir ki, o, “məşhur olan dörd məktəbdən üçüncüsünün, yəni qafiyə məktəbinin banisidir”(1, 211).

İsmayıl bin Həmmad Cövhəri “əs-Sihah” adı ilə daha çox tanınan bu əsərinin müqəddiməsində bu kitabı özünün səhih bildiyi sözlərdən hazırladığını, onun din və dünya elmlərinin yaxşı öyrənilməsinə kömək edəcəyinə inandığını ifadə edir, onun 28 bab və hər babın 28 fəsildən ibarət olduğunu göstərir. Fonetika və əlifba sistemə əsaslanan ilk iki məktəbdən fərqlənən qafiyə məktəbində tərkibi başlıca olaraq üç kök samitindən ibarət ərəb sözlərinin üçüncü samiti əsas götürülür; məsələn, sonuncu samiti “r” olan “əmir”, “sağır”, “kəbir”, “nəzir”, “hədir”, “vəzir” və sairə bu tipli sözlər eyni bir fəslə daxil edilir. Hər hansı bir sözü axtarıqda lüğətdə əvvəlcə üçüncü (sonuncu) samitini, sonra isə birinci və ikinci samitlərini tapmaq lazımdır. Başqa cür desək, lüğətə kök sözlər sonuncu hərfinə, son hərfləri eyni olan sözlər birinci və ikinci hərflərinə görə daxil edilmişdir. Dördhərflə və beşhərflə kök sözlər isə uyğun ardıcılıqla: K₄K₁K₂K₃ və K₅K₁K₂K₃K₄ yerləşdirilir.

Qeyd edək ki, lüğətin tərtibində kök sözlərin bu cür yerləşdirmə prinsipindən istifadə edilməsi müəyyən məqsədlər daşıyırdı. Bu prinsip əsasında tərtib edilmiş lüğətlər təkcə dil öyrənənlər üçün deyil, eyni zamanda həm qafiyə sözlərə müraciət edən şairlər üçün də çox faydalı ola bilərdi.

Mənbələrdə göstərilir ki, öz lüğətlərinin tərtibində qafiyə prinsipindən istifadə etmiş digər görkəmli leksikoqraflar İbn Manzur (1231-1311) və əl-Firuzabadidir (1329-1415). Bu prinsipdən XVIII əsrin sonuna kimi istifadə edilmişdir. Ənənələrə sadıq lüğətçilərdən sonucusu Murtada az-Zabidi (1732-1790) – “Tacul-arus min Cəvahiril-Qamus” adlı məşhur lüğətin müəllifidir. Bu lüğət ənənəvi

ərəb lüğətçiliyinin inkişafının son mərhələsi sayılır. Ərəb lüğətçiliyinin bütün məşhur lüğətləri, xüsusilə də qafiyə prinsipi ilə tərtib olunan lüğətləri, konkret olaraq Əl-Cövhərinin “Əs-sihahul-ərəbiyyə” əsəri qonşu ölkələr, ümumən dünya lüğətçiliyinin bu istiqamətində inkişafına böyük təkan vermişdir. XI əsrdə fars leksikoqrafiyası yarandığı zaman məhz bu məktəbin təsirinə məruz qalmışdır. Fars ədəbi dilinin ilk lüğətini tərtib etmiş Azərbaycan mütəfəkkiri Qətran Təbrizinin “Təfəsir fi luğatil-fors”, XI əsrin məşhur İran şairi Əsədi Tusinin “Loğətname”, Əbu Həfəs Soğdinin “Resale”, XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış azərbaycanlı leksikoqraflar Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin farsca-türkçə “Sehahol-əcəm”, onun oğlu Şəmsəddin məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin “Sehahol-fors” lüğəti və s. məhz həmin üslubda tərtib edilmişdir. Qafiyə məktəbinin təsiri XVII əsrdə fars dilinin izahlı lüğətini yazmış Azərbaycan alimi Məhəmməd ibn Hüseyn Xələf Təbrizinin əlifba prinsipi əsasında tərtib etdiyi “Borhane-qate” lüğətinə qədər davam etmişdir. XX əsrin ortalarında Avropa dilçiliyində, daha sonralar isə Rusiya dilçiliyində bu prinsiplə qurulan “Əks lüğət”lər (“Обратный словарь”) məhz ərəb lüğətçiliyindəki qafiyə məktəbinin ənənələrindən yararlanmışdır (1, 212). Ümumiyyətlə, İsmail əl-Cövhərinin məşhur lüğətinin Azərbaycanla digər bağlılığı da olmuşdur. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, dünyanın bir çox kitabxanalarında nüsxələri mühafizə edilən “əs-Sihah”ın ən qədim və mötəbər nüsxəsi bugünədək Bakıda saxlanılmaqda və fundamental şəkildə tədqiq edilməkdədir. Hələ 1983-cü ildə ayrıca bir dissertasiya işinin tədqiqat mövzuna⁹ çevrilmiş bu orta əsrlər abidəsinin dünya leksikoqrafiya tarixində yeri və rolu, onun bütövlükdə Şərq, o cümlədən İran və Azərbaycan filologiyasının, xüsusilə bu regionda lüğətçiliyin inkişafına təsiri və digər məsələlər də müasir dilçiliyimizin gündəliyində qalmaqdadır.

Orta əsrlər ərəb dili lüğətinin lüğət məqaləsinin quruluşunda söz-kökün ümdə xüsusiyyəti – onun sözdə anlayışın əsas daşıyıcısı, konseptual nüvəsi olması öz əksini tapmış olur. Ayrılıqda müstəqil mənası olmayan kök məqalənin sərlövhə elementi rolunda çıxış edir. Bu kökün mənası onunla sıx qarşılıqlı əlaqədə olan derivatlar – törəmə sözlər vasitəsilə açılır. Mütəxəssislərin orta əsrlərdə tərtib edilən ərəb dili lüğətlərindəki lüğət məqaləsinin işlənilməsinin əsas prinsipləri olaraq göstərdikləri: a) kök derivatların verilməsi; b) sözün fonetik xarakteristikası; c) sözün qrammatik xarakteristikası; ç) sözün leksik-semantik izahı; d) müxəlif işarələrdən istifadə edilməsi; e) nüfuzlu əsərlərdən illüstrasiyalar (nümunələr) göstərilməsi (7,91-121) günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Müasir ərəb lüğətçiliyində bu gün də istifadə olunan bu prinsiplər dünya lüğətçiliyində, o cümlədən Azərbaycan lüğətçiliyində əsasən saxlanılmaqdadır. Orta əsrlər ərəb leksikoqrafları kök derivatlarının struktur-paradiqma baxımından qeyri-həmcinsliyinə məhəl qoymayırlar. Belə ki, bir lüğət məqaləsi çərçivəsində derivatlar systemsiz, tərtibçinin əlinin altında olan ardıcılıqla və münasib bildiyi izah formasından istifadə etməklə verilir. Sözün leksik-semantik izahı bu gün də istifadə edilən bir sıra üsullardan – a) hiponimlər; b) sinonimlər; c) antonimlər vasitəsilə izah etmə yollarından yararlanmaqla əks etdirilirdi. Maraqlıdır ki, geniş oxucu kütləsinə məlum olan realilərin izahı verilmir, onların yanında “məsrif” (“bəllidir”) işarəsi qoyulurdu. Bu dövrün lüğətlərində çoxsaylı digər işarələrə də rast gəlinir. Məsələn, “luğa” (ləhcə leksikası), “ibdal” (kök samitlərin substitusiyası), “müstəməl” (real mövcud kök), “müxməl” (hipotetik kök), “məqlub” (sözyaratma üsulu), “müsərrəb” (alınma söz) və sairə. Qeyd edək ki, bu lüğətlərdə məqalənin xeyli hissəsini illüstrasiyalar – sitatlar təşkil edirdi. “Şəvahid” adlan bu illüstrasiyalar sitatlar olaraq əsasən nüfuzlu mənbələrdən alınır və ya söz birləşmələri və ya sadə cümlələr olaraq tərtib edilirdi. Məlumdur ki, bu lüğətlər üçün ən nüfuzlu mənbələr sırasında Quran, hədislər, sanballı alimlərin əsərləri, atalar sözləri və zərb-məsəllər möhkəm yer tuturdu. Bu illüstrasiyalar sözlərin mənə və qrammatik əlamətlərini səciyyələndirmənin əlavə vasitələri kimi çıxış edir, onların leksik uzlaşması, əsas işlənilmə sahələri, normaya uyğunluğu və ya normadan kənara çıxması, üslubi səciyyəsi və sairə haqqında digər zəruri məlumatlar verirdilər.

Ümumiyyətlə, orta əsrlər ərəb lüğətləri dövrünə görə orijinallığı və mükəmməlliyi ilə seçilir,

digər dillərə aid lüğətlərin işlənməsində məxəz kimi çıxış edirdilər. Azərbaycan leksikoqrafiyasının formalaşmasında və inkişafında müstəsna rol oynayan bu lüğətçiliyin bütövlükdə islam dininin yayıldığı bütün ərazilərdəki xalqların mədəniyyəti və dilinə birbaşa və ya dolayısı ilə təsiri danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. Bakı, Maarif, 1985. – 288 s.
2. Sadıqova C., Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı, 1990.- 220 s.
3. Ахвледяни В.Г. Арабское языкознание средних веков. В кн.: История лингвистических учений /Средневековый Восток/. Л., 1981, с.53-95
4. Белкин В.М. Арабская лексикология. Москва, 1975. - 199 с
5. Бертельс А.Е. О происхождении рубрик тематических (идеографических) словарей//Переводная и учебная лексикография. Москва, 1979. с. 7-28
6. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. Москва, 1983
7. Рыбалкин В.С. Арабская лексикографическая традиция. Киев, 1990. -148 с
8. Халидов А.Б. Арабский язык. - В кн.: Очерки истории арабской культуры V-XV вв. Москва, 1982, с. 13-74
9. Халилова Н. Арабоязычный письменный памятник века “ас-сихат” ал-Джавхари в полеографическом и лексическом освещении. АКД, Баку, 1983
10. Шамраев Н.А. Лингвострановедческие классификации и лексикографическое описание реалий арабского языка (в сравнении с русскими). АКД. Москва, 1997. -25с
11. Haywood J.A. Arabic Lexicography. Its History, and its Place in the General History of Lexicography. Leiden, Brill, 1995.

ABSTRACT

Gurban Gurbanli

TRADITIONAL ARABIC LEXICOGRAPHY AS A SOURCE OF MEDIEVAL AZERBAIJANI LEXICOGRAPHY

The article was dedicated to some issues of the history of traditional Arabic lexicography. As known, the Arabic lexicography having old history is conditionally divided into two big periods : 1) the period of traditional Arabic lexicography (IX century-late XVIII) 2) the period of new Arabic lexicography (from early XIX up to XXI century) Major schools of history of Arabic lexicography introduced as the source of Medieval Azerbaijani lexicography, their peculiarities, basic dictionaries of the authors concerning school, the sources of these interrogation works, their structures, the principles of compiling and other features are glanced in the article. Common and private classifications of Medieval Arabic dictionaries are given, the primary thematical glossaries, the most perfect dictionary of XVIII century, Murtada az-Zabidin and “Gamus” are dealt with not only in the Arabic lexicography, but also on the basis of cultural facts shown in Western Europe, Middle and Near East, Central Asia, Iran and mainly in Azerbaijan where left characteristic lexicographic traditions, their place and role are gerounded in this field. The sources of Medieval Arabic lexicography in Azerbaijani lexicography are shown with concrete facts.

**ТРАДИЦИОННАЯ АРАБСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ КАК ИСТОКИ
СРЕДНЕВЕКОВОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ**

Статья посвящена некоторым вопросам истории традиционной арабской лексикографии. Как известно, арабская лексикография, имеющая древнюю историю, условно делится на два больших периода: 1) период традиционной арабской лексикографии (IX век - конец XVIII века); 2) период новой арабской лексикографии (с начала XIX века по настоящее время). В статье рассматриваются школы в истории традиционной арабской лексикографии как истоки средневековой азербайджанской лексикографии, их особенности, основные словари авторов, источники этих справочных трудов, их структуры, принципы составления и другие особенности. Даны общие и частные классификации средневековых арабских словарей, начиная с основных тематических глоссарий вплоть до самого совершенного арабского словаря XVIII века - "Гамус"а Муртады аз-Забиди. Эти словари в статье рассматриваются как памятники не только арабской культуры, но имеющие характерные традиции в лексикографиях стран Западной Европы, Среднего и Ближнего Востока, Центральной Азии, также в Иране и Азербайджане, в том числе их место и роль в этих национальных лексикографиях. То, что истоками азербайджанской лексикографии в первую очередь является средневековая арабской лексикография, подтверждается на основе конкретных фактов .

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

PƏRVİN ABDULLABƏYOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.162

**NİZAMİ GƏNCƏVİNİN POETİK DİLİNDƏ
QARA VƏ AĞ RƏNGİN SEMANTİKASI
("Yeddi gözəl" poeması əsasında)**

Açar sözlər: *rəng, ağ, qara, poetik dil, üslub*

Key words: *colour, white, black, poetic language, style*

Ключевые слова: *красок, белый, черный, поэтический язык, стиль*

Bir sıra elmlərdə (rəssamlıq, memarlıq, rəngkarlıq, fizika və s.) rənglər haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, onlara fərqli yönərdən yanaşılmışdır. Dilçilik elmində də rənglər semantik bolluğu və üslub imkanlarının genişliyi diqqəti çəkir. Lakin indiyə qədər rənglərə lingvistik baxımdan yanaşılmamış və onlar bu məçövqədən dəyərləndirilməmişdir. Halbuki dilçilik elmində rənglərin funksiyası, bəlkə də, digər elmlərdə olduğundan daha çoxdur. Folklor örnəklərindən tutmuş, son yazılı ədəbiyyat örnəklərinə qədər ədəbi dilimizdə rənglərin anlamlarından bacarıqla istifadə edilmiş, lakin elmi baxımdan onlar diqqətdən kənar qalmışdır.

Həyatda ağ və qara rənglər daha çox istifadə olunan rənglərdir. Bütün rənglər kimi "qara" və "ağ" da ziddiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir. Əslində, mütəxəssislər "qara" adlı rəngin olmadığını göstərir. İşığı içinə çəkən və yox edən yerlər qara hesab edilir. Bir sıra qədim və çağdaş yanaşmalara görə, qara kədər, tənhalıq və sıxıntı, narahatlığı ifadə edir və xatırladır. Ona "matəm rəngi" də deyilir. "El ağzında "qara gün", "qara bəxt", "qaraqabaq", "qaradaban", "qarayaylıq" söz və ifadələri də var. Qara rəng fikri yazı növündə "yas", "yaslı" mənalarını bildirir, həmin rəngdə paltar geyinən yaslı olduğu anlaşılır" (1, 86). Bədbinlik ifadə etdiyi üçün dünya ölkələrində uşaq otaqlarında qara rəngdən istifadə edilmir. Bir tərəfdən də bu rəng güc, qüdrət və sanbal ifadə edir. Qara rəngi sevənlər özünə inanan, inadçı və əzmlı insanlardır. Onlar müstəqil qərar verməyi bacarır və uğur qazana bilirlər. Lakin qara geyən adamların mənəvi sıxıntıları çox olur.

Bütün rənglərin ilki və meyarı isə ağ rəngdir. O, saflıq və təmizliyin simvoludur. Bir tərəfdən məsumiyyət, digər tərəfdən soyuqqanlılıq ifadə edir. Ağ rəng rahatlıq verir və inamın, düşüncənin gücünü artırır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində ağ rəngə münasibət də müxtəlifdir. Məsələn, Çində ağ matəm rəmzi hesab olunur. Bəlkə də kəfən ağ rəngli olduğu üçün belə düşünülür. Bəlkə də bəzən insana dərdlərini yada saldığı üçün ölüm rəngi kimi dəyərləndirilir. Ağ rəng insana, həm də fərəh gətirir. Ağ işıq rəmzi kimi də tanınır. Sağlıq simvolu hesab edildiyindən təbabətdə bu rəngdən bol-bol istifadə olunur. Dərman qutularının çoxunun ağ rəngdə olması, tibb işçilərinin iş başında ağ geyimləri bu fikri söyləməyə əsas verir. Ağ rəngin insanı cavan göstərməsi haqqında fikirlər də vardır. Xəyal dünyası geniş olanlar, düşünməyi sevənlər ağ rəngi xoşlayırlar. Xalq təbabətində belə bir inam vardır ki, şəkər, ağciyər və bağırsağ xəstəliklərinin müalicəsində ağ rəngdən istifadə faydalıdır.

Rənglərin belə ziddiyyətli məqamları poetik dildə də özünü göstərir. Bir sıra ədəbi nümunələrimizdə rənglərin maraqlı üslub məqamları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu, dilimizdəki sözlərin məcazlı keyfiyyətinin yüksəkliyi ilə bağlı məsələlərdən biridir.

Rənglərə münasibət baxımından Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı diqqəti cəlb edən maraqlı qaynaqlardandır. Bu mənada, onun “Yeddi gözəl” poeması daha zəngindir. Məlumdur ki, əsərdə Bəhram ilk dəfə şənbə günü dünya ölkələrindən sarayına gətirdiyi yeddi gözəldən biri ilə – birinci iqlim padşahının qızı ilə (hind gözəli ilə) görüşə gedir və onun qədəm qoyduğu ilk günbəd qara rəngdə olur. Nizami Bəhramın özünün də qara rəngdə paltar geyindiğini yazır:

Şəmmas məbəbindən çıxıb kənara,
Abbasilər kimi geyinib qara,
Müşki günbəd, – deyə yönəldi Bəhram,
Ki, hind banusuna yetirsin salam (3, 127).

Maraqlıdır ki, Bəhram gecə – qaranlıqda görüşə gedir. Burada qara rəngin müxtəlif məqamları işıqlandırılmışdır. Xalqımızın yuxu yozumlarına görə qara “tez” deməkdir. Bu mənə ilə Bəhramın ilk olaraq qara günbəzə getməsi arasında incə bir bağlılıq vardır. Hekayənin əvvəlində Bəhramın Abbasilər kimi qara geyinməsindən danışılır. Burada Məhəmməd peyğəmbərin amisi Abbasdan söhbət gedir. Məlumdur ki, Abbasilər xilafəti onun adı ilə əlaqəlidir. Həmin sülalənin bayrağı qara rəngdə olmuşdur. Bayraq hər bir dövlətin rəmzlərindən biridir və o, ucalıq rəmzidir. Qara rəngin mənələrindən biri hakimiyyət rəmzi olduğu üçün burada Bəhramın geyimi təbii təsir bağışlayır. Bundan başqa, Bəhramın beşinci gözəllə görüş vaxtını təsvir edərkən şair yenə də qara rəngin üslub keyfiyyətlərindən istifadə edir. Yəni əsərdə rənglər bir-biri ilə təmasdadır:

Gecə müşkdən bir ələm çəkəndə,
Qır alıb gümüşə qələm çəkəndə
Onlar keyf edirdi səfalı bağda,
Piyalələr əldə, nəğmə dodaqda (3, 201).

Burada görüş zamanı gecənin müşk kimi qara rəngdə olan bayrağının qalxıb gümüş kimi ağ gündüzün üzünü qır kimi qaralaması qara rəngin gücünü göstərir. Ümumiyyətlə, “Yeddi gözəl” poemasında qara və ağ rənglər daha çox qarşılaşdırılır. Əsərdə qara rəngin mənfi çaları kimi bir sıra misralar vardır. Məsələn:

O, hindu cinslidir, bunu yaxşı bil,
Hindidə oğurluq təəccüb deyil (3, 119).

Klassik poeziyada “hindli” sözünün üç mənəsindən biri “qaralıq” deməkdir. Türklərin göz nuruna bənzədilməsi rəngin müsbət anlamından xəbər verir. Belə ki, göz nuru, əsasən, qara olur. N.Gəncəvi bəzən eyni misrada iki rəngin müqayisəsini verir:

Nazını çəkərəm, naz çəkmək peşəm,
Sən Xəllux əhlisən, mənə həbəşəm (3, 151).

Qədim Türkünstan şəhərlərindən biri olan və ağ türk gözəlləri ilə məşhurlaşan Xəllux şəhəri burada ağığın, klassik poeziyada çirkinlik və qaranlıq rəmzi olan həbəş isə qaranın simvoludur.

Gözəli xəbisdən qurtardı cavan,
Ayı xilas etdi xüsufdan, dardan (3, 182).

Burada “Ay” ağ rəngi, “xüsuf” isə qara rəngi ifadə edir. “Xüsuf” ayın tutulması, qaranlığa boyanması deməkdir.

Görüb fərmanında qaranı, ağı,
Yanakı qoymuşdu tənək papağı (3, 210).

Burada adı çəkilən “ağ” və “qara” məhsulu ilə fəxr edən üzüm meynələrinə işarədir.

Zəncilər Xötənə hücum çəkmədən
Şənlik meydanını şah etmişdi gen (3, 244).

Bu misralarda isə qara – gecə zənciyə, gözəl türk qızlarının məkanı Xötən isə ağ rəngə aiddir.

N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeması simvollarla, xüsusilə də rənglərlə bağlı simvollarla zəngindir. Bu baxımdan, aşağıdakı misralar diqqəti cəkən faktlardandır:

Qara səmur ilə qaranlıq gecə
Burtas pərdəsini örtüdü gizlicə (3, 254).

Şair gündüzün işığını, səhərin açılmasını rus düzəngahlarında yaşayan məşhur türk qəbilələrindən biri olan burtasların Azərbaycan bazarlarına gətirdikləri ağ qaqum dərisi ilə müqayisə etmişdir. Gecə ilə gündüzün əvəzlənməsi qara samur ilə ağ dərinin timsalında verilmişdir.

Olardı bu zaman altmış yaş
Yasəmən bitirdi bənövşə başı (3,287).

Burada yaş altmışa çatmış Bəhrəmin ağaran saçları ağ yasəmənə bənzədilmişdir. N.Gəncəvinin poeziyasında insan orqanizmini əmələ gətirən dörd ünsür (qan, səfra, sevda və bəlgəm - fleqma) bir küpəyə yığılmış dörd rəngə bənzədilir. Şair zəmanənin də qaranlıq gecə və işıqlı gündüzdən ibarət olduğunu yazır.

Hind qızının söylədiyi hekayədə haqqında danışılan behişt sarayının xanımı da qara geyinir:

O, hər ay gəlmiş bizim saraya,
Başdan ayağadək girib qaraya (3, 128).

Misralardan da görünür ki, “qara” rəngin sirləri – mənaları çoxdur. Əgər onun sirri birdirsə, hamıya bəlli olardı. “Qara”nın anlamı çoxdur ki, əsərdə Behişt xanımının qara geyinməyinin sirrinə maraqlıdır.

“Qara” rəngin bir mənasının “qəm-qüssə, kədər” ifadə etməsi el arasında məlum məsələlərdən biridir. Rəngin bu anlamı Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasındakı ilk hekayədə – “Bəhrəmin şənbə günü qara günbədə getməsi və birinci niqlim padşahi qızının hekayə söyləməsi” hissəsində də əks olunmuşdur (3, 127-155):

Bir səhər evimə gəldi bir qərib,
Paltarı qapqara, özü müztərib (3, 130).
Qəribdən qara geyimin sirrini soruşanda o deyir:
Tapılmaz dünyada onu deyənlər,
Ondan xəbər tutar yalnız geyənlər (3, 131).

Buradan belə məlum olur ki, qara yalnız yas rəmzi deyil, onun anlamları çoxdur və onların sirri tam şəkildə bəlli deyil. “Yeddi gözəl” əsərində qara rəngin “qorxu” ilə bağlı olması fikri ilə də qarşılaşırıq:

Ondan soruşublar: ey gümüş heykəl,
Bu qara geyməyin sirrini aç, gəl!
Kədərmi, qorxumu əzir ruhunu?
Bizə yardım elə, öyrənək bunu (3, 128).

Qara rəngin həyəcan ifadə etməsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından da bəllidir. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da deyilir: “Ulaş oğlu Salur Qazan yuxuda qarma-qarısqı əhvalat gördü, hövlnak ayağa durdu. Dedi: Qardaşım Qaragünə, bilirsənmi yuxumda nə gördüdü? Qara-qayğılı əhvalatlar gördüm” (1, 190). Əgər bu “qara-qayğılı” yuxu Qazan xanı narahat etməsəydi, o, qardaşından bunun yozumunu soruşmazdı. Deməli, qara rəngin mənalarından biri onun qorxu, həyəcan ifadə etməsidir.

Xalqımızın inamlarında qara rəng, həm də “qara gün”ə işarədir. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasındakı ilk hekayədə bu məsələyə də toxunulur:

Çalışıb, qatlaşıb o, əzablara,
Zülmələr əlindən geymişdi qara,
Fələk taleyini görüb də bərbad,

Qara geyənlərin şahı vermiş ad (3, 129).

Bu misralar “Qara” rəngin bədbəxtlik ifadə etməsini göstərir. “Qara” rəngin tale ilə bağlılığı məsələsinə əsərin başqa bir yerində də toxunulur:

Çəkdim o qədər ki qəmdən ahi-zar,
Qismətim kəsildi bu qara paltar (3, 155).

Sözügədən hekayədə qərib elə bir şəhərə gedir ki, oranın adamları tünd-qara geyinirlər:

Süd kimiydi hamı, elə bil, aydı,
Əyin paltarları qırdan qaraydı (3, 132).

Əsərdə qara rəng “gəcənin cah-cəlalı” kimi də dəyərləndirilir:

Gəcənin çoxaldı cahi-cəlalı,
Sürməni topladı, buraxdı alı (3, 136).

Burada qürub edərkən günəşin qırmızı çalarının yoxa çıxması ilə havanın qara sürmə rənginə boyanması gözəl bir bənzətmə ilə verilmişdir. Əsərdə qaranın müsbət anlımlarından biri kimi saçın qaralığı diqqətə çatdırılmışdır:

Siyah zülfün ki var, aşıqə bağdır,
Sənin Məcnununam, könül dustaqdır (3, 146).

Başqa məmləkətdə xeyir görməyib vətəninə qayıdan qəribin dilindən qaranın hərəkət və həsrət rəmzi olması da bilinir:

Məmləkətim deyə yola düzəldim,
Qaralar içində evimə gəldim.
Qara geyənlərə şaham, sərdaram,
Qara bulud kimi8 coşub çağlaram.
Püxtə arzu-kamdan gəldim tüğyana,
Ömrü xam arzular saldı hicrana (3, 155).

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında daha çox qaranın mənfi anlamlarından danışılır. Lakin ilk hekayənin əvvəlində (Bəhrəmin Abbasilər kimi qara geyməsi) və sonunda qaranın müsbət çalarları diqqəti çəkir:

Rənglərin yaxşısı qaradır, qara,
Balıq beli hara, sümüyü hara? (3, 155).

Burada qara və ağ rəng bir-biri ilə qarşılaşdırılır və qara rəngə üstünlük verilir. Belə ki, təbabətə görə, balığın bel hissəsi onun ən yeməli yeridir və qara rəngdə olur. Sümük isə ağ rəngdə olsa da, yeyilmir. Əsərdə gecənin qaranlığında ayın daha aydın görünməsi qara rəngin müsbət əlaməti kimi təqdim edilir. Qara rəngə yüksək münasibət aşağıdakı misralarda daha aydın şəkildə hiss olunur:

Zülmət gecə ayı çıraqban eylər,
Soltanlar çətirin qaradan eylər...
Qara tükdür verən gənclikdən nişan,
Qaranlıq göstərər ağ üzü cavan.
Göz qarası ilə görər cahanı,
Kim görmüş ləkələr örtsün qaranı?...
Yeddi rəng tanıyır geniş asiman,
Qaradır rənglərə üstün hər zaman (3, 155).

Həmin hekayənin məzmunundakı hadisələrlə bağlı olan xanım haqqında deyilir:

Çıxdı eyvanından o bir şah kimi,
Ordusu iki rəng bir sabah kimi.
Rum, zənci qoşunu qabaqda, dalda,
Bir özgə fikirdə, özgə xəyalda (3, 140).

Burada rumlu türklərə xas olan ağ və al yanaqlı adamlara, zəncilərə bənzər qara qıvrımsaçlı adamlara işarə edilir. “Bəhrəmin yekşənbə günü sarı günbədə getməsi və ikinci iqlim padşahı qızının hekayə söyləməsi” (3, 156-168) hissəsində də qara və ağ rəng vəhdətdə verilir:

Soruşdu yarından varlıq çıraqı,
Dedi: - Ey gözümün qarası, ağı... (3, 162).

Deməli, gözün qarası qədər ağı da önəmlidir. Qara, həm də gəncliyin nişanələrindən biri olan ağarmamış qara saçların əlamətidir. Burada qara və ağ rənglər arasında incə bir təzad da vardır. Belə ki, üstüörtülü şəkildə ağın qocalıq rəmzi olması yada salınır. Bu, insan yaşlaşdıqca onun saçlarının ağarmasına işarədir.

Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında ilk rəng kimi qara, son rəng kimi ağ rəng diqqəti çəkir. Belə ki, Bəhrə şah ilk olaraq qara günbədə, son olaraq ağ günbədə gedir. Əsərin “Bəhrəmin cümə günü ağ günbədə getməsi və yeddinci iqlim padşahı qızının hekayə söyləməsi” hissəsində (3, 244-261) həm evlər günəşin şüalarından ağarır, həm də şah ağ paltar geyərək yeddinci gözəlin görüşünə gedir. Əsərdə “qara” gecənin simvolu olduğu kimi, “ağ” da səhərin rəmzidir. Qara geyimdə Bəhrə yeddi gözəldən birincisi ilə görüşə gecə getmişdisə, ağ geyimdə yeddinci gözəllə görüşə səhər gedir. Burada ağ rəngin digər rənglərə təsiri də göstərilir:

Cümə günü səhər bu yamyaşıl tağ
Evini günəşdən etdi ağappaq.
Şah da ağ geyinib yola düzəldi,
Həmən ağ günbədin üstünə gəldi (3, 244).

Əsərdə ağ rəng rənglərin parlaq və işıqlısı kimi təqdim edilir. “Yeddi gözəl” poemasındakı bütün hekayələrdə adı çəkilən rənglərin bir sıra anlamları göstərilir, nəticədə isə onların müsbət mənaları sadalanır. Bu baxımdan, son hekayədə də ağ rəngin müsbət əlamətləri kimi verilənlər aşağıdakı misralarda ifadə olunur:

Səmən saflığında gümüş qədər ağ,
Günəş kimi təmiz, gün kimi parlaq
Gündüzün işığı ağılığındadır,
Ayın yaraşığı ağılığındadır.
Rənglər çox sünidir, dünyada bir ağ
Bilməyir sünilik, bilməyir boyaq.
Nə zaman eləsən haqqa ibadət,
Ağ libas geyməkdir yaxşı əlamət (3, 261).

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin poetik dilində rənglər geniş üslub imkanlarına malik olan leksik-semantik vahidlərdəndir. Rənglərin üslub keyfiyyətlərinin təyin edilməsində şairin poetik dili zəngin material verir. Onun yaradıcılığı türk xalqlarının çox qədim zamanlardan bəri rənglərin anlamlarına dərinləndən bələd olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənova S. “Kitabi-DədəQorqud” dastanı dilimizin hikmət xəzinəsidir / Dilimiz mənəvi kimliyimizdir. Naxçıvan, Əcəmi, 2017, s. 67-88
2. Kitabi-DədəQorqud. Bakı, Öndər, 2004
3. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, Lider, 2004, 336 s.

ABSTRACT

Parvin Abdullabeyova

THE SEMANTICS OF BLACK AND WHITE COLOURS IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI

(On the basis of the poem "The Seven Beauties")

The article deals with the linguistic features of the colours. The position of black and white is clarified. For this purpose, the language facts of the poem "The Seven Beauties" of Nizami Ganjavi are used. The style possibilities of black and white is reflected in the work. The article reflects that, the colours are the lexical-semantic units which have rich semantic features in the poetical language of Nizami Ganjavi. The poetical language of the poet gives interesting materials in the determining of the style qualities of the colours. The creativity of Nizami Ganjavi shows that Turkish people are deeply aware of the meanings of colours from ancient times.

РЕЗЮМЕ

Парвин Абдуллабекова

СЕМАНТИКА БЕЛЫХ И ЧЁРНЫХ КРАСОК В ПОЭТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

В статье говорится о лингвистических особенностях красок. Поясняется позиция белой и черной краски в художественном стиле. С этой точки зрения используются факторы поэтического языка "Семи красавиц" Низами Гянджеви. Раскрываются стилевые возможности черной и белой краски в произведении. В статье указывается, что краски в поэтическом языке Низами Гянджеви, обладая богатыми стилевыми особенностями, являются лексико-семантической единицей. Поэтический язык автора даёт интересные материалы в определении стилового качества красок. Творчество Низами Гянджеви показывает, что тюркские народы с древних времён были глубоко осведомлены в понимании сущности красок.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

AİDƏ CƏLİLZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT :81.1

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SUAL
CÜMLƏLƏRİNİN ÜSLUB İMKANLARI**

Nitqdə fikrin düzgün ifadə olunmasında sintaktik vahidlərin mühüm rolu vardır. Bu baxımdan, ingilis və Azərbaycan dillərində cümlənin müxtəlif funksiyaları böyük əhəmiyyət daşıyır.

Dilçilik elmində cümlə bölgüsündəki prinsiplərdən biri məqsəd və intonasiyaya əsaslanır. Lakin bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Belə ki, hər hansı bir cümlə yalnız bir məqsədlə deyil, müxtəlif məqsədlərlə ayrı-ayrı üslublarda işlənə bilər. Bu proses hər iki dildə — ingilis və Azərbaycan dillərində özünü göstərir. Üslubiyyatda cümlə növlərindən sual cümlələri üslub keyfiyyətləri yaratmaq baxımından daha səciyyəvidir. Bu, onların məqsədləri və işləndiyi məqamlarla bağlıdır.

Məlumdur ki, sual cümlələri, əsasən sual vermək və cavab almaq məqsədi daşıyır. Lakin bu, həmişə belə olmur. Belə ki, sual cümlələri qeyd edilən məqamdan başqa, aşağıdakı məqsədlərlə də işlənə bilər:

1. Nitq prosesində diqqəti hər hansı bir məsələyə yönəltmək.
2. Monoloji, dialoji və ya poliloji nitq zamanı dinləyici və ya müsahibləri təəccübləndirmək.
3. Fikri dəqiqləşdirmək.
4. Emosionallıq, ekspressivlik yaratmaqla bədiiliyi dərinləşdirmək.

İngilis dilində də sual cümlələrinin bir neçə növü var. Sual cümlələrinin işlənmə məqsədləri demək olar ki, hər iki dildə üst-üstə düşür. Lakin, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində sual cümlələrinin qrammatik quruluşu inversiya, sual sözləri, köməkçi və modal fellərdən istifadə etməklə düzəlir.

Üslubiyyatda sözügedən məqsədlərin hamısına xidmət edən sual cümlələrinin öz yeri və mövqeyi vardır. Lakin bədiiliyə xidmət edən sual cümlələri onların içərisində obrazlılıq yaratmaq keyfiyyətinin dərinliyinə görə seçilir və bu baxımdan diqqəti çəkir. Belə sual cümlələri cavab almaq məqsədi daşımır, ritorik xarakteri ilə fərqlənir. Hətta onların “ritorik sual cümlələri” adlandırılması yerinə düşər. Belə cümlələr bədii ifadə vasitələri içərisində özünəxas yer tutur və “bədii sual” termini ilə adlandırılır.

İngilis və Azərbaycan dillərində struktur baxımdan sual cümlələri o qədər fərqlənməsələr də, məna baxımından onların bir-birindən seçkinliyi təbiidir. Belə ki, obrazlılıq hər bir xalqın özünə məxsusdur, milli bədii təfəkkürünün məhsuludur. Bu anlamda, müxtəlif dillərdəki sual cümlələri ümumi məqsəd daşısa da, onların ifadəsi, hansı məqamda işlənməsi, hər hansı bir vəziyyəti anlatması və s. özəllikləri ilə seçilir.

Azərbaycan dilində sual cümlələrinin üslubların çoxunda işlənməsi faktları çoxdur. Sual cümlələri bədii, elmi, məişət, publisistik üslublarda işlənsə də, onların hamısında eyni dərəcədə fəallığa malik olmur. Belə cümlələr rəsmi-işgüzar üslub üçün, ümumiyyətlə, xarakterik deyil. Bədii üslubda həm qrammatik (cavab tələb edən), həm də ritorik (bədii; cavaba ehtiyacı olmayan) sual cümlələrindən istifadə edilir. Bu baxımdan, Xalq şairi Səməd Vurğunun dil və üslub keyfiyyətləri diqqəti çəkir:

Yarğan üstü... Bulaq başı... Mis səhəng...
Qoca palıd... Tüstülənən od, ocaq...
Saç ağardı, unutmadım sizi mən,
Hansı şair sizi bir də yazacaq? (3, 283).

Bu bədii parçanın sual cümləsi ilə ifadə olunan sonuncu misrasındakı bədiilik adlıq və nəqli cümlələrlə ifadə olunan digər misraları ilə müqayisədə daha güclü və təsirlidir. Burada şairin xatirələri, təsəvvürü, təəssüfü, ən çox da nigarançılığı öz bədii əksini tapmışdır. Sözsüz ki, heç kəs bu suala cavab verməyəcək və şair konkret bir şəxs və ya obyektə cavab almaq məqsədi ilə müraciət etmir. O yalnız öz düşüncələrini tərənnüm edir. Və belə məqamlarda sual cümlələri daha dərin üslub xüsusiyyətləri qazanır ki, ifadəli nitqin meydana çıxmasında bunun böyük əhəmiyyəti vardır.

İngilis dilində də Azərbaycan olduğu kimi sual cümlələri sözügedən bir çox üslublarda işləne bilər. Bədii üslubda həm qrammatik, həm də ritorik sual növlərinin işlənməsi həm də ingilis dili üçün səciyyəvidir. Məsələn: Here was a Caesar! When comes such another? (6, p.257)

Bu ritorik sualla müəllif obrazın dili ilə bildirir ki, Sezarın elə nadir keyfiyyətləri var ki, ola bilsin uzun müddət belə bir şəxsiyyətə rast gəlinməsin. Şekspir Mark Antoninin dili ilə Sezarı bu cür qiymətləndirir.

İngilis dilində ritorik suallar həm də metafora kimi işlədilir. Məsələn: “How do you solve a problem like Maria?”- “Maria kimi bir məsələni necə həll etmək olar?” (song Maria, 1959, Rodgers and Hammerstein musical)

Araşdırmalar göstərir ki, sual əvəzliyi və sual ədatları ilə formalaşan sual cümlələri bədiiliyi intonasiya vasitəsi ilə yaranan sual cümlələrindən daha çox dərinləşdirir. Bu, həmin qrupdan olan cümlələrdəki üzvlərin ifadə vasitələri ilə bağlıdır. Məlumdur ki, sual əvəzliyi bütün cümlə üzvləri vəzifəsində işləne bilər. Təsadüfi deyildir ki, çağdaş dilçilik ədəbiyyatlarında əvəzlik məndüzəltmə faktoru kimi dəyərləndirilir. Bu maraqlı nitq hissəsi cümlədə müxtəlif yerlərdə və vəzifələrdə işlənir və həm cümlələrin (və ya misraların) tərkibində və ya cümlələr arasında struktur-qrammatik əlaqələr yaradır, həm də cümlənin mənasını aydınlaşdırıb konkretləşdirir. Əvəzlilərin digər nitq hissələrinə görə aktivliyi onların cümlədəki üslub imkanlarını genişləndirir. “Lakin əvəzlilər digər nitq hissələrindən, hər şeydən əvvəl, ümumilik ifadə etməsi ilə fərqlənir. Əvəzliklə ifadə olunan bu ümumilik və ya qeyri-müəyyənlik isə üslubi məqamda müəyyənləşir və konkretləşir” (1, 223).

Araşdırmalar və dil faktları göstərir ki, ekspressivlik baxımından ən yüksəkdə dayanan əvəzlilər işarə və sual əvəzliləridir. Maraqlıdır ki, məntiqi vurğu cümlə və ya misrada qüvvətli deyilən bir sözün üzərinə düşür ki, şifahi nitqdə onun yeri intonasiyadan asılı olaraq sərbəst olsa da, yazılı nitqdə bu söz xəbərdən əvvəl işlənən sözün – üzvün üzərinə düşür. Lakin faktik materiallar təsdiq edir ki, sual cümlələrində iki vurğulu söz olur ki, onlardan biri sual əvəzliyi ilə ifadə olunmuş cümlə üzvüdür. Bu, o zaman olur ki, sual əvəzliyi ilə ifadə olunan cümlə üzvü xəbərin yanında deyil, cümlənin əvvəlində (bəzən də ortasında) yerləşir. Məsələn, yuxarıdakı örnəkdə həm “hansı?” sual əvəzliyi ilə ifadə olunmuş təyin, həm də “bir də” sözləri ilə formalaşan zaman zərfliyi vurğunu özünə çəkir. Dildə belə faktlarla da qarşılaşırıq ki, sual əvəzliləri ilə ifadə olunmuş cümlə üzvü xəbərin yanında gəlir. Bu zaman məntiqi vurğu həm qrammatik baxımdan, həm də üslub baxımından öz qanuni yerində olur.

Yerdən ayağını quş kimi üzüb,
Yay kimi dartınıb, ox kimi süzüb,
Yenə öz sürünü nizamla düzüb,
Baş alıb gedirsən hayana, ceyran? (3, 273).

İngilis dilində də sual cümlələrinin yaranmasında əvəzliliklərin xüsusi növü olan sual əvəzlilikləri mühüm rol oynayır. Məsələn: who, whom, whose, which, what. 1. Which of you shall we say, loves us most?

2. What would that old man do without help?

Dildə qarşılaşdığımız üslub özəlliklərindən biri də budur ki, əsas, yəni güclü məntiqi vurğu xəbərin öz üzərinə düşür. Belə məqamlar həmişə olmur. Bu yalnız o zaman baş verir ki, xəbər sual ədatı ilə işlənir:

De, yolun düşdümü Muğan düzünə?
Piyada gəzdinmi çölləri sən də?
Söz qoşub ceyranın qara gözünə,
Dincini aldınmı bir göy çəməndə? (3, 273).

Burada xəbər üslub keyfiyyəti ilə diqqəti çəkir, digər, nisbətən zəif məntiqi vurğu isə yer zərfliklərinin üzərinə düşür.

Deməli, məntiqi vurğusuna görə fərqlənən sual cümlələri üslub baxımından çox uğurlu dil faktlarıdır. Fikrin daha aydın və təsirli ifadəsində əvəzliliklə ifadə edilmiş cümlə üzvlərinin böyük rolu vardır. “Əvəzlilik iştirak etdiyi cümlənin məndəki digər cümlələrlə bağlı olduğunu göstərir. Nitq üçün isə əsas şərt bağlılıqdır” (2, 80).

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
2. Həsənova S. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyət, Bakı, ADPU, 2005.
3. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri, III c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
4. Rhetorical questions. The Library of Rhetoric (online).
5. W. Shakespeare, Julius Caesar, Act 3, Scene 2.
6. www.wikipedia.org

ABSTRACT

Aida Jalilzadeh

STYLISTIC MEANS OF INTERROGATIVE SENTENCES IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

It is dealt with the syntactic stylistic problems in the article. From this point of view the stylistic means of interrogative sentences are pointed out. The scientific-theoretical ideas in the article are based on real materials.

РЕЗЮМЕ

Аида Джалилзаде

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ВОЗМОЖНОСТЬ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье говорится о примерах стилистики синтаксиса. В связи с этим, возможности стиля вопросительных предложений, переходит на передний план. Научно-теоретические мысли, выдвинутые в статье, основаны на фактические материалы.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

**НАМИГ АББАСОВ
МЕЛАГЕТ БАЙРАМОВА**

Нахчыванский Государственный Университет

УОТ: 372.8:811.611

РОЛЬ ИКТ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Açar sözlər: *Naxçıvan Dövlət Universiteti, elektron təhsil, İKT-nin tətbiqi, rus dili, interaktiv təlim metodları, elektron lövhə, tələbə fəallığı, tədris prosesi.*

Key words: *Nakhchivan State University, electronic education, application of ICT, Russian, interactive teaching methods, electronic board, the activity of students, the teaching process.*

Ключевые слова: *Нахчыванский Государственный Университет, электронное образование, применение ИКТ, русский язык, интерактивные методы обучения, электронная доска, активность студентов, учебный процесс.*

Система образования Азербайджанской Республики призвана обеспечить всестороннюю подготовку высококвалифицированных кадров, и роль информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в этом отношении невозможно переоценить. Государственная политика информатизации образования, закреплённая в Законе Азербайджанской Республики “Об образовании”, стала определяющей в реформировании отечественного образования. Повышение эффективности, адаптивности и содержательности учебного процесса достигается путем комплексного использования различных программных и технических средств. Сейчас успех обучающихся в вузах нашей страны напрямую зависит от качества работы преподавателя, от того, насколько он способен уловить дух и потребности времени. Несомненно, применение компьютерных технологий напрямую отвечает требованиям модернизации образования (1).

Прежде чем приступить к рассмотрению проблемы, вынесенной в заглавие статьи, хотим кратко коснуться вопроса об оснащённости за последние годы новейшими компьютерными технологиями и электронном обеспечении родного университета, который в этом году отмечает 50-летие своего образования. И в нашей стране, и за ее пределами хорошо известно, что в НГУ создана современная электронная система образования, с целью информационного обеспечения здесь успешно функционируют электронная библиотека, центры интернета, Академия CISKO, Центр регистрации образования, отдел информационных технологий и другие инфраструктуры. Уже сравнительно давно во всех учебных корпусах университета, в его структурных отделах, в том числе на 108 гектарной территории свободно применяется система кампусной интернетной сети “Wi-Fi”, что вносит свой вклад в интеграцию мировой науки, образования, развитие международных научных связей.

“Электронный Нахчыван”, являющийся составной частью “Электронного Азербайджан”а, за 11 лет прошел славный путь развития. В рамках данного проекта в автономной республике, в том числе в ее основном вузе в направлении формирования и развития информационного общества были осуществлены важные мероприятия, достигнуты большие успехи. Так, во всех экономических и социальных сферах создана качественная инфраструктура ИКТ, объекты обеспечены широкополосым Интернетом. Конференции

“Электрон Нахчыван”, последовательно проводимые с 2006 года, стали важным периодом перехода к информационному обществу и развитию системы электронного образования не только в 50-летнем Нахчыванском Государственном Университете, но и в целом в автономной республике. Все это дало свои положительные результаты в окончательном формировании системы электронного образования на основе мультимедийных структур, а также узла дистантного образования. Если учесть, что формирование системы электронного образования является сложным и многогранным процессом, то приходится все время усовершенствовать ее, так как информационные технологии находятся в постоянном развитии. Поэтому главная задача состоит в том, чтобы динамически освоить мировой опыт в данной области.

Отметим, что в 2015 году в НГУ успешно завершён проект “Электронно-образовательная сеть и цифровая мультимедийная инфраструктура”, позволяющая перенести всю деятельность факультетов и отдельных отделов университета на электронно-информационную систему.

Данный проект, основа которого была заложена в 2013 году, осуществлена совместно с Агентством Международного Сотрудничества Южной Кореи.

В рамках указанного проекта сейчас эксплуатируется современный Центр Информационно-Коммуникационных Технологий, где функционируют современные технологии, специальные серверы в объеме 30 terabayt и интернетные распределители, камерно-контрольная система, обеспечивающая безопасность в университете, наблюдать ход электронных экзаменов, служащая важным средством в области проведения ежедневных занятий с применением ИКТ, позволяющих значительно повысить содержание образовательного процесса. Другая составная часть проекта – цифровая мультимедийная инфраструктура – открывает широкие возможности в подготовке и проведении видеоуроков и применении и реализации дистантного образования.

Теперь рассмотрим основную тему статьи, т.е. какие возможности имеют компьютерные технологии в процессе обучения иностранному, в данном случае русскому языку. В первую очередь следует отметить, что ИКТ способны решать многие учебно-педагогические задачи, представляют совершенно новые возможности для творчества, приобретения и закрепления профессиональных навыков, позволяют реализовать новые формы и методы обучения, в частности подготовка и проведение уроков с использованием мультимедиа. Мультимедийные занятия поднимают процесс на новый качественный уровень, благодаря чему у большинства студентов развивается исследовательский интерес, они чувствуют себя свободно и готовы к коммуникации на основе полученных знаний и опыта. Так как современному студенту намного интереснее воспринимать информацию именно в такой форме, нежели при помощи устаревших средств. Именно поэтому опытные педагоги совершенно справедливо отмечают, что “В начале XXI века технологии мультимедиа и Интернета получили широкое распространение в нашей жизни, что позволяет использовать их в качестве средства обучения, в том числе и обучения русскому языку” (2, с. 57).

Приведенный тезис требует, чтобы организовать качественное использование ИКТ на занятиях в вузе, преподавателю необходимо иметь достаточную подготовку в области использования средств ИКТ, а также должную мотивацию по переводу учебного процесса на современный уровень. Информационные технологии не только облегчают доступ к информации, открывают возможности вариативной учебной деятельности, ее индивидуализации и дифференциации, но и позволяют по-новому, на более современном уровне организовать сам процесс обучения, построить его так, чтобы “обучающийся стал бы активным и равноправным его членом” (3, с. 126). Внедрение ИКТ на занятиях русского языка и литературы позволяет повысить темп занятия, сократить потери рабочего времени до

минимума, увеличить объем самостоятельной работы, как в аудитории, так и при подготовке домашних заданий, сделать занятия более ярким и увлекательным. Опыт показывает, что именно ИКТ позволяют нам преподавателям вместе со студентами погрузиться в другой мир, увидеть языковые и литературные процессы другими глазами, стать их участниками. Компьютер обладает достаточно широкими возможностями для создания благоприятных условий для работы по осмыслению орфографического и пунктуационного правила. Презентация позволяет преподавателю не просто читать лекцию, но и вести беседу с обучающимися, задавая вопросы по теме и тем самым направляя их к активизации познавательной деятельности, критического мышления, новые образовательные технологии учат высказывать предположения, анализировать полученную информацию, сравнивать, обобщать, аргументировать.

Использование презентации на занятиях есть применение наглядного метода иллюстраций во взаимосвязи с другими методами. Иллюстрации особенно необходимы тогда, “когда на разных этапах занятий слово преподавателя является уже недостаточным, чтобы дать представление об изучаемом объекте или явлении” (4, с. 85). Исходя из выказанного, использование ИКТ на занятиях русского языка целенаправленно по нижеследующим показателям: компьютер является средством повышения эффективности процесса обучения в высшей школе; привлекательность, занимательность работы на компьютере позволяет усилить мотивацию обучения и активизировать работу студентов в освоении изучаемого материала; существующие компьютерные обучающие программы позволяют реализовать индивидуальный подход в обучении и повысить эффективность формирования языковых умений и навыков студентов с национальным образованием, обучающихся по специальности учителя русского языка и т. д.

Опыт показывает, что применение ИКТ имеет свои положительные результаты на занятиях грамматики, когда можно наглядно демонстрировать, например, произношение звуков речи, работу органов речи (губ, языка, мягкого неба, голосовых связок) русского языка. Озвучением русских гласных и согласных звуков в их сильной и слабой позиции в исполнении русского специалиста дает возможность студентам услышать, повторить и освоить принципы их звучания, почувствовать различие русских фонем.

В результате такой наглядной работы студенты на практике убеждаются в том, что при произношении русского гласного (э) после твердых согласных язык продвигается вперед, передняя и средняя части языка поднимаются к твердому небу, но меньше, чем при произношении звука (и). А при произношении (э) после мягких согласных передняя и средняя части языка поднимаются к твердому небу, но больше, чем при произношении (э) после твердых согласных. Обучающиеся практически запоминают, что согласные перед гласным (е) (на письме), кроме постоянно твердых согласных (ш), (ж), (ц), обычно бывают мягкими.

Как известно, определенную трудность для студентов-азербайджанцев представляет произношение гласного (о). Так как ударяемое (о) в русском языке имеет два варианта произношения в зависимости от того, находится ли (о) после твердых или мягких согласных. Прослушанный по данной теме материал проясняется студентам тем, что после мягких и особенно между мягкими согласными **о** произносится с подъемом средней части языка к небу, от чего гласный имеет звучание, близкое к **и**, т. е. имеет (и)-образную окраску. Проведение такой характеристики русских гласных со студентами дает им понять, что гласные звуки в русском языке в безударном положении, т. е. в слабой позиции произносятся короче, менее отчетливо, чем ударные.

Такую же практическую работу с применением ИКТ целесообразно провести при изучении произношения русских согласных звуков, которые в сравнении с родным азербайджанским языком имеют сходные, различные и специфические особенности (4, с. 124). При этом студентам дается практические задания, призванные укрепить в их памяти особенности звучания гласных и согласных звуков в русском языке.

Компьютерные технологии обладают достаточно широкими возможностями для создания благоприятных условий работы по осмыслению орфографического (пунктуационного) правила. В обучающих программах могут быть использованы разнообразные формы наглядности, различные способы организации и предъявления теоретического материала в виде таблиц, схем, алгоритмов, опорных конспектов и так далее (5, с. 94). Компьютер демонстрирует не только статичную информацию, но и различные языковые явления в динамике с применением цвета, графики, эффекта мерцания, звука, пиктографии, “оживления” иллюстраций и так далее. Это качественно новый уровень применения объяснительно-иллюстративного и репродуктивного методов обучения.

Данный подход можно также успешно применить при изучении такой сложной темы, как система падежей русского языка и склонение именных частей речи. Возможности ИКТ позволяют схематично представить к вниманию студентов особенности падежных форм и склонение имен существительных в единственном и во множественном числе с указанием предлогов падежей (6, с. 23), привлечь их внимание на употребление падежных предлогов. Одновременно следует дать им выполнить укрепительные задания на основе грамматических таблиц склонения имен существительных. Эту вид работы целенаправленно проводить после изучения студентами типов склонения, освоения падежных окончаний и особенностей I, II и III склонения. Закрепив в памяти студентов эти правила, можно приступить к изучению темы склонения именных частей речи – имени прилагательного, имени числительного, указательных, притяжательных, определительных и других разрядов местоимений.

В учебной программе склонению именных частей речи отводятся отдельные часы. Но, поскольку эти части речи склоняются как имени прилагательного в двух формах в зависимости от имен существительных, к которым они относятся, т. е. мужской и средний роды одинаково, а женский род по-другому. Здесь уместно использовать интернетные слайды или схемы, отражающие форму изменения каждой именной части речи, а следом – выполнить тренировочные упражнения или тестовые задания по системе онлайн, которые сразу оценивают знание студентов по той или иной теме. При этом непременно следует подключиться к интерактивной доске, о преимуществе которой речь поведем ниже.

Использование интерактивной доски на занятиях русского языка имеет колоссальное значение, так как она является ценным инструментом для обучения русскому языку. Применение интерактивных досок открывает множество дополнительных возможностей. Использование интерактивной доски при изучении русского языка – это еще один шаг к повышению интереса к предмету, повышению орфографической зоркости и грамотности в целом. Целесообразно рассмотреть вопрос о преимуществе для преподавателя при применении электронной доски. Она позволяет преподавателям объяснять новый материал из центра аудитории, поощряет импровизацию и гибкость, позволяя преподавателям рисовать и делать записи поверх любых приложений и веб-ресурсов, позволяет сохранять и распечатывать изображения с доски, включая любые записи, сделанные во время занятия, не затрачивая при этом много времени и сил и упрощая проверку усвоенного материала, вдохновляет преподавателей на поиск новых подходов к обучению, стимулирует профессиональный рост.

Преимущества для обучающихся: ИКТ делают занятия интересными и развивают мотивацию; предоставляют больше возможностей для участия в коллективной работе, развития личных и социальных навыков; студенты начинают понимать более сложный материал в результате более ясной, эффективной и динамичной подачи материала; позволяют использовать различные стили обучения, преподаватели могут обращаться к всевозможным ресурсам, приспосабливаясь к определенным потребностям; обучающиеся начинают работать более творчески и становятся уверенными в себе; отсутствует необходимость в клавиатуре, чтобы работать с этим оборудованием, таким образом, повышается вовлеченность студентов в учебный процесс (7, с. 14).

Таким образом, считаем, что использование информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) в учебном процессе является актуальной проблемой современного вузовского образования. Сегодня необходимо, чтобы каждый преподаватель по любой дисциплине мог подготовить и провести занятия с использованием ИКТ, так как теперь ему представилась возможность сделать занятия более яркими и увлекательными.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон “Об Образовании” Азербайджанской Республики, <http://edu.gov.az/ru/page/72/4297>.
2. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии, Учебное пособие, - М, Народное образование. 2001, 258 с.
3. Полат Е. С., Бухаркина М. Ю., Моисеева М. В., Петров А. Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования, - М.: Издательский центр “Академия”, 2004, 354 с.
4. Брыксина О. Ф. Конструирование урока с использованием средств информационных технологий и образовательных электронных ресурсов.//Информатика и образование. 2004. №5.
5. Информационные и коммуникационные технологии в подготовке преподавателей, руководство по планированию, – М.: Изд. ИНТ, 2005.
6. Программно-методические средства в учебном процессе высшей и общеобразовательной школы, Баку, БСУ, 2014, 35 с.
7. Интерактивные технологии в образовании // учебно-методический комплекс // Российский государственный гуманитарный университет, – Москва, 2005. – 21с.

XÜLASƏ

Namiq Abbasov
Mələhət Bayramova

RUS DİLİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ İKT-nin ROLU

Məqalədə Naxçıvan Dövlət Universitetində elektron təhsil sisteminin yaradılması tarixinə nəzər salınır, universitetin 50 illik yubileyi ilə bağlı rus dilinin tədrisi sahəsində görülən işlər təhlil olunur. Müəllif son illər ərzində Naxçıvan Dövlət Universitetində təlim-tədris prosesinin ən müasir İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları ilə təmin olunması sahəsində atılan addımları məşğələlərin yüksək səviyyədə keçirilməsi, tədrisin gedişində tələbələrin fəallığının artırılması, onların daha geniş bilik əldə etməsi baxımından dəyərləndirir.

Tədqiqatda İKT-nin, İnternet resurslarının tətbiq edilməsinin rus dili dərslərində ayrı-ayrı mövzuların tədrisinin asanlaşdırılmasında, tədris materiallarının tələbələr tərəfindən daha dərinlən mənimsənilməsində rolundan danışılır, qazanılmış təcrübə ümumiləşdirilir, bu sahədə müəllimlər qarşısında duran vəzifələr müəyyənləşdirilir, interaktiv təlim metodlarının üstünlükləri elmi şəkildə əsaslandırılır, bir sıra tövsiyələr verilir.

ABSTRACT

Namiq Abbasov
Mələhət Bayramova

THE ROLE OF ICT IN TEACHING RUSSIAN

The article deals with the history of formation of the electronic system of education in Nakhchivan State University, The analysis of the activity in the field of teaching Russian in connection with the 50th jubilee of the university. The author values the steps taken in the filled of provision of teaching process with the most modern information communication technologies in Nakhchivan State University with the high level of teaching, the increase of the activity of students in teaching process, their gaining more knowledge.

In this research facilitating of various topics in teaching Russian, deeper learning of educational material thanks to the application of ICT and Internet resources is analyzed, the acquired experience is generalized, the duties of the teachers in this field are defined, the advantages of interactive teaching methods are grounded.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

SƏRXAN ƏKBƏROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:81.1

QÜTBÜN “XOSROV VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİNİN BƏZİ LEKSİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Qütb, “Xosrov və Şirin”, leksika, qrammatika, fonetik xüsusiyyətlər, poema*

Key words: *Gutb, “Khosrov and Shirin”, lexicon, phonetic features, grammer, poem*

Ключевые слова: *Гтуб, “Хосров и Ширин”, лексика, орфоэпическая, кие характеру поэма*

XIV əsrdə Qızıl Orda dövründə türk ədəbiyyatının ən dəyərli əsərlərindən biri Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” məsnəvisidir. Bu əsərin dili, hər şeydən əvvəl XIV əsrdə Qızıl Orda ərazisində ortaya çıxan Orta Asiya ədəbi dili, Cağatay dili xüsusiyyətlərini əks etdirən əsərlərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Yazıçı- dramaturq Kamil Yaşen qeyd edir ki, “Azərbaycan – özbək ədəbi münasibətləri Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdən qol-budaq atmaqdadır. Minillik tarixi olan Nizami “Xəmsə”si Özbəkistanın da qiymətli ədəbi xəzinəsi sayılır. Böyük şairin vəfatından on illərlə sonra, Orta Asiyanın monqollar tərəfindən işğal olunduğu dövrdə Xarəzmdə naməlum özbək müəllif “Müftah ül – ədl” adlı bədi əsər yaratmışdı. Bu əsərin əsasını Nizaminin şah və iki bayquş haqqında hekayəti təşkil edirdi. Özbək ədəbiyyatına Nizaminin təsiri belə başlamışdı. XIV əsrdə özbəklər Nizamini ana dilində oxuyurdular. Məşhur Xarəzm şairi Qütb “Xosrov və Şirin” poemasını tərcümə etmişdi. O, tərcümə zamanı poemaya təzə hadisələr daxil etmişdi və buna görə də Nizami əsərinin özbək variantı bir növ orijinal kimi səslənir”. Beşcildlik “Özbək ədəbiyyatı tarixi” kitabında da Nizaminin özbək ədəbiyyatının inkişafındakı müsbət təsiri xüsusi qeyd edilmişdir. Cığatay (özbək) “Xosrov və Şirin”inin müəllifi Qütb Xarəzmi Nizamidən öyrəndiyini etiraf edərək yazmışdır –

*Qazantək qaynayıb sevda yetirdim,
Nizami balından halva bişirdim. (1, s. 56)*

Monqol istilasası vaxtı (XIII-XIV əsr) Qızıl Orda dövründə karluq-uyğur dilinin normaları ərəb ölkələrinə Misirə-Suriyaya, İraqa (Məmlük hökmranlığı dövrü), Kiçik Asiyaya köç edən türk dilli xalqlar üçün də uzunmüddət məqbul hesab olunmuşdu. Məhz buna görə də həmin dövrdə yaranan yazılı abidələrdə müştərək oğuz-karluq-qıpçaq elementlərinin varlığı qanunauyğun hal hesab olunmalıdır. Qütbün “Xosrov və Şirin” poeması da məhz belə bir dövrdə meydana gəlmişdi. Bu poemada dilin müxtəlif təbəqələrində hər üç dil ailəsinin (oğuz, karluq və qıpçaq) aparıcı əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, leksik tərkibdə daha çox qədim oğuz elementləri (qismən də qıpçaq), fonetik və morfoloji quruluşda isə karluq qıpçaq dil qruplarına xas cəhətlər özünü göstərməkdədir. O, bu əsəri XIV əsrin birinci yarısında yazıb. Əsərin yazılma, tərcümə edilmə tarixi məlum deyil. Paris Milli kitabxanasında saxlanan yeganə nüsxə də orijinal əlyazması deyil. Tarixi faktların tutuşdurulmasına əsasən demək olar ki, Qütbün tərcüməsinin üzünü köçürən Birqə ibn-Bərakiz ibn-Qandu bu işi Qütbdən ən çoxu 43 il sonra həyata keçirə bilərdi. Birqənin mühafizə olunaraq bu günə

qədər gəlib çıxan əlyazmasının tarixi 1383-cü ildir. Əsər Qızıl Orda hökmdarı Özbəxanın (1320-1340) oğlu şahzadə Tini bəyə ithaf olunub. Beləliklə, Qütb bu poemanı ona şahzadəlik vaxtında (təxminən 1340-cı ilə qədər) ithaf etdiyindən, poemanın təqribən 1330-1340-cı illərdə tərcümə olunduğunu demək olar. (3, s. 156)

Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının məzmunu Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının məzmunu ilə demək olar ki, tamamilə eynilik təşkil edir.

Poemada əsas nəzərə çarpan fərqlər özünü giriş hissədə göstərir. Belə ki, Nizami Poemanı ithaf etdiyi Qızıl Arslanın mədhi ilə başlayırsa (Allahın və peyğəmbərin mədhi nəzərə alınmır). Qütbün əsərində Qızıl Arslan Tini bəylə əvəz olunur. Qütb, eyni zamanda, poemanı XIV əsr ədəbi həyatı ilə səsləndirməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Qütbün “Xosrov və Şirin” poeması leksik quruluşuna görə Nizaminin eyni adlı əsərinə oxşayır. Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının dili çox rəngarənk xüsusiyyətlərlə zəngindir. Poemanın türk dillərinin hansı dialekti əsasında yazıldığını söyləmək çox çətinidir.

Əvvəla, poema yazılarkən həm məmlüklərin hökmlərini etdiyi ərəb ölkələrində aparıcı olan oğuz şivə və dialektləri, həm də Qızıl Ordanın geniş bir ərazidə yayılmış Cağatay dili əsas götürüldüyündən, burada təkə bir dialekti əsas götürməyə imkan vermir. İkincisi isə, əsərin təqribən yarım əsrdən sonra üzü köçürülərkən qıpçaq katibin burada bir çox formaları sadələşdirib. Bu poemanın dilinin oğuz-karluq qrupu dilləri ilə daha çox bağlılığı özünü göstərir. Bunu poemanın dilinin leksik, fonetik və qrammatik səciyyəsinə əsaslanaraq görə bilərik. (4, s. 286).

Qütb Xarəzminin “Xosrov və Şirin” əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri haqqında qısaca məlumat vermək istəyirik.

4.1. İsim. XIV əsr abidəsi olan Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində isimlər maddi və mücərrəd, habelə maddiləşmiş məfhumları əhatə edir. Məs: *ağı, arzu, arı, ördək, istedad, qavvas, adaş* və s. Əsərin dilində sadə isimlərlə yanaşı, düzəltmə isimlər də öz əksini tapmışdır. Məs: *susuzluq, əsənlik, yürəklik, qərarlılıq, gərəklik, sevinclik, füzulluq*

İsmlərdə söz yaradıcılığı.

Əsərdə isimlər başlıca olaraq iki üsulla (morfoloji və sintaktik) yaranır.

Morfoloji üsul. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində düzəltmə isimlər, əsasən aşağıdakı kimi yaranır:

Müxtəlif mənşəli adlardan düzələn isimlər. Bu isimlər, əsasən türk, ərəb və fars dillərinə aiddir. Məsələn: *biglik (bəylük), Yigitlikni (igidlik), bıçaq, yaraq, tilek*

Sintaktik üsul. Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” əsərində mürəkkəb isimlərə az rast gəlinir. Bunun əsas səbəbi mürəkkəb isimlərin orta əsrlərdə zəif mövqeyə malik olmasından, digər tərəfdən isə tərcümədən irəli gəlmişdir.

4.2. Ümumi qrammatik kateqoriyalar.

Bu kateqoriyaları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1. Hal kateqoriyası
2. Mənsubiyyət kateqoriyası
3. Xəbərlilik kateqoriyası
4. Kəmiyyət kateqoriyası

4.3. Sifət: Əsərdə sifətlər başlıca olaraq iki üsulla (morfoloji və sintaktik) yaranır.

Morfoloji üsul. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində müxtəlif nitq hissələrindən düzəlmiş sifətlərə də rast gəlinir. Məsələn: *əsənlik, füzulluq, zərrəcə, sənsiz, yürəklik, qərarlılıq, gərəklik, artıraq, susuzluq, sevinclik və.s.*

Sintaktik üsul. Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” əsərində mürəkkəb sifətlər az rast gəlinir. Məsələn: *türlü-türlü, yaşı-yaman* və.s. Əsərdə sifətlər müqayisə dərəcələrinə görə də qruplaşdırılır.

1. adi dərəcə
2. azaltma dərəcəsi
3. çoxaltma dərəcəsi

4.4. Say: Qütb Xarəzminin “Xosrov və Şirin” əsərində sayların başlıca olaraq üç növü vardır.

1. müəyyən miqdar sayları: *yeti, altı, beş, bir, iki, bir-iki, yetmiş və s.*
2. qeyri-nüəyyən miqdar sayları, sıra sayları: *neçə, bir neçə, minlerce, çox, kob və s.*
3. Sıra sayları ikinci, üçüncü, tökuzuncu, altıncı və s.

4.5. Əvəzlik: Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində əvəzlilərin aşağıdakı mənə növləri müşahidə edilir. Poemada külli miqdarda arxaik əvəzlilər işlənmişdir. Məsələn: *qaçan, qamu, anca, munun, mana, munda, nersə, nen, oşbu, oş, oşol, kanda, kayı, kayda və.s.*

1. Şəxs əvəzliləri. məs: mən, sən, o, biz, siz onlar
2. İşarə əvəzliləri. məs: O, bu, ol, oş bun və.s
3. Təyini əvəzlilər. məs: filan, öz bütün və.s
4. İnkər əvəzliləri. məs: kimsə və.s

4.6. Zərf: Semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə müstəqil bir nitq hissəsi olan zərflər abidədə özünəməxsus bir yer tutur və müasir dövrlə müqayisədə elə bir fərqli cəhət nəzərə çarpmır. Zərflər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

1. Tərzi-hərəkət zərfi
2. Yer zərfi
3. Kəmiyyət zərfi
4. Zaman zərfi

4.7. Fel: Fellər türk dillərinin bütün inkişaf mərhələlərində öz sabitliyini, saflığını qoruyub saxlaya bilmişdirsə də, o da dilin özü kimi zaman keçdikcə inkişaf etmiş, dəqiqləşmiş, saflaşmış, bəzi lüğət vahidləri, morfoloji əlamətlər istifadədən qalmış, onları yeniləri ilə əvəz etmiş, beləliklə də fellər istər semantik, istərsə də sintaktik cəhətdən daha da zənginləşmişdir.

Fellər bir neçə qrammatik kateqoriya olmaqla Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərində də öz zənginliyi və çoxcəhətliliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Fellərdə söz yaradıcılığı

Abidədə fellər başlıca olaraq iki üsulla (morfoloji və sintaktik) əmələ gəlir

Morfoloji yolla: açıq, əkil, anlat, qurulmuş, aldırıldı, avlayır və s.

Sintaktik üsulla: tuzub və .s Əsərdə fellər belə qruplaşdırmaq olar.

1. Felin qrammatik mənə növləri (məlum, məçhul, qayıdış, icbar, qarşılıq-birgəlik)
2. Felin sadə şəkilləri (əmr, xəbər, arzu, şərt, vacib)
3. Felin mürəkkəb şəkilləri (fel şəkillərinin hekayəsi, rəvayəti, şərti)
4. Felin zamanları (indiki, keçmiş, gələcək)

4.8. Köməkçi nitq hissələri: Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” əsərində köməkçi nitq hissələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

1. Qoşma
2. Bağlayıcı (tabelilik və tabesizlik)
3. Ədat
4. Modal sözlər

4.9. Söz birləşmələri: Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” əsərində söz birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

- I növ təyin söz birləşməsi
- II növ təyini söz birləşməsi
- III növ təyini söz birləşməsi

4.10 .Sadə cümlə: Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” əsərində sadə cümlələrəşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

1. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri (əmr, sual, nəqli, nida)
2. Cümlə üzvləri (baş üzvlər: mübtəda, xəbər; ikinci dərəcəli üzvlər: tamamlıq, təyin, zərflək)
3. Sadə cümlənin növləri (müəyyən, ümumi, qeyri-müəyyən, şəxssiz cümlələr)

4.11. Mürəkkəb cümlə: Qütb Xarəzmin “Xosrov və Şirin” əsərində mürəkkəb cümlələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

1. Tabeli mürəkkəb cümlə - növləri
2. Tabesiz mürəkkəb cümlə - növləri (2, s.346).

Əsərdə leksik vahidləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilərkən aydın olur ki, poema bəlkə də oğuz dialekti əsasında yazılıb. Bu fikri poemanın lüğətini tərtib edən, onu qırçaq və karluq elementləri ilə müqayisə edən Əmir Nəcib də müdafiə edir. Müəllifi bu fikrə gətirib çıxaran əsas səbəb poemada oğuz elementlərinin qırçağa nisbətən üstünlük təşkil etməsidir.

Poemada işlənmiş sözlərin çox cuzi bir qisminin yuxarıda verdiyimiz müqayisəsindən aydın olur ki, burada verilən leksik vahidlərin çoxu oğuz mənşəlidir. Cədvəldən də göründüyü kimi, sözlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilindəki sözlərlə tamamilə eynilik təşkil edir. Müqayisə vaxtı çox səciyyəvi olan başqa bir cəhətdə nəzəri cəlb edir. Belə ki, poemada işlənmiş alınma sözlərin (ərəb və fars mənşəli) demək olar ki, 90 faizi qırçaq qrupu dillərindən işlənmədiyi halda Azərbaycan dilində heç bir fonetik dəyişikliyə belə uğramadan bu gün də işlənəkdədir. (5, s.125).

Poemada işlənən ərəb və fars mənşəli sözlər miqdar etibarilə həmin dövrdə Qızıl Orda ərazisində yaranan başqa əsərlərlə müqayisədə çoxdur. Məlum olduğu kimi, türk dillərində r və m samitləri ilə başlanan söz yoxdur. Əsərdə isə r samiti ilə başlanan 54, m samiti ilə 250 söz işlənmişdir. M ilə başlanan 250 sözdən ancaq ikisi (mən və min) türk mənşəlidir. Əsərin dilində işlənən qoşa sözlər, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri də maraqlı cəhətlərə malikdir. əvvəla, poemada işlənən söz birləşmələri içərisində arxaik səciyyəvi birləşmələr olduqca çoxdur. Poemada özünü göstərən qoşa sözlərin əksəriyyəti bu gün də belə oğuz qrupu dillərində eynilə müşahidə edilməkdədir. Məs: yemək-içmək, artıq-əskik, mal-tavar, göz-qulaq, var-yox və.s (7, s.128).

Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının dili, eyni zamanda qrammatik cəhətdən də bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu özünü hər şeydən əvvəl, morfoloji kateqoriyada göstərməkdədir. Burada həm adlara, həm də fellərə aid kateqoriyalarda oğuz, karluq və qırçaq qrupu dillərinə aid bir sıra əlamətlərin müştərək işlənməsinə rast gəlmək mümkündür.

Əsərin dilinin kəmiyyət kateqoriyasının əlaməti kimi –lar,-lər, -ler şəkilçiləri işlənir. Məs: yerlər, iyidlər, yulduzlar, dostlar və.s Adlarda olduğu kimi, kəmiyyət çoxluğu fellərdə də -lar,-lər şəkilçiləri ilə ortaya çıxır bilər. Məs: bilirlər, alırlar, qılırlar və.s

Əsər hallanma sisteminə görə çox maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, burada həm oğuz, həm qırçaq və həm də uyğur elementləri müştərək şəkildə müşahidə edilir. Məlum olduğu kimi yiyəlik və təsirlik hal şəkilçilərinin həm tam, həm də reduksion olunmuş formaları təkcə oğuz qrupu üçün səciyyəvidir. Türk dillərinin digər qruplarında biz ancaq bu şəkilçilərin tam formasına rast gəlirik. Əsərdə isə hər iki forma müşahidə edilir.

Poemanın dilində adlara xas spesifik cəhətlər də vardır. Bu özünü hər şeydən əvvəl ad düzəldən şəkilçilərdə, sifətin dərəcə əlamətlərində, say kateqoriyasına xas formalarda göstərir. Əsərdə müasir dilimiz üçün səciyyəvi olan -li, -sız, -raq, -rək, -lıq, -ca, -cə, -ıq şəkilçiləri geniş işlənir. Məs: əsənlik, füzulluq, zərrəcə, sənsiz, yürəklik, açıq, susuzluq. Poemada külli miqdarda arxaik əvəzlilər işlənmişdir. Məs: qaçan, qamu, anca, munun, munda, nə, nen, oş, oşol və.s. Əsərdə oğuz qrupu dilləri üçün səciyyəvi olan o şəxs və işarə əvəzliyinə rast gəlinmir (9, s.168).

Burada ol variantı üstünlük təşkil edir. “Xosrov və Şirin” poemasında köməkçi nitq hissələri, xüsusilə bağlayıcılar (burada alınma bağlayıcılar üstünlük təşkil edir) müasir dilimizlə müqayisədə çox az işlənmişdir. Qütb Xarəzminin “Xosrov və Şirin” məsnəvisi qədim türk şerinin inkişafında önəmli rol oynamışdır. Bir sözlə əsərdə müasir dilimizə xas xüsusiyyətlər əsas nitq hissələri, köməkçi nitq hissələrinin və.s işlənməsi əsərin həm leksik, həm də morfoloji baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Zayaçkovski. Najstarsza versiya Türkçə “Xosrov və Şirin” Qütb 1. Varşava, 1958; III Varşava: 1961.
2. Beqdeli. Q.Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin”, Bakı, Elm, 1970,366 səh.
3. Ə.A.Quyliyev,Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi (II hissə). Bakı, Elm, 2001, 192 səh
4. F. R. Zeynalov. Qədim türk yazılı abidələri, Bakı, 1980. 96 səh
5. F.Köprülü. Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, Ötüken yayınları, 1950, 305 səh.
6. Necmettin M. Hacıeminoğlu.”Kütübün Husrev i Şirini və dil xüsusiyyətləri”, Ankara, Türk Tarih Kurumu basım evi, 2000, 477 səh
7. Nağısoy M. Şirazinın Gülşəni Raz tərcüməsi, Bakı, Nurlan, 2004.
8. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”. Bakı, Lider, 2004, 392 səh

ABSTRACT

Sarkhan Akabarov

THE LEXICON OF GÜTB KHAREZME’S “ KHOSROV AND SHİRİN”

Qutb was written in Turkish, "Khosrow and Shirin" was written in the era of paintings and works of Turkic peoples in the Turkic language of importance for the characteristics of the work. Thus, the work is considered to be examples of the oldest written in Turkish.

After gaining independence, Azerbaijan began to become widespread in the Turkic monuments involved in the research. So the history of linguistics Pole "Khosrow and Shirin" by the scientific study of language features have been involved in the work.

Pole article "Khosrow and Shirin" work language features, contains information about the grammatical structure.

A The greatest poet of Azerbaijan Nizami Ganjavi’s poem “ Khosrov and Shirin” is famous in the East. The First translation of this poem into Turkish belongs to Qutb Kharazmi the greatest poet of Gizil Orda who lived in XIV century. A detailed information was given about Gutb’s work “Khosrov and Shirin” in the article. At the same teme it deals with the lexicon and language features of “ Khosrov and Shirin”. Detailed information was given about Gutb’s work “ Khosrov and Shirin” in the article. At the same teme it deals with the lexicon and language features of “ Khosrov and Shirin”

Qutb was written in Turkish, "Khosrow and Shirin" was written in the era of paintings and works of Turkic peoples in the Turkic language of importance for the characteristics of the work. Thus, the work is considered to be examples of the oldest written in Turkish.

After gaining independence, Azerbaijan began to become widespread in the Turkic monuments involved in the research. So the history of linguistics Pole "Khosrow and Shirin" by the scientific study of language features have been involved in the work.

Pole article "Khosrow and Shirin" work language features, contains information about the grammatical structure.

РЕЗЮМЕ

Сархан Акберов

ЛЕКСИКА “ХОСРОВ И ШИРИНА” ГУТБ ХАРАЗМА

Кутб был написан на турецком языке, "Хосров и Ширин" была написана в эпоху картин и произведений тюркских народов в тюркском языке значение для характеристики работы. Таким образом, работа считается примеры самых старых написаны на турецком языке.

После обретения независимости Азербайджан начал широкое распространение в тюркских памятниках, участвующих в исследовании. Таким образом, история языкознания Pole "Хосров и Ширин" по научному изучению особенностей языка принимали участие в работе.

Полюс статье "Хосров и Ширин" работают языковые особенности, содержит информацию о грамматической структуре

В статье всесторонне сообщается о проадведении Гутб Харамии “Хосров и Ширин” здесь одновременно исследуются языковые лексикой и Хвразмеры “Хосров и Ширин”

Три исследованы автор баывыи ликогие научные результаты.

Поэма "Хосров и Ширин" великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви имеет обширное известие на Востоке. Первый перевод этого памятника на тюркский язык сделал поэт XIV века Гутб Хорезми. В статье всесторонне сообщается о проадведении Гутб Харазми “Хосров и Ширин” здесь одновременно исследуются языковые лексикой и Хвразмеры “Хосров и Ширин” Три исследованы автор баывыи ликогие научные результаты

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ALİYƏ MUSAYEVA
AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi

UOT: 811.512.162

**Prof.Y.SEYİDOV MİRZƏ İBRAHİMOV YARADICILIĞINDAKI
DİL MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA**

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, ədəbi dilin tarixi, ədəbiyyat, Cənubi Azərbaycan və ana dili məsələsi*

Key words: *Azerbaijan language, literary language history, literature, South Azerbaijan and mother tongue problems*

Ключевые слова: *Азербайджанский язык, история литературного языка, литература, Южный Азербайджан и проблемы родного языка*

Xalqımızın ictimai fikir tarixində öz dəsti-xətti ilə zəngin ədəbi-elmi miras qoyub getmiş bir çox dahi insanlar, ictimai xadimlər olmuşdur. Belə görkəmli söz ustalarından biri dahi mütəfəkkir, dövlət xadimi, akademik Mirzə Əjdər oğlu İbrahimovdur. M.İbrahimov bütün şüurlu həyatını, istedad və qabiliyyətini xalqın tərəqqisinə, vətənin yüksəlişinə həsr edən görkəmli tarixi şəxsiyyətlərdəndir. Bu qüdrətli söz ustası bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, ədəbiyyatımız və dilimiz tarixində də çox böyük xidmətlər göstərmişdir.

“M. İbrahimov haqqında az yazılmayıb. Lakin bu yazılar onun həyat və fəaliyyətinin əsl məna da başlanğıc sayıla bilər. M. İbrahimov yazıçı, alim, tənqidçi, publisist, tərcüməçi, ictimai xadim və dövlət xadimi kimi o qədər geniş və zəngin, çoxtərəfli yaradıcılıq və fəaliyyət dairəsinə malikdir ki, onu hər hansı bir kitaba sığışdırmaq çətindir. Bu görkəmli ədəbin sənət aləmi, fikir dünyası, həyat yolu çox müxtəlif istiqmətlərdə öyrənilməyə layiqdir” (6, s. 43).

Təsədüfi deyildir ki, prof. Y. Seyidov M.İbrahimov yaradıcılığını uzun illər boyu bir tədqiqatçı heyranlığı ilə izləmiş, onu özünə layiq şəkildə tədqiq etməyə, Azərbaycan oxucusuna, gənc nəsilərə təqdim etməyə çalışmışdır. Ona görə də alim M.İbrahimov yaradıcılığına tez-tez müraciət etmiş, onun ədəbi- elmi irsini araşdırmağa səy göstərmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Y. Seyidov 15 cildlik əsərlərinin VI cildində M.İbrahimovun ədəbi-lingvistik görüşləri haqqında 250 səhifəlik bir əsər ərsəyə gətirmişdir.

M.İbrahimovun istər elmi və publisist, istərsə də bədii yaradıcılığında irəli sürülən nəzəri mülahizələr, fəlsəfi müddəalar, onun ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik görüşləri gərək tarixilik, gərək müasirlik baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. M.İbrahimovun filoloji tədqiqatları içərisində dil problemləri xüsusi yer tutur. Ədib Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin, Azərbaycan dilçilik elminin inkişafı üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdır. Y.Seyidovun qeyd etdiyi kimi, M.İbrahimov bədii əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında nə iş görmüşsə, həmin əsərləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusən ədəbi-bədii dilinin inkişafında da o iş görmüşdür; elmi və ədəbi-tənqidi əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və ədəbi tənqidinin inkişafında nə iş görmüşsə, dil haqqında elmin inkişafında da, təxminən eyni iş görmüşdür” (6, s. 44).

Mirzə İbrahimovun yaradıcılığında dil məsələləri aparıcı mövqedə olmuş, Azərbaycan dilinin estetik gözəllikləri, məna dolğunluğu, tarixi kökləri geniş şəkildə araşdırılmış, onun elmi - publisistik məqalələrinin obyektini kimi həmişə elmi ictimaiyyətin, geniş xalq kütləsinin marağına dairəsinə

çevrilmişdir. Nəticədə Mirzə İbrahimovun dil məsələləri ilə bağlı yazdığı elmi - publisistik məqalələri onun dilçiliklə bağlı görüşlərini yaratmış, dil məsələləri ilə əlaqəli problemlərə aydınlıq gətirmişdir.

Elə buna görə də prof.Y.Seyidov bu tədqiqatından da əvvəl M.İbrahimov yaradıcılığında dili məsələlərinin öyrənilməsinə aid bir neçə məqalə yazmış, “Ədəbi tənqid və bədii dil”(1983) adlı monoqrafiyasında da M.İbrahimovun dilçilik görüşləri haqqında geniş şəkildə bəhs etmişdir(5).

Y.Seyidov əsərlərinin VI cildində görkəmli yazıçı və ictimai xadim haqqındakı tədqiqatını aşağıdakı yarımbaşlıqlara ayırmışdır:1. Hikmət və gözəllik xəzinəsinin açarı.2.İnsan dühasının ecazkar kəşfi.3.Bədii söz, bədii dil. 4. Gəlin gözəl danışmaq.5.Ədəbi həyatımızı bədii tərcüməsiz təsvir etmək olmaz. 6. Canlı xalq dilinin qaynar bulağından su içmişdir.7. Cənubdan səslər. Xalqın dili yaşayır və qalib gəlib. 8. Nə olaydı məndə məktəbə gedə biləydim, oxuya biləydim.

M.İbrahimovun ömür yoluna qısa şəkildə nəzər salsaq görərik ki, o, bədii yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. "Qazılan buruq" adlı ilk şeiri 1930-cu ildə "Aprel alovları" məcmuəsində işıq üzünə çıxən ədibin dövrü mətbuatda şeirləri nəşr edilib. O, ilk tənqidi, publisist məqalələrini, hekayə və oçerklərini də 30-cu illərdə yazıb. Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun ikiillik hazırlıq şöbəsində təhsil aldıqdan sonra 1933-cü ildə onu Naxçıvan MTS-in siyasi şöbəsinə-"Sürət" qəzetinin redaktoru vəzifəsinə göndərirlər. Ədibin 1935-ci ildə ərsəyə gətirdiyi "Həyat" pyesi bu dövrün bəhrəsidir.

1935-1937-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Leninqraddakı Şərqsünaslıq İnstitutunun aspiranturasında təhsil alan M.İbrahimov görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və yaradıcılığında bəhs edən namizədlik dissertasiyası müdafiə edir. Həmin dissertasiyanı böyük ədib 1939-cu ildə “Böyük demokrat” adı ilə nəşr etdirir. (Onu da qeyd edək ki,1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təsis olunduqda 34 yaşlı M. İbrahimov Akademiyanın ilk seçilən 15 həqiqi üzvündən biri olub və daim elmi fəaliyyətlə məşğul idi).

Y.Seyidov kitabda M.İbrahimovun C.Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalının tədqiqlərinə geniş yer verir. Məlumdur ki, sonralar M.İbrahimov böyük satira ustası və Molla nəsrəddinçilər haqqında tədqiqatlarını daha da genişləndirmiş, adı çəkilən kitabdan əlavə “Böyük satira ustası” adlı daha bir monografiya da nəşr etdirmişdir.

C.Məmmədquluzadənin ana dili haqqında, ədəbi dil haqqında fikir və düşüncələri onun öz əsərlərinin dilində praktik olaraq təsbit edilirdi. Böyük ədib mülahizələrini söyləməklə kifayətlənmirdi, nümunə göstərirdi, sadə, aydın, xalqı dildə yazırdı, fikri kimi dili də səmimi idi, inandırıcı idi.Y.Seyidov M.İbrahimovun böyük satira ustası haqqında düşüncələrinə belə qiymət verir: “M.İbrahimov incə bir həssaslıqla bu keyfiyyətləri müəyyən edir, onların mahiyyətini və əhəmiyyətini açıb göstərir. Onun fikrincə, Mirzə Cəlil yaradıcılığında “Ədəbiyyatın şəkli,ifadə üsulları və bədii dil isə daha artıq demokratikləşir”. Bu isə Mirzə Cəlilin bədii dilinin təbiiliyi ilə şərtlənir ki, bu da eyni zamanda onun dilinin xəlqiliyi ilə bağlıdır. “Xəlqilik bütün surətlər silsiləsində, dil və təşbehlərdə,həтта əsərlərin süjet və kompozisiyasında özünü göstərir”(6, s.162).

Mirzə İbrahimov 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin sədri vəzifəsinə seçilmişdi.O tutduğu vəzifədən, oturduğu postdan asılı olmayaraq həmişə Azərbaycan ictimai fikrinin, azərbaycançılıq, maarifçilik ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlərimizin yüksəlişinə xidmət etmişdir.

Ona görə də o, keçmiş sovet dövlətinin bəzi başabəla rəhbərlərindən fərqli olaraq məsul vəzifələrdə işləyərkən də vətəndaşlıq mövqeyindən geri çəkilmirdi, mənsub olduğu xalqın dilinin, mədəniyyət və mənəviyyatının keşikçisi kimi çıxış edirdi. O vaxtlar hələ Azərbaycan dili konstitusiyaya dövlət dili kimi daxil edilməmişdi. Bundan istifadə edən xalqımızın düşmənləri Azərbaycan dilinin respublikada dövlət idarələrində işlədilməsinə qarşı çıxış edirdilər. Görkəmli ədib bu mənzərəni acı-acı seyr edir, dövlət səviyyəsində bu işlərin qarşısını almağa, dilimizi dövlət dili elan etməyə var qüvvəsi ilə çalışırdı. M. İbrahimovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması məsələsi Azərbaycan KP MK-nın 1956-cı ilin iyul ayında keçirilən büro iclaslarında iki dəfə müzakirə

edilib bəyənildikdən sonra, 1956-cı ilin avqust ayında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin üçüncü sessiyasında "Azərbaycan SSR-in dövlət dili haqqında Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas qanununa) maddə əlavə edilməsi haqqında qanun" qəbul edilir. Beləliklə, Azərbaycan dilinin dövlət dili olması məsələsi qanuni bir şəkil alır."Kommunist" qəzetinin 1956-cı il 25 oktyabr tarixli nömrəsində M.İbrahimovun dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsinin zəruriliyini əsaslandıran "Azərbaycan dili dövlət idarələrində" məqaləsi nəşr edilir. Məqalənin əvvəlində çarizmin ruslaşdırma siyasətini, milli mədəniyyətlərə və milli dillərə qarşı təcavüzkar hərəkətlərini ifşa etdikdən sonra o yazırdı: "Respublikamızda sovet hakimiyyətinin birinci on ili ərzində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlənməsinə xüsusi diqqət verilir və təhriflərin qarşısı alınır. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, son on beş-iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da bunları tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır". M.İbrahimov həmin məqaləsində dövlət idarələrində ana dilinin işlədilməsi zərurətini xalqın pozulmaz hüququ kimi əsaslandırmışdı: "Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bir xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Bu hüquqa hörmət etmək hamının vətəndaşlıq borcudur". Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında qanunun qəbul edilməsindən və bu qanunun əsas təşəbbüsçüsü M.İbrahimovun "Azərbaycan dili dövlət idarələrində" məqaləsinin nəşr olunmasından sonra dövlət dili məsələsi geniş müzakirələrə səbəb olur, 1957-1959-cu illərdə keçirilən bir sıra yüksək səviyyəli iclaslarda M.İbrahimov dəfələrlə tənqid edilir. Bu iclaslarda ona qarşı yönəlmiş çıxışlar Azərbaycan KP MK-nın 1959-cu il iyun ayının 16-17-də keçirilmiş 8-ci plenumunda xüsusilə amansız idi. Plenumda çıxış edən natiqlərin, demək olar ki, hamısı dil haqqında qanunun əsas təşəbbüsçüsü M.İbrahimovun əleyhinə kəskin tənqidi fikirlər söyləmişlər. Böyük həyat yolu keçən, ana dilini ürəkdən sevən milli təəssübkeş bir yazıçı və müdrik bir insan kimi M.İbrahimov bütün hücumlara mərdliklə sinə gərərək dövlət dili məsələsindəki mövqeyinə görə ona irad tutanların, "millətçi" damğası vurmaq istəyənlərin qarşısında geri çəkilməmiş, onlara tutarlı cavablar vermişdi.

Milli məsələ, ana dili uğrunda mübarizələr böyük sənətkarı ruhdan sala bilməzdi. Onu vəzifədən uzaqlaşdırdılar, böyük mübarizənin qurbanı oldu, ancaq buna baxmayaraq o, qələmi yerə qoymadı, bir-birindən daha qiymətli elmi və bədii əsərlər yaratdı. Bu prosesdə müəllifin təxminən 1958-ci ildə "Azərbaycan dili" adlı kitabı da işıq üzü gördü.

Bu kitabda böyük ədibin müxtəlif illərdə qələmə alınmış "Dilimizin inkişaf yolları haqqında", "Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil edək", "Azərbaycan dili", "Azərbaycan dili dövlət idarələrində" və sair məqalələri toplanmışdır. Dilimizin inkişaf yollarından bəhs edən müəllif (1943-cü ildə yazılmışdır) onu "Dədə Qorqud" dövründən başlayır. Bu şanlı ənənəni Nəsimi və Füzulinin şərəflə davam etdirdiyini qeyd edir. Müəllif fikrinə davam edərək yazır: "Dili də tarixi kimi ədim olan bu xalq müxtəlif müstəbid və işğalçılarsa qarşı amansız mübarizə aparmış və bu mübarizənin alovları içərisində öz mənliliyini, öz dilini ağır təhlükələrdən qorumuşdur Əsrlər boyu dilimiz də torpağımız və xalqımız kimi min bir təcavüzə rast gəlmiş, lakin aldığı yaralardan həlak olmamışdır. Nə babalarımızdan, nə də bizdən asılı olmayan tarixi şərait müxtəlif zamanlarda dilimizdə və varlığımızda müxtəlif izlər buraxmışdır. Keçmişin qəlbimizə vurduğu ən böyük yara tarixin maddi şəkli və canlı şahidi olan böyük sənət və dil abidələrinin məhv edilməsi və talan olunmasıdır. Bir xalq üçün faciə sayılacaq bu yaranın ağırlığını biz indi də hiss etməkdəyik. Buna görədir ki, biz indi məsələni, iki min il bundan qabaqki dilimizlə müasir dilimiz arasındakı münasibəti və tarixi əlaqə tellərini meydana çıxarmaqda bu qədər böyük çətinliklərlərə rast gəlirik" (1, s. 7-8).

Prof.Y.Seyidovun qeyd etdiyi kimi bütün bunlarla birlikdə M.İbrahimov elmimizin, alimlərimizin bacarığına, gücünə inamını bildirir, inanır ki, xalqını müqəddəs bir eşqlə sevən, vətəninin gələcəyinə inanan elm adamlarımız dilimizin öz öz faktlarını, bir sıra abidələrin dilini təhlil yolu ilə bizi qədim zamanların dumanı altında itmiş həqiqətlərə doğru apara bilər.

Görkəmli ədib Azərbaycan dilinin XIII əsrdən başlanan, bütünlüklə XIV əsri əhatə edən dövrünü Nəsiminin adı ilə bağlayır. M.İbrahimov göstərir: "Dilimiz xalqımızın ümumi ictimai və iqtisadi inkişafı ilə bağlı olmuşdur. XIII əsrin əvvəllərinə doğru Azərbaycan dili hakim ərəb və fars dilləri ilə mübarizədə qalib çıxıb, saraylara elm, ədəbiyyat aləminə yol açır, fars və ərəb dilləri ilə yanaşı o dövrün ədəbi dili olaraq işlənməyə başlayır. Bir əsr sonra, yəni XIV əsrdə bu dildə yüksək sənət nümunələri yaratmış Nəsimi kimi şairlər yetişir. Bizcə, "Dədə Qorqud"dan sonra Azərbaycan dilinin inkişafındakı xüsusi mərhələni Nəsimi dövrü adlandırmaq olar(1,s.10). Böyük mütəfəkkir səfəvi hökmdarı Ş. İ. Xətəinin təmiz Azərbaycan dilində şeirlər yazmasını, onun başçılıq etdiyi dövlətin fərmanlarının da bu dildə yazılmasını, xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın dilinin yaxınlaşmasını dövrün əlamətdar hadisəsi, səciyyəvi xüsusiyyəti sayır. O göstərir ki, dövrün ümumi ruhu ilə əlaqədar olaraq dildə fars təsirinə qarşı mübarizə yalnız ayrı-ayrı sözlərin əvəz edilməsilə deyil, Azərbaycan dilinin elm və ədəbiyyatda hakim bir dil olması ilə nəticələnmişdir. Qüdrətli sənətkar XVIII əsri dilimizin inkişafı tarixində ayrıca bir dövr kimi səciyyələndirir. Azərbaycan dilinin yeni səhifəsi XVIII əsrdə Vaqiflə açılır.Bu əsr yalnız ədəbiyyat aləmində deyil,həm də bütün Azərbaycan tarixində maraqlı bir əsrdir, - deyər qeyd edir.

Prof.Y.Seyidov bu məsələ ilə əlaqədar yazır: "M.İbrahimov dilimizin inkişaf mərhələlərini Azərbaycan xalqının tarixi,ölkənin həmin dövrlərdəki ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyəti fonunda izah edir.Zira dilin inkişafını bu obyektiv zəmindən ayırmaq olmaz. XVIII əsrdən bəhs edəndə ədib aşağıdakıları deməyi lazım bilir: "Nadir şahın ölümü ilə İranda mərkəzi dövlətin zəiflik və başsızlığından istifadə edərək məhkum xalqlar və ölkələr baş qaldırır, istiqlalıyyət əldə etmək istəyirlər. Gürcüstanda İrakli, Azərbaycanda Fətəli xan bu hərəkətdə rəhbərlik edir. O öz ana torpağını vahid bir bayraq altında birləşdirməyin zərurətini duyur. Üç böyük dövlətin arasında yerləşən Azərbaycanı müstəqil yaşatmaq çətinliyi və dərəbəylik çəkişmələri onu qorxutmur. O qısa müddətdə də olsa Gəncə, Bakı, Quba, Şamaxı və Təbrizi birləşdirən bir dövlət yaradır. Bu hərəkət ədəbiyyat və sənətdə vətənpərvərlik hisslərini gücləndirir, dili məhəlli çərçivədən və əcnəbi təsirdən çıxarır və vahid bir dilin, hamının anladığı dilin ədəbiyyatda hakim yer tutması zərurətini oyadır. Ümumi-ictimai hərəkətlə əlaqədar olaraq dildə ərəb və fars təsirlərindən uzaqlaşmaq və xalqa daha da yaxınlaşmaq meyilləri daha artır".

Y.Seyidov müəllifin bu mülahizələrini çox doğru şəkildə qiymətləndirir: "Burada obyektiv tarixi həqiqətlə əlaqədar bir məsələ xüsusi maraq doğurur. O da dilin məhəlli çərçivələrdən çıxması məsələsidir. Bu ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranması üçün ilkin tarixi əsasların başlanğıcı idi. Bu proses başladı, davam etdi, bir də geri dönmədi"(6,s.92).

M.İbrahimov həmin yığcam məqaləsində hələ 1943-cü ildə Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi haqqında aydın və dolğun təsəvvür yarada bilmiş, əsas elmi tezislər haqqında məlumat verə bilmişdir.

M.İbrahimovun bədii və elmi yaradıcılığında cənub mövzusu xüsusi yer tutur. Təsədüfi deyildir ki, Cənubi Azərbaycan mövzusunda yazdığı hekayə ("Qorxulu səs","Sənət aşıqları","Zəhra","Yol ayrıcında", "Mələk", "Qaçaq" "Cənub hekayələri" silsiləsi - "On iki dekabr", "Azad", "Tonqal başında", "İztirabın sonu", "İki həyat"), povest ("Xosrov Ruzbeh", "Güləbət") və romanlarla ("Gələcək gün" - (1948) ədəbiyyatımızı xeyli zənginləşdirib.Böyük ədib Cənubda yaşamasa da, Arazın o tayndakı soydaşlarımızın problemlərini dərinləndirib onu sənətkar qələmi ilə dərin və canlı səhnələrlə bədii ədəbiyyata gətirmək istedad və qabiliyyətinə sahib olmuşdur.

O, 1941-ci ildə ordu sıralarında Cənubi Azərbaycanda olarkən "Vətən yolunda" qəzetinin məsul redaktoru vəzifəsində işləyib. Burada sənətkarın həyat müşahidələri onun yaradıcılığında dərin izlər qoymuşdur. Bundan əlavə XX əsrin 70-ci illərində ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə akademiyanın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi yaradılarkən bu şöbənin ilk rəhbəri də akademik M.İbrahimov olmuş, o, ömrünün sonunadək bu vəzifəni yerinə yetirmiş, burada Azərbaycan filologiyasına böyük töhfələr vermişdir.

Elə bunları nəzərə alaraq prof. Y. Seyidov əsərində "Cənubdan səslər. Xalqın dili yaşayır və qalib gəlir" yarımbaşlığı ilə mühüm bir hissə vermişdir. Y.Seyidovun qeyd etdiyi kimi Cənubi Azərbaycanın problemləri saysız-hesabsızdır. İqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində gerilik, zülm və mərhumiyyət, ikiqat istismar, milli mənəviyyətə hakim fars şovinizminin zərbələri və bu şəraitdə xalqın azadlıq arzuları, yeni həyata can atımı, zaman-zaman qalxan-enən, yatan-yatırılan xalq hərəkatı, demokratik meyillər və s. bu ölkəni ziddiyyətli nağıllar aləminə çevirmişdir. Və çox qəribədir ki, bu aləmdə Azərbaycan dili məsələsi həmişə ön planda dayanmış, heç vaxt gündəlikdən kənar qalmamışdır, qərribə də olsa həm xalqın, qabaqcıl ziyalıların gündəliyində, həm də düşmənlərin, hakim təbəqələrin, fars millətçilərinin gündəliyində. Biri bu dili qorumaq, yaşatmaq, inkişaf etdirmək, digəri isə onu məhv etmək, xalqın əlindən almaq məqsədilə.

Y.Seyidov daha sonra çox doğru olaraq göstərir ki, M.İbrahimovun əsərlərində xalqın varlığı, milli mənəviyyətə ilə bağlı olan bu problem bütün əhatəsi ilə öz ifadəsini tapmışdır. Ana dilində danışmaq kimi adi, lakin böyük mənalı məişət ünsiyyətindən başlamış, ana dilinin tədrisinə, ana dilində yazı-pozudan başlamış, bu dillə bağlı dövlət əhəmiyyətli siyasi məsələlərə qədər hər şey ədibi cəlb edir, bu sahədə hər bir nöqtə onun üçün böyük və əhəmiyyətli görünür. Təsədüfi deyildir ki, bu əsərlərdə dil problemləri ana dili məsələləri ilə məhdudlaşmır, daha geniş aspektdə götürülür. (6.s.263).

M.İbrahimovun 10 cildliyinin II cildində onun Cənub mövzusu ilə bağlı əsərlərinin bir qismi verilmişdir. Y.Seyidov ədibin bu cilddəki "Azad" "Qorxulu səs", "Sənət aşıqları", "Zəhra", "Yol ayrıcında", "Mələk", "Qaçaq" "Cənub hekayələri" silsiləsi - "On iki dekabr", "Tonqal başında", "İztirabın sonu", "İki həyat", "Xosrov Ruzbeh", "Güləbət" kimi əsərlərinə nəzər salır, orada qoyulmuş dil məsələlərinə oxucunun diqqətini yönəldir. Bu baxımdan ədibin yaradıcılığında 1940-cı illərin sonlarında nəşr olunmuş "Gələcək gün" romanı xüsusi yer tutur. Roman dövrün ədəbi aləmində bir hadisə kimi qiymətləndirildi, ən oxunaqlı kitablardan oldu, tezliklə dünyanın bir sıra dillərinə tərcümə edildi. Y.Seyidovun da qeyd etdiyi kimi, mövzu aktuallığı, ictimai-siyasi mündəricə, bədii vüsət, sərrast və aydın obrazlı dil, məişətdən tutmuş şah sarayına qədər ölkə və xalq həyatının ən mühüm sahələrinə fəal yazıçı nüfuzu, problemin hərtərəfli bədii həlli, üz-üzə duran surətlər silsiləsi... bu romana belə həyat verdi. Son illər İranda fars dilində bu romanın yeni nəşri göstərir ki, "Gələcək gün" hadisələri bu gün də aktualdır. "Gələcək gün"də dil haqqında deyilənlər romanın ümumi ideya istiqaməti ilə həmahəng olub hadisələrin, münasibətlərin tərkib hissəsidir (6.s.269).

ƏDƏBİYYAT

1. M.İbrahimov, Azərbaycan dili, Bakı, 1958, 148 s.
2. M.İbrahimov, Əsərləri, 10 cildə, II c. Bakı, 204, 608 s.
3. M.İbrahimov, Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, Bakı, 2005
4. Q.Kazımov, Seçilmiş əsərləri, 10 cildə, VII c. Bakı, Nurlan, 2009, 589 s.
5. Y.Seyidov, Ədəbi tənqid və bədii dil, Bakı, Yazıçı, 1983, 178 s. 6. Y.Seyidov, Əsərləri, 15 cildə, VI c. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşri, 2010, 670 s.

ABSTRACT

Aliye Musayeva

PROFESSOR YUSIF SEYIDOV ABOUT THE LANGUAGE PROBLEMS USED IN MIRZA IBRAHIMOV`S CREATIVE WORK

Language problems takes an important part in well-known statesman, academician, writer Mirza Ibrahimov`s creative work. The greatest craftsman was the best propagandist and booster of our mother tangué along his life. It is not accidental that professor Yusif Seyidov has been written some monographs about the language problems used in Mirza Ibrahimov`s creative work. He has been deeply investigated the language problems used in this prominent personality`s creative work. In the article the author mostle dealt with about Yusif Seyidov`s investigations about the protection and development of mother tongue exist in Mirza Ibrahimov`s creative work.

РЕЗЮМЕ

Алия Мусаева

ПРОФ. Ю.СЕЙДОВ О ЯЗЫКОВЫХ ПРОБЛЕМАХ В ТВОРЧЕСТВЕ МИРЗА ИБРАГИМОВА

Основные места в художественном и научном творчестве великого государственного деятеля, академика и публициста М.Ибрагимова занимает и языковые проблемы. Всю свою жизни великий просветитель был пламенным защитником и пропагандистом родного языка. Не случайно, что профессор Ю.Сеидов писал несколько монографии о проблеме языка в творчестве М.Ибрагимова и глубоко исследованы языковые проблемы в творчестве этой литературной личности. В статье больше всего особые места занимает исследование Ю. Сеидова в творчестве М.Ибрагимова связанные с защитой родного языка и о его развитии.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

CAVİD BABAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: javidbabayev@yahoo.com

UOT : 81.1

SİNTAKTİK ÜSLUB VASİTƏLƏRİNDƏ “ƏVƏZETMƏ” VƏ “GERİ DÖNMƏ” FUNKSİYALARI

Key words: *anadiplosis, chiasmus, anastrophe, hemistich, substitution, anaphor, repetition*

Açar sözlər: *anadiplozis, kiazmus, anastrof, misra, əvəzetmə, anaphora, təkrar*

Ключевые слова: *анадиплозис, киазм, анастроф, строка, субституция, анафора, повтор*

Üslub vasitələrini araşdırarkən müxtəlif adlar daşıyan üslub vasitələrində oxşar və fərqli cəhətlərin özünü bir sıra keyfiyyət və xüsusiyyətlərdə göstərdiyinin şahidi ola bilərik. Bəzən iki, bəzən üç, həttdən də daha çox üslub vasitəsi eyni xüsusiyyəti və ya keyfiyyəti daşıya bilər. Eyni keyfiyyət və xüsusiyyətlərə malik olan üslub vasitələri “əvəzetmə”, “geri dönmə” və ya “tərsinə çevrilmə” funksiyalarını özündə cəmləyən anadiplozis, kiazmus və anastrofdur.

“Geri dönmə” funksiyasına əslində qafiyədə, anafora və epiforada da rast gəlmək mümkündür. Lakin onlar fonetik üslub vasitələridir və onlar arasında bu xüsusiyyət və keyfiyyətləri araşdırmaq bir az dayaz tədqiqat olardı. Çünki biz məsələyə fonetik deyil, üslubi-sintaktik və semantik baxımdan yanaşmağı hədəfləyirik. Məsələni üslubi-sintaktik və semantik baxımdan təhlil edərkən araşdırmanın nə qədər dərinlərə getdiyinin şahidi oluruq. Bu zaman ilk baxışdan heç bir məna daşımayan, nəzəri cəlb edən anafora və epifora kimi tərsinə çevrilmiş adi söz və söz birləşmələri bu cür yanaşma qarşısında kölgədə qalır. Başqa sözlə izah etsək, biz burada dağın görünən üzünü deyil, dağın arxa tərəfini və ya görünməyən üzünü üzə çıxarmağı qarşımıza bir məqsəd kimi qoyuruq. Geri dönmə kimi orta keyfiyyət və xüsusiyyəti özündə göstərən üslub vasitələrindən biri anadiplozisdur.

Anadiplozisdə cümlə və ya misranın bir hissəsinin axıncı sözü və ya frazası növbəti hissənin başlanğıcında təkrarlanır və ya bir-biri ilə əvəz olunur. Təkrara əsaslanan bu geri dönmə funksiyası təkcə sətirlər arasında deyil, həm də misralar arasında da ola bilər. Yəni bu üslub vasitəsində geri dönmə prosesi həm sətirlər, həm də misralar daxilində ola bilər. Anadiplozise misra daxilində gətirilmiş ən bariz nümunələrdən birinə Mikayıl Müşviqin “Küləklər” şeirində rast gəlmək mümkündür;

Hər səhər, hər axşam, hər axşam, hər səhər

Çox zaman sərsəri küləklər bixəbər

Bir yığın dost kimi qapını döyərlər

Küləklər, küləklər, bəstəkar küləklər

Dünyanı dolaşan bəxtiyar küləklər! (3, 91)

Dahi şairin yuxarıdakı şeirinin birinci misrasındakı “hər səhər, hər axşam” söz birləşmələri geri dönərək və ya tərsinə çevrilərək anadiplozis yaratmışdır.

Geri dönmə funksiyası sətirlər arasında da özünü açıq-aydın göstərə bilər. Sətirlər arasındakı belə bir üslubi prosesə Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında rast gəlinir;

Uzun ömür qısa gəlir

Hər insan yaşa dolanda
Qısa ömür uzun gəlir
Ötən günlərə dalanda
Ömür uzun, həm də qısa
Qəmdə uzun, dəmdə qısa (2, 61)

Geri dönmə funksiyasına üslub vasitələri arasında təkcə anadiplozisdə rast gəlinmir. Bu xüsusiyyətə həm də kiazmus adlanan sintaktik üslubi vasitədə də rast gəlinir. Həm anadiplozisin, həm də kiazmusun oxşar cəhətləri onların hər ikisinin sintaktik üslub vasitələri olması və “geri dönmə” funksiyasına malik olmalarıdır. Fərqli cəhət isə ondadır ki, anadiplozisdə geri dönmə sözlər və söz birləşmələri arasında baş verdiyi halda, kiazmusda bu proses təkcə söz və ya frazanın yerdəyişməsi ilə deyil, həm də mənanın geri çevrilməsi ilə müşahidə olunur. Kiazmus adətən sintaktik nümunənin təkrarına əsaslanır. Lakin bu çarpaz söz sırası və frazasına malikdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, burada əvəz olunma leksik cəhətdən deyil, sintaktik baxımdan təhlil olunur. Ola bilsin ki, kiazmusda bu proses özünü leksik cəhətdən eyni söz və ya frazanın tərsinə təkrarı ilə göstərməsin. Yəni sözlər və söz birləşmələri sintaktik cəhətdən eyni funksiyanı daşısalar belə, leksik cəhətdən fərqli söz və frazalar da ola bilər. Başqa yolla izah etmiş olsaq, deyə bilərik ki, kiazmusda çarpaz əlaqə paradigmatik deyil, sintaqmatik əlaqəyə əsaslanır. Əsas cəhət odur ki, burada həm mənə, həm də sintaktik nümunə tərsinə çevrilir.

Kiazmusa ən gözəl və yaddaşlarda iz buraxan nümunə ilə Bəxtiyar Vahabzadənin “Bu ün yeddin oldu” şeirində qarşılaşırıq;

Məni boya başa yetirdin, ana
Bizə borclu bildik hər zaman səni
Sən məni dünyaya ətirdin, ana
Mənsə yola saldım dünyadan səni (2,15)

Müəllif yuxarıdakı şeir bəndinin son iki misrasında çox məharətlə kiazmus yaratmışdır. Burada oxşar söz və söz birləşmələri tərsinə çevrilərək kiazmus yaratmasa da “Mən” ilə “Sən” arasında baş verən və “dünyaya gətirmək” və “dünyadan yola salmaq” söz birləşmələri paradoksal olaraq mənanın tərsinə çevrilməsinə səbəb olub kiazmus yaratmışdır. Əslində, anadiplozis və kiazmusu bəzən tam olaraq bir-birinə bənzətmək mümkündür. Bu bənzərlik özünü sətirlər arasındakı tərsinə çevrilmiş və ya bir-biri ilə əvəz olunmuş mübtədə, tamamlıq və xəbər arasındakı çarpaz əlaqədə göstərə bilər. Onlar arasında cüzi bir fərq vardır. Anadiplozisdə geri çevrilmə eyni söz və söz birləşməsinin tərsinə təkrarı ilə yarandığı halda kiazmusda bu funksiya bir az fərqli söz birləşmələri istifadə edərək mənanın tərsinə çevirməsi ilə əmələ gələ bilər.

Azərbaycan dilinin “İzahlı dilçilik” lüğətində geri dönmə funksiyasını özündə cəmləyən anastrof deyilən sintaktik üslub vasitəsinə də rast gəlinir. Əslində bu terminin açıqlaması bu lüğətdə adına rast gəlmədiyimiz amma ingilis dili ədəbiyyatlarında tez-tez qarşılaşdığımız anadiplozisin xüsusiyyətlərinə daha uyğundur. Belə ki, “anastrof sintaktik birləşməni təşkil edən sözlərin əks sıra ilə düzümü deməkdir. O cümlədə iki sözün iki dəfə -bir dəfə birinci yerdə, ikinci dəfə ikinci yerdə gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Sözlərdən biri isə hər dəfə yan-yanə gəlir [1].

İngilis dilində anastrofun tərfi belədir; “Anastrophe “a turning back or about” is a figure of speech in which the syntactically correct word order of subject, verb and object is changed” [4] “Anastrof mənşəcə yunan sözü olub mənası geri dönmə deməkdir. Bu üslub vasitəsi sintaktik cəhətdən mübtədə, xəbər və tamamlığın düzün sırasının dəyişməsinə göstərən sintaktik üslubi vasitədir” Şeir nümunələrində anastrofa tez-tez müraciət olunur. Qafiyəni bir-birinə uyğunlaşdırmaq üçün şairlər çox vaxt mübtədə və xəbərin yerini dəyişərək anastrof yaradırlar. Anastrofa ən tipik misalı aşağıdakı şeir nümunəsində görmək olar;

Ana, quduzlaşır həyat ilbəl
Dalayır puç olan ümidlərimi

Niyə isti deyil, mehriban deyil

Bu amansız həyat qucağın kimi? [2, 14]

Yuxarıdakı şeir bəndinin birinci misrasında “quduzlaşır” xəbəri ilə mübtədə olan “həyat” sözü, ikinci misrasında “dalayır” xəbəri ilə tamamlıq olan “ümidlərimi” sözləri bir-birini əvəzləyərək anastrof yaratmışdır. Həm anastrofda, həm də kiazmusda sintaktik vahidlər olan mübtədə, tamamlıq və xəbər bir-biriləri ilə yerlərini dəyişə bilər. Fərq ondadır ki, kiazmusda sintaktik vahidlərlə bəzən mənə da geri çevrildiyi halda, anastrofda sadəcə sintaktik vahidlər yerini dəyişir və mənada heç bir dəyişiklik və ya geri dönmə müşahidə olunmur.

Məqalədə adı çəkilən müxtəlif sintaktik üslub vasitələri olan anadiplozis, kiazmus və anastrofu araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onların üçün də oxşar “geri dönmə” xüsusiyyəti vardır. Fərq isə nəyin və harada geri dönməsindədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ, Verdiyeva Z.N, Ağayeva F.M, İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 361 s.
2. Bəxtiyar Vahabzadə, Nağıl Həyat, “Yazıçı”, Bakı, 1991, 240 s.
3. Mikayıl Müşviq, Seçilmiş Əsərləri 3 cildə I cild, “Avrasiya Press”, Bakı, 2008, 241 s.
4. <http://en.wikipedia.org/wiki/Anastrophe>

ABSTRACT

Javid Babayev

THE FUNCTION OF “SUBSTITUTION” AND “REVERSION” IN SYNTACTICAL STYLISTIC DEVICES

Current article presents the functions of “substitution” and “reversion” in three syntactical stylistic devices, namely in anadiplosis, chiasmus and anastrophe. This feature of turning back shows itself within the lines and hemistiches in anadiplosis. The words and phrases substitute each other in reversed position along the lines and hemistiches in the poems. Reversed construction can also be seen in chiasmus within the hemistiches in a couplet of a poem. Substitution and reversion occur in syntactical word order between subject, object and predicate, as well as, in the meaning. Anastrophe also bears the identical functions as chiasmus, but no reversion or substitution is observed in the meaning.

РЕЗЮМЕ

Джавид Бабаев

ФУНКЦИИ СУБСТИТУЦИИ И ПЕРЕМЕЩЕНИЯ В СТИЛИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВАХ

Настоящая статья представляет функции субституции и перемещения в трех стилистических средствах, а именно в анадиплосисе, хиазме и анастрофе. Эта особенность в анадиплосисе показывает себя внутри строк и строф. При этом слова и фразы в стихотворениях располагаются в обратном порядке. Обратное расположение слов и фраз встречается и в хиазме в строфе в одном куплете стихотворения. Субституция и перемещения происходят в синтаксическом порядке слов между субъектом, объектом и предикатом, а также по смыслу. Анастрофа также имеет идентичные функции как хиазм, но при этом в смысле субституция и перемещение не наблюдаются.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA

Naxçıvan Müəllimlər Universiteti

UOT:81

ƏLIAĞA KÜRÇAYLI VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ

Açar sözlər: *dil, üslub, söz, ifadə, bədilik***Key words:** *language, style, word, expression, artistry***Ключевые слова:** *язык, стиль, слово, выражения, художественность*

“Şeir xalqın ilk mürəbbisi olmuşdur” deyənlər nə qədər də gözəl düşünmüşlər. Poeziyanı “xalqın ürəyi” hesab edənlər də belə gözəl fikir sahiblərindəndir. Bualo “Poeziya sənəti” əsərində belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bir zaman qayda-qanunun nə olduğunu bilməyən, zorakılığı qanun hesab edən, meşələrdə, dağlarda təkbaşına gəzib dolayan insanın dəyişməsində söz və kəlamaların böyük rolu olmuşdur. Buradan belə nəticə çıxır ki, gözəl qanunların əsasının qoyulması şeirlə, sözlə bağlıdır. “Şeir gözəl, incə, dərin fikirlərdən hisslər, hisslərdən fikirlər doğuran sənət əsəridir. Gözəl şeir qəlbə qanun cərəyanını arxasınca çəkib aparan, o cərəyanı ritmə, ahəngə, musiqiyə çevirən bir sənətdir” (2, 13-14). Bu sənətdə hərənin bir izi, bir sözü, bəzən də çox sözü vardır. Bu söz sahiblərindən biri də Ə.Kürçaylıdır. Həyat hadisələrini təfərrüatı ilə sezən, onların ən gizli məqamlarını qələmə alan və bu haqda orijinal poetik dillə münasibət bildirən şairin imzası heç kəsin imzası ilə qarışmır, saflığı, təmizliyi ilə seçilir.

Əzsin ayağımı qoy daşlar mənim,
Düşmən köhləninə minən deyiləm.
Qoy yağsın başıma yağışlar mənim,
Günəş tonqalıyam, sönən deyiləm (6, 33).

Söz sənətində hərə bir cür yadda qalır: məhəbbət şairi, təbiət şairi, partiyalı şair, dəniz şairi, küləklər şairi və s. kimi. Əliağa Kürçaylı şeirlərinin birində özünü “məhəbbət bayraqdarı” adlandırır və deyir ki:

Dədə Füzulinin Vahid qəzəldə,
Mən isə sevgidə yadigarıyam (6, 207).

Lakin bəlkə də şairin özü də bilməmişdir ki, o, daşların baş nəğməkarıdır, daşları anlayan, onların dərini-dilini bilən, məqamlarını müəyyənləşdirməyi bacaran, daşlar haqqında fərqli fikirlər söyləyən söz sənətkarıdır. O qədər həssas, o qədər duyğuludur ki, insanların incə cizgilərini belə seçməyi bacarmaqdan başqa, daşları da hiss edir, mənalandırır. Onun dilində daşlar bulağın gözüylə ağlayan, bir zaman insan mağaralarda ömür sürəndə balta, silah sayılan zəruri bir faktordur. Ə. Kürçaylının dilində daş müqəddəsdir, onu pisləməzlər, ona “laf” deməzlər:

Deyirlər, nə qədər eldə, diyarda
Daşa yaman demək günah sayılıb (6, 19).

Şairin söz aləmində daşların hər cür üzü var: onlar bəzən torpaqda sərhədə çevrilib, bəzən qəm-kədərini bəsis olub, Qobustanda şöhrət tapıb, Xudafərinde yetim qalıb...:

Daş insan oğlunun evi, otağı,
Öləndə buz rəngli məzarı olub.
Daşlar dəyirməndə elin dayağı,
Heykəldə bir xalqın vüqarı olub (6, 19).

Ə.Kürçaylının dilində daşın öz sanbalı, öz yeri, öz zirvəsi var. Daşlara nəğmə deyən şairin sözləri daşları insanın gözündə xeyli qaldırır, Ə.Kürçaylı onları elə tərənnüm edir ki, düşünürsən: daş nə qədər də gərəkli bir şeydir, bəlkə də, daşsız həyat mümkün deyil. Bu nəğmələr işığında şairin gözəl bir arzusu dilə gəlir:

Daşlar bünövrədə olaydı möhkəm,
Pıtlı, kövrəyi kaş olmayaydı.
İnsan sinəsində ancaq deyirəm:
Ürəyin yerində daş olmayaydı (6, 19).

“Sevmirəm yarımçıq söz deyənləri” – deyən şair daşlar haqqında bütöv fikirləşir və bütöv yazır, yazdıqları ilə imzasını və özünü təqdim və təsdiq edir. Şairin özünü təqdim etməsi də fərqlidir, onun üslub özəllikləri ilə səciyyəvidir. “Dil poeziyanın ilkin yaradıcılıq simasıdır. Bədii hadisələrə həqiqi sənət meyarları ilə yanaşmağın birinci şərti dil faktorundan asılıdır. Mükəmməl dil və üslub vərdişlərinə yiyələnmədən söz sənətkarlarının özünü təsdiq etmə qətiyyəti nəticəsiz qalır, təcrübə dönə-dönə sübut etmişdir ki, dil duyumundan məhrum olanların nümunəvi poeziya yaratmaq cəhdləri heç bir səmərə verə bilməz” (4, 10).

Ə.Kürçaylının daş haqqında əsərlərindən biri “Daş qalağı” adlanır. On bir bənddən ibarət olan bu əsərdə qanlı bir tarixin izi və sözü vardır. Bir zaman Özbəkistanda mollaların, “işan”ların fitvası ilə (Ə.Kürçaylı onu “qara fitva” adlandırır) xalqın şair və nəğməkar oğlu Həmzə Niyaziyə atılan daşların xalq tərəfindən yığılıb Şahi-Mərdan çayının sahilində qalanması və indi də bir dərddin şahidi kimi ziyarət edilməsi şairin qələmində həyatdakı təzadların daşlar üzərinə köçürülməsi ilə dərin mənalarla təzahür edir. Şair bu daşları təkcə insana deyil, şərə, musiqiyə, təbə, ilhama atılsa da, indi kiçik bir ehrama bənzədir. Şair sərrast dillə bu yəqinliyini bildirir ki: xalqın öz vüqarına daş atmağa əli qalxmaz, o, əlini öz övladının qanına batırmaz. Həmzə Niyaziyə daş atan ixtiyar sahiblərinin “qoludur”, o daşları acı xatirə kimi yığan isə xalqın əlləridir. Və şair dili o daşları bir ölkənin daşlaşmış ürəyi hesab edir:

Xalq yığıb saxladı həmin daşları,
Saxladı bir qəmli hekayət kimi
Zümrüd sahilində Şahi-Mərdanın.
Durur əfsanəli həqiqət kimi
Daşlaşmış ürəyi Özbəkistanın (6, 23).

Bütün daş yığınları belə mənalı, sevilən deyil. Həyatda elə daş yığınları var ki, hissiz, duyğusuz əşya kimidir, mənfiliyin daşıyıcısıdır:

Yaman dərddir, görünməyə varlığın,
Söz deyəsən, bir eşidən olmaya.
Daş qalağı sanılasan bir yığın,
Kimsə səni vecinə də almaya (6, 47).

Ə.Kürçaylının dil-üslub xüsusiyyətləri təsdiq edir ki: “...Şeir sənəti tarixinin bütün dövrlərində şair sözü – şeir gözəllik qiyafəsində, müqəddəslik libasında araya-ərsəyə gəlmiş, bədii söz ustaları – sözə təmənnəsiz xidmət edənlər, ədəbiyyat nəğməkarları sözü əbədiyyətə qovuşdurduqları üçün özləri də mənsub olduğu xalqın qəlbinə köçmüşlər. Müasirlərinə bədii söz həyəcanı, sənət sevinci, xoş ovqat və ilahi zövq aşılayan şair kəlamı həmişə misilsiz mənəvi sərvət hesab edilmişdir” (4, 3).

Bir zaman poetik mədəniyyət səviyyəsinin yüksəkliyi ilə seçilən M.Müşfiq belə deyirdi:

Təbiət varlıdır, təbiət xəsis,
İşlədərkən onu sən, ey mühəndis,
Mən də qart daşlara verdiyim bu hiss,
Bu incə mənadan necə əl çəkimi?! (7, 127).

Sonra daşlara hiss, duyum verən Ə.Kürçaylı oldu. Onun dilində daşlar əfsanədir, gerçəklikdir, ibrət dərşidir və onları qorumağa dəyər. Həm də daş yol üstünə düşəndə dizi, dirsəyi sıyıran, ayağı, başı qanadandır, onu atmaq və bunun üçün qol çirməmək gərəkdir. Çünki:

Qalxmaz ortalıqdan heç bir maneə
Sözlə, yalvarışla, geley-güzarla (6, 24).

Dünyada daşlar var ki, onu kimsə dərinə salır və o, düşdüyü yerdən qaldırıla bilmir. Bu da şairin diqqətindən yayınmır və o, xalq müdrikliyinin ifadəsi ilə bu fikri nəzmə çəkir:

Bir daşı quyuya salır bir dəli –
Onu çıxardammır yüz aqıl əli (6, 32).
Şairin dilində daşın başqa bir özəlliyi də vardır:
Dünyanın Femida tərəzisində
Daşla çəkilibdir əməyim mənim (6, 34).

Ə.Kürçaylının dilində “inamın daş heykəli” və bir də Azərbaycan dünyasında “Qara daşlar” var. O “Qara daşlar” ki, onların hekayəti dənizin sahillərində daşlar əhatəsində başlayıb. Onlar daşlaşmış xatirənin izləridir. Şairin dilində bəzən qaş ilə göz arasında dilsiz əsrlərə at sürən, özü ilə daş arasında qəribə bir yaxınlıq, dostluq görən, dərşini daşlara deyən Mehdi Hüseynin adına da daşlar varmış: Mehdi daşları.

Ən yaxın həmdəmdi bu daşlar ona,
Burda tək qalardı xəyallarıyla.
Burda yanaşmazdı sirdaşlar ona
Həyatın əsrarlı suallarıyla (6, 26).

Ə.Kürçaylı əsərdə daşların tərənnümünə müəyyən qədər yer versə də, Mehdi Hüseynin şəxsiyyətini tanıtmaqda onun insan üçün önəmli cəhətlərini göstərir:

Görsəydi ayağa salınır sənət,
Görsəydi söz gəldi şerin adına –
Onu tək edərdi, güzəşt, mərhəmət,
O saat minərdi qəzəb atına (6, 26).

Şair təkə təsvir və tərənnüm etmir, o həm də toxunduğu məsələyə münasibət bildirir:

Onun tanrısıydı söz sənətimiz,
O, “mənim” deməzdi, “bizim” deyərdi.
(Yazıqlar olsun ki, lap bu gün də biz
Sağalda bilmirik bu qara dərdi.
Mənə ver deyirdik, hər nə var, mənə,
Hər və var, deyirik, qoy mənim olsun.
Xalq deyib, kim girir xalqın cibinə
Ona Mehdi ruhu qoy qənim olsun!) (6, 27).

Deməli, müqəddəs adamların adı alqış və qarğışlarımıza keçib xalq deyimlərinin əsas motivinə çevrilir. Böyük tənqidçi Belinski demişdir: “Şair sözü yüksək və müqəddəs sözdür. Bu sözdə ölməyən əbədi bir şöhrət vardır” (1, 286). Ə.Kürçaylının sözlərində isə nəinki əbədi şöhrət, hətta böyük bir əbədi həqiqət vardır.

“Məzar daşları”... Yenə də daşlar. Bu daşlar nə istəyir? Onların dərdi nədir? Əliağa Kürçaylının dilində ölü bir aləmin “vətəndaşı” olan məzar daşları duyğusuz deyil. Onları da dilə gətirən səbəblər var: daş bacıları, daş qardaşları toylu, təbəssümlü binalardadır, onılar isə məzaristanın sakinidir:

Bizim əcdadımız, o daş nəslimiz
Qədim qalaların hörgüsündədir.
Yalnız matəmlərin şahidiyik biz,
Bu dərd boynumuzda ağır kündədir (6, 30).

Məzar daşları düşünür ki, onlardan heç olmasa, toyuq hini, qoyun qəbəli tikmək olardı, onlar yerə döşənib insan ləpirlərinə şahidlik edə bilərdi və:

Biləndə nəyəsə gərəkliyini
Elə zənn edirsən, qış da bahardı (6, 30).

Lakin məzar daşı da olmaq olar, ləyaqətli, təmiz adamın başında durub hörmətli bir adı tanıtdıran bir daş. Lakin:

Bəzən tüfeylinin, acgöz zəlinin
Qəbri tapşırılır bu yerdə bizə.
Adı yer üzündən silinməlinin
Adı həkk olunur daş köksümüzə.

Deyirsən, axı bu sağlığında da
Tapdardı kiminsə ləyaqətini.
İnsan məzarda da, qılnc qında da
Hökmən alsın gərək öz qiymətini (6, 31).

Ə.Kürçaylının daşların daş qəlbini dilə gətirən sözlərində dərin fəlsəfi fikirlər gizlənilir, daşların da insanlar kimi müxtəlif talei olduğuna inanırsan. İnanırsan ki, “Bəna ilə söhbət” şerindəki kimi daşlar kimi insanlar da yerinə qoyulmayanda elin başına min bəla gətirir. Şairin dilində daşın həm qafiyəsi olan “baş” da var. Safli-çürüklü daşlar kimi tədbirli-tədbirsiz başların da şahidi olan şair deyir:

Baş hamar yolu da müdam əyirsə,
Eli bəlalara sürükləyirsə –
Bir kəlik yaxşıdır o başdan, deyim,
Qoy sənə sözü mü bu başdan deyim (6, 32).

Ə.Kürçaylının dilində “daşlı qitələr” də var. Bu qitələrdə həm ayağı əzən, həm də sapanda qoyulub atılan daşlar müxtəlifliyi ilə seçilir. Daşlar cansız olsalar da, tarixləri, taleləri canlıdır:

Bu ana yurdumun hər qarışında
Canlı tarixi var cansız daşın da.
Mən də daşlaşaram el yaddaşında,
Əriyib torpağa dönən deyiləm (6, 33).

Bəlkə də Azərbaycan poeziyasında Ə.Kürçaylı qədər daşlara bələd olan ikinci bir şair yoxdur. Poetik dildə soyuq daşın oduna qızınan şair bu əksliyin yüksəkliyində fərqli-fərqli təzadlar yaradır:

Daşdan yaza-yaza elə bilməyin,
Soyuq daşa dönüb ürəyim mənim.
Bunu yaxşı bilir yaxın da, yad da
Daim daşdan çıxıb çörəyim mənim (6, 34).

Burada daşa məhəbbətin fəlsəfi mənası üzə çıxır. Dənizə daş atanda təbiətin hüsn gözəllikləri üzə çıxır: sular ləpələnir, ütülənir. Daş və su. Səfərə çıxarkən insanın dalınca atılan bu cansız varlıqların mənə özəllikləri çoxdur:

Suyu atırlar ki, getdiyini yerdən
Uğurla qayıdıb evə çatasan.
Daşı atırlar ki, sən bu səfərdən
Bir də dönməyəsən, itib-batasan (6, 35).

Və şairin dilindən öyrənirik ki, onun dalınca çox daşlar atılsa da, onların “tilsimini” anasının əliylə atılan sular qırıb.

Ədəbi dilimizdə rənglərə mənə verən Rəsul Rza, daşlara mənə verən isə Ə.Kürçaylı olmuşdur. “Rənglər” silsiləsində Rəsul Rza kimdirsə, daşlar “silsiləsində” Ə.Kürçaylı odur. Bədii söz nəyi və necə deməyi bacarır. Fikir üföqlərini genişləndirmək üçün dilimizə güvənən, ona inanan şair təkce daşdan yazmır, insanlardan, çiçəklərdən, həsrətdən, məhəbbətdən, dənizdən, quşlardan, fəsillərdən... də yazır və hər zaman dilinə nəzarətdə olur, poetik fikrin bütövlüyünü ifadə edir. “Şair, hər şeydən əvvəl, müstəsna dərəcədə həssas, böyük daxili məzmunu, geniş dünyagörüşə malik insandır, öz mədəni səviyyəsi və təbiətinin istedadlığı etibarilə yüksələn, buna görə də dilin bütün məharət və şairanəlik qüdrətindən istifadə edərək öz hissləri ilə ətrafdakılara sirayət etməyə çalışan insandır” (8, 171).

Ə.Kürçaylı dilimizin sözlərini poetik sərvətə çevirməyi bacaran, dil vahidlərinə fərqli bir obrazlılıq verən sənətkarlardandır. Sözsüz ki, şeir estetikasının əsasları dildən istifadə ölçülərindən asılıdır. Əsrarəngiz fikirləri sözlərlə əyaniləşdirmək hər bir kəsdən xüsusi qabiliyyət tələb edir. Ə.Kürçaylının poeziyasında bu, o qədər rahat və asan görünür ki, sanki uzun yüzillər, minillərdir ki, bu sözlər bulaq kimi qaynayır, çaylar kimi axır. Buna görə də onların təsiri və nüfuzu böyükdür. Şairin dilində müstəsna bir yaradıcılıq sənətkarlığı özünü göstərir. Bu, bədii dildə dəyəri ölçüyə gəlməyən hadisələrdəndir. Ona görə ki, “..dili üzərində yaradıcılıq işi aparmayan şairlərdə təqlidçilik meyli yaranır” (4, 17). Əsl sənətkarların dilində nəinki bu meyli hiss etmək, hətta bu haqda düşünmək belə mümkün olmur. Ə.Kürçaylı da belələrdəndir. Fikrimizcə, futbolla Şekspiri, Şekspirin simasında teatr mədəniyyətini müqayisə edərək belə sərrast fikirləri hər kəs bu şəkildə, bu səviyyədə ifadə edə bilməzdi:

Bəli, səhnəmizin halı yamandır,
Görürəm, son vaxtlar işi əyibdir,
Futbol Şekspiri üstələyibdir (6, 71).’

Və belə gözəl bir bənzətməni hamı işlədə bilməz:

Kəpəz kövrələndə Məhsəti kimi
Gözündən Göygözü salıb damcıtək (6, 123).

Poetik dildə sözün vəzifələri daha çox və ciddidir. Belə ki, bədii dil hadisələrinin hamısını söz reallaşdırır. Xalq dilinin imkanları və enerjisinə malik olan poetik dildə sözün böyük rolu vardır. “Onun əsrarəngiz aləmi söz sənətkarlarının qələmində nə qədər lay-lay açılsa da, tükənmir, ifadəlilik potensiallığı gözlənilməz bədii-estetik icadlar üçün həmişə etibarlı bünövrə, qüdrətli özül rolunu oynayır” (4, 318). Söz təsiretmə, təfəkkür vasitəsi kimi də çox qiymətlidir.

Antik dövrün böyük mütəfəkkiri və loğmanı Hippokrat təbabətin üç nəhəngin çiyində dayandığını göstərmişdir ki, bunlardan biri sözdür. Söz elə bir sirrə, sehrə sahibdir ki, onu işlətdikcə hər dəfə yeni bir gözəllikdə üzə çıxır. Dildə həm söz var, həm də “söz-ifadə icadlığı” məsələsi var. Bu prosesdə fəallıq göstərənler dilimizin incəliyinə bələd olanlar və onu sevnələrdir. Ə.Kürçaylı da bu məsələdə imzası olan şairlərdəndir. “Sözü mənəşindən tanıyıram mən” deyən şairin dilindəki bulaq adəti, dərдин şahidi, dilsiz əşrlərə at sürmək, fındıq beyinli fındıqbaş, daş addımı, inamın daş heykəli, ürəkdən sürgün olan sevinc, bir görtümlük çiçək, bir udumluq külək, susmaq azadlığı, qarətlər dumanlığı, suların ütülənməyi, asqılıq, mədəniyyət ayağı, qara rəngli ulduz (gözlər haqqında), qəmin rəngi, aydan nur dərmək, şimşəyin səmanı dağlaması, ürəyi dar ağacından asmaq, şəhid meşə, təbiətin insanlaşmağı, xatirələr dəlisi, fürsət quşları, dəli arzu, fikir qəlibləri, azad dustaq, könül yası, şəfa zəngləri, yaşıl-yaşıl əl (yarpaq haqqında), hicranın belini qırmaq, könlüdəki intibah, xəyaldan qovulası “bəlkələr” və s. kimi söz və ifadələr onun öz qələminin məhsuludur və onlar maraqlı, zərif bədii dil faktlarıdır. Dilin zərifliyi poetik duyumun incəliyi ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, dildəki sözlər hiss və duyğuların, düşüncələrin donudur.

Ə.Kürçaylının dilində çoxsaylı aforistik fikir və ifadələrin də xüsusi üslub özəllikləri vardır:

Əzəli qaydadır: bircə ovuc dən

Səpilsə, göyərüb bir zəmi olur (6, 101).
Ağılsız, visdansız tədbir görəndə
Torpaq da insandan qisas alırmış (6, 108).
Hansı zülm əbədi yerində qaldı,
Əriyib getmədi güney qarıtək? (6, 112).
Yaxşı köklənməsə tarın bir simi,
Ən gözəl musiqi xaric çalınar (6, 113).
Çəkilib uzaqdan baxanda ancaq
Hər insan özünə aydın görünər (6, 113).
Adam səadəti evə çağırmaz,
Adam səadətin dalınca gedər (6, 121) və s.

V.İnber demişdir: “Yaradıcılıq prosesində şair döyüşür, istədiyi sözü, təşbehi, qafiyəni tapmaq üçün yorulub haldan düşənə qədər fikirləşir. Sanki söz və ifadələr qələm sahibi ilə pələng kimi güləşir... fikirlərini kağız üzərinə həmişəlik mismarlayana qədər çox böyük mənəvi qüvvə itirir” (5, 48). Görəsən bu fikirlər doğrudurmu? Nədənsə Ə.Kürçaylının Kür kimi axan sözləri bu fikrə qarşı gizli bir şübhə oyadır. Elə düşünürsən ki, bu sözlər içi dolu bir xəzinədən rahatlıqla gəlib tökülür. Və yəqin ki, bunu başaranı edən bizim ana dilimizdir. Şairlərin sözləri öz mənbəyini burdan götürüb. Peyğəmbərimiz demişdir: “Ərzin altında Allahın xəzinələri vardır ki, şairlərin dili bu xəzinələrin açarıdır” (3, 35).

Ə.Kürçaylının dilindəki səliqə-sahman, sözlərin işlənmə balansı, poetik dil uğurları onun Azərbaycan ədəbi dilində özünəxas rolunu təsdiq edən faktlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Belinski V.Q. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1954
2. Cəfər Ə. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı, Elm, 1977
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, Elm, 1980
4. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008
5. Инбер В. Вдохновение и мастерство. Москва, 1961
6. Kürçaylı Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004
7. Müşfiq M. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004
8. Rəfil M. Ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958.

ABSTRACT

Sadagat Hasanova

ALIAGA KURCHAYLI AND OUR LITERARY LANGUAGE

The article deals with the language and style features of the poet Aliaga Kurchayli. The interesting facts in the language of the poet are glorified and the expressions belong him are investigated. Those are presented as the features of style of Aliaga Kurchayli. The article argues that, Aliaga Kurchayli is one of the poets who can transform the words of our language into poetical wealth, gives different characters to the units of the language. The poet's presentation of himself is also different. It is related to his style features. The article explains the attitude of Aliaga Kurchayli to our literary language on the background of the features of language and style.

АЛИАГА КЮРЧАЙЛЫ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

В статье говорится о языковых и стилевых особенностях языка поэта Алиаги Кюрчайли. Раскрываются интересные факторы языка поэта и исследуются выражения, свойственные только ему. Они представляются как особенности стиля Алиаги Кюрчайли. В статье подтверждается, что Алиаги Кюрчайли является мастером перевоплощения слов в поэтическое сокровище, умеющим давать новые значение языковым единицам. Поэт и себя представляет особому. Это связано с его стилевыми особенностями. На фоне подхода к литературному языку, в статье поясняются языковые и стилевые особенности Алиаги Кюрчайли.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

KÖNÜL BABAYEVA

Naxçıvan Universiteti

UOT: 81

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLİ-SİFƏTİN QARŞILIQLI
MÜQAYİSƏSİ**Açar sözlər:** *feili sifət, feil, sifət, qrammatika, şəkilçi, müqayisə etmək***Keywords:** *participle, verb, adjective, grammar, affix, to compare***Ключевые слова:** *причастие, глагол, прилагательное, грамматика, суффикс, сравнивать*

Azərbaycan dilinə məxsus nitq hissələri içərisində feil özünün tarixinin qədimliyi, milliliyi və qrammatik kateqoriyalarının zənginliyinə görə birinci yerdə durur. Ümumiyyətlə, dilimizdə qrammatik kateqoriyalarına görə zəngin olan iki nitq hissəsi diqqəti cəlb edir ki, bunlardan biri isim, digəri isə feildir. Lakin isimə məxsus qrammatik kateqoriyalar təkcə ismi əhatə etməklə məhdudlaşmır, adlar qrupuna daxil olan digər nitq hissələrinə də aid olur. Feilə məxsus qrammatik kateqoriyalar isə yalnız bu nitq hissəsi üçün xarakterikdir. Dilimizdə feil üçün səciyyəvi olan aşağıdakı cəhətlər var:

1. Feillərin iş görəni, işi icra edəni olur.
2. Feillər təsdiq və inkar olur.
3. Feillər təsirli və təsirsiz olur.
4. Feillərdə növ kateqoriyası var.
5. Feillərdə zaman kateqoriyası var.
6. Feillərdə şəxs kateqoriyası var.
7. Feilin təsriflənən və təsriflənməyən formaları var.

Feili sifət, hər iki dildə həm feilin həmdə sifətin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Başqa sözlə desək o, əşyanın hərəkətlə bağlı olan əlamətini bildirir. İngilis dilində feili sifətlər feilin şəxsiz formalarından olub, feilin xüsusiyyətlərindən əlavə, həm sifət, həm də zərf xüsusiyyətlərinə malikdir.

Məsələn :

oynayan qız – dancing girl (participle I)

sınımış fincan - broken cup (participle II)

yırğalanan stul - rocking chair – (participle I)

itirilmiş dostluq – lost friendship (participle II)

Feili sifətin belə ikili xüsusiyyətə malik olması və cümlədəki yeri yəni ayrı-ayrı cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edə bilməsi və İngilis dilində feili sifətin iki növünün yəni -ing şəkilçili indiki zaman feili sifəti (Participle I - Present Participle) və feilin III forması olan keçmiş zaman feili sifət (Participle II - Past Participle) mövcu dolması, feili sifət düzəldən şəkilçilərin ingilis dilində az, Azərbaycan dilində çoxluq təşkil etməsi və digər bir çox səbəblərdən onun tədqiqi işini çətinləşdirmiş və müxtəlif mülahizələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Elə buna görədir ki, feili sifət türkologiyada bəzən ayrıca nitq hissəsi kimi verilmiş, bəzən də sifət kateqoriyasına aid edilmiş, müxtəlif terminlərlə izah olunmuş və beləliklə, tədris işini çətinləşdirmişdir.

Azərbaycanın görkəmli dilçilərindən olan Q.Ş.Kazımov isə feili sifəti feilin dildə təsriflənməyən, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişməyən feil kimi fərqləndirilməsinin düzgün olmadığını

qeyd edir. O qeyd edir ki, “Feili sifətlərin özünə məxsus lüğət fondu da yoxdur. Odur ki bəzilərinin etmək istədiyi kimi, feili sifəti ayrıca nitq hissəsi hesab etmək də məntiqsizdir. Hər hansı bir feil feili sifət şəkilçisi qəbul edə bildiyi kimi, asanlıqla təsriflənə də bilir. Bu hal feilin kökünə, əsasına aiddir. Feili sifət forması feilin aldığı bir formadır. O formada ola-ola, söz təzadən ayrı forma ala bilməz. Zaman, şəkil, şəxs əlamətləri qəbul edərək dəyişmiş, təsriflənmiş feilə həmin şəkilçiləri tərpətmədən feili sifət şəkilçisi artırmaq mümkün olmadığı kimi, feili sifət formasına da zaman, şəkil, şəxs çəkilçiləri artırmaq olmaz. Ona görə də feili sifətlərə, feili bağlamalara “təsriflənməyən feillər” yox feilin şəxsiz forması demək daha düzgündür.” (Q.Ş.Kazımov 2010. s.276)

Feildən düzələn sifətlərlə feili sifətləri bir-biri ilə qarışdırmaq və eyniləşdirmək olmaz. Onların aşağıdakı oxşar və fərqli cəhətləri var:

Feili sifətdə sifət kimi əşyaya aid olub, onu izah edir, aydınlaşdırır, aid olduğu sözdən əvvəl gələrək onunla yanaşma əlaqəsinə girir və cümlədə təyin olur. Feili sifətlər də sifətlər kimi isimləşərək hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçilərini qəbul edə bilir. Lakin feili sifət sifətə məxsus bu əlamətləri qəbul edərkən feillik xüsusiyyətlərindən (təsdiq və inkar, təsirli və təsirsiz olma, növlər üzrə dəyişmə) heç də uzaqlaşmır. Bu sözləri asanlıqla inkar da işlətmək, növlər üzrə dəyişmək və s. olur.

Məsələn: açan çiçək-açmayan çiçək, açılmayan qapı, açdıran adam və s.

Digər tərəfdən, feili sifət əşyanın mövcud zamandakı hərəkəti ilə bağlı əlamətini bildirir.

Feildən düzələn sifətlərdə isə kök feil olsa da, heç bir feillik xüsusiyyəti müşahidə edilmir və bu cür sözlər əşyanın daimi əlamətini bildirir.

Məsələn: ağlayan uşaq və ağlağan uşaq birləşmələrində ağlayan sözü uşağın həmin vaxt icra etdiyi hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir. Uşaq indi ağlayır, bir az sonar ağlamaya da bilər. Lakin ağlağan sözü uşağın daimi əlamətini bildirir və onun çox ağladığını nəzərə çatdırır.

Hər iki dildə feili sifətdə sifətə məxsus bir sıra cəhətlər vardır ki, bunlara aşağıdakılar daxildir:

a) Feili sifətdə əşyanın əlamətini bildirir: yazılmış (hansı?) məqalə. Lakin sifətdən fərqli olaraq, feili sifət əşyanın hazırkı andakı hərəkəti ilə bağlı əlamətini bildirir. Bu İngilis dilində də belədir: written (which) article (feili sifətin indiki zaman forması) broken (which) cup (feili sifətin keçmiş zaman forması). Hər iki nümunədə feili sifət müvəqqəti əlamət bildirir.

b) Feili sifət də necə? nəcür? hansı? Suallarından birinə cavab verir, aid olduğu ismin əvvəlinə də gəlir: axan çaylar; İngilis dilində isə feili sifət bəzən isimdən sonrada işlənə bilər: The girl coming in the classroom is my sister.

c) Cümlədə təyin olur:

- *Deyilən söz yadıgandır;*

- *Flooded river destroys road in minutes*

d) Bəzən xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir və ismi xəbər olur:

Bizim universitetlər *seçilənlərdir*.

My sister is that *dancing girl*

Feili sifətlər də sifətlər kimi, substantivləşərək cümlədə mübtədə, tamamlıq vəzifəsini yerinə yetirir.

Məsələn: Yarışan bizim idmançılardır. Yarışanları alqışladılar. və s.

Broken is mine

Feili sifət tərkibləri də mövcuddur ki, feili sifətlə onun əlaqəyə girdiyi sözlər birlikdə feili sifət adlanır. Feili sifət tərkibləri –bu cür birləşmələr cümlənin mürəkkəb üzvü olur və bir sintaktik suala cavab verir.

Məsələn: **Vaxtında görülmüş** işdən hamı çox razı qaldı. (bu cümlədə feili sifət tərkibi təyin vəzifəsində işlənmişdir.)

For example: **Timely done work** satisfied with every work.

Feili sifətin substantivləşməsi (isimləşməsi) –Feili sifətin substantivləşərkən itirdiyi əlamətlər, qazandığı əlamətlər və saxladığı əlamətlər var. Bunlar aşağıdakılardır.

İtirdiyi əlamətlər:

1. Feilə və sifətə aid əlamətlərin bir qismini
2. Cümlədə təyin olmaq xüsusiyyətini
3. Necə? Nəçür? Hansı? Suallarına cavab vermək əlamətini

Qazandığı əlamətlər:

1. Əşya bildirmək xüsusiyyətini: Qaçanı (kimi?) qovmazlar
2. İsmi xəbər, mübtədə, tamamlıq olmaq xüsusiyyətini
3. İsmi suallarına cavab vermək əlamətini
4. Qoşma qəbul etmək əlamətini

Saxladığı əlamətlər:

1. Feilə və sifətə aid əlamətləri (qismən)
2. Səs tərkibini

Feili sifət I – ingilis dilinin tarixən işlənən sifətlərindən inkişaf edib, törəmişdir. Müasir ingilis dilində o, həm feili, həm də, adyektiv-adverbial xüsusiyyətləri daşıyır. Qeyd edək ki, feili sifət I sadəcə hərəkəti göstərmir, onu bir əlamət kimi izah edir.

Məsələn: Gedilən yol çox təhlükəli idi.

The gone way was very dangerous.

Feili sifət II – feilin bütün şəxsiz formalarının ən qədim variantıdır. Bu barədə bir sıra dilçi alimlər –İ.Krılova, T.Novitskaya, V.Araşkin və s. maraqlı mülahizələr irəli sürmüşlər. Feili sifət II feili sifət I –dən zaman və növ formalarına görə deyil, feili xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Feili sifət II qeyri-feili xüsusiyyətlərinə görə isə feili sifət I-ə yaxındır. Mənasına görə feili sifət II hərəkətin özünü yox, nəticəsini (həm əlamət, həm də vəziyyət kimi) əks etdirir. (G.Rəfibəyli, 2008, s.17)

İngilis dilində indiki zaman feili sifətləri və keçmiş zaman feili sifətləri sifət kimi işləyə bilər.

Məs:

- A written letter- yazılmış məktub
- a crying child –ağlayan uşaq
- a completed play – tamamlanmış əsər
- a stolen car- oğurlanmış maşın

Əksər mürəkkəb sifətlər indiki zaman feili sifətləri və keçmiş zaman feili sifətləri ilə düzəlir. Ən çox işlənənlərdən biri **well+Past participle** -dir. Məs:

- a well written work – yaxşı yazılmış əsər
- a well brought up child – yaxşı tərbiyə almış uşaq
- a beautifully kept garden – gözəl saxlanılmış bağ
- handmade tools - əldə düzəldilmiş alətlər

Feili sifətin istər Azərbaycan dilində istərsə də ingilis dilində ikili xarakter daşıyır, yəni həm feillik, həm də sifətlik xüsusiyyəti olan feil formasıdır. Feili sifət hər iki dildə feilin bir növü və ya xüsusi bir kateqoriyası hesab edilmişdir, çünki o, feilə məxsus əlamətləri əsasən ifadə edə bilər digər tərəfdən isə, feili sifət sifət kimi əşyanın keyfiyyət və əlamətini bildirir, isimləşir, təyin vəzifəsində işlənir, sifətə məxsus suallara cavab verir.

ƏDƏBİYYAT

1. B.A.Ilyish. The structure of modern English, Moscow-Lenigrad 1971 365p.
2. Günay Rəfibəyli İngilis və Azərbaycan dillərində feili tərkiblər, Bakı, 2008
3. Həsən Mirzəyev Azərbaycan dilində feili sifət və təsirli-təsirsiz fellər, Bakı, 2006 560s.

4. Kaushanskaya V.L, Kovner R,L, Kozhevnikova O.N. A grammar of the English language. 1967 324p.
5. Oruc Musayev, İngilis dilinin qrammatikası, Bakı-Qismət 2007 608s.
6. Q.Ş.Kazımov, Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı-2010 339s

ABSTRACT

Konul Babayeva

The comparison of the participle in the Azerbaijani and English languages

The article deals with the participle and the dual character of it in both Azerbaijani and English languages. The similar and the different features of the participle were mentioned and explained with samples in the compared languages. It was noted that, the participle is considered a special category and a type of verb, on the other hand the participle defines the quality and appearance of the item, substantivized, used as an attribute in the sentence, and able to answer the questions of the adjective as an adjective in both languages. As has already been stated, the participle has verbal and an adjectival or adverbial character is manifested in its syntactic functions, those of attribute or adverbial modifier. Sometimes Participle I Indefinite denotes an action referring to no particular time.

РЕЗЮМЕ

Кенуль Бабаева

Сопоставительное сравнение причастий в Азербайджанском и Английском языках

В статье повествуется о двойственной природе причастия в английском и в Азербайджанском языке, то есть причастие является формой глагола, которая имеет как особенности глагола, так и прилагательного. Были рассмотрены на основе примеров схожие и различные свойства причастия в обоих языках. Было отмечено, что причастие считается формой глагола или же особой категорией, потому что оно в основном способно выражать признаки глагола. С другой стороны, причастие, как и прилагательное, выражает качество и признаки предмета, могут субстантивизироваться, выступают в роли определения, отвечает на вопросы прилагательного. Нельзя путать прилагательные образованные от глагола с причастиями. В Английском языке причастия настоящего и прошедшего времен могут использоваться как прилагательное.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ƏHRUZ MAHMUDOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT:81

NAXÇIVAN VƏ QARS ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ HEYVANDARLIQ TERMİNLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Naxçıvan, Qars, heyvandarlıq, dialekt və şivə, müqayisəli tədqiqat*

Key words: *Nakhchivan, Kars, animal husbandary, dialect and accents, comparative investigation*

Ключевые слова: *Нахчыван, Карс, животноводство, диалекты и говоры, сравнительное исследование*

Türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupunda yer alan Azərbaycan və Türk dilləri, həmçinin bu dillərin dialekt və şivələri bir çox ortaq xüsusiyyətlərə malik olmaqla əsrlərin sınağından çıxmış, günümüzədək inkişaf edərək zənginləşmişdir. Qoyunçuluğun tarixi istər Naxçıvanda, istərsə də Şərqi Anadolunun Qars vilayətində çox qədimlərə dayanır. Hər iki regionun dağlıq, dağətəyi, həm də aran rayonlarında xırdabuynuzlu heyvan sürüləri saxlamışlar. Yayda yaylağa, qışda qışlağa köçən əhali qoyunun ətindən, yunundan istifadə edərək qoyunu əzizləmiş, gözəl hislər, duyğular bəsləmişlər. Hər iki bölgə əhalisinin qohumluq əlaqələrinə toxunan tədqiqat A.B.Ercilasun yazır: “Azərbaycanlılarla türklər oğuz kökenli ən yaxın halklardır. Azərbaycanla Türkiyənin Doğu Anadolu bölgəsini sınırlar ayırsa bile, sık ilişkileri mevcuttur. Şu açıdan baktığımızda Türkiyənin Kars bölgəsi ilişkilerin daha da sıklaştırılmasında önemli yer tutmaktadır. Yani Azərbaycanla Doğu Anadolu arasında bir köprü roluna üstlenmiştir. XIX-XX yüz yıllarda Azərbaycanın Revan, Gümrü, Ahılkelek, Borçalı ve Ahıska arazilerinden azerbaycanlılar çeşitli nedenlerle Türkiyənin Kars bölgəsinə göç etmişler (11, s. 47-48). Keçmişdə Azərbaycanın bəzi yerlərində qoyunçuluqla məşğul olub köçəri həyat keçirən azərbaycanlılara tərəkəmə deyirdilər. F.Köçərlinin 1909-cu ildə yazdığı köçərlilərin “övza və əhvalı” adlı məqaləsində bu barədə oxuyuruq: “...bizim tərəkəmə xalqı - qoyun becərənlər öz qoyunlarını mehriban və şirin dil ilə vəsf qılırlar. Yaxud, Tamam Qazax uyezdirinin xalqı, demək olar ki, köçəridir”.

Belə köçəri həyat sürən -yayda yaylaqda, qışda qışlaqda yaşayan və “tərəkəmə adlanan” tayfalar qədimdən Azərbaycanda yaşamışlar. Belə ki, Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamış qaraqoyunlu və ağqoyunlu tayfaları keçmişdə əsasən qoyunçuluqla məşğul olur, köçəri həyat sürürdülər. Mənşəcə oğuz olan ağqoyunluların VI əsrin sonu, VII əsrin əvvəllərində Qarabağda, Göyçə gölü ətrafındakı rayonlarda, Alagöz yaylaqlarında yaşadıkları məlumdur. Azərbaycan ərazisində, eləcə də qonşu ölkələrdə köçəri həyat keçirən qaraqoyunlu və ağqoyunlu tayfaları “tərəkəmə” də adlandırılırdılar. Azərbaycanın bəzi yerlərində əvvəllər qoyunçuluqla məşğul olmuş azərbaycanlılara indi də “tərəkəmə” deyirlər (12, s.79).

Firudin bəy Köçərlinin 1909-cu ildə “Tərəqqi” qəzetində dərc etdiyi bir yazısı maraqlıdır: “...Ana şirin və dadlı dillə balasına layla çaldığı kimi, bizim tərəkəmə camaatı da öz qoyunlarını mehriban və şirin dillə vəsf edirlər, fərqi ancaq bundadır ki, ana övladını “balam ” sözü ilə yad edir, qoyun sahibi isə “nənəm” kəlməsilə başlayır ”. (6, s.252)

Nənəm a *nariş* qoyun,

Yunu bir *qarış* qoyun.

Çoban səndən küsübdür,
Südü ver bəriş qoyun.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında qoyunçuluq təsərrüfatlarında qoyunlarla keçiləri bir sürüdə saxlayırlar. Ona görə də dialekt və şivələrdə qoyun və keçiyə birlikdə davar deyilir. Şivələrdə “davar”la yanaşı “qoyun-keçi”, “xırdabuynuzlu” ifadələrindən istifadə olunur. Bunlarla yanaşı “qoyun-keçi” termini daha çox işlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksik tərkibində cinsinə, yaşına, rənginə və digər əlamətlərinə görə çoxlu sayda qoyunçuluq terminləri vardır. Bu terminlərin bəziləri ədəbi dildə işlənir.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksik tərkibində qoyunları yaşına görə fərqləndirmək üçün çoxlu sayda leksik vahidlərdən istifadə edilir: maya – bir- on günlük körpə quzu; *otuxan* – ot yeməyə başlayan bir-iki aylıq quzu; *əmlix* // *əmirik* quzu – bir – iki aylıq quzu; *toğlu*//*toxlu*– altı-yeddi aylıq qoyun balası; *damazdix*//*damazzix* – bala vermək üçün saxlanılan qoyun; *gəzyazma* – ikiillik diş qoyun; *şişəx* – iki-üçillik qoyun, Şahbuz şivələrində - doğmamış qoyun, Ordubad dialektində həmçinin *şişəx* –iki yaşında erkək *toğlu*; *qoç*//*qoş* – erkək qoyun; *azman* //*dızman*//*cizman*//*çezmən* – beş- altı illik qoyun və ya keçi; *qaradiş* qoyun – altı yaşdan yuxarı qoyun; *öyəşi*//*övəc*//*öəş* – iki yaşdan yuxarı erkək qoyun və s. Bu leksik vahidlərin mühüm bir hissəsinə Türkiyənin Qars şivələrində də rast gəlinir. Məqələmizdə yuxarıda qeyd edilən zəngin leksik vahidlərin bir qisminin linqvistik təhlilinə diqqət yetirəcəyik.

Naxçıvan dialekt və şivələrində bir-on günlük körpə quzu mənasını bildirən maya və ağuz quzu lekseminə rast gəlinir. Məlumdur ki, quzu doğulduqdan sonra ilk olaraq o anasının südü ilə mayalandırılır. Buna görə də quzu doğulduğu ilk günlər onun maya dövrü adlandırılır. Ə. Muxtaroğlu bu haqda yazır: “Körpə quzunun maya dövrü çox qısa vaxtı əhatə etsə də, iki yerə ayrılır: 1) Ayaqlanan maya dövrü; 2) Mayalanan maya dövrü. Ayaqlanan maya ifadəsi quzunun ayaq üstə durmağa başladığı vaxta (birinci günün ilk saatlarına), mayalanan maya ifadəsi isə onun doğulduğu gündən ot yeməyə başladığı dövrədək olan vaxta aiddir (22, s.12). Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, heyvanın ilk südü həm Naxçıvan, həm də Qars bölgəsində *ağuz* adlanır. Onun üçün də Azərbaycan dilinin Culfa şivələrində *ağuz quzi* Ordubad dialektində isə *məyalix*/*məyəli* - “anasının südü ilə bəslənilən körpə quzu” terminləri mövcuddur (27). Qars şivələrində bu mənada ağuz kuzu (9, s. 231) leksemi işlədilir. Təsadüfi deyil ki, maya sözü Qars şivələrində daha çox diş dəvə (9, s. 266) mənasını ifadə edir. Gəncəbasar şivələrində maya- 1. Dişi mələz cinsli dəvə; 2. Anasının südü ilə bəslənilən körpə quzu (16, s.57), Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin Qərb qrupunda isə “bir- üç günlük körpə quzu” mənasında işlədilir (15, s.44).

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlədilən *əmlix*’ *quzu* leksemi –bir-iki aylıq quzu, anasının yanında bəslənən üç-dörd aylıq quzu mənalarını ifadə edir. Söz Culfa şivələrində yeni otlayan, eyni zamanda anasını əmən quzu formasında işlənir. Təsadüfi deyil, müasir folklorumuzda işlənən aşağıdakı bayatı diqqəti cəlb edir.

Əzizim bahar barı,
Şirindir bahar barı.
Kəsmə *əmlix* quzunu,
Qoy gəlsin bahar barı

Termin Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində işlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrində Kəngərli zonasında isə *əmirik quzu* fonetik tərkibində də təsadüf olunur.

Z. Xasıyev Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin Qərb qrupu əsərində (15, s.45) terminin “əmmək” feili ilə əlaqədar yarandığını göstərir. Qazax rayonu şivələrində “süd əmliyi”, “ot əmliyi” ifadələri, Gəncəbasar şivələrində *əmlik quzu* - “yalnız anasının südü ilə bəslənilən 5-6 aylıq quzu” (16, s.41), Abşeron şivələrində *əmlik* -yenicə doğulmuş quzu (26, s.123) leksemləri də işlənərkəddir.

Türkiyə türkcəsinin Karapapah terekeme şivəsində termin *emlig* (10, s.246) – “emme çağındakı quzu”, Qars şivəsində eyni fonetik tərkibdə *emlig* (11, s.146) şəklində “anasını emme çağındakı quzu” mənasında işlənir.

Maraq doğuram leksemlərdən biri də *otuxan*- ot yeməyə başlayan bir-iki aylıq körpə quzu terminidir. Naxçıvan dialekt və şivələrində ot yeməyə başlayan quzu mənasında *otuxmaq* feili də mövcuddur. Söz Azərbaycan dilinin Şərur şivələrində *otuxmuş*, Şahbuz, Babək şivələrində *otuxan*, Qərp qrupu dialekt və şivələrində *otuxan//otuxmax* (15, s.44), Çənbərək və Karvansaray şivələrində *otuxmax* (19, s.325) leksemləri ilə eyni mənanı ifadə edir. Bu leksik vahid Qars şivələrində *otuhmah//ottuhmuş quzu* (9) şəklində işlədilir və eyni anlamı bildirir. Heç şübhəsiz deyə bilərik ki, termin quzunun yenicə otlamağa başlaması ilə əlaqədar yaranmış və onun yaş göstəricisinə çevrilmişdir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *toxlu//toğlu*, *toxli* -qoyunun altı aylıqdan bir yaşadək olan balası (5, s. 214) termininə təkə bu bölgədə deyil, eyni zamanda müxtəlif fonetik tərkibdə müasir türkdilli xalqların terminalogiyasında rast gəlmək mümkündür. Ə. Muxtaroğlunun da qeyd etdiyi kimi: “Şübhəsiz toğlu sözünün kökü *toğ* – *doğ* feili ilə bağlıdır” (22, s. 13). Tədqiqatçı R.Zülfüqarov isə sözün həmçinin müasir Culfa şivələrində “*doymaq*, *kökəlmək*, *böyümək* mənalərini ifadə edən” *toxalmaq* (27) kəlməsi ilə əlaqəli olduğunu qeyd edir. Azərbaycan dialekt və şivələrində *toğlu* sözü müxtəlif tərkibdə geniş yayılmışdır. Yevlax şivələrində *toxlu* -altı aylıq quzu. Məs.: *Toxlu almaxdan ötrü tezdənnən Bərdə bazarına:dəjəm*” (14, s.23), Gəncəbasar şivələrində *toğlu* – altı ayından bir yaşına qədər qoyun balası, *toğluman* –iki yaşdan yuxarı *toğlu*, qoyun həddinə çatan *toğlu* (16, s.72), *toğli*-bir illik *dişi qoyun* (26, s.123), Şəki dialektində (17, s.195), Göyçay keçid şivələrində *toğlu* (90, s.125), Muğan qrupu dialekt və şivələrində *toğlu* (4, s.206) şəklində, eyni mənada işlənir. Bu ləksim Türkiyənin Qars şivələrində *tohlu//toklu* - bir yaşlı koyun, Ərzurum şivələrində *tohli//tokli* – 6-12 aylıq *koç*, bir yaşlı koyun, Erzincan və yöresi şivələrində *tohlu* (23, s. 427) terminləri ilə ifadə edilir (13, s. 312).

Ləksim qədim türk lüğətində və M.Kaşğarının lüğətində *tokli* (18, s.634), “Kitabi -Dədə Qorqud” dastanlarında *toqlı//toğlu* –altı aylıq qoyun balası (20, s.362), İbni-Mühənnə lüğətində *tohli//tokli* (8, s.73) şəklində işlənərək qeyd etdiyimiz mənanı bildirir.

Tədqiq olunan Naxçıvan və Qars şivələrində işlənən *şişəx* ləkseminin linqvistik təhlili də diqqəti cəlb edir. Bu termin Naxçıvan dialekt və şivələrində “*doğmamış qoyun*” leksik mənasını bildirir (5, s.275). Leksik vahid “Divani-lüğət-it türk” əsərində *tişək* – iki yaşını bitirməkdə olan qoyun (18, s.626) anlamındadır. Qərbi Azərbaycan şivələrində *şişəx* – balası ölmüş, lakin sağılan heyvan (7, s.353), Yevlax şivələrində *şişix* – iki yaşında erkək *toğlu*. –*Şişix* erkək *toxludu* (14, s.24). Şəmkir şivəsində bir il qısır qalan üçillik *dişi qoyuna işşək qojası* deyilir (15, s.46), Qərbi Azərbaycan şivələrində *ışşəx* (Basarkeçər) 1. ”*Doğmamış birillik qoyun*”; 2.İlk dəfə *qoça gələn dişi qoyun* (7, s.199), Abşeron şivələrində *şişeg* - ilk dəfə *doğacaq qoyun* (26, s.123), Gəncəbasar şivələrində *şişək//işşək*, *xam şişək* – vaxtında *qoça gəlməyən*, qısır qalan 2-3 illik qoyun (16, s.76), Yevlax şivələrində “*iki yaşında olan bir qarın doğan dişi qoyun*” (14) anlamındadır.

Qars Karapapah terekeme şivəsində söz *şişeh* şəklində, eyni anlamda işlədilir. Qars şivələrində işlədilən aşağıdakı sayaçı sözə diqqət yetirdiyimiz zaman yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvan və Qars bölgəsi arasında olan sıx etniq əlaqələrin, mədəniyyətin və təsərrüfat həyatının nə qədər ortaq xüsusiyyət daşıdığına şahidi oluruq.

Canım *şişeh* koyun,
Yunu bir *döşək* koyun.
Bulamanı tez yetir,
Kırıldı *uşah* qoyun (10, s.82)

Naxçıvan dialekt və şivələrində eyni formalı sayaçı sözün işlədiyini görürük.

Nənəm a şişəx' qoyun
Yunu bi döşəx' qoyun
Bulama:n tez yetir
Qırıldı uşax qoyun

Leksem Erzincan və yörəsi şivələrində şişək//şişik – bir yaşdan yuxarı qoyun (23, s.526), Tərəkəmə şivəsində də şişək- cins dişi qoyun (9, s.418) mənasında, Ərzurum şivələrində şişeyh – bir yaşından yuxarı koyun (13, s.295) moziyh//mozuk – iki yaşın bitirmiş qoyun terminləri ilə ifadə edilir (13, s.230).

Naxçıvan dialekt və şivələrində müxtəlif fonetik variantlarda işlənən üç yaşında erkək qoyun mənasını ifadə edən öyəş//öəş//öəc//övəc//öyəc leksemi maraqlı doğurur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında ögəc - üçyaşar erkək qoyun anlamını ifadə edir (20, s.352).”Altmış ögəc dərindən eyləsə, topuqlarını örtməyən, altı ögəc dərindən külah etsə, qulaqlarını örtməyən, qolı-budı xaranca, qazan bəgin dayısı At ağzılı Aruz qoca çapar yetdi...” (20, s.49).

Ədəbi dilimizdə arxaikləşən bu sözə Azərbaycan dilinin bir çox dialektlərində müxtəlif variantlarda rast gəlmək mümkündür. Söz Qazax, Ordubad dialektində öəç//öəc - iki-üç illik erkək qoyun mənasındadır. Məs.: Qoyun üçilliy erkək balasına öəç derix' (2, s.286), Termin Cəbrayıl, Çəmbərək şivələrində öəş (19), Bakı, Salyan dialekt və şivələrində ögəc (24, s.178), Gəncəbasar şivələrində öyəş- üç illik qoç (16, s.41), Qərbi Azərbaycan şivələrində öəş//öəc -iki və üçillik erkək qoyun (7, s.221), Dərələyəz şivələrində öyəc – üçillik erkək qoyun (7, s.298), Yevlax şivələrində öyək//öyəx şəklində fərqli fonetik variantlarda, lakin əsasən eyni leksik mənada işlənir (14, s.23).

Söz Qars və Ərzurum şivələrində ögeş//öneç//högeş -“bir yaşlı erkek davar” terminləri işlənir (13, s.251).

Naxçıvan dialekt və şivələrində döl üçün saxlanılan, iki yaşdan böyük erkək qoyun mənasını bildirən qoç//qoş sözünün müqayisəsi də bir sıra maraqlı cəhətləri diqqəti cəlb edir. Babək rayon şivələrində şişək qoç - bir yaşdan iki yaşa qədər erkək qoyun leksemində də rast gəlinir (5, s.214).

Termin Azərbaycan dialekt və şivələrinin əksəriyyətində eyni mənanı ifadə edir. Zaqatala şivələrində çaku (qoç) termini (1, s.86), Abşeron şivələrində qoç - iki illik, üç illik, dörd illik və s. erkək qoyun (26, s.123) sözləri işlədilir. Termin M.Kaşğarının “Divani- lüğət it türk” əsərində koç//koçnqar //koçqar//kuçka variantlarında öz əksini tapmışdır (18, s.337). Termin Qars Karapapah terekeme şivəsində qoç-koç (9, s.252) şəklində eyni anlamda mövcuddur.

Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən azman–beş- altı illik qoyun və ya keçi leksemnin müqayisəli linqvistik təhlili də diqqəti cəlb edir. Termin dilimizin Bakı dialektində “böyük, nəhəng” və ya “altıillik qoyun” mənasında işlənir (1). Qərbi Azərbaycan şivələrində azman ”altıillik qoyun” (7, s.53), Qarabağ dialektində azman//əzmaz//izman-iri, böyük qoç kəlmələrinin işlədildiyinin şahidi olur. Azman sözünə təkcə dilimizin dialekt və şivələrində deyil, başqa türk dillərində, eləcə də türk dillərinin abidələrində də rast gəlinir. Belə ki, söz Türk dilinin Kayseri şivəsində azman, Qazax dilində azban, Qırğız dilində osman, Qaqauz dilində xazman fonetik variantlarında və eyni leksik mənada işlədilir. Söz M.Kaşğarının “Divani-lüğət it türk” əsərində azman şəklində (18, s.130) axtalanmış qoç mənasında işlədilir. Az və man komponentlərindən yaranan bu sözün linqvistik təhlili ilə bağlı Q.Qeybullayev, F.Rzayev, C.Cəfərov, Z.Xasıyev, R.Zülfüqarovun tədqiqatlarını qeyd etmək olar.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan dialekti və şivələri ilə Türk dilinin Qars şivələrində işlənən heyvandarlıqla bağlı terminlər zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların hamısı haqqında bir məqalədə bəhs etmək bir qədər çətinidir. Araşdırılan dialekt və şivələrdə mövcud olan və məqalədə tədqiqata cəlb edilən sözlərin böyük əksəriyyəti milli mənşəli olmaqla zəngin ümumtürk leksikasının mühüm laylarından birini təşkil edir. Belə sözlərin müasir dilçilik aspektindən

etnolinqvistik təhlilinin aparılması bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan verir. Həmin sözlərin milli aspektdən, ümumtürk mədəniyyəti, dilçiliyi kontekstində öyrənilməsi, müqayisəli linqvistik tədqiqi onların xalqlarımızla, bu ərazilərlə sıx bağlılığının sübut olunması, eyni zamanda günümüzdə torpaqlarımıza və mədəniyyətimizə qarşı irəli sürülən əsassız erməni iddialarına tutarlı cavab verə biləcək əhəmiyyətli bir mənbə olduğunu göstərməkdədir. Fikrimizcə, belə tədqiqatların aparılması günün tələblərindən irəli gələn və dilçiliyimiz üçün, dialektologiya, xüsusilə tarixi dialektologiya üçün olduqca vacib olan problemlərdəndir. Şübhəsiz, aparılan araşdırma və təhlillər, öyrənilən sözlər onların tamamilə regionla bağlı olduğunu deməyə imkan verir. Bu araşdırmalar sübut edir ki, yuxarıda tədqiqat obyektinə çevrilən heyvandarlıq terminləri xalqlarımızın milli-mənəvi mədəniyyətinin, dialekt leksikasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. 2 cildə, I c., Ankara, Türk Dil Qurumu, 1999, 661 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. 2 cildə, II c., Ankara, Türk Dil Qurumu, 2003, 378 s.
3. Azərbaycand dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. 2 cildə, I c., Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
4. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, 264 s.
5. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326s.
6. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild. Bakı, Şərqi-Qərb, 2007, 544 s.
7. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 440 s.
8. Battal A. İbni-Mühenna luğati. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1997, 109 s.
9. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1995, 296 s.
10. Caferoğlu A. Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1995, 319 s.
11. Ercilasun A.B. Kars ili ağızları. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2002, 386 s.
12. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
13. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. III cilt. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1995, 381 s.
14. Həsənova N. E. Azərbaycan dilinin Yevlax şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və təhsil 2010, 135 s.
15. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı, Nurlan, 2004, 146 s.
16. Xasıyev Z.Ə. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı, Nurlan, 2000, 87 s.
17. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
18. Kaşğarlı M. "Divani lüğət-it-türk". 4 cildə, IV c. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
19. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı, Nurlan, 2004, 362 s.
20. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib edənləri F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, Yazıçı, 1988, 265 s.
21. Quliyev Ə.A. Nahçıvan ağızları söz varlığı. Ankara, Kültür Ajans Yayınları, 2010, 96 s.
22. Quliyev Ə.M. Azərbaycan dilinin Şahbuz rayon şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 180 s.
23. Sağır Mukim. Erzincan ve yöresi ağızları. Ankara, Türk Dil Kurumu, 1995, 435 s.
24. Şirəliyev M.. Bakı dialekti. II çapı. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957, 226 s.
25. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektlərinin keçid şivələri. Bakı, Elm, 2005, 333 s.
26. Vəliyeva G.Q. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı, Elm, 2001, 167 s.

27. Zülfüqarov R.Ə. Ordubad dialektində heyvandarlıq terminləri// AMEA Naxçıvan Bölməsinin xəbərləri, 2011, № 1, s.121-126.

ABSTRACT

Ahruz Mahmudova

ABOUT SOME ANIMAL HUSBANDARY TERMS USED IN THE ACCENTS OF NAKHCHIVAN AND KARS

The article has been devoted to the investigation of some animal husbandary terms used in Nakhchivan and Kars accents. It is necessary to note that animal husbandary has the most ancient history in Nakhchivan and Kars regions. Animal husbandary takes an important place in the economic life of both regions. Along the centuries the people of the both regions were busy with animal husbandary. Result many terms connected with this field of the economy were formed. Therefore animal husbandary terms used in both accents are very rich. Some of those terms have been comparatively investigated with ancient written monuments and sources, also with the other investigated dialects and accents of our language. Linguistic analyses proves that these lexical units have many similar features. During the comparative investigation the author has got some new interesting results.

РЕЗЮМЕ

Ахруз Махмудова

НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНАХ ЖИВОТНОВОДСТВА В НАХЧЫВАНСКОМ И КАРССКОМ ГОВОРАХ

Статья посвящена исследованию терминов животноводства в Нахчыванском и Карском диалектах. Животноводство занимает важное место в хозяйственной жизни обоих регионов. Их диалекты богаты животноводческой лексикой. Часть этих лексических единиц изучена в сравнении с другими диалектами и говорами нашего языка, а также с древними письменными надписями. В результате сравнительного исследования автор добился интересных научных результатов.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ELMİRA HÜSEYNOVA
Naxçıvan Universiteti

UOT:81

ƏVƏZLİKLƏRƏ PRAQMATİK YANAŞMA

Açar sözlər: *xarici dillərin rolu, məlumat, dil, söz, idiomlar və idiomatik sözlər*

Key words: *pragmatics, pronoun, meaning, analysis, change*

Ключевые слова: *прагматика, местоимение, значение, анализ, изменение*

Əvəzliyin istifadəsində kontekst onların diskurs funksiyalarını yaradır. Əvəzlilərin mətn daxilində ən vacib funksiyaları birləşdirmə və əlaqədir. Ona görə əvəzlilər mətn daxilində mənənin müxtəlif aspektlərini yaradırlar. Əlaqəli vasitəçi kimi əvəzlilərin təyin olunan sözlə əlaqələri olduğu üçün mətdə mənə çalarlarının yaranmasına kömək edirlər.

Məqalədə yeni yaranmış bir elm sahəsi olan praqmatikadan istifadə edilərək əvəzlilərin praqmatik təhlili verilmişdir. Praqmatikanın əsas tədqiqat obyektlərindən biri kontekstdən asılı olaraq baş verən mənə dəyişkənlikləridir. Burada da əvəzlilər praqmatik yöndən nəzərdən keçirilmiş və mənə dəyişiklikləri izah edilmişdir. Danışarkən əvəzlik seçimi danışan insanın ifadə etmək istədiyi fikrə əsasən seçilir və bu zaman cümləni təhlil etmək və daha yaxşı başa düşmək üçün semantikadan deyil, praqmatikadan istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

Praqmatika insanların müəyyən bir situasiyada kommunikativ və ya nitq aktını necə yaradıb və dərk etdiklərini öyrənir. Hər bir şifahi ünsiyyət kommunikativ aktında iki məqsədi və ya mənəni bir birlərindən fərqləndirir: Bunlardan biri informativ məqsəd və ya cümlə mənəsi, digəri isə kommunikativ məqsəd və ya danışanın başa düşdüyü mənə. Bu səbəbə görə əvəzlilərin mənə dəyişikliklərini təhlil etmək üçün ən uyğun yanaşma praqmatikadır.

Açar sözlər: praqmatika, əvəzlik, mənə, təhlil, dəyişiklik

Şəxsləri, əşyaları və ya onlara xas əlamətləri adlandırmadan bildirən nitq hissəsinə əvəzlik deyilir. Əvəzlik əsas nitq hissələrinin tərkibinə daxildir və bir çox xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənir. əvəzlilər həm mənəsinə, həm də sintaktik funksiyasına görə bir birlərindən fərqlənirlər. Qrammatik cəhətdən əvəzlilərin hal, kəmiyyət, cins və şəxs kateqoriyaları mövcuddur. Əvəzliyin aşağıdakı növləri vardır:

1. Şəxs əvəzliləri (personal pronouns);
2. Yiyəlik əvəzliləri (possessive pronouns);
3. Qayıdış əvəzliləri (reflexive pronouns);
4. Qarşılıq əvəzliləri (reciprocal pronouns);
5. İşarə əvəzliləri (demonstrative pronouns);
6. Sual əvəzliləri (interrogative pronouns);
7. Nisbi əvəzlilər (relative pronouns);
8. Bağlayıcı əvəzlilər (conjunctive pronouns);
9. Təyin əvəzliləri (defining pronouns);
10. Qeyri-müəyyən əvəzlilər (indefinite pronouns);
11. İnkər əvəzliləri (negative pronouns).

Müasir ingilis dilində əvəzlilər ismi əvəzlilər (noun pronouns) və sifət əvəzlilər (adjective pronouns) deyə iki qrupa bölünür. Şəxs əvəzliləri (I, you, he, she və s.) yiyəlik əvəzliyinin mütləq forması (mine, yours, hers, ours, its və s), qayıdış əvəzliləri (myself, himself, themselves və s.) bir qayda olaraq isim rolunda işləndiyi üçün ismi əvəzlilər; yiyəlik əvəzliyinin isimlə işlənən formaları (my, his, her, our və s.) həmişə təyin funksiyasında işləndiyi üçün onlara sifət əvəzlilər deyilir. Müasir ingilis dilində elə əvəzlilər də var ki, onlar cümlədə həm isim, həm də sifət kimi çıxış edə bilər. Buna misal olaraq işarə əvəzlilərini (this-these, that-those), qeyri-müəyyən əvəzlilərini (some, any, other, all və s.) göstərmək olar.

Əvəzlilərdə üç növ şəxs konsepsiyası vardır: birinci, ikinci və üçüncü şəxs. Birinci şəxs danışanı bildirir, ikinci şəxs dinləyəni-bura başqa insanlar da daxil ola bilər, üçüncü şəxs isə danışan və dinləyəni çıxmaqla başqa insanları və əşyaları bildirir. Əvəzliyin hansı növünün işlənməyindən asılı olmayaraq mütləq, ondan əvvəl təyinolunan bir söz gəlir. Əvəzlikdən əvvəl gələn həmin təyin olunan sözü kontekst, mətn və ya situasiyanı müəyyən edən informasiya müəyyən edir.

Bəzən əvəzlik sözü yerinə pronominal terminindən istifadə edilir. Bu söz əvəzlilərin isimlərin modifikatorları kimi işləndikləri hallarda tətbiq olunur. Yiyəlik əvəzliləri bu kateqoriyaya daxildirlər. Bu kateqoriyaya daxil olan sözlər sintaktik cəhətdən təyin hesab olunurlar, onlar isimi müəyyən edir, funksiya cəhətdən əvəzlik kimi çıxış etməsələr də, əvəzlik xüsusiyyətlərini qoruyurlar. Pronominallar iki qrupa ayrılır: yiyəlik sifət pronominalları və yiyəlik əvəzliyi pronominalları. Təyin kimi fəaliyyət göstərən əvəzlilər yiyəlik sifət pronominalları, əvəzlik kimi çıxış edənlər isə yiyəlik əvəzliyi pronominalları adlanırlar. Aşağıdakı iki cümlə ilə fikrimizi daha asan ifadə edə bilərik:

Your mother is a wonderful woman – sənın anan möhtəşəm qadındır (yiyəlik sifət pronominalı)

Yours is a wonderful woman – səninki möhtəşəm qadındır (yiyəlik əvəzliyi pronominalı)

Bu qayda sual və işarə əvəzlilərinə də aiddir:

What books do you read? (yiyəlik bildirən sifət)

What do you read? (yiyəlik əvəzliyi)

Those books are interesting. (işarə sifəti)

Those are interesting. (işarə əvəzliyi)

Əvəzliyin istifadəsində kontekst onların diskurs funksiyalarını yaradır. Əvəzlilərin mətn daxilində ən vacib funksiyaları birləşdirmə və əlaqə. Ona görə əvəzlilər mətn daxilində mənanın müxtəlif aspektlərini yaradırlar. Əlaqəli vasitəçi kimi əvəzlilərin təyin olunan sözlə əlaqələri olduğu üçün mətndə məna çalarlarının yaranmasına kömək edirlər. Onların mətn daxilində mövcudluğu mətnin yarandığı sosial situasiyada nominal varlıq kimi nəzərdə tutulur. Əvəzliyin şərh diskursda nominal elementlərin müəyyən edilməsindən asılıdır.

Halidey və Həsənin fikirlərinə əsasən mətndə müəyyən elementlərin şərh mətnin digər hissələrindən asılı olur. Başqa sözlə desək, pronominal elementlər başqa yerə istinad etmədən semantik cəhətdən şərh edilə bilməzlər.

Is this your house?(Bu sənın evindir?) İkimənalı kontekst olmadan birinə bu sualı versək, bu cümlədə işarə əvəzliyi olan this (bu) bir obyektə, yəni evə aiddir, your (sənın, sizin) yiyəlik əvəzliyi isə dinləyəni ifadə edir. Amma praqmatika bu cümləyə fərqli yöndən yanaşır. Praqmatikaya əsasən bu cümlə məlumat almaq üçün verilən bir sual deyil. Məsələ, danışan şəxs dinləyən şəxsin orda qalmaq dəvətini rədd edərək qəzəbləndirmək üçün bu sualı vermiş ola bilər, və ya ev çox gözəl olduğu üçün heyranlığını ifadə etmiş ola bilər. Cümlənin deyilmə qüvvəsindən çox şey asılıdır. Praqmatikada da dildə istifadə edilən əvəzlilərin ifadə edilərkən tələfüs şəklinə fikir verilir. Çünki praqmatikanın məqsədlərindən biri də insanların kommunikativ fəaliyyətidir. Məna nə olursa olsun, praqmatika onun mövcudluğunu ehtimal edir və izahlarından hər hansı birini şərtsiz və dəqiq qəbul edir. Mənanı

müəyyən etmək sadəcə semantikanın sahəsinə daxil deyil, həmçinin də praqmatikanın tədqiqat sahələrindən biridir.

“Əvəzlik” anlayışı bütün dillərdə mövcuddur. Əgər vahid bir kateqoriya olsaydı, bütün əvəzlilərə aid edilərdi. Bunun şəxs, işarə və ya yiyəlik əvəzliyi olmasının fərqi yoxdur. Benveniste (1966) ifadə etmişdir ki, əvəzlilərin fərqlilikləri formal xarakter daşımır, həmçinin funksional fərqlər də vardır və buna görə o, şəxs əvəzlilərini nümunə olaraq göstərmişdir. Biz dilin istifadə tərzinə görə onların fərqləndiyini yoxlaya bilərik. Bu fərqlər dilin sintaksisinə, və ya diskursun tələbələrinə görə meydana çıxır. Dildəki hər bir akt danışanın fikrini ifadə etdiyi vaxt ortaya çıxır. Hər bir şifahi ünsiyyət kommunikativ aktında iki məqsədi və ya mənanı bir-birlərindən fərqləndirir: bunlardan biri informativ məqsəd və ya cümlə mənası, digəri isə kommunikativ məqsəd və ya danışanın başa düşdüyü məna. (1, səh 216)

Benveniste görə şəxs əvəzlilərinin 1-ci və 2-ci şəxs formaları kontekstdən asılı olaraq 3-ünə nəzərən daha çox dəyişir. Kontekstdən asılı olan bu əvəzlilər Cesperson (1923) və Cakobson tərəfindən *dəyişənlər* adlandırılıblar. (2, səh 234) Onlardan otuz il sonra Benveniste deyib ki, şəxs əvəzlilərinin 1-ci və 2-ci şəxs formaları praqmatika adlanan dil səviyyəsinə uyğun gəlir. Onlar linqvistik əlamətlərinə görə deyil, həmçinin danışanın istifadəsinə görə də fərqlənirlər. 1966-cı ildə “Ümumi dilçiliyin problemləri” adlı əsərini çap etdirən fransalı dilçi son dövrlər ciddi araşdırma mövzusu olan praqmatika üzərində tədqiqatlar aparırdı və onun tədqiqatları kommunikativ situasiyaların zaman-məkan amilləri ilə əlaqədar idi. (5, səh 123) Beləliklə, onun gəldiyi nəticə bu idi ki, ismi birləşmələri əvəzlilərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri odur ki, birinci hər hadisədə eyni yolla düzələn, dəyişməyən anlayışı bildirir. Şəxs əvəzlilərində 1-ci şəxsin təkinin açıq səbəblərə görə heç vaxt eyni referenti olmur.

You (sən, siz) əvəzliyi izah edilərkən, you (sən) “danışan şəxs” və you (siz) “müraciət edilən şəxs” kimi fərqləndirilir. Ona görə də ingilis dilində *danışan* və *dinləyən* sözləri ilə əvəz edilə bilər. Onlar şəxs əvəzlilərinin işlənmə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bizim intuitiv olaraq başa düşdüyümüz izahından asılıdır. Başqa sözlə *lithe speaker* “*The speaker is hungry (Danışan acdır)*” cümləsinin ekvivalentidir. İfadə edilən fikir sadəcə *The person who is speaking is hungry* (Danışan insan acdır) şəklində başa düşülməməlidir. Bunun düzgün versiyası *The person who is uttering this very utterance is hungry*, yəni *Həmin fikri söyləyən şəxs acdır* şəklində qəbul edilməlidir. Şəxs əvəzlilərinin 1-ci və 2-ci şəxs üzrə cəm formaları öz quruluşlarına görə daxili və xüsusi şəkildə istifadə edilə bilirlər. Bu o deməkdir ki, xüsusi istifadəyə zidd olaraq *we* (biz) əvəzliyinin ünvanlandığı şəxs və ya şəxslər daxili istifadədə əvəzliyin istinad nöqtəsinin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Xüsusi istifadədə danışan və üçüncü şəxs və ya şəxslər nəzərdə tutulan referentlərdir. Halbuki Hind Avropa dillərində bu iki istifadənin tərkibində vahid bir söz forması mövcuddur. Beləliklə *we* (biz) əvəzliyində felin cəm forması aydın müəyyən edilə bilən elementlər çoxluğu deyil, 1-ci şəxsin tək forması daha üstündür. Benveniste görə cəm əvəzliyin bu cür istifadəsi 1-ci şəxsin təkinin çoxaldılması demək deyil. Bu şəxs kateqoriyasından kənardadır. Sərhəd qoymadan 1-ci şəxsin genişləndirilməsi məqsədi güdür. Bütün bunlar 1-ci şəxsin cəm forması olan *we* əvəzliyinin istifadə sahəsini izah edir: daha “vacib” insan – yüksək rütbəli və ya daha çox yayılmış, yumşaldılmış ifadələrdən istifadə - əsasən ictimai nitqlər söyləyən və ya yazı yazan insanlar tərəfindən istifadə edilir. (4, səh 278) Məsələn, I myself serve as an example in this paper cümləsində “Bu yazıda mən özüm nümunə kimi göstərilirəm” şəklində.

Şəxs əvəzlilərinin praqmatik cəhətdən öyrənilməsi bu əvəzliyə olan marağı daha da artırır. De Finanın məqaləsində siyasi diskursa məxsus müəyyən nitqlərdə istifadə olunan şəxs bildirən əvəzlilərin praqmatik yanaşma ilə praktiki təhlili verilib. O, göstərib ki, siyasi diskursda əvəzlik seçimi danışanın müzakirə edilən situasiya ilə əlaqədar özünü digər insan və qruplara qarşı necə təqdim

etdiyini əks etdirir. Başqa şeylərlə yanaşı o, danışanın söhbətə cəlb olunma konseptini yenidən təhlil edir və həmrəylik ifadə etməli olan şəxs əvəzliliklərinin istifadə dairəsini də tədqiq edir.

Zupnikin fikirlərini nəzərdən keçirəndə görürük ki, o, əvvəlki tədqiqatların toxunmadığı nüansları izah etməyə çalışıb. 1-ci şəxsin cəm formasının inandırıcılıq funksiyası tam izah edilmədiyinə görə bu zaman ortaya çıxan mürəkkəb pragmatik prosesləri və onların ardıcılı təsirini izah etməyə cəhd edib. O, daha da irəli gedərək göstərmiş ki, danışanın inandırma qabiliyyəti diskurs zamanı müxtəlif rollar ifadə etmə bacarığı ilə müəyyənləşir. Şəxs və digər növ əvəzliliklərin araşdırılması rəsmi olaraq razılaşma problemlərinin üzə çıxarılması məqsədi güdür. Bu məsələdə Nuemanın fikirlərinə də istinad etmək maraqlıdır. Onun dilin məsələlərinə gender yönümlü yanaşma tərzidir. (3, səh 198)

Bu hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, təhlil istifadə etdiyimiz dilin müxtəlif səviyyələrində və sahələrində eyni zamanda baş verir. Məsələn, "He ate it" kimi sadə bir cümlədə belə iki fərqli yanaşma var. Bir tərəfdən cümlənin quruluşu və forması, o cümlədən onun tərkibindəki sözlərin leksik xüsusiyyətləri, onların bir-birinə münasibəti və morfoloji forması nəzərdən keçirilir. Bu məlumatlara və əvvəlki təcrübəyə əsasən cümlə səviyyəsində He ate it bir qidalanma hadisəsini bildirir. Burada referent olan *he* (o) əvəzliyi icraçını, *it* isə obyektini bildirir. Digər tərəfdən eyni vaxtda pragmatik təhlil "nə haqqında danışılır?, kim kiminlə danışır? və s. kimi quruluş üzərində cəmlənir. He ate it cümləsində xüsusi məqsəd *he* və *it* əvəzliliklərinin referentini müəyyən etməkdir. Bunların heç biri cümlənin quruluşundan açıq başa düşülmür. Cümlə səviyyəsi üzrə təhlil forma və mənaya əsaslanır, pragmatik təhlil isə nə haqqında danışılır, kim kiminlə danışır, sözlərin sıralanması və quruluşuna fikir verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Odeunmi, A. *Meaning in English: an introduction*. Ogbomosh, (2006)
2. Thomas, J. *Meaning in interaction: an introduction to pragmatics*. Essex, Longman (1995)
3. Zupnik, Y J. "A pragmatic analysis of the use of person deixis in political discourse", in "Journal of Pragmatics", Vol. 21, No. 3, 1994
4. Levinson, S. C. :*Pragmatics*. Cambridge, C.U.P, 1983.
5. Thavenius, C. "Referential Pronouns in English Conversation". Lund Studies in English 64. 1983.

ABSTRACT

Elmira Huseynova

PRAGMATIC APPROACH TO PRONOUNS

In the use of the reflexive pronouns context creates their discourse functions. The main function of pronouns within the text is bindings and connection. For this reason pronouns generate different aspects of meaning in the text. Pronouns help to create shades of meaning in the text because as a related mediator they have connection with the assigned word.

The article deals with the analysis of pronouns with pragmatic approach which is a new emerging field of science. One of the main investigation sphere of pragmatics is focused on the meaning changes depending on context. Pronouns have been looked into with pragmatic approach and meaning changes have been elucidated. While talking the choice of pronouns is determined according to the utterance that the speaker is eager to put into words, this time to apply pragmatics, not semantics to analyse and understand the sentence better is expedient.

Pragmatics studies how people create and understand the communicative act or speech act in a certain situation. Every oral communication distinguishes two objectives or meanings in its communicative act. One of them is informative objective or sentence meaning, the other one is

communicative objective or the meaning that speaker understands. For this reason the best approach to analyse meaning changes of pronouns is pragmatics.

РЕЗЮМЕ

Эльмира Гусейнова

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К МЕСТОИМЕНИЯМ

Использование контекста рефлексивных местоимений создает свои дискурсные функции. Основная функция местоимений в тексте - привязки и соединение. По этой причине местоимения генерируют разные аспекты мечения в тексте. Местоимения помогают создавать оттенки смысла в тексте, потому что в качестве связанного посредника они имеют связь с назначенным словом.

Статья посвящена анализу местоимений с прагматическим подходом, который является новой развивающейся областью науки. Одна из основных сфер исследования прагматики сосредоточена на изменении смысла в зависимости от контекста. Местоимения изучались с прагматичным подходом и означало, что изменения были выяснены. Во время разговора выбор местоимений определяется в соответствии с высказыванием, которое оратор хочет выразить словами, на этот раз целесообразно применять прагматику, а не семантику для анализа и понимания предложения лучше.

Прагматика, изучает акт возникновения коммуникации или речи людей в определенной ситуации, и способ ее восприятия. А так же она разделяет друг от друга две цели или два смысла в каждом устном коммуникативном акте: одна из них является информативной целью или смыслом предложения, а другая коммуникативная цель или смысл, который понимается говорящим. По этой причине, наиболее подходящий подход к анализу свисловых изменений местоимений является прагматика.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ВАЛИДА КЕРИМОВА

Университет Хазар

UOT:81

**РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ КАК СРЕДСТВА ОБЩЕНИЯ В
СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД****Açar sözlər:** *xarici dillərin rolu, məlumat, dil, söz, deyim və ifadəli sözlər***Keywords:** *the role of foreign languages, information, language, speech, idioms and idiomatic words***Ключевые слова:** *роли иностранных языков, информация, язык, речь, идиомами и идиоматическими сочетаниями*

Постановка вопроса. В статье рассказывается о роли иностранных языков как средства общения в современном мире. Здесь идет речь о языке, общении, вопросах касательно речи и средствах общения. В данной статье говорится о преимуществах иностранных языков в современном мире и о цели их использования.

Цель работы. При помощи иностранных языков можно получить много информации, а также трудно переоценить роль использования иностранных языков в мировоззрении. Что такое язык? Язык является основным средством общения между людьми. Это связано со свойственным ему общественным и всенародным характером, а также с тесной связью языка с историей народа. Ни на минуту нельзя представить общество без языка. Потому что с помощью языка люди приводят в порядок сферу своей деятельности, делятся друг с другом своими мыслями и соображениями, связанными с повседневными потребностями, рассказывают друг другу и передают из поколения в поколение философско-эстетические соображения, научно-технические открытия, недавно появившиеся в производстве, в быту, в обычаях и традициях. Если бы между людьми не существовало единого языка, они не смогли бы объединиться в общество. Значит, формирование человеческого общества также было непосредственно связано с появлением языка как средства общения. Что такое общение? Слово общение (ünsiyyət) - арабского происхождения (элиф, нун, син), соответствует значениям "связь, обмен мыслями-информацией, связь между объектом и субъектом и т.д.". Если связать его с однокоренным словом "человек" (insan), то исходя из нужд или потребностей людей, можно получить такие значения, как сближение людей, налаживание отношений, признание друг другу и желание сделать свою жизнь интереснее для достижения своих целей. Речь - процесс, используемый для общения людей. Язык и речь тесно связаны друг с другом, и эта связь свидетельствует о том, что язык существует во время общения и беседы людей.

Английский язык также был международным языком, в настоящее время играет большую роль как важное средство общения. Одними из средств, помогающих средствам общения в английском языке, являются идиомы. Основным материалом для каждого языка является слово, и каждый, кто хочет изучить язык, повседневно изучает новые слова и словосочетания. В составе данных словосочетаний особое место занимают идиомы. Идиомы можно встретить во всех стилях: в письме, в переговорах, в художественной литературе и т.д.

Даже газеты пестрят подобными идиоматическими выражениями. Английский язык богат идиомами и идиоматическими сочетаниями. Слова, составляющие идиому, теряют в ней свои прежние значения, и создают новый смысловой оттенок в составе сочетаний. Например: I could eat a horse. Я мог бы съесть лошадь (Страшно голоден). Money doesn't grow on trees. Деньги на деревьях не растут (Надо знать цену деньгам). We are all at six and sevens. Мы в замешательстве. I got there in the nick of time. Я попал туда в самый последний момент. Большинство слов, составляющих идиому, имеют переносное значение. В современном английском языке слова в переносном значении используются чаще, чем слова в прямом смысле. Например: глагол "to catch" чаще используется в переносном значении, нежели в прямом. Рассмотрим примеры. Прямое значение: I have been fishing, but caught absolutely nothing! Переносное значение: 1. Yesterday I caught the bus 2. Try to catch his eyes 3. You'll catch your death of cold. 4. Wait while I catch my breath Get sth off your chest- to talk about sth that has been worrying you for a long time so that you feel anxious - поделиться горем, излить душу; облегчиться. Talk about it! It might help to get it off your chest Put your foot in sth- to speak carelessly and rudely; hurt one's feelings without intending to - допустить неосторожность, ошибиться; сыпать соль на рану. Shoot your mouth off (about sth)- to give opinions without knowing all the facts talk as if you know everything - говорить убедительно; хвастаться; хвалить. Jump down sb's throat – (informal) to suddenly become very angry at someone scold severely or angrily - разозлиться на кого-то внезапно, бранить, сердиться; прожужжать кому-либо уши.

В азербайджанском языке, так же как и в английском языке, порядок слов считается одним из основных факторов в создании общения. В азербайджанском языке первым идет подлежащее, а последним - сказуемое, а второстепенные члены предложения стоят между подлежащим и сказуемым. Например: В каждом пункте люди уже ожидали избирателей, которые будут голосовать (İnsanlar hər məntəqədə artıq səs verəcək seçiciləri gözləyirdilər). А в английском языке первым идет подлежащее, за которым следует сказуемое, далее - второстепенные члены предложения. Например: John hurried past us without stopping. Диалоги и монологи также используются как средство общения. Диалоги чаще используются в устной речи, в то время как монологи имеют куда большее преимущество в письменной литературе. Если посмотреть на географию распространения английского языка, то заметим, что этот язык охватывает почти все территории мира. Будучи средством общения № 1 в Европе, английский язык используется не только в странах, где он носит статус государственного языка, но и среди народов других стран (Франция, Португалия, Италия, Испания, Швеция, Норвегия и др.). Английский язык делится на различные диалекты не только в Европе, но в пределах Англии. Только в качестве литературного языка, лондонский диалект Англии считается принятым вариантом. Становление того или иного языка международным языком не случайно. Из этого следуют такие вопросы как: Как получилось так, что английский язык стал международным? Что является главным фактором, обуславливающим его становление международным языком? К решению этих вопросов можно подойти с двух аспектов: исторических и социальных аспектов. С исторической точки зрения процесс глобализации английского языка можно однозначно объяснить подобным образом: английский язык, происходящий с Западногерманского (West-Germanic) диалекта, на котором говорят племена англосаксов, распространился на юго-восток Шотландии через Англосаксонское королевство. Позднее, английский язык в колониальном режиме Соединенного Королевства стал общеупотребительным языком в колониях Британской империи (British Empire). Новообразованные народы во избежание политических трудностей также начали говорить на английском языке. Наконец, в результате подъема Британской империи этот язык

распространился в Северной Америке, Индии, Африке, Австралии и многих регионах. Гегемония английского языка, начавшаяся с середины XX века в Соединенных Штатах, ускорила широкое распространение этого языка в мире.

Английский язык появился в Америке в XVII веке в англоязычных Британских Колониях (British Colonies), образовавшихся из эмигрантов, прибывших в Северную Америку. Вообще, результатом сегодняшнего положения английского языка является то, что он на протяжении истории попадал под влияние Англов и Саксов, Норманн, Дан, норвежских Викингов. Что касается социального аспекта, в поиске главных факторов, обуславливающих глобализацию английского языка, возникают разногласия. По мнению некоторых учёных, общие лингвистические возможности языка являются основной причиной становления его международным языком. Например: по мнению индийского ученого Баджа Качру, разделяющего англоязычные страны на три группы - inner, outer и expanding (дословный перевод: внутренний, внешний, расширенный), богатый словарный фонд английского языка, широкие символические возможности в словах, плавность и гладкость языка с фонетической точки зрения привели к зарождению интереса у многих народов к данному языку и его легкому освоению.

Английский писатель Роберт Маккрам в своем произведении "The english story" (История английского языка) подчеркивает, что испокон веков и в настоящее время английский язык включает в себя много слов из других языков. По словам писателя, многочисленные заимствованные слова в английском языке считаются основной причиной признания этого языка мировым. А ученые второй группы объясняют распространение английского языка во всем мире гегемонией англоязычных стран мира в современной общественно-политической жизни. Так, немецкий лингвист, профессор Ульрих Аммон, затрагивая тему распространения английского языка, в своем произведении "English as a Language of Science" (Английский язык как язык науки) пишет: "Доминирование техники и бизнеса в стране позволяет превратить язык этой стран в глобальный язык". Поддерживая мнение Аммона на эту тему, ученый-лингвист Дэвид Кристал в своем произведении "English as a global language" (Английский язык как Глобальный Язык) отмечает важность изучения английского языка каждым, кто желает ознакомиться с промышленными новшествами, подчеркнув, что эти новшества связаны именно с названием Америки и Англии. Таким образом, ученый подчеркивает важность того, кто говорит на том или ином языке. В настоящее время приблизительно 350 миллионов человек из 6 миллиардов во всем мире говорят на английском языке. Около 85% научной и технологической информации в мире передается на английском языке, а в крупнейшей мировой глобальной информационной сети "Интернет" английский язык является ведущим языком.

Научное заключение работы. Трудно переоценить роль иностранного языка в современном мире. Эти особенности в современном мире нашли свое отражение не только в общении, но в грамматике.

Научная новизна работы. Выявление главных факторов, обуславливающих глобализацию английского языка, более широкое изучение лингвистических возможностей языка в ходе исследования могут считаться научной новизной работы.

Прикладная значимость работы. Учитывая то, что английский язык является международным, что он распространен чрезвычайно широко, и что язык является средством коммуникативного общения, более широкое изучение возможностей применения данного языка является прикладной значимостью работы.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. Bakı, 2014, I.
2. Hall. R. A. Essays on Language. Cambridge University Press. 1968, s.58
3. Маслов Ю. С. Знаковая теория языка. “Вопросы общего языка-знания”. 1967, с.109-127
4. Musayev O. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası. Bakı, 1982
5. Palmer. F. Grammar. London, 1973, s. 48
6. Xomski. N.A. Dil və təfkkür. BSU, 2005
7. Yule G. The Study of Language. 3rd. Ed., Cambridge University Press. 2009, p. 2-4
8. Veysəlli. F. V. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 2013, s.37-40; s. 45-47; s. 60-61; s. 81-85; s. 141-143
9. Veysəlli. F. V. Koqnitiv dilçilik. Bakı, 2015, s. 21-; s. 41-43; s. 83-86; s.102-106
10. Veysəlli. F. V. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, 2009. No: 3-4, s. 7
11. Veysəlli. F. V. Dil. Bakı, 2007, s. 5-7.

XÜLASƏ

V.S. Kərimova

MÜASİR DÖVRDƏ XARİCİ DİLLƏRİN ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ ROLU

Məqalədə müasir dövrdə xarici dillərin ünsiyyət vasitəsi olmasından geniş bəhs edilir. Dil, söz və ünsiyyət vasitələrindən, müasir dillərdən və onların hansı məqsədlə işlədilməsindən faktlarla məlumat verilir. Ünsiyyət nədir?, nitq nə üçündür? ünsiyyət vasitələrinə kömək edən vasitələr hansılardır? və.s bu kimi suallara da müəllif tərəfindən geniş izahlar verilmişdir.

ABSTRACT

V.S.Karimova

THE ROLE OF FOREIGN LANGUAGES AS THE MEANS OF COMMUNICATION IN THE MODERN PERIOD

The article deals with the issue that, in modern period communication in foreign languages means a broad sense. With facts given the information about language, speech, communication tools, and about the use of modern languages. What is communication?, what is speech?, which are tools that help to communication? etc. are the questions which answered detally by the author.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

KƏMALƏ İSAYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti

UOT:81

SÖZ TƏRKİBİNDƏ DİLƏRƏSİ DAMAĞ SAİTLƏRİNİN ARDİCİLLİQ NORMATI

Açar sözlər: *saitlər, ardıcillıq, norma, variantlıq, sıralanma*

Key words: *vovels, sequence, norm, dimorphism, formation.*

Ключевые слова: *гласные, последовательность, норма, вариантность, построение.*

Azərbaycan dilində sait səslər söz tərkibində özünəməxsus ardıcillıqla sıralanır. Sait səslərin söz tərkibində ardıcıl sıralanması türk dillərinə məxsus əlamətlərdən biri hesab edilir [1,208 – 218; 3,23 – 70; 4,127 – 132]. Samitlərin söz tərkibindəki sırasının mövcudluğu ilə bir qayda olaraq türk dillərinə məxsus aqlütinativ quruluşun mövcudluğu ilə tənzimlənilir [5,265 – 273; 7,35; 8,74 – 77]. Ancaq demək lazımdır ki, türk dillərində aqlütinativ quruluşun əlamətlərinin təkmilləşməsinə baxmayaraq bu qrupa daxil olan dillərin bəzilərində saitlərin daimi ardıcillığının pozulması da müşahidə edilir. Bu pozulma daha çox özbək dilində baş verir. Məsələn, Azərbaycan dilinin özbək dili ilə müqayisəsində nəinki çoxhecalı söz tərkibində, eyni zamanda ikihecalı sözlərin də tərkibində ardıcillığın pozulması müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki ata, ana kimi sözlər özbək dilində ota, ona kimi işlədilir. Söz tərkibində sait ardıcillığının pozulması türk dillərində ancaq variantlıq baş verməsinə səbəb olur. Məsələn, türk dilində sözə indiki zaman şəkilçisi qoşulduqda da sait ardıcillığı pozulur. Azərbaycan dili ilə müqayisədə bu pozulma daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *alıram, gəlirəm* kimi sözlər, özbək dilində *alıyorum, geliyorum* kimi yazılır və səslənir.

Aqlütinativ quruluşlu olmayan dillərdə isə söz tərkibinin dəyişməsi həmişə türk dillərində kimi variantlığa səbəb olur. Söz tərkibində səslərin dəyişməsi bir kökdən başqa sözlərin əmələ gəlməsinə xidmət edir. Məsələn, rus dilində kəsmək, bölmək mənasında *делитъ* sözü işlənir. Sözü tərkibindəki *дел* hissəsində daxili *e* samitinin dəyişməsi ilə *дол* kökü yaranır ki, bu kökdən də *hissəcik, payı* mənası bildirən *долька*, sındırmaq mənasında *доломить*, dilim-dilim, kəsik-kəsik mənasında *дольчатый*, şərik, payçı mənasında *дольщик*, pay, hissə mənasında *доля* kimi sözlər yaranmışdır. Həmçinin *дол* kökünə söz önləri *одолеть* (üstün gəlmək), *одолжить* (borc vermək) kimi sözlər formalaşır. İngilis dilindəki *foot* (ayaq) sözündən daxili sait dəyişməsi ilə *feet* (ayaqlar) *man* (insan, adam) sözündən sait dəyişməsi ilə *men* (adamlar) *woman* (qadın) kimi sözlər yaranmışdır. Ərəb dilində *şakir* (təşəkkür edən) sözündən daxili sait dəyişməsi yolu ilə *şükür* (razılıq bildirmə, minnətdarlıq) *zakir* (qeyd edən, xatırladan) sözündən daxili sait dəyişməsi yolu ilə *zikir* (yada salma, söyləmə), *zaid* (artan, əlavə edilən) sözündən daxili sait dəyişməsi yolu ilə *ziyad* (artıq, çox sözləri yaranmışdır).

Müqayisələrdən göründüyü kimi hazırkı türk dillərində daxili sait fərqləri ilə yalnız variantlıq baş verir. Analitik-flektiv dillərdə isə daxili dəyişmələr yolu ilə yeni sözlər formalaşır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili sözdaxili dəyişmələr yolu ilə yeni sözlər yaranması səciyyəvi deyildir. Ona görə də köklərində sabitlik saxlanılır. Baş verən dəyişmələr isə ancaq fonetik variantlardan ibarət olur. Söz yaratma prosesi Azərbaycan dilində sözü kök xaricində baş verdiyindən sözü kök hissəsində derivativ dəyişməyə ehtiyac olmur.

Azərbaycan dili son şəkilçisi dil olduğu üçün kökdəki sabitlik şəkilçilərin ardıcıl sıra üzrə düzülməsinin təməlini təşkil edir. Analitik-flektiv dillərdə isə son son şəkilçinin ayrı dillərinə və o cümlədən, Azərbaycan dilinə nisbətən məhdud olduğundan şəkilçilərin sırası və ardıcılığı da bu dillərdən fərqlənir. Türk dilləri ilə analitik-flektiv dillərdəki söz köklərinə görə müşahidə edilən dəyişikliklər üzrə baş verən dəyişikliklərinə gəlincə isə onu demək lazımdır ki, türk dillərində tarantlıq yaradan daxili dəyişikliklərin baş vermə səbəbləri danışq dilinin şifahi nitqin təsiri ilə bağlı olduğu halda analitik-flektiv dillərdəki dəyişikliklər yeni söz yaradıcılığının tələbləri ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində saitin sözdaxili və sözxarici ardıcıl sıralanması ahəng qanunu [1,208 – 209; 4,127 – 129; 6,38 – 40] adı ilə adlandırılması ona da bu sıralanmanın özündə qanunun özünü təsbit edən tam bir ardıcılıq mexanizmi mövcud deyildir. Sait sözlərin müəyyən qismində sıralanmanın qanunauyğunluğu normal olduğu halda digər qismində bu sıralanma norma tərkibinə uyğun gəlmir. Məsələn, sıralanma normasının tələblərinə görə sözün ilk hecasında gələn saitdən sonrakı hecalarda ya həmin saitin özü, ya da onun tələffüz şəraitinə uyğun gələn sait işlənməlidir. Bu tələb sait səslərin müəyyən qismində ödənilir. Bəzilərdə isə ödənilmir. Dilarxası damaq saitləri sırasında və a saitin sıralanma norması aşağıdakı kimidir.

a) *a* saiti sözün birinci hecasında işlənilsə sonrakı hecalarda da ardıcıl olaraq həmin saitin işlədilməsi müşahidə edilir: *alacağam, saxlayacağam, yoxlayacağam, baxacağam, dayanacağam, aparacağam*.

Bu sözlərdə köklər *al, bax, dayan, apar* kimi müstəqil vahidlərdən ibarətdir. Onların yazılı və şifahi nitq variantında dəyişmə baş vermir. *Saxla, danla, başla, hamarla, qarala* kimi tərkiblərdə la elementi işlənən sözlərdə isə yazı ilə nitq arasında fərqlənmə baş verir. *Saxlayaram-saxlıyaram, danlayaram-danlıyaram, başlayaram-başlıyaram, hamarla-yaram-hamarlıyaram, qaralayaram-qaralıyaram*. Şifahi nitq daim dil quruluşundakı elementlərin tələffüzdə asanlaşdırıcı olmasına təsir edir. Ona görə də sözlərin müəyyən qismində asanlaşdırıcılıq tələbinə görə söz kökündən sonrakı hecada *a* saitin *ı* saiti ilə əvəzlənməsi baş verir.

Bu hal dil istifadəçilərinin nitqində ümumi xarakter daşdığı üçün danışq dilinin norması kimi işlədilir. Yazı norması isə *a* saitin dəyişməz olaraq işlədilməsində özünü göstərir;

b) *a* saitin yazıda ümumi danışq dilində mühafizə olunan sabit sırasına isə bəzi nitq aralarında fərqlənmələr baş verməsinə təsadüf olunur. Məsələn, *alacağam, baxacağam, dayanacağam, aparacağam* kimi sözlər Azərbaycan dilinin Tovuz işvələrində *alıjam, baxıjam, darıxajam, aparıjam*, kimi ifadə olunur [2,123 – 130].

Burada da şifahi nitqin asanlaşdırıcı təsiri mövcuddur. Lakin bu variant ümumi xarakterli deyil, lokal səciyyəlidir. Odur ki, belə bir variant ancaq lokal şəraitdə və müəyyən məhdud ərazidə norma sayılır.

A saitin söz tərkibində nitqə görə feil strukturundan fərqlənməsi onu göstərir ki, saitlərə məxsus sıra və ardıcılıq Azərbaycan dili üçün nə qədər səciyyəvi olsa belə, həmin sıranın nitq vasitəsi ilə pozulması istisna deyildir. Ancaq feil vahidlərinin işlədilmə normalarında sabitliyin qorunması üçün yazı və ya nitq arasında müəyyən tarazlanmaya nail olmaq mümkündür.

Sözün başlanğıc hecasında *a* saiti işləndikdə sonrakı hecalarda *ı* saitin işlənməsi də ümumi normaya daxil olur. Çünki *a* saiti də *ı* saiti də dilarxası damaq saitlərindən ibarətdir və bunların arasında keçidlərin baş verməsi tamamilə mümkün hadisədir. *A* saitindən sonra söz tərkibində həmçinin, ritmiklik baş verməsini də təmin edir. Həmçinin, söz tərkibində *a-ı* ardıcılığı mənə dəyişməsinə də təsir edir. Bu mənada *saxlayaram* sözü ilə *saxlayıram* sözü feilin qeyri-qəti gələcək zamanına aid olduğu halda *saxlayıram* sözü indiki zamanı bildirir. Sözün şəkilçi hissəsində belə keçidin baş verməsi aqlütinativ quruluşlu dillərdə də mənə dəyişməsinə baş verən ehtiyacı aləti kimi ortaya çıxır. Fərq orasındadır ki, keçid analitik-flektiv dillərin söz tərkibində baş verdiyi halda,

aqlütinativ quruluşlu feldə bu şəkilçi tərkibində əmələ gəlir. Söz tərkibində *a - ı* sıralanmasına dair *alıram, alacaqdır, artacaqdır, dayandıracaqdır* kimi nümunələri misal göstərmək olar;

c) Sözü başlanğıc hecasında *a* saiti işləndikdə ikinci hecada *o* saitinin işlənməsi də normaya çevrilmişdir. Ancaq *a-o* sırası təkcə ikinci heca məhdudlaşır. Həm də bu sıra intensivləşir. Yalnız bəzi monolitik sözlərdə *a - o* sırasının işlənməsinə rast gəlmək olur: *alov, qaşov, qarov, arov* [9.88] və s.

A - o keçidli sırada ikinci hecadakı *o* saitindən sonra *a* saiti işlənə bildiyi halda yenidən sonrakı hecada *o* saitinin işlənməsinə təsadüf edilmir. *O* saitinin ikinci hecada məhdud işlənməsi onu göstərir ki, söz tərkibinin ikinci hecasında *o* saiti ümumişlək norma qazana bilməmişdir. Bunu daha çox onunla izah etmək mümkündür ki, *a* saiti zaman səsi olduğu üçün intensivdir. *O* saiti isə dodaq saitidir və dilarxası açıq damaq tələffüzündə intensivlik funksiyası *a* saitinin üzərinə düşür. *O* saiti isə dodaq saiti olduğu üçün *a* saitinə kimi intensivləşə bilməmişdir. Odur ki, *o* saiti ikinci hecaya yalnız bəzi monolit sözlərin tərkibində işlənir.

Söz tərkibində *a* saitindən sonra ikinci hecada *o* saitinin işlənmə səbəbinə gəlincə onu demək lazımdır ki, bu sıranın əslində ardıcılıq norması yoxdur. Çünki *a* saitinə məxsus ardıcılıq norması birincisi *a* saitinin özünə aiddir. *A* saitindən sonra *ı* saitinin işlənməsi dilarxası damaq əlamətinə görə normadır. Eyni zamanda məsələn, *alaram* və *alıram* sözlərinin müqayisəsindən aydın olur ki, *a* saitindən sonra *ı* saitinin işlənməsində məna fərqi müşahidə edilir. Deməli, söz tərkibində *a - ı* ardıcılığı eyni zamanda məna fərqləndiriciliyinə xidmət etmişdir. Bu mənada *a* saitindən sonra *o* saitinin işlənməsi ardıcılıq sırasının tələbini yox, məna fərfini yaratmaq tələbini nümayiş etdirir. Ancaq bu cür ardıcılıq məcbur olduğu üçün məna fərqləndiriciliyi də məcburidir.

d) Sözü başlanğıcı *a* saiti işləndikdə sonrakı hecada *u* saitinin işlənməsi norma deyildir. Ancaq bəzi sözlərə *a* saitindən sonra *u* saitinin işlənməsini müşahidə etmək olur: *arzu, axur, armud*. *A* saitindən sonra ikinci hecada açıq dodaq səsi olan *o* saiti yalnız bəzi monolit sözlərdən işləndiyi kimi *u* saiti də ancaq monolitləşmiş sözlərdə işlənilir. Çünki ikinci hecada qapalı dodaq saiti açıq damaq saiti *a* saitindən sonra normaya çevrilə bilmir [9.88].

e) dilarxası damaq *ı* saiti də *a* saiti kimi sözü bütün hecalarında intensiv ahəngdarlıq yarada bilir. Sözü ilk hecasında *ı* saiti işləndikdə sonrakı hecalarda da həmin saitin ardıcılığı davam edir: *qırılır, yığılır, sığınır, qızdırılır, sızdırılır*. Sonu *a* saiti ilə bitən sözlərdə danışq nitqinə görə *ı* saitinə keçid baş verdiyi halda, sonu *ı* saiti ilə bitən sözlərdə *ı* saitindən digər saitə keçid müşahidə edilmir: *sırı-sırıldır, yırtıcı-yırtıcılıq, qırmızı-qırmızılıq* və s. Söz tərkibində *ı* saitinin danışq nitqinə görə variant dəyişikliyinə baş vermədiyinin səbəbi ondan ibarətdir ki, dilarxası damaq saitləri içərisində *a* saitinin *ı* variantı olduğu halda, *ı* saitinin digər variantı yoxdur. *A* saitinin tələffüz asanlıığı *ı* saiti ilə təmin olunduğu halda, *ı* saitinin tələffüz asanlıığı bu saitin özünün vasitəsi ilə yerinə yetirilir.

f) dilarxası damaq *ı* saitindən sonra söz tərkibində *a* saitinin işlənməsi normadır. Bu normalılıq hər iki saitin dilarxası və damaq tələffüzlü olması ilə təmin edilir: *yığıncaq, yığılacaq, sığınacaq, sındırılacaq, yığışdırılacaq* və s. İlk hecasında *ı* saiti, sonunda *a* saiti iştirak edən sözlərdə *a* saitinə məxsus olan asanlaşdırıcılıq meylinə görə danışq nitqində *a-ı* keçidi baş verir: *xırdala -xırdalayır-xırdalayır, sığalla-sığallayır-sığallayır, cırmaqla-cırmaqlayır-cırmaqlayır*.

g) Söz tərkibinin ilk hecasında *ı* saiti işləndikdə sonrakı hecada dilarxası dodaq tələffüzlü *o* saiti də ancaq monolitləşmiş sözlərdə işlənilir və bu ikinci hecadan *o* biri tərəfə keçir: *qırov, qıpsov, spirtov*. Səbəb isə ondan ibarətdir ki, *o* saiti ikinci hecada dodaq tələffüzünə məxsus çətinliyə görə intensivlik yarada bilmir. Sözü ikinci hecasında isə dilarxası *u* saitinin işlənməsi norma deyildir. *U* saiti ikinci hecaya qapalı damaq saitindən sonra dodaq tələffüzün daha çox məhdudlaşdırdığı üçün həmin mövqedə işlənə bilmir. Göründüyü kimi dilarxası damaq saitlərinin söz tərkibindəki ardıcılıq norması birmənalı deyildir. *U* saiti tələffüz aktivliyinə görə daha intensivdir. *I* saiti qapalı olduğu üçün

onun sıra yaratmaq aktivliyi müəyyən dərəcədə zəifdir. Saitlərin söz tərkibində nitqin fəallığına görə üzləşdiyi variantlıq isə həm sözlərdə məna yaratma baxımından, həm də danışiq norması yaratmaq baxımından maraq doğuran hadisədir. Bütün bunları tədqiqi və təhlili nitq mədəniyyəti normalarından müəyyənləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A., Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialikt və işvələri. Bakı, Azərbaycan EA nəşr., 1994
3. Черкасский М.А. Туристский вокализм и сингармонизм. М., Наука, 1965
4. Dəmirçizadə Ə., Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972
5. Дмитриев Н.К., Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова. ИСГТЯ, I фонетика. М., 1955
6. Hüseynzadə M., Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1963.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М-л., изд. Аз СССР, 1956
8. Покровская Л.А., Грамматика . языка. М., 1964
9. Yusifov M., Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013.

ABSTRACT

Kamala Isayeva

THE SEQUENTIAL VARIANCE OF THE VOWELS *a* AND *u* IN THE COMPOSITION OF WORDS AS THE SPEAKING FOR PALATINE.

The article refers to the sequential variance of the vowels *a* and *u* in the composition of words as the speaking for palatine. It indicates that the vowel *a* is active due to the intensity and the pronunciation is different from the sequential order of the vowel *u* in the word. The vowel *u* is normal after the vowel *a*. But after the vowel *a* the norms of the vowels *o* and *u* are limited. The vowel *o* is also limited in the words the initial syllable of which is used (i) Ы. But the vowel *a* is not used.

According to the requirements of consistent standards in the next syllable after the vowel in the first syllable should have used or own a vowel or the vowel, which corresponds to its sound state. This requirement is provided to determine the number of vowels and some numbers, and is not provided in other cases.

As part of a word after the vowel *a* in the second syllable, saying the reason for the use of the vowel *u* we must say that in this series there are no consistent standards. Because the sequence of norms belonging to the vowel in the first place refers to itself as the vowel *a*. The use of the vowel *u* after the vowel *a* is a normal sign of the use of back lingual palatine.

There is a transition of the order of vowels into the variation in the part of the word and it creates or the difference of meaning, or the difference of the norm of speech, or the local difference.

ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНАЯ ВАРИАНТНОСТЬ ГЛАСНЫХ *а* И *ы* В СОСТАВЕ СЛОВА КАК ЗА ЯЗЫЧНЫХ НЕБНЫХ.

В статье говорится о последовательной вариантности гласных *а* и *ы* в составе слова как за язычных небных. Указывается, что гласная *а* активна из-за интенсивности произношения и отличается от гласной *ы* последовательного порядка в слове. Гласная *ы* является нормой после гласной *а*. Но после гласной *а* норма гласных *о* и *у* ограничена. Гласная *о* также ограничена в словах начальный слог которых начинается на *ы*. А гласная *у* не употребляется.

По требованиям последовательной нормы в слогах последующих после гласной в первом слоге должна употребиться или сама гласная или гласная, которая соответствует его звуковому состоянию. Это требование обеспечивается в определенных числах гласных звуков, а в некоторых числах и не обеспечивается.

В составе слова после гласной *а* во втором слоге, говоря о причине употребления гласной *о* надо сказать то, что у этого ряда нет последовательной нормы. Потому, что последовательная норма, принадлежащая гласной *а* во первых относится к самой гласной *а*. Употребление гласной *ы* после гласной *а* является нормой приметы употребления заязычных небных.

В составе слова существует переход порядка гласных в вариантность и это создает или разницу значения, или разницу нормы разговорной речи, или то локальную разницу.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ANARA NƏSİRLİ
Naxçıvan Universiteti

UOT: 811.111

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN BƏZİ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözləri: frazeoloji vahidlər, sinonimiya, omonimiya, çoxmənalılıq, konnotasiya, detonat

Keywords: phraseological units, синонимы, омонимы, polysemy, connotation detonat

Ключевые слова: фразеологические единицы, синонимия, омонимия, многозначность, коннотация, детонат

Semantika, sözün geniş mənasında, dünya ilə dil ifadələri arasında münasibətin analizidir(10). Semantik komponentin tərkibinə mütləq bir leksikon daxildir. Bu leksikon hər bir sözün hansı mənanı daşdığına ifadə edir, yəni hər bir sözə verilən dildə ifadə etdiyi məna ilə qarşılıq verilir. Bununla yanaşı buraya söz mənalарının uzlaşma qaydaları da daxildir və onlardan daha mürəkkəb konstruksiyaya malik olan mənalər yaranır.

Dilçiliyin müstəqil sahəsi kimi semantikanın tarixi müqaisədə daha gəncdir. Bu anlayış XIX əsrdə yaranıb. “Semantika” terminin özü isə elmin bu bölməsini ifadə etmək üçün ilk dəfə 1883-cü ildə dil mənalарının tarixi inkişafı ilə maraqlanan fransız dilçisi M.Breal tərəfindən istifadə edilib. 1950-ci ilə qədər “semantika” ilə yanaşı bu gün çox da geniş istifadə edilməyən bir bölmənin adı kimi qalmaqda olan “semasiologiya” termini də istifadə olunmuşdu.

Semantikanın əsas obyektini dil işarəsinin üç elementinin vəhdəti təşkil edir: *ifadədən, denotat və ifadədilən*. Səslərin və qrafik işarələrinin ardıcılığı xarici element olaraq *ifadədəni* təşkil edir və ilk növbədə reallıq hadisəsi kimi nəzərdə tutulan əşya ilə - *detonatla*, ikinci növbədə isə insan şüurunda bu əşyanın əks olunma şəklilə - *ifadə edilənlə* bağlıdır. Bu üçlü əlaqə “*ifadədən-denotat-ifadəolunan*” məna kateqoriyasını – semantikanın əsas vahidini təşkil edir.

Bu üçaspektli vahid bir-biri ilə qanunauyğun və sistemli əlaqəyə girir və üç elementdən birinə görə bir-biri ilə uyğunlaşır: ifadədənə görə (sinonimlər), ifadədilənə görə (omonimlər), detonata görə (transformasiya, perifrəz). Sinonimlik, omonimlik, transformasiya, həmçinin də polisemiya semantikada sistemliliyin əsasının təşkil edir. (14)

Frazeoloji vahidlərin əsas kütləsi təkmənalıdır (8), lakin buna baxmayaraq, onlar leksik vakidlər kimi çoxmənalı da ola bilər. Bu fakt şərti olaraq onları birləşdirir, lakin leksik və frazeoloji polisemiya arasında müəyyən fərq mövcuddur. Birincisi, çoxmənalı frazeoloji vahidlər çoxmənalı sözlərdən qat-qat azdır. İkincisi, bəzən ondan çox leksik-semantik variantı olan leksik vahidlərdən fərqli olaraq, bir çox frazeoloji vahidlərin leksik-semantik varinanti ikidən çox olur.

Üçüncü fərq ikinci dərəcəli mənanın əsas məna ilə və bir-biri ilə əlaqəsindən ibarətdir. Leksik vahidlərin leksik-semantik variantlar arasında həm radial, həm zəncirvari, həm də qarışıq münasibətləri mövcuddur.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluş xüsusiyyətləri məsələsinə toxunan M. Mirzəliyeva qeyd edir ki, “frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunun öyrənilməsi komponentlərin semantik təhlili yolu ilə aparılır. Ayrı-ayrı frazeoloji vahidin semantik quruluşunun araşdırılması nəticəsində aydın olur ki, komponentlər arasındakı münasibətlər olduqca mürəkkəb, differensiallaşmış formada, daxilən isə

ziddiyətlidir.” (2, s 116) Dilçi öz fikrini inkişaf etdirərək əlavə edir ki, “frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu... araşdırılarkən, hər şeydən əvvəl, frazeologiyada sinonimiya və polisemiya, frazeoloji sinonimiklə frazeoloji variantlılığın frazeoloji vahidlərdə rolu, eləcə də frazeoloji omonimlik və frazeoloji antonimlik məsələləri öyrənilməlidir.” (2, s 117)

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı adətən omonimliklə əlaqəli olur. Omonim-frazeologizmlər çoxmənalı frazeoloji vahidlərin parçalanması nəticəsində yarana bilər. Lakin frazeoloji vahidlərin tərkibində onlara rast gəlmək çox çətinidir. Bu da adətən frazeologizmlərin təkrarlanması və çoxmənalı frazeoloji vahidlərin azlığından asılı olur.

Frazeologizmlə sərbəst sözbirləşmələri arasında omonimlik anlayışı daha geniş şəkildə özünü göstərir və frazeoloji sistemdən kənarında yerləşir:

Məsələn, the golden calf – sərbəst sözbirləşməsi (SS) kimi tərcümə olursa – buzov şəkilli qızıl fiqur, frazeoloji vahid (FV) kimi götürüldükdə isə - pul hakimiyyəti, var-dövlət mənasını verir;

a dead dog – SS kimi – ölü it, FV kimi isə - lazımsız faydasız əşya;

a white elephant – SS kimi – ağ rəngli fil, FV kimi isə - can qurtarmaq istədiyini müflisliyə doğru aparacaq əmlak və ya hədiyyə;

shoot the cat – SS kimi – pişiyi güllə ilə vurmaq, FV kimi isə - ürək bulanması;

a black sheep – SS kimi qara rəngli qoyun, FV kimi isə - ailənin üzqarası, əclaf;

Frazeologiya sahəsində sinonimlilik dəyişkənliklə sıx bağlıdır. Dilçilikdə frazeoloji sinonimlik və variantlıq problemləri və onları fərqləndirmə ilə bağlı bir çox işlər işlənilib (Braqina, Kunin, Lomova, Sokolova və başqaları). Lakin buna baxmayaraq sinonimlərlə variantı bir-birindən fərqləndirən vahid qəbul olunmuş bir fərq hələ də mövcud deyil. Bunu iki səbəblə izah etmək olar: birinci səbəb müxtəlif dilçilərin frazeoloji vahid anlayışına müxtəlif baxışlarıdır. Mübahisə obyektinə əsasən bu vahidlərin söz, yoxsa mənasını itirmiş element olması məsələsidir. Digər tərəfdən isə bu tipli frazeoloji vahidlər arasında fərqlər böyük çətinliklə müəyyən edilir, çünki onlar sözlə müqayisədə daha geniş çərçivə daxilində dəyişir. Bu da onunla əlaqəlidir ki, onların tərkibinə iki və ya daha çox komponent daxil olur və onlardan hər biri ayrı-ayrılıqda variantların mümkünlüyünü ifadə edir.

Sinonim-frazeologizmlər mənaca çox yaxın olsa da, əsasında eyni obraza malik olmayan və komponentlərin bir frazeologizmdən digərinə əvəzolunmayan frazeologizmlərə deyilir.

Variant – frazeologizmlər isə bir tərəfdən eyni əsası, eyni quruluşu və hissələrin bir-birini əvəz etmə mümkünlüyünə malik olan frazeologizmlərə deyilir.

Frazeoloji vahidlərin semantik aspekti onların nitqdə istifadəsi zamanı çox əhəmiyyətli rol oynayır. Frazeoloji vahidlər mürəkkəb məna quruluşuna malikdirlər. Onların semantikasının həcmi isə bir çox parametrlərdən asılıdır.

Dilçilərin əksəriyyəti (Arxanqelski, Kravtsov, Kunun) frazeoloji vahidlərin iki tərəfini ayırd edirlər: ifadə, yəni zahiri görünüş və tərkib. Tərkib hissədə siqnikativ, denotativ və konnotativ komponentlər aşkar edilir.

Siqnikativ komponenti altında frazeoloji vahidlə ifadə edilmiş məlumatın həcmi başa düşülür. Denotativ komponentə frazeoloji vahidin şəxslə, hərəkətlə, vəziyyətlə nisbəti aiddir. Konnotativ aspekt dedikdə isə frazeoloji vahidin üslubu, ifadə tərzini, emosiyası və qiymətləndirmə çaları nəzərdə tutulur.(4)

Adətən, frazeoloji məna metamorfik və metonimik keçidə əsaslanır. Frazeoloji vahidin mənasında həm rəşional ifadələr, həm də emosional çalarlar üstünlük təşkil edə bilər (5). Əgər semantikada birincilər üstünlük təşkil edərsə, deməli onlar emosional qiymətləndirmə fonunun əsasını təşkil edir.

Frazeoloji vahidlərin semantikasi mürəkkəb və çəxsahəli bir hadisədir. Bu, ilk növbədə frazeoloji vahidlərin mənası obyektiv reallığın seqmentini xüsusi şəkildə təqdim etməsi ilə, yəni siqnifikativ və denotativ aspektlərlə əlaqədardır.

Düşünülmüş vahid olması və nominativ xüsusiyyət funksiyasını yerinə yetirməsi frazeoloji vahidlərin sintaqmatik münasibətlərinin növünə görə leksik cəhətdən bağlı olduğunu göstərir və mənanın reallaşması üçün müəyyən tematik qrupların birləşdirilməsini tələb edir (13). Frazeoloji vahidlərin söz birləşməsi deyil, xüsusi vahid olduqlarını göstərən və düzgün tələffüz imkanı yaradan kontekstin olması zəruridir. Bununla yanaşı denotativ məzmunundan başqa, ifadə etmə xüsusiyyəti, üslub və emosiya çaları da itirilməməlidir.

Semantikada emosional qiymətləndirmənin müvcudluğundan asılı olaraq Frazeoloji vahidlər qiymətləndirilən və qiymətləndirilməyən olmaqla iki qrupa bölünür, yəni nitqdə sadəcə nominativ funksiya daşıyır.

Bu strukturun əsas vacib elementi qiymətləndirmə şkalasıdır. Burada neqativ, neytral və pozitiv çalarlar üzə çıxır. Bunu müəyyən etmək üçün bəzi misalları nəzərdən keçirək:

1. Mənfi (neqativ) konnotasiyaya aid: (*as cross as a bear – köpək kimi hirsli, a gay cat – boş həyat tərzini sürən, a fair caw – xoşagəlməz şəxs, firildaqçı, əclaf*)

2. Neytral konnotasiyaya aid: (*run like a deer – çox cəld qaçmaq, start a/another hare – başqa bir məsələ qaldırmaq, horse and horse – bərabər vəziyyətdə olmaq*)

3. Müsbət (pozitiv) konnotasiyaya aid: (*carry one's bat – qələbə çalmaq; take the bull by the horns – qətiyyətli hərəkət etmək, maneələri cəsarətlə aradan qaldırmaq; have a memory like an elephant - əla yaddaşı olmaq*)

Bundan başqa diqqət yetirsək görərik ki, tərkibində *ass, donkey, goat, pig, rat, swine* komponenti olan zoosimizmlər əsasən mənfi konnotasiyaya malikdirlər.

as greedy as a pig – çox xəsis ;

eat like a pig – donuz kimi yemək (acgözlüklə, marçıldadaraq);

pigs in clover – haqqı olmadan cəmiyyətdə yüksək vəziyyətə tutan insan;

Lakin digər frazeoloji birləşmələrdə isə konnotasiya komponentdən asılı olmur. O, həm müsbət:

willing horse - həvəslə işi üzərinə götürən şəxs,

bell the cat – təhlükəli işdə təşəbbüsü öz üzərinə götürən şəxs,

a sheep among wolfs – canavarlar arasında quzu,

a clever dog – ağıllı, çevik şəxs

həm də mənfi məna verə bilər:

have bat's in the belfry – ağılı itirmək,

yellow dog – qorxaq alçaq insan, minkin varlıq

Neytral da ola bilər:

divinity calf – cildləmək üçün tünd qəhvəyi dəri

fox and geese – şaşkı oyununun növü

rain cats and dogs – leysan, güclü yağış,

Frazeoloji vahidlərin emotiv semantikasi həm də əhəmiyyətli funksiya daşıyır. V.İ. Şaxovskinin fikrincə bu component emosiyaların sözlə təsviri prosesində sözdəki əksinin nəticəsidir(12).

Sonda onu qeyd edək ki, frazeoloji vahidlər hər bir xalqın tarixinə dair məlumatları, onun yaşam tərzini, dəyərləri, ümumilikdə, mentaliteti haqqında ən vacib informasiyanı özündə əks etdirir. Frazeoloji vahidlər hər bir xalqın bir növ "şəxsiyyət vəsiqəsi" və ya obrazlı ifadəsini tapmış əxlaqi-mənəvi "kodekslər sistemi"dir. İngilis dilində frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri və onlara xas olan variantlılıq, sinonimiya, omonimiya və çoxmənalılıq anlayışı, habelə, frazeologizmlərin

leksik-semantik təsnifat meyarları haqqında mövcud olan fikir müxtəlifliyinin səbəbləri hələ də geniş tədqiqatlar üçün açıq olan məsələlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəcəyeva Ə.H: İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin srtuktur-semantik xüsusiyyətləri, Bakı, Nurlan-2004
2. Mirzəliyeva S.A: Türkdilləri frazeologiyası. I cild, Bakı, Nurlan -2009
3. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. - Л., 1973
4. Корман Е.А., Фразеологические единицы с анамалистическим компонентом в испанском языке (функционально-прагматические и когникативные аспекты), автореф. дис. канд. филол. наук – Ростов-на-Дону, 2007г.
5. Кравцов С.М., Функционально-семантический анализ фразеологии в научно-популярном тексте, автореф. дис. канд. филол.наук – Л, 1990г. – С. 16
6. Вокуров В.Н., Основы стилистики фразеологических единиц, - М., Наука, 1983г. С. 1-70
7. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М., 1978
8. Черная А.И., Некоторые особенности формирования семантических фразеологических единиц – сб. науч.тр. – Воронеж, изд-во Воронежского гос. университета, 1983г. С. 185-190
9. Vəliyeva N.Ç: Frazeoloji birləşmələrin müqaisəli linqvistik təhlili. Bakı, Ünsiyyət, – 2001, 218 s
10. Шепилова Т.А., Французские фразеологические единицы с компонентом-зоонимом: семантический, функционально стилистический и когнитивный аспекты, дис. канд. филол. наук – Воронеж, 2001г. с. 60-70
11. Румянцева И.М.; Русские и английские пословицы и поговорки
12. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка, - М., 1985
13. Свионтковская С.В., Функции зооморфизмов в формировании прагматического потенциала художественного текста (на материале испанского и английского языка), автореф. дис. канд. филол. наук – Пятигорск, 2000 – С. 29
14. www.booksite.ru.

ABSTRACT

Anara Nəsirli

SOME SEMANTIC PECULIARITIES OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH

Phraseological units represent the most important information about the history of every nation and its slyle of life, values, in general, about its mentality. Phraseological units are a kind of "identification card" of the nation or moral "system of codes", which has found a figurative reflection. In the article semantic features of phraseological units in English and the concept of variability, synonymy, homonymy and polysemy inherent in phraseological units of English was widely analyzed. As well as the reasons of so great differentiation of ideas about lexical-semantic classification of phraseological units was investigated.

**НЕКОТОРЫЕ СЕМАНТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

Фразеологические единицы отражают самую важную информацию об истории каждого народа, его образе жизни, ценностях, в целом, о его менталитете. Фразеологические единицы – это своего рода "удостоверение личности" народа или нашедшая образное отражение моральная "система кодексов". В статье были исследованы семантические особенности фразеологизмов в английском языке. Кроме этого были проанализированы понятия вариантности, синонимии, омонимии и многозначности свойственные фразеологическим единицам английского языка. Причины столь большого разнообразия представлений о лексико-семантических критериях классификации фразеологизмов так же были исследованы.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

UOT:81

“GÜLŞƏNİ-RAZ” ƏSƏRİNİN AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNƏ TƏRCÜMƏSİ VƏ TƏDQIQ TARİXİ

Açar sözlər: Şirazi, “Gülşəni-raz”, tərcümə, nüsxə

Ключевые слова: Ширazi, “Гюльшани-раз”, переводов, рукописная

Keywords: Shirazi, “Gyulsheni-raz”, translation, manuscript

Tərcümə ədəbiyyatı ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Təsadüfi deyil ki, bir çox xalqların ədəbiyyat tarixində tərcümə ədəbiyyatına da xüsusi yer ayrılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində də bu ənənəyə qismən əməl edilmiş, XV-XVI əsrlər və sonrakı yüz illər ədəbiyyatı araşdırılarkən bu dövrün bir neçə tərcümə nümunəsi haqqında da məlumat verilmişdir (2, s. 417-441).

Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri ədəbiyyat tariximizin ayrıca bir qolunu, həm də özünəməxsus cəhətləri ilə seçilən xüsusi bir hissəsini təşkil etdiyi kimi, yazılı ədəbi dilimizin inkişafı tarixində də mühüm yer tutmuş, onun yeni-yeni söz və anlayışlarla zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır (1, s. 319).

Orta əsr tərcüməçiləri ənənəyə görə çevirdikləri əsərə qısa sonluq da yazmış, burada oxuculardan onlar üçün dua oxumalarını və bir yanlışlığa rast gələrlərsə, səhvlərini bağışlamalarını xahiş etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr şair və yazıçıları haqqında dəyərli məlumatlar verən təzkirələrdə peşəkar tərcüməçilərin adlarına nadir hallarda təsadüf olunur. Ana dilinin cilalanması və zənginləşməsində, xüsusilə də söz yaradıcılığı sahəsində böyük xidmətləri olmuş klassik tərcümə ustaları haqqında yeganə məlumatı onların özlərinin təvazökarlıq və xəsisliklə yazdıqları ayrı-ayrı cümlə və eyhamlardan əldə etmək olur. Məhz buna görə də tərcüməçilərin yazdıqları ön söz və sonluqların diqqətlə öyrənilməsi, hər bir sözə əhəmiyyət verilməsi olduqca gərəklidir. Dövrün söz ustaları olmuş tərcüməçilərin özləri haqqında yazdıqları kiçik qeydlərdən aydın olur ki, onların çoxu bu peşəni özlərinə yaşayış mənbəyi kimi seçmişlər (3, s. 17).

Bəzi tərcüməçilər isə çevirdikləri əsərlərin adlarında çox kiçik dəyişikliklər etmişlər. Məsələn, Bəvazici öz soydaşı Hübeyş Tiflisinin “Kamilüt-təbir” (“Mükəmməl yuxu yozma”) əsərinin tərcüməsinə əlavələr də etdiyindən onu “Kəvamilüt-təbir” (Ən mükəmməl yuxu yozma) adlandırmışdır. Bir çox klassik tərcümələrin adları isə farsca orijinallarından yalnız əvvəllərinə artırılmış “tərcümeyi” sözləri ilə seçilir. Məsələn, “Tərcümeyi-Gülşəni-raz”, “Tərcümeyi-Pəndnamə” və s. Tərcümənin adının əslindən tamamilə seçilməsi hallarına da təsadüf olunur: Kaşifinin “Ənvari-Süheyli” (Süheylin işıqları) əsərinin XVI əsrdə türkcəyə tərcüməsi “Humayunnamə”, sonuncunun Azərbaycan türkcəsinə çevirməsi “Kəlilə və Dimnə” (XIX əsrin əvvəli) adlandırılmışdır (4, s. 15).

Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsəri Azərbaycan türkcəsinə klassik tərcüməsi onun tərcümələri içərisində ən qədimidir. Bu Şirazi təxəllüslü Azərbaycan tərcüməçisinin “Gülşəni-raz” tərcüməsidir.

“Gülşəni-raz”ın mütərciminin adı qaynaqlarda müxtəlif şəkildə verilmişdir. Belə ki, mütərcimi haqqında ilk qısa məlumat Anadolu şairləri haqqında birinci təzkirə sayılan (5, s. 194) Səhi bəyin (öl. 1548) 1538-ci ildə yazdığı “Həşt behişt” əsərində verilmişdir. “Gülşəni-raz mütərcimini” “Mövlana

Şirazi” kimi təqdim edən Səhi bəy onun “şeyxlərdən sayıldığı” göstərir, lakin həyatı ilə bağlı heç bir məlumat vermir (5, s. 114). Səhi bəy Şirazi yaradıcılığı haqqındakı kiçik qeydlərində isə şairin gözəl və axıcı şeirləri olduğunu, qəzəllərinə çox nəzirlər yazıldığını göstərir.

Bursalı Məhəmməd Tahir isə “Osmanlı müəllifləri” adlı kitabında məşhur sufi şairi Aşiq Əli Paşa (1272-1333) haqqında məlumat verərkən onun oğlu Əlvən Çələbinin (öl. 1368) də şair olduğunu yazır və çıxarışda bir cümlə ilə qeyd edir ki, “Gülşəni-raz” sahibi Şirazi Əlvən Çələbi digər bir zəttir (6, s. 110). Qeyd edək ki, Şirazi haqqında məlumat verən mənbələrin heç birində onun adındakı Çələbi sözünə rast gəlmirik. Onu da əlavə edək ki, görkəmli türk alimi Fuad Körpülünün yazdığına görə, Bursalı Məhəmməd Tahir bu kitabında bir yanlışlığa yol vermiş – “Gülşəni-raz” müəllifi Əlvən Şirazinin şerlərini Aşiq Əli Paşanın oğlu Əlvən Çələbiyə aid etmişdir (7, s. 291).

Ümumiyyətlə, Fuad Körpülü “Türk edebiyatında ilk mutasavviflər” və “Türk edebiyatı tarixi” adlı iki məşhur kitabında Əlvən Şirazinin adını yalnız dolayısı ilə çəkir. Müəllifin birinci kitabında Əlvən Şirazi ilə bağlı qeydi yuxarıda göstəriləndir. İkinci kitabında isə alim iki müxtəlif yerdə XV yüzilliyin tərcümə əsərlərindən və təsəvvüf ədəbiyyatından bəhs edərkən Əlvən Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsinin də adını çəkir (8, s. 127).

Son dövrün tanınmış türk ədəbiyyatşünaslarından Vəfi Mahir Qocatürk isə Şirazi və onun “Gülşəni-raz” tərcüməsi haqqında nisbətən daha geniş məlumat verir. V.M.Qocatürk “Gülşəni-raz”-ın mütərcimini təqdim edərək çıxarışda onun tam adının Şeyx Əlvən Şirazi olduğunu göstərir (9, s. 274). Müəllif Şirazinin yalnız “Gülşəni-raz” tərcüməsindən söz açaraq, onun həcminə görə Şəbüstərinin eyniadlı əsərindən ikiqat çox olduğunu qeyd edir (9, s. 275). Tərcümənin mövzusu və məzmununu da qısa şəkildə açıqlayan və ondan bəzi nümunələr verən V.M.Qocatürkün fikrincə, “dil və ifadə bakımından, kuvvetli və şəxsiyyətli olan kitab əsas ruhta Şəbüstəriyə bağlı olmaq dolayısıyla tam orijinal sayılmazsa da, divan şeirin tekamülündə və Türk təsəvvüf edebiyatının köklənmesində mühim yeri olan dəyərli bir eserdir” (9, s. 277).

Başqa bir görkəmli Türkiyə alimi Nihad Sami Banarlı da “Resimli Türk Edebiyatı Tarixi” adlı kitabında XV əsr şairləri sırasında Şeyx Əlvən Şiraziyə də ayrıca kiçik bir yer ayırmışdır. Şirazini “sade Türkçe ile söyleyen tanınmış ve sevilmiş bir şair” adlandıran N.S.Banarlı qeyd edir ki, müəllifin ulu babası Şirazlı olduğu üçün o, şeirlərində Şirazi təxəllüsünü işlətməmişdir (10, s. 472).

Ə.Gölpınarlı da Əlvən Şirazinin adını yalnız “Gülşəni-raz”ın mütərcimi kimi qeyd edərək onun tərcüməsini “gerçektən də başarılı bir tərcümə” adlandırır (11, s. 126).

Türkiyədə nəşr olunan “Büyük klasikləri” adlı kitabda da Əlvən Şirazi yalnız Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərinin mütərcimi kimi təqdim edilir. Kitabda tərcümənin 3000 beytdən çox olması qeyd edilir və ondan 25 beytlik bir parça verilir (11, II, s. 134-136).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə Şirazinin “Gülşəni-raz əsəri haqqında ilk qısa məlumatla görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd Əli Tərbiyətin “Danışməndani – Azərbaycan” kitabında rast gəlirik. M.Ə.Tərbiyə Şəbüstəri haqqındakı məqaləsində bir cümlə ilə qeyd edir ki, onun “Gülşəni-raz” məsnəvisini Şirazi adlı bir şair 829-cu ildə türkcəyə tərcümə etmişdir (12, s. 336). Alim tərcümə ilə bağlı qeydində onun şəxsi kitabxanasında həmin tərcümənin 871/1466-cı il tarixli bir əlyazmasının olduğunu da göstərir. Tərcümə haqqındakı bu məlumat Ş.İsmayılovun Şəbüstəri haqqındakı monoqrafiyasında da verilmişdir (1, s. 42”).

“Gülşəni-raz”ın türkcəyə bu klassik tərcüməsi haqqında qısa məlumatla XIX yüzilliyin ikinci yarısında və XX yüzillikdə Avropanın Vyana, Berlin və Paris şəhərlərində nəşr olunan Şərq əlyazmaları kataloqlarında da rast gəlirik. Qeyd edək ki, Avropa şərqşünasları Pertç, Flyugel və Bloşeni tərtib etdikləri əlyazma kataloqlarında mütərcimin oxunuşu üzündən ortaya çıxan bu səhv L.V.Dmitriyevanın tərtib etdiyi Sankt-Peterburqdakı Şərqşünaslıq İnstitutunun türk əlyazmaları kataloqunda da özünü göstərir (13, s. 37). Son dövrdə Visbaden və Vatikanada nəşr olunan Şərq

əlyazmaları kataloqlarında isə mütərcimin adı Şirazi, Əlvan Şirazi və Əlvan Çələbi Şirazi kimi göstərilir (14, s. 265). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şirazi haqqındakı ilk qaynaq və ədəbiyyatlardan heç birində müəllifin adındakı “Əlvan” sözünün işləndiyi misra və ya beyt göstərilmir, halbuki ənənəyə görə bu barədə hər hansı bir qeydin olması zəruridir. “Əlvan” sözü ilə bağlı şübhə doğuran daha bir cəhət isə ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda onun ilk hərfinin iki müxtəlif hərflə - “əlif” və “əyn”lə yazılmasıdır. Qeyd edək ki, ilk hərfi “əlif”lə yazılan “Əlvan” sözü “rəngarəng” deməkdir, ilk hərfi “əyn” olan “Əlvan” sözü isə ümumiyyətlə, yoxdur.

N.S.Banarlının kitabında yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə isə şair-mütərcim yalnız təxəllüsünü (“Şirazi” işlədir).

Bizim istifadəmizdə olan türkcə “Gülşəni-raz”ın üç əlyazmasındakı ön sözdə mütərcimin təxəllüsünün qabağında Vəli sözü də işlənmişdir:

Eşitgil bu sualı, ol cavabı,
Bu qanun üzrə dinlə bu kitabı.
Səfa versün bu gülzari-həqaiq
Ki, rəvşən ola ənvai-dəqaiq.
Vəli Şiraziyi xeyr ilə yad et,
Dua ilə onun ruhını şad et.(15, s. 8)

Qeyd edək ki, bu beyt tərcümənin Vatikandakı Apostol kitabxanasında saxlanılan əlyazmasında da vardır. Lakin əlyazmanı təsvir etmiş Rossi bu beytdəki “Vəli” sözünü xüsusi isim kimi qəbul etməmiş və mütərcimin adını yalnız Şirazi kimi göstərmişdir. Amma həmin söz burada məhz xüsusi isimdir, yəni mütərcimin adıdır. Birincisi ona görə ki, “vəli” sözünün daşdığı mənələrdən (1. “lakin”, “amma”, “ancaq”; 2. “sahib”, “himayə edən”; 3. “yaxın dost”; 4. “müqəddəs”) heç biri yuxarıdakı beytin ümumi məzmununa uyğun gəlmir. İkincisi isə əlyazmanın başqa bir beytində də mütərcim adının Vəli olduğunu açıq-aşkar bildirir:

“Əgər Mənsur isə mərdi-xudayi,
Neçün saldı cəhanə bu sədayi.
Vəlidən sadir olmaz bu ibarət,
Kim ölmək ola cürminə kəffarat”.(15,s.21)

Tərcümənin ön sözündə mütərcim kitabı 829/1426-cı ilin baharında tamamlandığını bildirir:

Bu bir-iki vərəqi qarə qıldum.
Ağı qıldum qarə, qarardı ağum,
Yakındır əllyə girməgə çağum.
Yerin yüzi tolu qoyun-quziydi,
Səkiz yüz həm yigirmi toquziydi
Ki mənzum eylədüm işbü kitabı,
Övla deyü məani, fəthi-tabi” (15, s. 6-7).

Göründüyü kimi, Vəli Şirazi yaşının əllyə yaxın olduğunu da bildirir. Deməli, o, XIV yüzilliyin 70-ci illərində anadan olmuşdur. Mütərcimin nisbi onun şirazlı olduğunu göstərir. 1333-cü il tarixli “Quran” tərcüməsinin mütərcimi Məhəmməd bin Dövlətşahın və peşəkar tərcüməçi Nişatinin də şirazlı olduğunu nəzərə alsaq, bu şəhərdə orta əsrlərdə tərcümə sənətinin geniş yayıldığını və burada tərcümə məktəbinin mövcudluğunu güman etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960, s. 257
2. Гудчий Н.К. История древней русской литературы, М. Учпедгиз. 1950. с. 240
3. Абдуллаев Т.А. Тюркоязычный памятник ХЫІ века. Кавамил-ат-табир Хызыра ибн Абдулхади Аль-Бавазиджи и его лексика. Канд. дисс. Баку, 1991. с. 145
4. Qülşehri. Mantik üt-teyr. Yayınlayan ve ön söz yazan A.S.Levend. Ankara, 1957. s. 140
5. Sehi bey. Tezkire heşt behişt. İstanbul, 1980
6. Bursalı Məhəmməd Tahir. Osmanlı müəlliflər. c. I-II, İstanbul 1333, s. 310
7. Köprülü F. Türk Edebiyatında ilk mutasavvifler. Ankara, 1981
8. Köprülü F. Türk Edebiyatı. İstanbul, 1980
9. Kocatürk V.M. Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara, 1964
10. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М., 1985
11. Büyük Türk klasikleri (Elvan-i Şirazi), II cild. İstanbul, 1985
12. Məhəmmədəli Tərbiyyət. Danışməndani-Azərbaycan. Tehran 1314, s. 420
13. Дмитриева Л.В. Описание тюркских рукописей Института востоковедения, т.Ш., М., 1980
14. Götz M. Türkische handschriften. Verzeichnis der orientalischen handschriften in Deutschland. Band XIII, teil 2, Wiesbaden, 1968
15. Gülşəni razın Almaniya nüsxəsi. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu. 1624-cü il, s. 125.

ABSTRACT

Fakhraddin Eylazov

TRANSLATION OF WORK “GULSHANI-RAZ” TO AZERBAIJAN TURKISH AND HIS INVESTIGATION HISTORY

Translation monuments are an integral of history of the literature. In history of the literature of Azerbaijan also adhered to this custom, by studying of the literature of the XV and next centuries information about some patterns of translation of that period have been found. One of such translations – the monument of the Azerbaijan translation literature “Gulshani-raz”. During the researches connected with the author and studying history of this work, depth of roots of the translational profession, a literary society of that period and other prominent features are analyzed.

РЕЗЮМЕ

Фахраддин Эйлазов

ПЕРЕВОД НА ПРОИЗВЕДЕНИЯ “ГЮЛЬШАНИ-РАЗ” НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК И ИСТОРИИ ЕГО ИЗУЧЕНИЯ

Переводческие памятники являются неотъемлемой частью истории литературы. В истории литературы Азербайджана также поддерживались этого обычая и, изучая литературу XV и последующих веков, были даны сведения о некоторых образцах перевода того периода. Один из таких переводов – памятник Азербайджанского перевода “Гюльшани-раз”. В проведенных исследованиях, связанных с автором и историей изучения произведения, были анализированы глубина корней переводческой профессии, литературное общество того периода и другие своеобразные характерные особенности.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

AYTƏN ƏHMƏDOVA
Gəncə Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.162

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLİ QOŞMALAR

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qoşma, qrammatik şəkilçilər, leksik məna, qoşmanın semantikasi

Key words: Azerbaijani language, postposition, grammatical inflections, lexical meaning, semantics of postpositions

Ключевые слова: Азербайджанский язык, послелог, грамматические окончания, лексическое значение, семантика послелога

Məlumdur ki, köməkçi nitq hissələrinin səciyyəvi cəhətlərindən biri onların sabit, dəyişməz formaya malik olmasıdır. Bu fikri qoşmaların da əksəriyyətinə şamil etmək olar; bunlar tam sabitləşmiş, ilkin kökü ilə semantik-qrammatik əlaqəsini itirmiş qoşmalardır. “Aid, dair, savay, görə, üçün, ötrü” və s. qoşmalar bu qəbildəndir. Onlar hansı sözlə əlaqəyə girməsindən, hansı sintaktik mühitdə olmasından asılı olmayaraq, sabit fonetik-qrammatik formaya malikdir, heç bir dəyişikliyə uğramır. Buna baxmayaraq, dilimizdə qoşma funksiyasını yerinə yetirən, lakin qoşma kimi tamamilə sabitləşməmiş xeyli sayda sözlər də vardır. Bu sözlər həm nominativ formada, yəni heç bir şəkilçi olmadan, həm də müəyyən qrammatik şəkilçinin iştirakı ilə qoşma funksiyasına malikdir. Buraya *haqqında* (*haqda*), *barədə* (*barəsində*), *xüsusda* (*xüsusunda*), *sayəsində*, *ənada* (*əsnasında*), *uğrunda*, *yolunda*, *əvəzində* və s. kimi sözlər daxildir. Bu sözlərin bəzilərində sözün əslilə əlaqə müəyyən dərəcədə qalsa da, digər qismində bu əlaqəni tapmaq mümkün deyil, çünki kökün özü müasir dilimizdə işlək söz kimi mövcud deyil, yəni şəkilçini çıxıldıqdan sonra qalan hissə leksik-semantik vahid kimi dilimizdə işlədilmir. Bunlar haqqında ayrı-ayrılıqda bəhs ediləcəkdir. Qeyd edək ki, bu tipli sözlərin elələri vardır ki, əslində onların qoşma ilə heç bir əlaqəsi olmasa da, bəzi türkoloji əsərlərdə onların hamısı qoşma adı ilə təqdim olunur və təhlil edilir. Buraya “*boyunca, arxasında, önündə*” və s. bu tipli sözlər aid edilir [8, 492-504].

Bu sözlər haqqında Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif fikirlər vardır. M.Hüseynzadə onları “əsas nitq hissəsi ilə köməkçi nitq hissəsi arasında keçid mərhələ təşkil edən yaqımqoşmalar” adlandırır [4,223]. F.Zeynalov onları köməkçi adlarla qoşmalar arasında keçid halda olan sözlər qrupu kimi təqdim etsə də, onlardan ayrı-ayrılıqda danışarkən “köməkçi ad” terminindən istifadə edir [9,159]. Bəzi dilçilər isə başqa ad vermədən onları qoşmaların içərisində öyrənmişlər. Bu fikrə M.Hüseynzadənin eyni adlı kitabının 1963-cü il nəşrində də rast gəlirik [3,222]. Q.Kazımov göstərir ki, “Köməkçi adların bir qismi tədricən qoşmalara çevrilməkdədir. Buraya haqqında, barəsində, uğrunda, əsnasında, əvəzində, xüsusunda, üzərində kimi sözlər daxildir. Bunlar tam qoşmalaşmadığı üçün iki cür işləne bilirlər: *haqda –haqqında, barəd –barəsində, xüsusda – xüsusunda* və s. [6,351].

Demək lazımdır ki, bu tip sözlərə eyni münasibət türkoloji ədəbiyyatda da özünü göstərir. Belə ki, N.A.Baskakov, V.A.İsenqaliyeva onları qoşmaların [2, 513; 5, 78], A.N.Kononov köməkçi adların [7,344] tərkibində öyrənirlər.

İlk olaraq “*barəsində//barədə*” qoşması haqqında danışaq.Bu söz qoşma funksiyasında tam sabitləşmiş söz deyil; yəni müxtəlif qrammatik formalarda işlənilir. Bu sözün qoşma vəzifəsində bütün şəxslər üzrə dəyişməsi onun daxili dinamik vəziyyətindən, qrammatik mütəhərrikiyindən xəbər

verir. Məsələn: *Jandarlarda Sahib barəsində əsaslı dəlillər olmadığından onu həbs edə bilmirdilər* (M.İbrahimov); *İndi mənim barəmdə nə fikirləşəcəklər?* (V.Sultanlı); *Oğul, sənə barəndə çox yanılmışam* (S.Azəri); *Deməli, bizim barəmizdə hər şeyi bilirsiniz* (M.Süleymanlı); *Əlbət ki, sizin barənizdə hələ çox-çox yaxşı sözlər deyiləcək* (H.İbrahimov); *Onlar barədə biz də yanlış fikirdə olmuşuq* (S.Azəri).

Məlum olduğu kimi, “barə” sözü fars mənşəli olub, adətən, mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Müasir Azərbaycan dilində müstəqil istifadə olunan “barə” sözü yoxdur. Qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar “köməkçi adlar” başlığı altında ayrılıqda müstəqil işlənmə xüsusiyyətinə malik sözlər kimi, “bəri, sayə” sözlərini də əlavə edirlər [6,348]. Lakin bizə belə gəlir ki, bu sözləri “iç, orta, ara” və s. tipli, yəni müstəqil mənaya və qrammatik xüsusiyyətlərə malik olan sözlərlə eyni cərgəyə qoymaq olmaz.

Danışıq dilində “barə” sözündən yaranmış “barədəki” sözü həmin sözün bir vaxtlar dilimizdə işlək olmasından xəbər verir. Bu da diqqəti çəkir ki, “barədəki” sözünün özü də müstəqil leksik vahid kimi dilimizdə mövcud deyil; bu söz üçüncü şəxsdə və adlıq halda olan sözlərlə işlənir və atributiv xüsusiyyətə malik olur: *kitab barədəki fikirlər, şəhər barədəki düşüncələr* və s. Aydın ki, *-daki*² şəkilçisi adlara qoşularaq sifət yaradır, lakin dilimizdə ayrıca leksik-semantik mənaya malik “barədəki” sifəti də yoxdur; bu söz də özündən əvvəlki sözlə birlikdə işlədilir. Bunun səbəbi, fikrimizcə, “barədə” sözünün müstəqil şəkildə deyil, birləşdiyi sözlə birlikdə *-daki*² şəkilçisini qəbul etməsidir. Ona görə də “barədəki” söz-forması müstəqilliyə malik deyil, müxtəlif sözlərlə və müxtəlif formalarda əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Bu sözün kökünün müasir dilimizdə olmaması onun qoşma kimi varlığını daha da möhkəmləndirir, çünki kökü müstəqil leksik mənalı söz kimi mövcud olmayan sözlər dildə, bir qayda olaraq, köməkçi nitq hissəsi kimi formalaşmış olur. Bu sözün “barədə” kimi formalaşması isə onda qoşma keyfiyyətini daha da gücləndirmiş olur; belə ki, bu formada artıq həmin söz bütün şəxslərə aid ola bilər. Lakin onu demək lazımdır ki, bu qoşmanın hansı hala qoşulması maraqlıdır; qoşmanın bu forması birinci, ikinci şəxsin təkində, üçüncü şəxsin cəmində adlıq halda (*mən barədə, sən barədə, onlar barədə*), birinci və ikinci şəxsin cəmində isə, həm adlıq, həm də yiyəlik halda olan sözlə əlaqəyə girir. Məsələn: *Yeni gələnlər barədə hələ bir məlumatımız yoxdur* (V.Sultanlı); *Sizin barədə hərə bir söz danışır* (S.Əhmədov); *Sizin barənizdə eşitdiklərim həqiqətə uyğun deyildi* (S.Əhmədov).

Bu qəbildən olan qoşmalardan biri də “sayəsində” sözüdür. Bu söz də tam sabitləşmiş qoşma hesab edilə bilməz; ən əvvəl ona görə ki, “sayə” komponenti müxtəlif mənsubiyyət şəkilçiləri ilə və yerlik halda qoşma funksiyasını yerinə yetirir: *mənim sayəmdə, sənə sayəndə, onun sayəsində, bizim sayəmizdə, sizin sayənizdə, onların sayəsində*. Əvvəl verdiyimiz qoşmalardan fərqli olaraq, bu qoşmanın qoşulduğu sözün hal vəziyyəti yaygın deyildir; həm şəxs əvəzliyi, həm də istənilən isimlə işlənərkən həmin sözlərin yiyəlik hal şəkilçili olmasını tələb edir. Məsələn: *Dostunun sayəsində vəzifədə həmişə irəli getmişdir* (V.Sultanlı); *Sizin sayənizdə, bəlkə, mən də bir çörək sahibi oldum* (M.İbrahimov).

Digər tərəfdən isə, qoşma funksiyasında işlənən bu söz həmin mövqeyində şəkilçisiz variantda işlənilə bilmir; yəni ki, bu söz qoşma kimi sabitləşməmişdir. Bunu təsdiqləyən faktlardan biri də əvvəlki sözlərdə gördüyümüz kimi, bu sözün də bəzən aid olduğu sözsüz, müstəqil şəkildə cümlə üzvü funksiyasında çıxış etməsidir: *Sayənizdə mən də öz yerimi tapa bildim* (İ.Şıxlı).

“Barə” sözü kimi, “sayə” sözü də müstəqil leksik-semantik vahid kimi müasir Azərbaycan dilində mövcud deyil. Lakin əslində “kölgə” mənasına malik olan bu söz klassiklərin əsərlərində hətta iyirminci əsrin əvvəllərinə qədər işlənmişdir.

Bu söz müxtəlif şəxslərə aid mənsubiyyət və yerlik hal şəkilçisi ilə cümlə üzvü kimi çıxış edir, lakin müəyyən zamandan sonra kök hissəsi öz mənasında işlənməklə yanaşı, özündən əvvəlki sözlə

birlikdə bir qrammatik mənanın ifadəsinə xidmət edir ki, bu zaman qoşma kimi formalaşır. Digər halda isə sözün kökü ilkin semantik mənasından uzaqlaşır, yəni həmin söz müasir dilimizdə müstəqil söz kimi işlənmə keyfiyyətini itirir, yenə də qoşma kimi formalaşır. “*Sayəsində*” sözü məhz ikinci tiptən olan qoşmadır.

“*Sayəsində*” qoşmasının əvvəlkilərdən fərqləndirici cəhətlərdən biri də odur ki, bu söz mənsubiyyət, yaxud mənsubiyyət və hal şəkilçisi olmadan qoşma funksiyasında çıxış edə bilmir; daha doğrusu, həmin sözün kökü şəkilçisiz özündən əvvəlki sözə birləşib işlənmir.

Bu fikirlər bu və ya digər dərəcədə “*əsnasında, xüsusunda*” sözləri haqqında da demək olar. Bu sözlərin də kökü müasir dilimizdə müstəqil şəkildə işlək deyil. Maraqlıdır ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “*xüsus*” sözü dilimizin leksik vahidi kimi qeydə alınmışdır [1,310]. Lakin qeyd edək ki, bu sözlərin qrammatik forma əsasında dəyişə bilmə və söz yaradıcılığına münasibəti fərqlidir. Hər şeydən əvvəl bu sözlər yerlik hal şəkilçisi ilə, həm də təyinedici sözlə, xüsusən də işarə əvəzliyi ilə işlədilir. Məsələn: *Bu əsnada həyat qapısı şiddətlə döyülməyə başladı* (Ə.Vəliyev); *Dayım bu xüsusda, deyəsən, heç danışmaq istəmirdi* (M.İbrahimov).

Hər iki sözün qoşma kimi yerlik hal şəkilçisi ilə yanaşı, mənsubiyyət şəkilçisi ilə də işlənməsi faktı vardır. Bu xüsusiyyət onları əvvəlki qoşmalarla birləşdirir. Mənsubiyyət şəkilçili formanın qoşulduğu söz də hansı halda olması ilə fərqlənir. Belə ki, əvəzlik bu qoşma ilə adlıq halda, digər sözlər isə yiyəlik halda əlaqəyə girir. Məsələn: *Həmin xüsusda söhbətimiz hələ çox olacaq* (S.Əhmədov); *Mal almaq xüsusunda razılığa gələ bilmədik* (V.Sultanlı).

Əslində hər iki sözün yerlik hal şəkilçisi ilə işlənməsi onların qoşmalara bilmə imkanına təkan verir. Əvvəlki nümunələrdə də gördüyümüz kimi, bəzi sözlər məhz yerlik hal formasında qoşmalanırlar. Amma bu sözlərdən ikincisi, yəni “*xüsus*” sözü söz yaradıcılığında da iştirak edir; belə ki, dilimizdəki “*xüsusi, xüsusiyyət*” və bunlardan yaranan sözlərin kökündə məhz bu söz durur. Müasir dilimizin tələbləri baxımdan bu isim kök və şəkilçiyə ayrılma bilməsə də, başqa sözlərin də tərkibində olması onun potensial kök olduğunu göstərir. “*Xüsusən, xüsusilə*” modal sözləri də tarixən bu sözün üzərində meydana çıxmışdır. Modal söz olaraq kök və şəkilçiyə ayrılmasalar da, onların tarixən eyni kökdən yaranması aydın görünür.

“*Əsna*” komponenti haqqında isə bu fikri söyləmək olmaz; belə ki, bu söz kök şəklində müasir dilimizdə işlənmədiyi kimi, onun hər hansı bir şəkildə söz yaradıcılığında iştirakı da müşahidə olunmur. Bu isə həmin sözün müasir dilimiz üçün arxaik olduğunu göstərir. Bu arxaik forma isə yalnız “*əsnada, əsnasında*” sözlərində ilişib qalmışdır. Bu qoşmanın da mənsubiyyət şəkilçili forması yiyəlik hallı sözə, mənsubiyyət şəkilçisiz forması isə adlıq hallı sözə qoşulur və qoşulduğu sözə zaman mənası aşılayır. Müasir ədəbi dilimizdə geniş işləkliyə malik olmayan bu sözə bədii əsərlərin dilində tez-tez rast gəlmək mümkündür. Məsələn: *Söhbətin bu əsnasında Sübhan özünü saxlaya bilməyib ayağa durdu* (M.İbrahimov); *Bu əsnada xalamın kiçik qızı Xavər də özünü yetirdi* (H.Mirələmov).

Fikrimizcə, bu tipli sözləri müasir dilimiz baxımından istisna hesab etmək olar, ona görə ki, dilimizdə az işlənməklə yanaşı, həm də ayrılıqda kök formada da mövcud deyil. Eyni sözü “*sayə*” sözü haqqında demək olmaz, çünki bu sözün kök forması müasir dilimizdə olmasa da, “*sayəsində*” sözünün qoşma kimi işlədilməsi çox məhsuldardır və hər kəs tərəfindən dərk olunandır.

Bu formada meydana çıxan “*uğrunda*” sözü də müasir dilimizdə qoşma funksiyasında çıxış edir. Q.Kazımov bu sözü köməkçi adlar cərgəsində təqdim edir [6, 347]. Əslində “*uğur*” sözündən meydana gələn bu söz müasir dilimizdə kökü ilə açıq əlaqəyə malik deyil. Bu söz qoşma olaraq, “*sonra, üçün*” qoşmalarının sinonimi kimi işlədilir və dilçilik ədəbiyyatında da belə təqdim olunur. Lakin dərinəndən fikir verilsə, qoşmanın özü və kökü arasında semantik bağın olduğu görünmüş olar. “*Vətən uğrunda*” ifadəsi “*Vətən üçün*” anlamında işlədilsə də, əsil mənasında “*Vətənin uğuru üçün*” deməkdir. Burada belə bir müqayisə də aparmaq olar: “*üçün, ötrü*” qoşmaları müxtəlif səciyyəli sözlərə

qoşularaq, səbəb mənasından başqa digər məzmunları da formalaşdırma bilər. Məsələn, həmin qoşmalar “*qardaşım üçün (qardaşımdan ötrü) almışam*” cümləsində vasitəli obyekt məzmunu yaratmışdır ki, burada səbəb məzmunu, demək olar ki, yoxdur. Amma həmin mövqedə “*uğrunda*” qoşmasını işlətmək olmaz. Bu isə “*uğrunda*” qoşmasının tarixi kökü ilə bilavasitə bağlıdır. Bu qoşma müasir dilimizdə səbəb məzmununda deyil, məqsəd məzmununda işlədilir. Məsələn: *Bütün gənclər Vətənimizin gözəl, parlaq gələcəyi uğrunda çalışmalıdır.*

Bu qoşmanı əvvəldə izahını verdiyimiz digər qoşmalardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, bu sözün qoşma kimi mənsubiyyət və ya yiyəlik hal şəkilçisiz variantı yoxdur. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi, bir tərəfdən, sözün özünün mənasının dar olması, digər tərəfdən, qoşma kimi daha sonrakı dövrün məhsulu kimi meydana çıxmasıdır.

Müasir dilimizdə müvafiq fonetik-qrammatik şəkildə formalaşmış və başqa sözlə əlaqədə qoşma funksiyasını yerinə yetirən sözlərdən biri də “*yolunda*” sözüdür. Məlum olduğu kimi, bu söz müstəqil leksik vahid kimi dilimizdə ümumişlək sözlərdən olub, konkret leksik semantikaya malikdir. Məsələn: *Kəndimizə yeni yol çəkilmişdir.*

Lakin demək lazımdır ki, bu sözün məcazi anlamı da dilimizdə işlənməkdədir: *həyat yolu, ömür yolu, yaradıcılıq yolu* və s. Qeyd edildiyi kimi, sözlərin məcazi anlama malik olması, daha çox mücərrədlik ifadə etməsi onların köməkçi nitq hissəsinə keçmə prosesini şərtləndirən əsas amillərdəndir. Bu cəhətdən dildə yeni qoşmaların yaranması bu amillə ciddi şəkildə bağlıdır.

“*Yolunda*” sözü öz həqiqi mənasını saxlamaqla yanaşı, başqa bir istiqamətdə qoşmalaşmağa doğru da inkişaf edir. Bir az əvvəl “*yol*” sözünün məcaziliyi, mücərrədliyi ilə bağlı verdiyimiz faktlarda həmin söz ilkin semantikasi ilə əlaqəsini hələ tamamilə üzümüşdür; bu əlaqə həm leksik-semantik, həm də qoşulduğu sözlə qrammatik münasibətdə özünü göstərir. Belə ki, həmin söz məcazi anlamda olsa da, leksik-semantik müstəqilliyini qoruduğu kimi, qoşulduğu sözlə olan əlaqəsi də dinamik səciyyəyə malikdir. Burada tərəflərdən birindən digərinə sual doğduğu kimi, həmin sözü də bu birləşmə daxilində müxtəlif şəkilçilər qəbul edib, rəngarəng qrammatik formalara düşərək, ayrı-ayrı sintaktik funksiyaları yerinə yetirməyə şərait yaradır. Bu isə müvafiq sözün müstəqil leksik mənalı söz, ifadənin isə sərbəst söz birləşməsi olduğunu göstərir.

F.Zeynalov bu sözün mücərrədləşməsinin ilkin səbəbi kimi onun birləşmə daxilində işlənməsi və bu zaman mənsubiyyət şəkilçisi ilə formalaşması faktını qeyd edir. Müəllif bu tip sözləri köməkçi adlarla qoşmalar arasında keçid xarakterli sözlər adlandırır. Onların mücərrədlik bildirməsini, əsas məzmunundan təcrid olunmasını, mənalılarının məhdudlaşmasını və məkani hal şəkilçilərini qəbul etməsini köməkçi adlara yaxınlaşan əlamətlər kimi təqdim edir [9,160]. Lakin müəllifin də qeyd etdiyi kimi, yalnız yerlik hal şəkilçisi ilə işlənmə xüsusiyyəti onları köməkçi adlardan fərqləndirir.

“*Yolunda*” sözü qoşmalaşma prosesinin ən mühüm mərhələsindədir. Belə ki, bu söz həmin mövqedə etimon sözün mənasına malik deyil; bu, daha çox mücərrəd bir məna – qrammatik mənadır. İkincisi, hansı sözə qoşulursa, qrammatik cəhətdən dəyişmir, sadəcə, başqa qoşmalar kimi, az halda xəbərlilik şəkilçisi ilə işlənə bilər ki, bu da ədəbi dil nəzərindən normal hesab edilə bilər: *Bu döyüş Vətən yolundadır.* Üçüncüsü, birinci komponentdən ikinci komponentə sual doğmur. Bu da həmin ifadənin tərəflərinin daha çox birləşmədən xəbər verir. Bütün bunlar isə həmin sözün qoşma funksiyasını daşdığını bir daha göstərir. Məsələn: *Ailəmin səadəti yolunda mən öz azadlığımdan da keçməyə hazırım* (İ.Şıxlı).

Qeyd etmək lazımdır ki, “*yol*” sözü mənsubiyyət şəkilçisiz, yalnız yerlik hal şəkilçisi və “*bu*” işarə əvəzliyi ilə həmin semantik-qrammatik mövqedə işlənilə bilər. Məsələn: *Bu yolda öldü var, döndü yoxdur.* Düşünürəm ki, bu mövqedə həmin söz leksik mənalı söz kimi, həm də əsas tərəf kimi çıxış edir.

Nümunədən göründüyü kimi, burada “*yolunda*” sözünü asanlıqla “*üçün*” qoşması ilə əvəz

etmək olur. Bu fakt da həmin sözün qoşma funksiyasında olduğunu bir daha göstərir.

Onu da demək lazımdır ki, istər “*haqq+mənsubiyyət şəkilçisi*”, istərsə də “*barə+mənsubiyyət şəkilçisi*” formasında olan sözlər eyni məzmununda qoşulduğu söz olmadan, müstəqil şəkildə işlənib cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirə də bilir və maraqlıdır ki, bu mövqedə, demək olar ki, yalnız ikinci şəxsin cəmində olan söz işlədilər bilər, başqa şəxs formalarını müşahidə etmək olmur. Məsələn: *Haqqınızda tutuqlama hökmü var; Barənizdə çıxarılan qərar ədalətli deyil.*

Bu nümunələrdə həmin sözlərin qarşısına müvafiq olaraq ikinci şəxs cəmdə olan şəxs əvəzliyini yiyəlik halda əlavə də etmək olar ki, bu zaman ifadənin məzmununda ciddi fərq özünü göstərməz: Sizin haqqınızda tutuqlama hökmü var; Sizin barənizdə çıxarılan qərar ədalətli deyil. Bu fakt onu göstərir ki, həmin sözlər xalis qoşma hesab edilə bilməz; onlar keçid prosesində olan sözlər kimi xarakterizə edilməlidir.

Bu sözlə bağlı maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, bəzən aid olduğu sözdən ayrı düşür və yenə də məhz həmin funksiyaya malik olur. Məsələn: *Haqqında danışdığım cavan oğlan budur* (M.Hüseyn). Funksional cəhətdən qoşmanın xüsusiyyətini daşısa da, aid olduğu sözdən ayrı, onsuz işlənməsi bu sözün qoşma kimi tam sabitləşmədiyini göstərir. Lakin misaldan da göründüyü kimi, “*haqqında*” sözü bu mövqeyində də müstəqil leksik mənalı sözün səviyyəsində deyil.

Təhlilini verdiyimiz nümunələr mənsubiyyət və hal şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşmışdır. Lakin bu qəbildən olan “*naminə*” sözü də buna bənzər formada olsa da, ikinci şəkilçi yerlik halda yox, yönlük haldadır. Bu söz fars mənşəli “*nam*” sözündən olub, “*ad*” mənasındadır. İyirminci əsrin əvvəllərinə qədər dilimizdə işlədilmiş bu söz hal-hazırda işlək deyil. Ona görə də həmin söz bütöv şəkildə də müasir dilimizdə konkret olaraq müstəqil leksik məna daşımır. “*Naminə*” sözü də ikinci və ya üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci komponenti olaraq, təktərəfli şəkildə işlədilir və yalnız başqa sözlə əlaqədə müəyyən fikrin ifadəsinə xidmət edir. Bu söz digər sözlərdən fərqli olaraq, şəxs əvəzlilikləri ilə işlənmir, daha doğrusu, onun əlaqəyə girdiyi sözlərin əhatəsi çox məhduddur. Sözün özü obrazlı ifadə formasına malik olub, əsasən, mücərrəd anlayışlı və dəyərlilik məzmununa malik sözlərlə işlədilir. Məsələn: *Vətən naminə hər şeyə hazırım.*

Nümunənin məzmunundan görünür ki, “*naminə*” sözü “*üçün, ötrü, görə*” səbəb bildirən qoşmalarının funksiyasına malikdir: *Vətən naminə-Vətən üçün – Vətəndən ötrü – Vətənə görə*. Buna görə də fikirləşirik ki, müasir dilimizdə onsuz da az istifadə edilən “*naminə*” sözü qoşma vəzifəsindədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
2. Баскаков Н.А. Двойственная природа и проблема частей речи (на материале тюркских языков), Вопросы теории частей речи. с.235-236
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Azər tədris nəşr, 1963, 276 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, morfolojiya, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
5. Исенгалиева В.А. Служебные имена и послелогои в казахском языке. Алма-Ата, 1957
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, morfolojiya. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 400 s.
7. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Изв. АН СССР, Москва-Ленинград, 1956, 570 с.
8. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология, Наука, Москва, 1988, 560 с.
9. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, Maarif, 1971, 312 s.

ABSTRACT

Aytan Ahmadova

GRAMMATIC INFLEXIONAL POSTPOSITIONS IN AZERBAIJANI LANGUAGE

There is no common idea about on, in this case, trough, meanwhile, for, instead of and other words used in Azerbaijani language refer to which part of speech, as well as it is not admitted exactly that they are postpositions. However, it seems clearly from explanations given the article that some of them already have stabilized as postposition, others have moved away main part of speech and have implemented the function of postposition. In our opinion, it is advisable to accept them mainly as postposition for moving away main parts of speech as a result of becoming extremely abstraction.

РЕЗЮМЕ

Айтен Ахмедова

ПОСЛЕЛОГИ С ГРАММАТИЧЕСКИМИ ОКОНЧАНИЯМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Единая мысль о принадлежности к какой – либо части речи таких слов, как *о, за счет, во время, на пути, за, вместо и др.*, используемых в Азербайджанском языке, отсутствует. В том числе, их принадлежность к послелогам принимается неоднозначно. Но из пояснений, описываемых в статье, становится ясно, что некоторые из них принимаются в качестве послелогов, а некоторые, отдалившись от основных частей речи, выполняют функцию послелогов. По нашему мнению, считается целесообразным воспринимать их в качестве послелогов, в связи с тем, что они, абстрагируясь в большей степени, отдалились от основных частей речи.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

VÜSALƏ İSGƏNDƏROVA

Gəncə Dövlət Universiteti

UOT: 81

TÜRKOLÖJİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ TƏSİRLİ-TƏSİRSİZ FEİL MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər; *leksik-semantik, grammatik, xüsusiyyətlər, təsirli, təsirsiz, feillər*

Ключевые слова; *лексико-семантическое, грамматическое, особенность, переходные, глаголы*

Key-words; *lexical-semantic, grammatical, features, transitif, intransitif, verbs*

Aparığımız araşdırmalar göstərir ki, fransız dilində olduğu kimi müasir Azərbaycan dilində də təsirli-təsirsiz mənalarda işlənən feillər mövcuddur. Türk dillərində, o cümlədən də Azərbaycan dilində feillərin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası uzun müddət türkoloqların diqqətini cəlb etmişdir. Türkoloqlar ayrı-ayrı elmi-tədqiqat əsərlərində başkir, türk, özbək, çuvaş, uyqur, türkmən, qaraçay-balkar, noqay, tuvin və s. türk dillərində feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasına bu və ya digər dərəcədə toxunmuşlar [1, s.74-78]. Adları sadalanan türkoloqlar feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyasından bəhs etsələr də, eyni bir feilin təsirli-təsirsiz mənalarda işlənməsi barədə konkret bir fikir söyləməmişlər. Bu məsələ heç onların tədqiqat obyektinə də olmamışdır. Ənənəvi «Müasir Azərbaycan dili» kitablarında da feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası ətraflı şərhlə edilmiş, amma tədqiqatımızın obyektinə olan eyni bir feilin müxtəlif funksional-semantik vəziyyətlərdə təsirli-təsirsiz mənə kəsb edə bilməsi, bu feillərin işlənmə dairəsi və ikivalentliliyi, semantik dəyişikliyin funksional ifadəsi və bunun müxtəlif yolları barədə konkret fikir söylənməmiş, yalnız təsirli-təsirsiz mənaların leksik yolla ifadəsindən bəhs edilmiş, yaxud təsirlilik mənəsi ilə feilin növ kateqoriyası arasındakı əlaqədən bəhs edilməmişdir.

Q.Ş.Kazımov öz əsərinin «Təsirli və təsirsiz feillər» bölməsində yazmışdır: «Dilimizdə elə feillər də vardır ki, onlar cümlədəki vəziyyətindən, əlaqələndiyi sözlərdən asılı olaraq həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi işləyə bilər. Məsələn, ağlamaq feili Uşaq ağlayır–cümləsində təsirsiz, Ölüni ortalığa qoyub ağlayırdılar – cümləsində təsirlidir; gəzmək feili istirahət etmək mənasında təsirsiz, bir şeyi axtarmaq (Uşaqları gəzirəm) mənasında təsirlidir; oynamaq feili Mən oynaya bilmirəm – cümləsində təsirsiz, Mən bu havanı oynaya bilmirəm və ya Elə bir oyun oynayaram ki, ... cümlələrində təsirlidir». Müəllif daha sonra yazır: «Eyni bir feilin heç bir şəkildə (təsirlilik – F.V.) qəbul etmədən təsirli və ya təsirsiz olması feillərin məcazilik imkanları, çoxmənalılıq ilə, dildəki inkişaf, dəyişmələrlə, təfəkkürün inkişafı ilə bağlıdır. Odur ki, bu və ya digər feil haqqında yoxlamadan «bu feil həmişə təsirli olur, bu feil ancaq təsirsiz olur» hökmünü çıxarmaq düz olmaz. Bunun üçün feilin bütün mənə imkanları nəzərə alınmalıdır». Daha sonra müəllif aşağıdakı nəticəyə gəlir: «Beləliklə, sadə feillərin bir qismi təsirli, bir qismi təsirsiz, bir qismi isə həm təsirli və həm də təsirsiz olur» [2, s. 182]. Bizim fikrimizcə, müəllif öz tezislərinə “konstruksiya daxilində” ifadəsini əlavə etsəydi, təsirli-təsirsiz feillər barədə onun mühakimələri daha əsaslandırılmış olardı. Çünki bir feilin təsirli-təsirsiz mənaları ayrılıqda deyil, yalnız konstruksiya daxilində müəyyənləşdirilə bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz türkoloqlardan fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair əsaslı tədqiqat aparmış prof. Q.Ş.Kazımov təsirlilik/təsirsizlik kateqoriyasının mənəsini özündə

birləşdirən feillərin dilimizə xas olması barədə söylədiyi fikirlər qiymətlidir və bizə Azərbaycan dilində də belə feillərin mövcud olması barədə fikir söyləməyə əsas verir. Bu feillərin əsas əlamətini – «onların heç bir şəkilçi qəbul etmədən təsirli və ya təsirsiz olması»nı (biz isə bunu öz tədqiqatımızda qısa şəkildə təsirli-təsirsiz feillər adlandırmışıq), eyni bir feilin həm təsirlilik və həm də təsirsizlik kateqoriyasının əlamətlərini özündə əks etdirməsinin səbəbini isə müəllif, gördüyümüz kimi, «feillərin məcazilik imkanları, çoxmənalılığı ilə, dildəki inkişafı, dəyişmələrlə, təfəkkürün inkişafı ilə bağlı olması ilə» izah edir, təəssüf ki, müəllif sonradan bu mənaları funksional-semantik baxımdan ətraflı açıqlamır. Nəzərdən keçirdiyimiz dilçilik ədəbiyyatlarında, elmi-tədqiqat işlərində, o cümlədən prof. Q.Ş.Kazımovun əsərlərində təsirsiz feildən təsirli feil və əksinə – təsirli feildən təsirsiz feil düzəltməyin yolları şərh edilir, təsirlilik kateqoriyası ilə tərz və növ kateqoriyaları arasındakı əlaqələrdən bəhs edilir, amma eyni zamanda həm təsirli və həm də təsirsizlik mənalarında işlənən feillərin məhz tərz və növ kateqoriyası ilə əlaqələrindən, heç bir şəkilçi qəbul etmədən bir sıra feillərin təsirli və təsirsiz mənalarında işlənməsinə, həm də Azərbaycan dilində belə feillərin dildə çoxluq və ya azlıq təşkil etməsinə bu əlaqələrin təsirindən bəhs edilməmişdir. Biz öz tədqiqatımızda təsirsiz feillərdən təsirli feil düzəlmənin və əksinə, təsirli feildən təsirsiz feil düzəlmənin heç bir şəkilçi qəbul etmədən eyni bir feilin təsirli və təsirsiz mənalarda işlənməsi ilə yaxından bağlı olmasını araşdırmağa çalışmışıq.

İşləmək feili getmək, çatmaq, fırlanmaq, hərlənmək, tərپənmək, dayanmaq, yatmamaq mənalarında təsirsiz feil kimi işlənir. Amma «bu feil bəzən üslubi məqamdan və ikinci bir mənə kəsb etməsindən asılı olaraq təsirli feilləri əvəz edib onların rolunu oynayır. [3, s. 12-13]. (O, konfransın materiallarını işləyirdi; O, həmin mövzunu düz 12 ildir ki, işləyir). Müəllif hesab edir ki, işləmək feili yazmaq, hazırlamaq, tədqiq etmək feillərinin yerində işləndiyi üçün təsirli mənə kəsb etmişdir. Başlamaq təsirsiz feil sırasına daxildir. (O, yazmağa başladı). H.Mirzəyevin fikrincə, başlamaq köməkçi feildir və özündən əvvəl gələn sözün onu idarə etməsi nəticəsində təsirli mənə kəsb edir. [3, s. 13]. Müəllifin fikrincə yazmağa başlamaq tipli konstruksiyalarda başlamaq feilinin təsirli mənə kəsb etməsi, «təsirli feilin yerində durması» həmin konstruksiyanın komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin xüsusiyyəti ilə bağlıdır: tabe edən söz tabe olan sözün təsirlilik halda olmasını tələb edir. Yəni, «O dərslərini yazmağa başladı» cümləsində başladı feilinin təsirli mənə kəsb etməsinin əsas səbəbini yazmağa feilinin ona təsir qüvvəsi ilə əlaqələndirir. Başqa bir halda, başlamaq feilinin təsirli feil kimi işlənməsi üslubi məqamlarla əlaqələndirilir. Belə ki, cümlədə bir sözün ixtisarı, işlənməməsi başlamaq feilinin təsirli olmasını şərtləndirir: Mənim əzab və məşəqqətim də elə bu andan başladı cümləsində başladı sözündən əvvəl mütləq bir sözün ixtisar olunması və bunun nəticəsində bu feilin təsirsiz mənə kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, eyni br feilin təsirli və ya təsirsiz mənalarda işlənməsi cümlənin üslubu məqamları ilə və əsasən də ixtisarlarla çox bağlıdır.

Prof. H.Mirzəyevdən fərqli olaraq, prof. M.Hüseynzadə [4, s. 168], prof. F.Zeynalov [5, s. 5] başlamaq, işləmək, oxumaq kimi feillərin həm təsirli və həm də təsirsiz feil kimi işlənməsi halını qeyd etmişlər. Prof. M.Hüseynzadə yazır: «Başla, işlə, oxu kimi feillər həm təsirli və həm də təsirsiz feillər sırasına daxil edilə bilər. Sevil əhvalatı başdan başladı. Ustalar işi çox səliqə ilə işləyirdilər. Səlim yığıncada qərarı və əməli təklifləri oxudu cümlələrində başladı, işləyirdilər, oxudu feilləri leksik mənalarına görə təsirli feil olduqları üçün müstəqim obyekt tələb etmişdir. Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış başladı. Tahir və Cəmil bir buruqda işləyirdilər. Sevil beş il Moskvada oxudu cümlələrində həmin feillər leksik mənalarına görə təsirsiz feillərdir. Buna görə də bunlar özlərinə heç bir müstəqim obyekt tələb etmir» [4, s. 168]. Deməli, prof. M.Hüseynzadə eyni bir feilin həm təsirsiz, həm də təsirli feil kimi işlənməsi halını haqlı olaraq həmin feillərin cümlə daxilindəki semantikasına ilə, ümumiyyətlə cümlənin semantikasına ilə bağlamışdır. Prof. M.Hüseynzadənin sonuncu fikri bizim tədqiqatımız üçün əhəmiyyətli tezisdir.

Prof. H.Mirzəyev prof. M.Hüseynzadənin bu sahədə çıxardığı nəticələrlə razılaşmır və bu fikrin dəqiq olmadığını qeyd edir. Müəllif həmin cümlələrdə başlamaq, işləmək, oxumaq feillərinin həm təsirli və həm də təsirsiz mənalar kəsb etməsini cümlənin üslubi məqamlarla bağlı olması və həmin feillərdən əvvəl mütləq bir elementin ixtisarı nəticəsi kimi hesab edir. O, öz fikrini aşağıdakı misallarda belə əsaslandırır: «Sevil əhvalata başdan başladı – cümləsində danışmaq// söyləmək // nəql etmək feillərindən biri, Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış başladı cümləsində yağmaq feili düşmüşdür. Bu cümlələr əslində aşağıdakı kimi olmalıdır: Sevil əhvalatı başdan danışmağa // söyləməyə// nəql etməyə başladı; Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış yağmağa başladı.» [3, s. 15]. Bizim apardığımız tədqiqata əsasən prof. M.Hüseynzadənin başlamaq feilinin təsirli- təsirsiz mənalarda işlənməsi faktının həmin feillərin semantikasına ilə bağlı olması fikri daha doğru hesab edilə bilər. Çünki prof. H.Mirzəyevin qeyd etdiyi kimi, cümlədə hər hansı bir elementin işlənməməsi feilin semantikasına məhz yuxarıdakı halda heç bir təsir etmir. Sevil əhvalatı başdan başladı yaxud Sevil əhvalatı başdan danışmağa // söyləməyə// nəql etməyə başladı cümlələrində hər iki halda başladı təsirli, Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış başladı və Uşaqlar bir qədər getdikdən sonra şiddətli yağış yağmağa başladı cümlələrinin hər ikisində başlamaq təsirsiz feil kimi işlənmişdir. Yəni elementin düşməsi və onun nəzərə alınması, yerinə bərpa oluna bilməsi feilin semantik və funksional xüsusiyyətlərinə təsir etmir. Çünki Sevil səhnədə çox yaxşı oxudu və Bu uşaq oxumur cümlələrində oxumaq feili hər hansı bir elementin üslubi məqamlara əsasən ixtisar olunub-olunmaması və ya ixtisar olunmuş elementin bərpa oluna bilməsi feilin semantik-qrammatik təbiətinə təsir etmir. Sevil səhnədə çox yaxşı oxudu cümləsində mahnını sözü bərpa edilsə Sevil səhnədə mahnını çox yaxşı oxudu kimi olur və hər iki halda oxumaq təsirli feil kimi çıxış edir. Yəni Sevil səhnədə çox yaxşı oxudu cümləsinin mütləq Sevilin mahnını oxuması nəzərdə tutulduğu aydındır, vasitəsiz obyekt cümlədə iştirak etmir, amma onu asanlıqla bərpa etmək mümkündür. İkinci cümlədə isə (Bu uşaq oxumur) oxumaq feili təsirsiz mənə kəsb edir. Çünki birinci cümlədə oxumaq feili ifadə etmək feilinə sinonim kimi işlənmişdirsə, ikinci cümlədə bu feil təhsil almaq, savadlanmaq mənəsi kəsb etdiyi üçün obyekt tələb etmir və təsirsiz feil funksiyasını yerinə yetirir. N.Məmmədov «Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliliyi» adlı monoqrafiyasında yazır: «Feilin leksik sinonimliyində də feilə məxsus bəzi atributların, əsasən təsirlilik və təsirsizlik, təsdiq və inkar, növ bildirməsinin, funksional formalara malik olmasının, çoxmənalılığa, abstraklığa daha çox meyilliyyətinin, lüğəvi mənalarının rəngarəngliyinin və s. Müəllifin rolu vardır» [6, s. 16]. Qeyd etmək lazımdır ki, leksik sinonimlik feilin lüğəvi mənasının müəyyənləşməsində əsas rol oynayan atributlardan hesab edilə bilər. Amma leksik sinonimliyin feilin semantika-funksional funksiyasında həlledici rol oynaması fikri o qədər də inandırıcı faktor deyildir. Prof. H.Mirzəyev yazır: «Sevil beş il Moskvada oxudu cümləsində oxumaq feilinin təsirsiz feil kimi işlənməsi onun leksik mənəsi ilə deyil, təsirsiz olan təhsil almaq feilini əvəz etməsi ilə bağlıdır. Bizim fikrimizcə, prof. M.Hüseynzadənin Sevil beş il Moskvada oxudu cümləsində oxumaq feilinin təsirsiz feil kimi işlənməsinin əsas səbəbini onun təhsil almaq feilinə sinonim kimi işlənməsi deyil, oxumaq feilinin cümlə daxilində kəsb etdiyi semantik mənəsi ilə, onun ümumi mənə kəsb etdiyi üçün obyekt tələb edə bilməməsi faktı ilə bağlanması fikri daha məqsədyönlü olardı. Daha sonra prof. H.Mirzəyev prof. M.Hüseynzadənin aşağıdakı misallarını təhlil edərək işləmək feilinin təsirli və təsirsiz mənalarda işlənməsinə öz münasibətini bildirir. Onun fikrincə, Ustalar işi çox səliqə ilə işləyirdilər. Tahir və Cəmil bir buruqda işləyirdilər cümlələrində işləmək feili ikinci cümlədə öz leksik mənəsinə görə həqiqətən də təsirsiz feildir və elə təsirsiz mənada da işlənmişdir. Birinci cümlədə isə bu feilin çalışmaq feilinə sinonim kimi işlənməsi səbəbindən öz əsl mənəsində – təsirsiz mənada deyil, təsirli mənada işlənməsini şərtləndirmişdir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, ikinci cümlədə işləmək feilinin təsirsiz olması onun leksik mənəsi ilə bağlıdırsa, birinci cümlədə həmin feilin təsirli feil rolunda çıxış etməsi onun leksik mənəsi ilə yox, üslubi məqamla və digər məsələlərlə əlaqədardır. [3, s. 16]. Beləliklə, prof.

H.Mirzəyev başlamaq, işləmək, oxumaq feillərinin həm təsirli, həm də təsirsiz olması fikrinin dil faktları ilə təsdiq olunmadığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1.Гусейнова М.Н. Об исследованиях проф.Гасана Мирзоева, посвященных категории переходности и не переходности глагола // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Ломоносова. Серия Филология. Социальные коммуникации. Т. 23 (62), 2010, № 3, с. 74-78

2.Kazımov. Q. Ş. Seçilmiş əsərləri: X cildə. IX c. Birinci kitab. Bakı: Nurlan, 2010, 544 s.

3.Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz feillər. Bakı: APİ, 1979, 116 s.

4.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1983, 319 s.

5.Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: ADU, 1975, 130 s.

6. Məmmədov N. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi. Bakı: Maarif, 1991, 109 s.

РЕЗЮМЕ

Исгендерова Вусала

Вопрос переходных и непереходных глаголов в тюркской и азербайджанской лингвистике

Вопрос о разработке одного и того же глагола в переходных и непереходных смыслах стали предметом исследований со стороны тюркских и азербайджанских лингвистов в течение длительного времени. Для многих ученых использование одного и того же глагола в переходных и непереходных смыслах, обычное явление, а для некоторых эти глаголы совсем разные.

ABSTRACT

İsgenderova Vusale

The issues of transitive-intransitive verbs in Turkological and Azerbaijan linguistics

The using of the same verb in transitive and intransitive meaning turned into research object for a long time by not only turkological but also Azerbaijan linguistics. Many scientists noted (the using of the same verb not only in transitive but also in intransitive meanings as usual ,some scientists presented to the attention these verbs are such verbs that dont have the same meaning.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

SURƏ SEYİD

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-09

“ŞƏRQ QAPISI” QƏZETİ SƏHİFƏLƏRİNDƏ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNƏ ELMİ QİYMƏT

Jurnalistika cəmiyyətin güzgüsü olmaqla bərabər həm də elmin bir sahəsidir. O, bir elm sahəsi kimi həm araşdırılır, həm araşdırır. Jurnalistikanın aparıcı qolunu təşkil edən mətbuatımızın XX əsrin əvvəllərində işıq üzü görün nümunələrindən olan “Şərq qapısı” qəzeti öz səhifələrində həm öyrətmiş, həm öyrənmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda baş qaldıran yeni ədəbi proses öz gücünü “Şərq qapısı”ndan almış, qəzet yerli ədiblərin xitabət kürsüsünə, tribunalarına çevrilmişdir. Ədəbi qüvvələrin yaradıcılıq meydanına çevrilən “Şərq qapısı” qəzetində ilk illərdə Mahmud Çakər, Məhəmməd Rəsizadə, Hacı Dadaşov, Fəraməz Mahmudbəyov, Əli Həsənzadə, Məhəmməd Ənnağıyev, Əlisəttar Qılmanov, Abbasqulu Əliyarov kimi yazıçı və şairlərin imzalarına rast gəlinə də, Naxçıvanda ədəbi birlik və cəmiyyət formalaşana qədər onların yaradıcılıqlarında pərakəndəlik və mövzu axtarışı hiss olunmaqda idi. Belə ki, klassik mövzu və janr seçimi artıq mövcud quruluş tələfindən qənaətbəxş sayılmırdı. XX əsrin 30-cu illərində Mirzə İbrahimov və Əli Vəliyevin Naxçıvanda fəaliyyəti yaradıcı insanların fəaliyyətində dönüş yaratmaqla bərabər, həm də onların mətbuat vasitəsilə maariflənməyinə, ədəbiyyat elminin sirlərinə vafiq olmaqlarına şərait yaratdı. “Şərq qapısı” sayəsində yetişən, formalaşan və inkişaf edən ədəbi qüvvələrin yaradıcılıq istiqamətləri tədricən öz yerini tənqid və ədəbiyyatşünaslığa verməyə başladı. Zaman-zaman Məmməd Cəfər, Əziz Şərif, Yəhya Seyidov, Abbas Zamanov, Məmmədhüseyn Təhmasib, Firudin Hüseynov kimi ədəbiyyatşünas alimlərin imzaları və nəfəsləri Azərbaycan ədəbiyyatının parçası sayılan Naxçıvan ədəbi mühitinin üzərində hiss edildikdən sonra yaradıcı insanlar daha çox məsuliyyət hiss edərək öz qələm məhsullarını daha əzmlə və yüksək keyfiyyətlə qələmə almağa başlayırdılar.

Müasir dövrümüzdə Yavuz Axundov, Əsgər Qədimov, Sevindik Vəliyev, Əbülfəz Əzimli, Hüseyn Həşimli, İman Cəfərli kimi ədəbiyyatşünas alimlər “Şərq qapısı” səhifələrində Naxçıvan ədəbi mühitinə elmi qiymət verməkdədirlər. Təbii ki, Naxçıvandakı ədəbi prosesin fəallarından olan, akademik səviyyədə ədəbi mühiti öz elmi əsərlərində təhlil edib dəyərləndirən və istiqamətləndirən filologiya elmləri doktoru, professor AMEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəylinin xidmətləri danılmazdır.

“Şərq qapısı” səhifələrində Naxçıvan ədəbi mühitinə elmi qiymət bir neçə istiqamətdə özünü göstərməkdədir:

- 1) Ayrı-ayrı şair və yazıçıların yaradıcılıq fəaliyyətinə elmi münasibət;
- 2) Ədəbi simaların yaradıcılıq məhsullarına elmi qiymət (resenziya, rəy və s)
- 3) Ümumilikdə ədəbi prosesə elmi dəyər.

Professor Yavuz Axundlunun elmi fəaliyyətinin aparıcı istiqamətini Naxçıvan ədəbi mühitinə elmi qiymət təşkil edir. Qocaman alimin “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunan “Naxçıvan yazıçılarının yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər” (1), “Naxçıvanda ədəbi inkişaf” (2) adlı elmi məqalələri ilə yanaşı

onun müxtəlif ədəbi simalardan- Məmməd Səid Ordubadinin həyatına (3), yaradıcılığına (4), Əziz Şərifin (5), Müzəffər Nəsirlinin (6) bədii irsinə həsr olunmuş məqalələri diqqəti cəlb edir.

Naxçıvanda ədəbi məclislərlə bağlı apardığı çoxsaylı tədqiqatları ilə diqqət çəkən Əsgər Qədimov Ordubad ədəbi mühitinə həsr etdiyi silsilə məqalələri ilə “Şərq qapısı” qəzetində aparıcı yerlərdən birini tutur. Ədəbiyyatşünas alim akademik İsa Həbibbəyli Naxçıvan ədəbi mühitini əsas tədqiqatçısı və sistemli, ardıcıl araşdırıcısı olaraq “Şərq şapısı” qəzetinin fəal yazarlarından biri kimi tanınır. Naxçıvanda gedən ədəbi proses akademik İsa Həbibbəylinin hələ 1985-ci ildə qələmə aldığı “Ədəbi mühit” adlı kitabında öz elmi təhlilini tapmışdır. Daha sonralar qəzet səhifələrində dərc olunan silsilə məqalələr bu sahənin elmi tədqiqat obyektinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Onun “Ədəbi hərəkətin elmi təhlili” (7), “Ədəbi-mədəni yüksəliş” (8), “Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühit: tarixi proses və müasir inkişaf istiqamətləri” (9) mövzusunda qələmə aldığı elmi məqalələr Naxçıvan ədəbi mühitinin dolğun və aydın mənzərəsini yaratmağa köməklik edir. XIX əsrdə maarifçilik ənənələrindən qaynaqlanan “Qönçeyi-ülfət”, “Əncüməniş-şüəra”, “Darül-Ürfan”, “Ziyalı məclisi”, “Müsəlman Dram İncəsənəti Cəmiyyəti” kimi ədəbi-mədəni qurumların fəaliyyəti üzərində köklənən Naxçıvan ədəbi mühitinin sovetlər dövründəki fəaliyyətini xarakterizə edən alim yazır: “Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitində ideoloji meyl üstünlük qazanmışdır. Bununla belə, dramaturgiyanın ayrıca ədəbi istiqamətə çevrilməsi, publisistikanın geniş miqyas alması və ədəbiyyatşünaslıq elminin yaranıb inkişaf etməsi sovet dövrü ədəbi-ictimai mühitinin nailiyyətlərindən sayılmalıdır” (9).

Akademikin “Şərq qapısı” qəzetinin 85 illik yubileyi münasibətilə qələmə aldığı “Şərq qapısı” məktəbi” başlıqlı elmi məqaləsi “Şərq qapısı” və ədəbi mühit münasibətlərinə ən yüksək elmi qiymət sayıla bilər: “Yaradıcılıq aləminə gedən yollar “Şərq qapısı”ndan keçir. Fəaliyyətinin əksər mərhələlərində “Şərq qapısı” həm də regionun “Ədəbiyyat qəzeti” funksiyasını yerinə yetirmişdir” (10).

Akademikin fikrincə müxtəlif mərhələlərdə “Şərq qapısı”nın baş redaktorlarının yazıçıları olması qəzetin ədəbi istiqamət almasında xüsusi rol oynamışdır. Mirzə İbrahimov, Əli Vəliyev, Hüseyn İbrahimov, Müzəffər Nəsiri və digər yazıçıların fəaliyyətlərini “Şərq qapısı” ilə bağlanması bu qəzetdə ədəbiyyat işinin geniş mənada mətbuat işinin tərkib hissəsinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Demək olar ki, bütün mərhələlərdə “Şərq qapısı” qəzetində ədəbi-elmi material, publisistika ictimai-siyasi materialdan daha çox diqqət çəkmişdir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində “Şərq qapısı”nın ətrafında xüsusi ədəbi mühit formalaşmışdır. Redaksiya nəzdində ədəbiyyat dərnəkləri və birliklərinin fəaliyyət göstərməsi, qəzetin poeziya və nəsr sahəsində müsabiqələr keçirməsi, yaradıcılıqla bağlı müzakirələrə geniş yer ayırması, dəyirmi masaların təşkili “Şərq qapısı” qəzetinin regionda bəzi məqamlarda nəinki “Ədəbiyyat” qəzetinin, hətta yaxşı mənada Yazıçılar İttifaqının yerli şöbəsinin də funksiyalarını bərabər şəkildə öz üzərinə götürdüyünü göstərir. Bir neçə il ərzində “Şərq qapısı” qəzetində böyük oxucu marağı qazanmış “Gəmiqaya” adlı ədəbiyyatşünas əlavənin uğurlu fəaliyyəti qəzetdə onilliklər boyu yaşayan ədəbi ənənələrin yeni tarixi şəraitdəki uğurlu davamı kimi diqqəti cəlb edir. Təkcə “qəzet içində qəzet” adlandırılan “Gəmiqaya” əlavəsində deyil, ümumiyyətlə hər zaman “Şərq qapısı”nın içərisində ədəbiyyat havası qabarıq nəzərə çarpmışdır. Regionda yaşayıb-yaradan yazıçıların əsas xitabət kürsüsü “Şərq qapısı” qəzeti olmuşdur. “Şərq qapısı” muxtar respublikada formalaşan gənc qələmlərin ilkin yaradıcılıq məktəbidir. Yeni ədəbi nəsillər üçün “Şərq qapısı” qəzeti çox mühüm və münasib yaradıcılıq laboratoriyası funksiyasını da yerinə yetirməkdədir. Yaradıcı gənclik “Şərq qapısı” səhifələrində çap oluna-oluna püxtələşmişdir.

Bütün bu və digər fikirlər akademik İsa Həbibbəylinin gəldiyi elmi qənaətlər nəticə etibarlı ilə qəzetdəki bədiiyyatın publisistika ilə çulğalaşdığını, paralel və eyni səviyyədə inkişafını göstərir.

İkinci istiqamətin mövzu dairəsi daha geniş olduğundan ötən 87 il zaman kəsiyində nəinki adları yuxarıda qeyd olunan alimlərin eyni zamanda yazıçı və jurnalistlərin, müxbirlərin müxtəlif

əsərlərə, kitablara və səhnələşdirilən əsərləyə yazdıqları rəy və resenziyalar yetərincədir. Akademik İsa Həbibbəyli qəzetin ədəbiyyatşünaslıq elminə münasibətini belə ifadə edir: “Şərq qapısı” qəzeti Naxçıvanda yaşayıb-yaratmış sənətkarları öyrənmək üçün ən mötəbər mənbədir. Qəzetdə yeni kitablar və tamaşalar haqqında verilən materiallar regionda ədəbi tənqidin inkişafına şərait yaradır...” (10).

Naxçıvan ədəbi mühitinin ayrılmaz parçası sayılan ədəbi tənqid də “Şərq qapısı” vasitəsilə yetişmiş, formalaşmış və ədəbiyyatşünaslıq elminin ayrıca tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Tanınmış tənqidçi ədəbiyyatşünaslardan Lətif Hüseynzadə, Müzəffər Nəsirli, Yavuz Axundlu, Məhərrəm Cəfərli, Hüseyn Həşimli, Əsgər Qədimov, İman Cəfərli, Əbülfəz Əzimli, Akif Axundov və başqaları “Şərq qapısı” məktəbinin imkanlarından faydalanmaqla ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə özünəməxsus yer tutmuşlar. Beləliklə, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid “Şərq qapısı” qəzeti vasitəsilə geniş oxucu kütlələrinə təqdim olunmuş və qəzet səhifələri tanınmış elm adamlarının polemik müstəvisinə çevrilmişdir.

“Şərq qapısı”nda eyni zamanda bu regionda yaşayıb-yaratmış yazıçıların həyatı və yaradıcılığının əhəmiyyətli məqamlarına, açılmamış naməlum səhifələrinə geniş yer ayrılmışdır. Yazıçı-jurnalist Akif Axundovun professor Sevindik Vəliyevlə birlikdə apardıqları uzunmüddətli və geniş tədqiqat işi sayılan “Naxçıvanda ədəbi mühit” silsiləsi XII əsrdən başlayaraq müasir dövrümüzədək böyük bir mərhələni əhatə etmişdir. “İlk sənət cığırları” (11) sərlövhəsi ilə başlayan silsilənin əsasını XII əsrin məşhur simaları sayılan Kəmaləddin Naxçıvani, Nəsirəddin Tusi, Hinduşah Məhəmməd və İzzəddin Naxçıvanilər, XIII-XIV əsrlərdə Əhməd-ən Nəşəvi, Həsən Naxçıvani, Fəxrəddin Naxçıvani kimi alim və mütəfəkkirlərin elmi-bədii yaradıcılıqlarının təhlili ilə başlayan yazıçı-jurnalist Akif Axundov “Şərq qapısı” qəzetinin sonrakı nömrələrində silsiləni davam etdirərək ədəbi mühitimizlə bağlı yeni və sistemli tədqiqatın əsasını qoymuşdur. “XIV-XVIII əsrlərin söz-sənət adamları” (12) məqaləsində Yaxın və Orta Şərqdə Hürufiliyin əsasını qoyan Fəzlullah Nəimi, filosof Abdulla Naxçıvani, XV yüzilliyin tanınmış mütəfəkkiri Baba Nemətullah Naxçıvani, XVI əsrin ustad şairlərindən sayılan Mirzə Sadiq Ordubadi, XIII əsrin tanınmış simalarından Əbdürrəzzaq Dünbülü və ədəbi aləmdə “Ağ aşıq” ləqəbi ilə tanınan Kosacanlı Allahverdinin yaradıcılığının geniş təhlili ilə davam edən silsilə daha sonra XIX əsrlə əvəzlənmişdir. “XIX əsr poeziyası” (13) başlıqlı məqaləsində bu yüzilliyi ideya-estetik nailiyyətləri ilə fərqləndirən müəllif Heyran xanım, Qonçabəyim kimi qadın ədiblərlə yanaşı, Hacı ağa Fəqir Ordubadi, Məhəmməd Tağı Sidqi, Qüdsi Vənəndi və digər yaradıcı insanların yaradıcı fəaliyyətlərinin ümumi mənzərəsini oxuculara təqdim etmişdir. XX yüzillikdə Azərbaycan ədəbi mühitinə adlarını iftixarla çəkə bildiyimiz güclü ədəbi simalar bəxş etmiş Naxçıvan torpağının yetirmələrindən Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Əliqulu Qəmküsar, Hüseyn Cavid, Eynəlibəy Sultanov, Nadim Naxçıvani, Əli Səbri və digər ədiblərin həyat və fəaliyyətlərindən “1900-1920-ci illərin nəsr və poeziyası” (14) adlı məqaləsində bəhs edən müəllif göstərilən zaman kəsiyini Naxçıvan ədəbi mühitinin intibah dövrü kimi səciyyələndirmişdir. Daha sonra silsilə müəllifi “1921-1930-cu illər Naxçıvan ədəbi mühiti” (15) adlı məqaləsində Məhəmməd Ağa Şahtaxtı, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Məmməd Səid Ordubadi ilə yanaşı, Məmmədəli Tarverdiyev, Baqi Hüseynov, Əkbər Dadaşlı, Əli Zəbun, Əbil Yusifov kimi ədəbi simalarla yanaşı, tanınmış ədəbiyyatşünas alimlərdən Məmmədcəfər Cəfərov, Əziz Şərif və Məmmədhüseyn Təhmasibin elmi yaradıcılığından bəhs etmişdir. “Şərq qapısı”nın sonrakı saylarında Naxçıvan ədəbi mühitinin 1931-1940-cı illərdəki ədəbi yüksəlişindən bəhs edən müəllif (16) Əli Vəliyev, Mirzə İbrahimov və Süleyman Rəhimovun Naxçıvan fəaliyyətindən bəhs etməklə, Şeyx Məhəmməd Rəsizadə, Ordubadlı Əbdul Kazım, Qurban Qurbanov, Əyyub Abbasov, Müzəffər Nəsirlinin ədəbi fəaliyyətlərini də diqqətdən kənar saxlamamış, dövrün yetişməkdə olan ədəbi nüvvələrinin yaradıcılığına elmi qiymət vermişdir. Naxçıvan ədəbi mühitinin Böyük Vətən müharibəsi dövründəki fəaliyyətindən bəhs edən müəllifin “1941-1945-ci illərin poeziyası və nəsr” (17) məqaləsi repressiya kimi ağır sınaqdan çıxan

Azərbaycan ədəbiyyatının üzləşdiyi müharibə kimi böyük bir təhlükənin və müharibə dövründə süngü ilə bərabər öz qələmləri ilə döyüşən bütöv bir ədəbi nəslin xarakteristikasını vermişdir. Müzəffər Nəsirli, Əvəz Sadıq, Məmməd Əkbər, Tağı Axundov, Nağı Nağıyev, İslam Səfərli, Əkbər Əkbərov, Yusif Axundov, Əbülfəz Bağirov, Hüseyn Razi, Hüseyn Əzim, Həsən Elsevər, Əkbər Məftun, Həsən Mehdiyev və digər şair, yazıçı və publisistlərin çətin və şərəfli fəaliyyətlərini əks etdirən məqalə müəllifi dövrün geniş bədii təqdimini edə bilmişdir. Qəzetin sonrakı saylarında müharibə dövründən sonra (18) dövləşən, (19), (20) Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsilə forma və məzmunca yeniləşən ədəbi mühitimiz “Yeni nəsil və çağdaş dövrün poeziyası haqqında bir neçə söz” (21) adlı məqalə ilə yazıçı-jurnalist Akif Axundovun elmi baxış bucağı ilə yeni elmi təhlilini və tədqiqini tapa bilmişdir.

Beləliklə, qəzet vasitəsilə ədəbi ənənələri yaşatmaq ideyasını əsas fakt kimi irəli çəkən akademik İsa Həbibbəyli, professor Yavuz Axundlu, Hüseyn Həşimli, Məhərrəm Cəfərli, İman Cəfər, Əbülfəz Əzimli, Əsgər Qədimov, Akif Axundov kimi alim və tədqiqatçıların Naxçıvan ədəbi qüvvələrinin yaradıcı fəaliyyəti və ümumilikdə ədəbi proseslə bağlı elmi təhlilləri, ədəbi-bədii görüşləri ədəbi mühitə elmi qiymətlə nəticələnmişdir.

Naxçıvan əbədi mühiti bu gün də mütəmadi olaraq “Şərq qapısı” qəzetində izlənilir və araşdırılır, bir çox elm adamlarının tədqiqat mövzusunə, ədəbi tənqidin araşdırma obyektinə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y.İ. Naxçıvan yazıçılarının yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 1965, 17 iyun, №141
2. Axundlu Y.İ. Naxçıvanda ədəbi inkişaf, Sovet Naxçıvanı, Naxçıvan, 1984, 22 may, №119
3. Axundlu Y.İ. Böyük sənətkar, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 1967, 7 avqust, №158
4. Axundlu Y.İ. Tarixi romanlar ustası, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 1972, 15 iyun, №139
5. Axundlu Y.İ. Görkəmli alim, gözəl insan, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 1965, 18 aprel, №91
6. Axundlu Y.İ. Şairin həyat yolu (Müzəffər Nəsirinin anadan olmasının 60 illiyi münasibətilə), “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 1971, 17 noyabr, №270
7. Həbibov İ.Ə. Ədəbi hərəkətin elmi təhlili, Sovet Naxçıvanı, Naxçıvan, 1981, 14 avqust
8. Həbibov İ.Ə. Ədəbi-mədəni yüksəliş, Sovet Naxçıvanı, Naxçıvan, 1989, 7 fevral
9. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühit, tarixi proses və müasir inkişaf istiqamətləri, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 2006, 15 iyul, №126
10. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühit; tarixi proses və müasir inkişaf istiqamətləri, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 2006, 15 iyul, №126
11. Həbibbəyli İ.Ə. “Şərq qapısı” məktəbi, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 2006, 4 noyabr, №203
12. Həbibbəyli İ.Ə. “Şərq qapısı” məktəbi, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 2006, 4 noyabr, №203
13. Axundov A.S. İlk sənət cığırnları, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 2007, 19 iyun, №113
14. Axundov A.S. XIV-XVIII əsrlərin söz-sənət adamları, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 2007, 28 iyun, №120
15. Axundov A.S. XIX əsr poeziyası, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 2007, 29 iyun, №121
16. Axundov A.S. 1900-1920-ci illərin nəsr və poeziyası, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 2007, 13 iyul, №131
17. Axundov A.S. 1921-1930-cu illər Naxçıvan ədəbi mühiti, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 2007, 20 sentyabr, №180
18. Axundov A.S. Naxçıvan ədəbi mühiti (1931-1940)-cı illər, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan, 2007, 9 noyabr, №215

19. Axundov A.S. 1941-1945-ci illərin poeziyası və nəsr, "Şərq qapısı" qəzeti, Naxçıvan, 2007, 24 noyabr, №226
20. Axundov A.S. Naxçıvan ədəbi mühiti (1946-1960), "Şərq qapısı" qəzeti, Naxçıvan, 2007, 8 dekabr, №236
21. Axundov A.S. Naxçıvan ədəbi mühiti (1961-1970), "Şərq qapısı" qəzeti, Naxçıvan, 2007, 22 dekabr, №245
22. Axundov A.S. Naxçıvan ədəbi mühiti (1971-80-ci illər), "Şərq qapısı" qəzeti, Naxçıvan, 2007, 28 dekabr, №249
23. Axundov. A.S. Vəliyev S. Yeni nəsil və çağdaş dövrün poeziyası haqqında bir neçə söz, "Şərq qapısı" qəzeti, Naxçıvan, 2008, 14 avqust, №157

РЕЗЮМЕ

Сура Сейид

В статье рассматривается идея увековечить литературные традиции посредством газеты "Шарг гапысы", являющейся первым печатным органом Нахчыванской Автономной Республики, ее позиция, занимаемая в литературной и общественной жизни автономной республики. Автор исследует научные анализы, литературно-художественные взгляды таких признанных научных деятелей, ученых и исследователей автономной республики, как академика Исы Габиббейли, профессоров Явуза Ахундулу, Гусейна Гашимли, Магеррама Джафарова, Аскера Гадимова, доцентов Имана Джафарова, Абульфаза Азимли, Акифа Ахундова, связанные с творческой деятельностью литературных сил Нахчывана, и вынесенную газетой их оценки литературной среде.

ABSTRACT

SCIENTIFIC VALUE OF LITERARY ENVIRONMENT OF NAKHCHIVAN ON THE PAGES OF NEWSPAPER " SHARQ QAPISI"

The article explores the idea of keeping literary traditions through the "Eastern Gate" newspaper, the first publication of Nakhchivan Autonomous Republic.

The position of the newspaper in the literary and social life of the Autonomous Republic is studied. Literary-artistic meetings on literary process of well-known scientists from the Autonomous Republic as academician Isa Habibbeyli, professors Yavuz Akhundlu, Huseyn Hashimli Asgar Qadimov, are being analysed.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

ГУСЕЙН АДЫГЕЗАЛОВ

Нахчыванский Государственный Университет

UOT:82

**СВОЕОБРАЗИЕ ЛИРИКИ М.П.ВАГИФА
И ЕГО ВОССОЗДАНИЕ В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ**

Açar sözlər: *M.P.Vaqif, 300 illik yubiley, qoşma, təcnis, müxəmməs, qəzəl, poeziya, realizm, yenilik, tərçümə, rus dili, rusdilli oxucu, bədiə səsleşmə, məna yaxınlığı*

Key words: *M.P.Vagif, 300 years anniversary, goshma, tajnis, mukhammas, gazal, realism, innovation, translation, Russian language, Russian-speaking reader, artistic sounding, proximity to meaning*

Ключевые слова: *М.П.Вагиф, 300-летний юбилей, гошма, теджнис, мухаммас, газелла, поэзия, реализм, новаторство, перевод, русский язык, русскоязычный читатель, художественная переключка, смысловая близость*

Молла Панах Вагиф (1717-1797) родился 6 апреля 1717 года в селе Салахлы Казахского района в крестьянской семье. Получил хорошее образование, выучил фарси и арабский языки и имел солидные познания в астрономии, математике, архитектуре, музыке и поэзии. В Казахе он учился у известного ученого и педагога Шафи-эфенди. Некоторые биографы считают, что дальнейшее образование он получил в Гяндже или в Тебризе. Затем Вагиф занимался преподавательской деятельностью в медресе при мечети в городе Казах, а затем в Карабахе. Ученость Вагифа получила известность далеко за пределами его родины, и совсем неслучайно, что в народе сложилась поговорка: “Не всякий грамотей может стать Моллой Панахом”. Примечательно, что Вагиф в своем творчестве пользовался всеми классическими формами восточной поэзии, он писал газели, теджнисы, мухаммасы, мустезада, муашшара, мушаире, месневи и элегии. Однако, особое место в его творчестве занимает поэтическая форма – гошма, взятая им из ашугского, народного творчества. Язык этих стихов предельно приближен к народному. До минимума доведено заимствование арабских и фарсидских слов. Вагиф вырос в ашугской среде и прекрасно знал вкусы и потребности аудитории. Этим можно объяснить преобладание в его творчестве поэтической формы – гошма. С другой стороны, “Диван” Вагифа был утерян, а в памяти народной могли остаться только близкие по духу – гошма, откуда и может идти преобладание стихов этой формы. Увлечение этой поэтической формой положительно повлияло на содержание и язык стихов классических форм.

Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев 12 января 2017 года подписал распоряжение об организации 300-летнего юбилея великого азербайджанского поэта Моллы Панаха Вагифа, где его творчеству вынесена высокая государственная оценка: “Молла Панах Вагиф – бессмертный творец, создавший литературную школу, отличавшуюся своими традициями. Создав неподражаемые образцы поэзии, сохранившие на протяжении веков свое значение, он придал импульс развитию национальной литературы в новом направлении. Благодаря Вагифу азербайджанский стих вступил в очередной этап своей истории. Его

наследие, составляющее одну из ярких страниц летописи нашей классической художественной мысли, и сегодня продолжает служить духовно-нравственному совершенствованию людей.

Творчество Вагифа всегда являлось объектом исследования, его произведения издавались массовым тиражом, проводились юбилеи. 14 января 1982 года по непосредственной инициативе и с участием великого лидера Гейдара Алиева состоялось открытие величественного мавзолея, возведенного на могиле поэта в Шуше – древнем культурном центре Азербайджана. Армянские вооруженные бандитские отряды, оккупировавшие Шушу 8 мая 1992 года, в нарушение всех норм международного права совершили здесь акты вандализма в отношении образцов культуры, разграбили и уничтожили около 600 историко-архитектурных памятников, в том числе разрушили дома-музеи Хуршидбану Натаван, Узеира Гаджибейли, Бюльбюля и мавзолея М.П.Вагифа.

Более глубокое изучение и исследование наследия Вагифа в свете идеологии азербайджанства является одним из важных вопросов, которые и сегодня сохраняют актуальность и ожидают своего решения” (1).

Нестареющие краски, неувядающая человечность делают стихи гениального азербайджанского классика воистину бессмертными, принадлежащими не одному народу и не одной эпохе, а всей земной цивилизации. В настоящей статье сделана попытка рассмотреть проблему воссоздания своеобразия вагифовского наследия в русских переводах в основном в исполнении К.Симонова. Анализ его высококачественных переводов позволяют прийти к мысли, что всецело трудно переоценить роль художественного перевода в популяризации иноязычных произведений, в сближении литературных стилей, образных представлений разных народов нашей планеты. В определенной мере хорошо переведенное произведение другого народа становится фактом литературы переводчика и вливается в русло национального литературного процесса.

Общепринято, что художественный перевод – искусство сложное и до сих пор нет единого взгляда на него. Считается, что полностью воссоздать художественное целое, существующее на одном языке, на другом полностью невозможно. Как отметил русский поэт В.Я.Брюсов, “передать создание поэта с одного языка на другой – невозможно; но невозможно и отказаться от этой мечты” (2, с. 99). При этом, как считает другой авторитетный переводчик – А.Курелла – “каждое цельное литературное произведение, то есть совокупность идей, чувств, образов и стилевых особенностей поддается аналитическому пониманию и передаче на другом языке” (3, с. 113). Естественно, прав и тот, и другой высказывающийся. Идеал, под которым подразумевается абсолютно полное воссоздание оригинала, недостижим. Речь только может идти о максимальном приближении к идеалу. И в каждом конкретном случае это проявляется по-своему и возможность приближения к идеалу диктуется многими факторами – от национального и индивидуального своеобразия переводимого до возможностей переводящего языка. Рассмотрим, как проявляют себя эти признаки в переводе поэзии М.П.Вагифа на русский язык. Здесь уместно напомнить, что первые переводы лирики Вагифа, которые вошли в такое солидное издание как “Антология азербайджанской поэзии” (1939) были осуществлены с подстрочников и для своего времени являлись значительным литературным событием, так как давали определенное представление о творчестве этого крупнейшего представителя азербайджанской литературы XVIII века и представляли собой первый опыт переводческого освоения его творчества.

При оценке качества, состоятельности перевода прежде всего обращается внимание на поэтическое соответствие перевода оригиналу, то есть на совпадаемость поэтики перевода с поэтикой оригинала. С этой позиции постараемся оценить процесс русского звучания поэтики

М.П.Вагифа. Отметим, что гошмы, газели, мухаммасы Вагифа в разные годы на русском языке озвучивали Т.Стрешнева (“Если милая приходит...”, “Ты нежнее всех карсавиц...”, “Ты моешь волосы. От них...”, “Забыл я бога, верой пренебрег...”, “На свадьбу, на веселый той...”, “Душистые, нежные кудри твои...”, “Головой к груди прижаться...”); М.Петровых (“Женщина, что сердцем хороша...” “Темноглазая гонит меня в сердцах...”, “О Сафия, пою,— и голос тих...”); Т.Спендиарова (“Чужими друг другу мы стали давно...”, “О ты что так же зла, как хороша...”, “Наступил байрам. Как нам быть теперь?..”, “Кто в Джеваншире сочинит...”); В.Луговской (“Задержите в полете удар крыла...”, “Ты Кааба, Кербела, Мекка, Медина моя!..”); В.Державин (“Кто заболит любовью...”, “Своей весенней красотой...”); М.Замаховская (“Увидев лик твой...”); В.Потапова (“Всю ночь мечтая о тебе...”, “Нанесла ты мне много мучительных ран...”) и другие, но самые удачные в содержательном и количественном отношении переводы поэтики Вагифа на русский язык осуществил К.Симонов. Благодаря усилию и труду указанных русских переводчиков, читатели русскоязычных народов получили возможность ознакомиться с нестареющей музой азербайджанского классика по нижеприведенным сборникам стихов Вагифа на русском языке:

- Вагиф (Молла Панах). Избранные стихотворения. Переводы с азербайджанского. Примечания и словарь Азиза Шарифа. - М.: ГИХЛ, 1949 год, - 208 с.

- Вагиф. Лирика. -М.: ГИХЛ, 1961 год, - 264 с.

- Молла-Панах Вагиф. Лирика. - М.: Художественная литература, 1968 год, - 168 с.

- Вагиф М.П. Лирика. Перевод с азербайджанского. Баку, Азербайджанское государственное издательство, 1968 год, - 100 с.

- Вагиф. Лирика / Вагиф; [перевод с азербайджанского Т.Спендиаровой, М.Петровых, Т.Стрешневой, М.Замаховской, Н.Чуковского, Ш.Гатова, В.Любина, В.Луговского, А.Старостина, П.Карабана, А.Шпирта, В.Бугаевского; худ.А.Жабин; послесловие В.И.Асланова]. – Баку: Язычы, 1985 год, – 144 с.

- Вагиф, М.П. Лирика / М.П.Вагиф; составитель И.Бадалбейли; вступительная статья А.Шарифа; [пер. Т.Спендиаровой и др.]- Москва: Художественная литература, 1988. – 253 с.

Кроме того, переводы из вагифовской поэзии этих и других русских переводчиков вошли в Антологию азербайджанской поэзии разных лет, по которым и оценивается состояние ее популяризации в среде русскоязычных читателей. Если учесть, что одни и те же произведения Вагифа озвучены на русском языке разными переводчиками, то становится очевидным, что эти издания способны донести русскоязычному читателю только часть шедевров поэта. Анализ показывает, что некоторые сложные и трудноподдающиеся к рецепции газели и философские стихотворения азербайджанского классика вовсе остались вне внимания русских переводчиков, что не позволяет создать у иноязычного читателя полноту творчества поэта. Думается, что этот пробел можно и нужно устранить в юбилейном году Вагифа, наследие которого по праву заслуживает занимать достойное место в мировой культурной сокровищнице.

Следует отметить, что сопоставительный анализ переводов произведений Вагифа на уровне поэтики позволяет, с одной стороны, оценить уровень соответствия перевода оригиналу, донесения специфики произведений переводимого автора и выработать определенные рекомендации для повышения качества переводов в будущем, и глубже изучить особенности стиля и поэтики данного автора. Еще в 1950-е годы народный поэт Самед Вургун констатировал: “Лучшие произведения национальных литератур обогащают умы и чувства всех советских читателей, являются докладом не только в данную национальную, но и во всю советскую литературу” (4). Поэтому смело можно утвердить, что одним из азербайджанских поэтов, чьи произведения отличаются ярко выраженным национальным и индивидуальным

своеобразием, является Молла Панах Вагиф, творчество которого в истории азербайджанской литературы занимает особое место и представляет собой явление этапное, вобравшее в себя основные тенденции развития литературы XVIII века.

Теперь рассмотрим процесс воссоздания своеобразия лирики азербайджанского классика в исполнении лучшего представителя русских переводчиков и популяризаторов азербайджанской поэзии К.Симонова. Подчеркнем, что шедеврами переводческого искусства К.Симонова явились воссозданные им мухаммес (пятистишия) Вагифа “Я правду искал...” и мусаддас (шестистишия) Видади “Не думай о нашем страданье...” К.Симонов перевел их так, что, будучи знамениты на азербайджанском языке и принадлежа, так сказать, к алмазному фонду азербайджанской классической лирики, эти стихи и в русском переводе вскоре стали прославлены и знамениты. В этом отношении полностью оправдывает себя тезис о том, что при оценке качества, состоятельности перевода прежде всего обращается внимание на поэтическое соответствие перевода оригиналу, то есть на совпадаемость поэтики перевода с поэтикой оригинала.

Как известно, Молла Панах Вагиф и Молла Вели Видади были друзьями и до некоторой степени соратниками в своей литературной деятельности, хотя различий между ними также было немало. Вагиф был крупным государственным деятелем, везиром Карабахского ханства, полжизни прожил при дворе, в Шуше, а Видади, прослужив некоторое время в Грузии, при дворе Ираклия II, попал, видимо, в опалу, вернулся в родное селение Шихлы нынешнего Казахского района и провел там большую часть жизни в скромности, которая граничила с бедностью.

Вагиф был человеком и поэтом неиссякаемого жизнелюбия – он первым утвердил в азербайджанской литературе земную, социально-бытовую тему в поэзии, в частности, тему земной, чувственно конкретной любви и женской красоты. Конкретность и изобразительность поэзии Вагифа доходила до этнографизма: по его стихам можно изучать нравы, быт, поведение, даже и одежду азербайджанцев XVIII века, особенно средних слоев городского населения. Я.Караев в очерке творчества Вагифа так охарактеризовал его творчество “Несомненно, заслуги Вагифа в утверждении совершенно нового духа в нашей классической поэзии исключительны. В частности, никто до него так ясно и громко не провозглашал философии жизненного оптимизма и светскости: “Праздником являются страдания мира сего. Умный человек выдержит их”. Эти слова, выражающие совершенно новую этическую и эстетическую точку зрения на “ход жизни”, были беспрецидентны: ими “отменялась” одна из традиций многовековой романтической концепции средневековья: мир – юдоль скорби, и скорбь о мире возвышает человека” (5, с. 17)

Видади же продолжал в своем творчестве традиции восточного романтизма с его отвлеченными символами и гиперболаит, был великим меланхоликом, любил называть себя “больной Видади” и с горечью сетовал на несовершенство мира и превратности судьбы. Но и у Видади его традиционность была только кажущейся. Как и Вагиф, он приблизил азербайджанский стих к народному разговорному языку и фольклорным жанрам (в частности, гошма), в его поэзии активизировалось и окрепло личное начало, и у него есть ряд стихотворений, где лирическая тема обрела жизненную конкретность, что вообще характерно для азербайджанской поэзии XVIII века. Вагиф и Видади часто устраивали поэтические состязания-споры (дейишме). (Дейишме – особая форма стихотворного диалога в азербайджанской поэзии между состязающимися ашугами-импровизаторами, поэтами). В частности, эти дружеские споры нашли отражения в двух поэтических “письмах” Видади к Вагифу, мастерски переведенных К.Симоновым. Второе из них представляет собой выборку из

диалога с Вагифом, где Видади предрекает ему, что настанет день, когда этот “вечный ребенок” узнает тяготы жизни и заплачет. Эта тема и была обычно предметом их полемики. К несчастью, в чисто биографическом смысле в этом споре победил Видади. Как известно, Вагифу удалось спастись из когтей злобного завоевателя Мухаммед-шаха Каджара, взявшего Шушу в 1796 году, но убитого своими приближенными. Однако после ухода его войск Вагиф погиб от руки узурпатора Мамедбека Джаваншира, захватившего власть в Шуше и казнившего великого поэта вместе с его сыном, ибо Вагиф представлял опасность для нового властителя. Перед казнью от Вагифа ушла к Мамедбеку горячо любимая жена; видя, что могущественный везирь лишился власти, лицемерный придворный сброд отвернулся от него, Вагиф остался один и погиб в полном одиночестве. Незадолго до смерти он и написал свой глубоко трагический мухаммас о том, что все его усилия научить людей добру и справедливости окончились поражением. Содержание мухаммаса Я.Караев вслед за некоторыми другими учеными, например, С.Мумтазом, считает традиционной для Востока медитацией на тему бренности всего сущего и неверности земного жребия (6, с. 55-56). В этом взгляде на мухаммас Вагифа есть немало верного: когда его толковали чуть ли не как политический памфлет современного типа, это нередко приводило к натяжкам, к искусственной модернизации взглядов Вагифа. Однако спавидливым представляется и мнение Араза Дадашзаде, что в мухаммесе Вагифа звучат не только традиционные сетования и жалобы, но и гнев и презрение к миру, где царят бессмыслица, суетные страсти, неблагодарность, жестокость, жажда власти и наживы, словам, если выражаться современным языком, “феодалная анархия”. “Вагиф не просто сетует. Он протестует!” - пишет А.Дадашзаде (7, с. 93-94).

С именем Вагифа связано утверждение в азербайджанской поэзии красоты обыкновенной жизни. С этой точки зрения, Вагиф является поэтом в чем-то противоположным Физули – поэту возвышенного, идеального. Вагиф воспевает любовь как нечто поэтическое в своей первозданной реальности, земной чувственности. Конечно, речь идет не о приземленности идеала, бескрылости его, а о народном и посюстороннем, мирском начале. Стихотворение “Жалоба” занимает особое место в творчестве Вагифа. Здесь поэт-эпикурец выступает как умудренный опытом и невзгодами мудрец, понявший суть жизни, увидевший за преходящим – сущностное, за радостью – печаль. Можно было при переводе стихотворения поэта “Жалоба” акцентировать внимание на старовосточном скептицизме Хайяма. Можно было бы, наоборот, подчеркнуть публицистический пафос произведения. Но оба этих подхода были бы неправильными. Нужно было найти синкретический путь, ибо при всей обобщенности мыслей и чувств стихотворение в целом носит реалистический характер. Раздумья поэта конкретны, они связаны с его жизнью, с переосмыслением конкретных событий. Это итог его биографии. И автору удалось, как нам кажется, найти верный тон, лишенный как абстрактного мудрствования, так и крикливости.

Я правду искал, но правды снова и снова нет:

Все подло, лживо и криво – на свете прямого нет.

Друзья говорят, в их речи правдивого слова нет,

Ни верного, ни родного, ни дорогого нет.

Брось на людей надежду – решенья иного нет. (8, с. 95)

В этом отрывке, своего рода зачине всего стихотворения намечены все явления, стороны жизни, на которых автор останавливается более подробно, раскрывая и углубляя свою мысль. Не придерживаясь буквы стихотворения, автору перевода удалось выразить основной дух, поэтические, стилистические, структурные закономерности его, архитектонику, образность.

Вырисовывается образ лирического героя – философа и нежного лирика, правдолюбца, которому жизнь преподнесла жестокий урок. То же самое можно сказать о следующих строках:

...Я видел конец надежды, мечтаний конец пустой,
Конец богатства и славы с их земной муетой,
Конец увлеченья женской, невянувшей красотой,
Конец и любви, и дружбы, и преданности святой.
Я знаю, что совершенства и счастья людского нет. (8, с. 97)

Эти строки звучат укором поверхностному оптимизму, наивной мечтательности и утверждением подлинной цены жизни – обманчивой, блестящей внешне и пустой внутренне. Переводчику удалось найти внутреннюю близость с переводимым автором, с культурой его народа, с традициями его литературы.

Конечно, К.Симонову удаются переводы произведений и с более камерным содержанием, и с неприхотливым настроением. Но мухаммас Вагифа “Я правду искал...” после газели Насими “В меня вместятся оба мира...” является, вероятно, лучшим переводом Симонова. В них русский поэт сумел выразить, передать всю масштабность, всю глобальность и мощь восточной поэтической мысли и в то же время характерный для азербайджанской поэзии лиризм. Это тот самый важный случай, когда на качестве перевода чаще всего сказывается степень постижения переводчиком оригинала, хотя на другие языки, в том числе и на русский, азербайджанская литература, переводилась большей частью с подстрочников, призванных передать поэтический смысл и звучание художественных образцов.

Возможно, именно этим сочетанием привлек его и Молла Вели Видади. Видади один из наиболее почитаемых Симоновым азербайджанских поэтов. В своих выступлениях на поэтических вечерах – в Баку, в Москве, – К.Симонов при чтении своих переводов из разных национальных литератур обычно вспоминал и Видади, прежде всего его замечательный мусаддас “Всему наступит конец...”. Странность тут могла бы состоять в том, что Видади – великий печальник, а сам К.Симонов – поэт мужества, воинской доблести, сурового и прямого выражения чувств и такого же образа жизни. Не было бы ничего удивительного, если б Видади, при всех своих достоинствах, показался ему чужим, во всяком случае не подходящим для перевода. Но этого не произошло, потому что К.Симонов выбрал у Видади такие стихи, где звучат мужественные ноты, твердая, хоть и горестная интонация. Отметим, что основные симоновские переводы из лирики Вагифа вошли в “Антологию азербайджанской поэзии”, когда азербайджанская поэзия только-только начинала по-настоящему осваиваться русскими переводчиками, когда еще не выработались определенные традиции в этой области, эти переводы были довольно высокого качества. А некоторые из них и сегодня не устарели и во многом отвечают требованиям, предъявляемым поэтическим переводам сегодня.

Поэзия Видади отличается необыкновенной чистотой печали. Это не меланхолия скептика, не безнадежность фаталиста, а страсть человекалюбца. Поэзия Видади возникает от противопоставления возвышенных, святых чувств неизменной бесчеловеческой действительности. Это печаль человека, глубоко верящего в жизнь. Перевод произведений такого сложного поэта требует особого, обостренного восприятия. Печаль Видади выражается в гармонической форме. Патетика умиротворяется красотой. Переводчику было нетрудно впасть в легковесный дидактизм и слащавую сентиментальность, но он избег этих крайностей и смог передать подлинную, глубокую скорбь поэта о несправедливом и жестоком мире. Таков прежде всего знаменитый мусаддас, о котором А.Дадашзаде пишет: “Говоря об этом мухаммасае, нельзя не вспомнить мусаддас Видади “Всему наступит конец”, написанный, несомненно, в последние годы жизни престарелого поэта и тоже представляющий итог его раздумий о мире, о

человеческих страстях, его поэтический манифест. Этими двумя стихотворениями Вагиф и Видади как бы снова ведут друг с другом заочную беседу. Гениальные строки подытоживают их переписку. Жизненная философия обоих поэтов, представшая в стихотворной переписке, здесь приобретает новую высоту. Вагиф превратился в обвинителя века, он как бы вынужден в какой-то мере признать теперь правоту мудрого Видади. Но, как ни странно, в мировоззрении Видади тоже произошли изменения. Нет, Видади не становится оптимистом. Но он больше не стонет. Он не менее горестен, чем прежде, однако и в его голосе зазвучал металл” (7, с. 93-94). Именно этот “металл” в голосе Видади прозорливо услышал и угадал К.Симонов. Первое, что мы замечаем, читая мусаддас Видади в его переводе, – это мрачную энергию и мужественную гневность стиха:

Не думай о нашем страданье, всему наступит конец.
В груди удержи рыданья, слезам наступит конец.
Придет пора увяданья, цветам наступит конец.
В душе не храни ожиданья – душе наступит конец.
Мне чашу подай, виночерпий, всему наступит конец.
Нас сгложут могильные червы – всему наступит конец...

(8, с. 94-95)

В этих строках проявляется своеобразное столкновение двух начал в душе поэта: надежды и скорби. Эта особенность придает стихотворению исключительную напряженность. Мастерство переводчика заключается в том, что он сумел сохранить и передать этот драматизм через ритм и образную систему.

...Цену пустому миру знал Видади больной.
Мир о пощаде просит, словно набат ночной!
Страх и смятенье вижу я в суете земной,
Жизнь коротка, не будет жизни еще одной.
Мне чашу налей, виночерпий, всему наступит конец.
Нас огложут могильные черви – всему наступит конец.

(8, с. 107)

А в приведенных строках эмоциональность приобретает особенно напряженный характер. В них отражается горькая тревога поэта перед небытием и “суетой земной”, но одновременно выражается и мужественность, принятие судьбы такой, как она есть. Переводчику полностью удалось передать музыку этого контраста.

Близость перевода к оригиналу изумительна. Но примечательно при этом, что молодой переводчик свободно владеет характерными для восточной философской лирики фразеологизмами. Так, он заменяет обороты подстрочника: “не полагайся на ход жизни” – чисто ориентальным “врашением мирозданья”; “правителя вселенной” – “властелиной вселенной” и проч. С большой ударной силой звучит внутренняя рифма “виночерпий” – “черви”, что на поверхностный взгляд представляет собой вольность переводчика, а на деле приближает к оригиналу, ибо позволяет с большей экспрессией передать его структуру. Не случайно как образец мусаддаса А.Квятковский в своем “Поэтическом словаре” приводит стрывок из этого стихотворения Видади в переводе Симонова (9, с. 166).

Мусаддас – лирический жанр оригинальной структуры, точная и сжатая характеристика которой дана в указанном словаре: “Строфа делится на две неравные части в четыре и два стиха; каждый стих делится цезурой на полустишие, причем первые полустишия имеют общую внутрострофную рифму, вторые же заканчиваются редифом. В первой строфе мусаддаса – один и тот же радиф во всех шести стихах, в последующих строфах он стоит только в

заключительном двустишии, обычно повторяющем последнее двустишие первой строфы (буквально или с некоторыми вариантами) (9, с 168).

Как можно убедиться, К.Симонов блестяще справился со сложной техникой мусаддаса, сохранив в переводе всю сложную и оригинальную структуру оригинала. Но ему удается сохранить не только формальные особенности стихотворения. Он умеет донести до русского читателя внутреннюю страстность поэта, глубину его раздумий, которые в форме мусаддаса с его лейтмотивными повторами получают особенно экспрессивное, ударное выражение. Видади – поэт-страдалец, поэт-печальник, но его жалобы стали средством отрицания несправедливости. Это было близко Симонову как поэту-публицисту и одновременно тонкому лирику. И в других стихотворениях Видади переводчик подчеркивает страстность этих сетований “больного Видади”. Когда мы читаем такие строки, как –

Я на арене бед обрацу голову в круглый кровавый мяч.
Пустит ее чужым рукам, в свальную яму бросит палач.
Смерть за достойного – славная смерть, великой жизни она равна,
Жизнью пожертвуй за душу ту, тысяча душ которой цена.
Пусть Видади немощен, стар, дряхл, морщинист и некрасив,
Все же он стоит сотен таких пламенных юношей, как Вагиф.

(8, с. 99.)

Понятно, что спор Видади и Вагифа шел, выражаясь современным языком, “на равных”. Своеобразную гневную горечь Видади К.Симонов передавал как никто. Эта его заслуга, еще не в полной мере оцененная по достоинству, помогает русскоязычному и даже национальному читателю взглянуть на лирику Видади в известной мере по-новому.

Говоря о трудностях перевода азербайджанских поэтов на русский язык, поэт-переводчик К.Симонов отмечал свои мысли о близости, созвучии между поэзией азербайджанских лириков и поэтической личностью переводчика: “Что же касается осознанного влияния, то я люблю в поэзии мужество, и это мужество я нашел и в поэзии Видади, и в поэзии Вагифа, и в некоторых, особенно полюбившихся мне стихах Самеда. Вот, пожалуй, то главное влияние и та главная близость, о которой стоит говорить в данном случае”. Высказывание К.Симонова еще раз убеждает нас в том, что если каждый оригинальный поэт достигает своей вершины, то каждый переводчик, пытаясь воссоздать его произведение на другом языке, может в той или иной мере приблизиться к этой вершине. В данном случае переводчик воссоздает именно то, что ему открывается при изучении переводимого произведения, то, что ему удается постигнуть. Отсюда вытекает, что мастер-переводчик все же поднимается на свою “вершину”, с которой открывается вид на “вершину” переводимого автора. И чем ближе вершина, покоренная переводчиком, к вершине поэта, тем лучше раскрывается переведенное произведение иноязычному читателю.

Таким образом, можно заключить, что переводы на русский язык особенностей поэтики М.П.Вагифа отличаются высоким качеством, однако не всем переводчикам удалось воссоздать на русском вагифовские произведения так, чтобы “узнаваемый в оригинале поэт был узнаваем и в переводе”, что делает актуальным вопрос об исследовании переводов произведений юбиляра (да и других азербайджанских классических и современных поэтов) на уровне поэтики, ибо только анализ на таком уровне позволяет судить о степени адекватности переводов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева об организации 300-летнего юбилея М.П.Вагифа от 12 января 2017 года // Бакинский рабочий. -2017. - 13 января.- С.1.
2. Брюсов В.Я. Фиалки в тигеле. В кн.: Брюсов В.Я. Сочинения в двух томах. Т. 2, М., Художественная литература, 1987, 576 с.
3. Курелла А. Теория и практика перевода / Перевод – средство взаимного сближения народов. М.: Прогресс, 1987, 236 с.
4. Вургун С. Наше братство. – Литературная газета, 1953, 7 ноября
5. Караев Я. Вагиф (Очерк творчества). – Баку, Язычы, 1984, 32 с.
6. Караев Я. Этапы азербайджанского реализма. – Баку, Язычы, 1983, 285 с.
7. Дадашзаде А. Певец жизни (Раздумья о Вагифе). – Баку, Элм, 1968, 140 с.
8. Антология азербайджанской поэзии / под ред. В.А.Луговского и С.Вургуна. - Москва: Государственное издательство Художественная литература, 1939, 432 с.
9. Квятковский А. Поэтический словарь. / Научный редактор И.Роднянская / – М.: Советская энциклопедия, 1966, 376 с.

XÜLASƏ

Hüseyn Adıgözəlov

M.P.VAQIF LİRİKASININ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU VƏ ONUN RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏLƏRDƏ CANLANDIRILMASI

Məqalədə Azərbaycan poeziyasında realizmin banisi hesab olunan M.P.Vaqif lirikasının özünəməxsusluğunun rus dilinə tərcüməsi problemi araşdırılır. Tədqiqatın obyektini müxtəlif illərdə Moskva və Bakı şəhərlərində müxtəlif mütərcimlərin çevrilmələri əsasında nəşr olunmuş seçmələr təşkil edir. Müəllif görkəmli rus şair-tərcüməçisi K.Simonovun Vaqif poeziyasından rus dilində səsləndirdiyi və lik “Azərbaycan Poeziyası Antologiyası”na (1939) daxil edilmiş tərcümələri dəyərləndirir.

Bədii tərcümə nəticəsində orijinal dilin poetik idealının tərcümə olunan dildə maksimum səviyyədə ifadə olunmasının mövcud çətinlikləri nəzərə alınmaqla rus mütərcimlərinin Vaqif poeziyasından etdikləri tərcümədə şeirlərin özünəməxsusluğunun qorunub saxlanmasına əsasən nail olduqları əsaslandırılır. Bu xüsusda M.P.Vaqifin qoşma, qəzəl, müxəmməs və digər şeirlərinin K.Simonov tərəfindən rusdilli xalqların oxucularına çatdırılması prosesi geniş təhlil olunur.

M.P.Vaqif poetikasının, o cümlədən digər klassik və müasir şairlərimizin, rusdilli oxuculara orijinal dildə tanındığı kimi, tərcümə dilində də eyni səviyyədə tanınması prinsipini əsas götürərək, bütövlükdə çoxəsrlik Azərbaycan poeziyasının rus dilinə tərcümə olunması probleminin yenidən dəyərləndirilməsinin və yenidən tərcümə edilməsinin aktuallığı vurğulanır.

ABSTRACT

Hussein Adigozalov

THE IDENTITY OF M.P.VAGIF'S LYRICS AND ITS REVITALIZATION IN THE RUSSIAN LANGUAGE TRANSLATIONS

In the article the problem of translation into Russian of the identity of M.Pvagif's lyrics that is considered bthe founder of realism in the Azerbaijan poetry in investigated.Choices printed on the basis

of various translators' translations in Baku and Moscow in various years constitutes the object of the investigation.

The author appreciates the translations included to the "Azerbaijan Poetry Anthology" and translations that was vocalized in Russian from Vagif poetry by prominent Russian poet –translator K.Simonov. Taking into consideration the current difficulties of expression of poetical ideal of the original language in the target language due to literary translation in maximum level successes about protecting the identity of the poems in all translations from Vagif poetry by Russian translators has been justified. In this regard, the process of delivering Vagif's goshma, gazal, mukhammas and another poems to the reader of the Russian –speaking peoples is widely analyzed.

As known in the original language to the Russian-speaking readers of our classical and modern poets' and Vagif's poetry is also known as the same in the target language, according to this principle the urgency of retranslation and revaluation of the Russian translation problem of the Azerbaijan poetry is emphasized.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ŞƏHLA ŞİRƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT : 070

ZARİSOVKA BƏDİİ PUBLİSİSTİK JANRIN FORMALARINDAN BİRİ KİMİ**Açar sözlər:** *bədii-publisistik janr, zarisovka, müsahibə-zarisovka***Key words:** *artistic-publicistic genre, sketch, interview-sketch***Ключевые слова:** *художественно-публицистический жанр, зарисовка, интервью-зарисовка*

Publisistika yeni cəmiyyət quruculuğunun demokratik prinsiplərini, qabaqcıl təcrübəni, beynəlxalq inteqrasiyanı, mənəvi-əxlaqi dəyərləri, iqtisadi-sosial, mədəniyyət və s. problemləri obyektiv, qərəzsiz işıqlandırmaqda geniş imkanlara malikdir. Elə bu baxımdan publisistika adamlarla canlı, emosional bir tərzdə danışmağı, ciddi problemlər qaldırmağı, hadisələrə dərindən müdaxilə etməyi, mübahisələr aparmağı, düzgün elmi nəticələr çıxarmağı qarşıda qoyur.

Publisistika həyatın məhz indiki zaman üçün çox aktual olan problemlərinin müxtəlif aspektlərini əhatə edir, təhlilə çəkir, izah edir və s. Jurnalistikanın digər sahələrindən fərqli olaraq, publisistika fəlsəfə koordinatlarına yaxın olub, qeslogiya, məntiq və psixologiyanın kəsişdiyi nöqtələrdən keçir.

Bədii-publisistik janrlar jurnalist yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Amma onu digər jurnalistika janrlarından fərqləndirən bəzi xüsusiyyətlər var. Məsələn, bədii-publisistik janrlar sırf jurnalistikaya aid deyil. Ədəbiyyatla jurnalistika arasında körpü rolunu oynayır. Yəni, həm jurnalistikanın, həm də ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini özündə cəmləyib.

Hələ də ciddi diskussiyalara səbəb olan məsələlərdən biri jurnalistika və publisistika anlayışlarının mahiyyət fərqi ilə bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, publisistikanın tarixi mətbuatın - jurnalistikanın tarixindən çox - çox qədim olsa da, onu kütləyə təsir qüvvəsi informasiya vasitələrinin inkişafı ilə, tirajlanma imkanının yaranması ilə, özünü daha çox göstərmişdir. Ona görə də jurnalistikanın əsas ötürücüsü mətbuat olmuşdur. Deməli, jurnalistika ilə publisistikanın qarşılıqlı münasibəti əsasən ondan ibarətdir ki, jurnalistika yaradıcılığının xüsusi növü olan publisistikanı da özündə necə əks etdirir.

Bədii ədəbiyyatla bədii publisistikanın oxşar və fərqli cəhətləri barədə elmi nəzəri ədəbiyyatlarda çoxsaylı mülahizələr vardır. Bir sıra nəzəriyyəçilər bədii publisistikanın bir sıra janrlarını-məsələn oçerk və feleytonu həm də bədii ədəbiyyatın nümunələri kimi təqdim edirlər. Hətta keçmiş SSRİ-nin bir sıra mötəbər publisist yığıncaqlarında bu barədə geniş diskussiyalar keçirilmişdir. Hələ 1965-ci ildə Moskvada keçirilən belə bir diskussiyada geniş mübahisələr baş vermişdir. (Bax: "Janrı Sovetskoy qazeti", M.1972). Ölkə publisistikanın bu mötəbər yığıncağında bir sıra janrların-o cümlədən **oçerk, feleyton, pamflet, parodiya** janrlarının daha çox bədii ədəbiyyata aid olduğu jurnalistika ilə heç bir bağlılığı olmadığı göstərilirdi. Beləliklə, bədii publisistika ilə ədəbi-bədii yaradıcılığın sintezi məsələsi ortaya çıxırdı.

Tədris prosesində və elmi-tədqiqat işlərində **zarisovka** bədii-publisistik janrların geniş yayılmış bir forması kimi öyrənilir. Lakin istər rus, istərsə də Azərbaycan mənbələrində ikili mövqedən yanaşılır. O, bədii-publisistik janr kimi, bəzən oçerkin "kiçik" forması, növü hesab olunur (Məs: "Janrı

Sovetskoy qazeti” M. 1972; N.Boqdanov, V.Vyazemskiy “Spravoçnik jurnalista”, Leninqrad, 1971), bəzən də oçerkvari, həcmcə, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik müstəqil bir janr hesab olunur. (Məs: N.Qluşkov. Oçerkoviye formı v Sovetskoy literaturu M. 1969; Y.Proxorov. İskusstvo publisistiki, M. 1984; N.Babayev Oçerk sənətkarlığı; F.Mehdi. “Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi” proqramı 2003. və s.)

Bu mübahisələrə baxmayaraq, zarisovka oçerkin bütün bədii xüsusiyyətlərini, süjet və kompozisiyasını, bədii təsir vəsitələrini, ədəbi-bədii dil və obrazlılıq əlamətlərini özündə ehtiva edən nisbətən kiçik həcmli bədii-publisistik janrdır.

Janr müəllifə özünüifadə üçün xüsusi imkan yaradır. Xüsusilə jurnalistikada janrlar tarixi inkişaf yolunda formalaşmış və xeyli dərəcədə mükəmməl formata malikdir. Professor F.Mehdi mətbuat janrlarının ümumi mənzərəsini aşağıdakı kimi təqdim edir: “xəbər, hesabat, müsahibə, reportaj, korrespondensiya, məqalə, icmal, resenziya, məktub, mətbuat xülasəsi, zarisovka, oçerk, felyeton, pamflet və təmsil, şarj, parodiya. Ancaq bu siyahıya esse, söz, gündəlik, səfərnəmə, bədii-publisist tərcümeyi-hal, xatirə, bədii nitq, nekroloq və başqalarını da əlavə etmək lazımdır” (3, s.6). Nəzəriyyəçinin göstərdiyi bu janrların hər biri yaradıcılıq məqamında jurnalistin özünüifadə aktına çevrilir.

Zarisovka mahiyyət etibarını ilə konkret hadisələrin, insanların bədii təsvir və təhlilinə həsr olunur. Məsələn, yeni istehsal və mədəni obyektin buraxılışına; əmək kollektivinin iş gününə; orta və ali məktəblərdə dərslərinin başlanmasına, yaxud məzun gününə, idman yarışlarına, turist gəzintilərinə və s. tədbirlərin təsvir və təhlilinə həsr olunur. Lakin analitik janr olan korrespondensiyadan fərqli olaraq, zarisovkada bədii lövhələrdən, obrazlı ifadələrdən, bədii təsvir vəsitələrdən yerli-yerində istifadəyə üstünlük verilir. Zarisovka həcm etibarını ilə də nisbətən kiçik-145-150 sətirlik mətindən ibarət olur.

Zarisovkanı hər şeydən əvvəl xarakterizə edən cəhət, onun təsvir və təhlil edildiyi mühitin oçerk sistemli təbiətindən asılıdır. Zarisovka, əsasən, öz mahiyyəti etibarilə konkret və operativ xarakterli hadisələrə həsr olunur. Zarisovka bir janr kimi çoxtirajlı, şəhər və rayon qəzetlərində həcm etibarını ilə yığcam olmasına görə daha geniş istifadə olunur. Keçmiş Sovetlər İttifaqının “**İzvestiya**” qəzetində V.Qusevin zarisovkalarında ölkənin təbii gözəlliklərinin mənzərəsi canlı lövhələrlə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan publisistlərindən Ə.Hacıyev, Ə.Məmmədov, B.Kərimli, M.Heydərli, N.Nazim, İ.İmanov, K.İsmayılov, R.Qurban, H.Səfərli və b. dövrü mətbuatda maraqlı zarisovkalarla çıxış edirlər.

Mövzu dairəsinə görə geniş olan zarisovka həm də forma, növ, etibarını ilə də diqqəti cəlb edir. **Portret zarisovka** daha geniş yayılmış formalardan sayılır. Oçerkdə olduğu kimi, burada da cəmiyyətdə nümunəvi fəaliyyət göstərən insanlardan, Qarabağ müharibəsində fədakarlıqla vuruşan əsgər və zabitlərdən, şəhidlərdən, Milli Qəhrəmanlardan, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat xadimlərindən və digər vətənpərvər həmvətənlərimizdən qəzet və jurnallarda, kitablarda maraqlı, təsirli zarisovkalar çoxdur. R.Səməndərin 20 yanvar 1990-cı il şəhidlərinə həsr olunmuş “Şəhidlər”, N.Nazimin ilk Milli Qəhrəmanlardan bəhs edən “İstiqlal ulduzları” və digər bölgə şəhidlərinə həsr edilən portret zarisovkalarda fədakar həmvətənlərimizin canlı obrazı, onların döyüşdüyü, şəhid olduğu məqamlar zəngin bədii boyalarla əks etdirilmişdir. Zarisovka mahiyyət etibarını ilə konkret hadisələrin, insanların bədii təsvir və təhlilinə həsr olunur. Məsələn, yeni istehsal və mədəni obyektin buraxılışına; əmək kollektivinin iş gününə; orta və ali məktəblərdə dərslərinin başlanmasına, yaxud məzun gününə, idman yarışlarına, turist gəzintilərinə və s. tədbirlərin təsvir və təhlilinə həsr olunur. Lakin analitik janr olan korrespondensiyadan fərqli olaraq, zarisovkada bədii lövhələrdən, obrazlı ifadələrdən, bədii təsvir vəsitələrdən yerli-yerində istifadəyə üstünlük verilir. Zarisovka həcm etibarını ilə də nisbətən kiçik-145-150 sətirlik mətəndən ibarət olur.

Zarisovkanı hər şeydən əvvəl xarakterizə edən cəhət, onun təsvir və təhlil edildiyi mühitin oçerk sistemli təbiətindən asılıdır. Zarisovka, əsasən, öz mahiyyəti etibarilə konkret və operativ xarakterli hadisələrə həsr olunur.

Zarisovkanın mövzu etibarı ilə digər növlərində ictimai həyatın müəyyən sahələri, yeniliklər, bayram tədbirləri, yeni parkların, müəssisə və yeni tikililərin açılışı və s. bədii təsvirlər, fakt və hadisələrin təhlili əsasında oxuculara, dinləyici və tamaşaçılara çatdırılır. Bu səpgili zarisovkalarda əyaniliyə, bədii lövhələrə, bədii təsvir vasitələrədən istifadəyə çox ehtiyac duyulur. Hazırda informatik janrlardan olan reportajdakı əyaniliyin zarisovkadakı bədiiiliklə vəhdətindən *reportaj-zarisovka* kimi yeni bir forma meydana gəlmişdir. *Müsaibə-zarisovka* ədəbi formasını da bu qəbildən saymaq olar. Bunlarda həm operativ-informasiyalı növə məxsus operativlik, həm də bədii-publisistik növə aid bədiiilik, obraz və obrazlılıq, süjet sintez şəklində birləşir. Ali və orta məktəblərdə yeni dərslərinin başlanmasına, yaxud məzun, son zəng günlərinə həsr olunmuş qəzet, radio və televiziya materiallarında bu sintezin nümunələrinə çox rast gəlinir.

Zarisovka janrı da emosionallıqla elmiliyin, tədqiqatın vəhdətinə əsaslanır. Burada oçerkdə olduğu kimi, konkret həyat lövhələri, obrazlar yazıçı-publisist emosiyasının, duyğu və hisslərinin qarşılıqlı əlaqələrindən qidalanır, formalaşır.

Zarisovkanın dil və üslubu bədii, obrazlı, təsvir vasitələri zəngin olmalı, oxucuların bədii-estetik zövqünün formalaşmasına, onların məlumatlandırılmasına xidmət göstərməlidir. Buna görə də, zarisovka üzərində işləyən publisist yazıçılıq keyfiyyətlərinə söz seçmək, bədii lövhələr yaratmaq məharətinə malik olmalıdır.

Son illər dünyada, ölkədə baş verən müxtəlif hadisələr, əmək və müharibə veteranları, şəhid əsgərlər, elm, mədəniyyət, incəsənət, səhiyyə, təhsil işçiləri və s. haqqında yığcam zarisovkalar qəzetlərimizdə dərc olunur. Bu zarisovkalarda müasirlərimizin cəsurluğu, gərgin əməyi, xeyirxahlıq və fədakarlıqları canlı lövhələr, bədii obrazlar, oynaq, rəvan bir dil-üslubla oxuculara təqdim olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdi F. Mətbuat janrları. B., 1995
2. Məmmədli C. Jurnalistikanın müasir inkişaf meyilləri. B., 2006
3. Rüstəmov A. Jurnalistika. B., 2005
4. Proxorov Y. İskusstvo publisistiki. M., 1984
5. Teoriya i praktika sovetskoy periodičeskoy peçati. M., 1980
6. N.Boqdanov, V. Vyazenski. Spravoçnik jurnalista. Leninqrاد 1971

ABSTRACT

Shahla Shiraliyeva

SKETCH - A FORM OF ARTISTIC AND JOURNALISTIC GENRE

In the article it is considered the kind of artistic-publicistic genres. Artistic and publicistic genres are usually referred to as "author's" or "writer's" journalism, thereby emphasizing their special character. It manifests itself primarily in the increased demands on language, artistic imagery, the emotional richness of texts, the depth of the author's generalization of reality.

Artistic and publicistic genres include: an essay, a feuilleton, a pamphlet, a sketch - they combine conceptual and figuratively expressive sr-va, possess high emotionality, reveal the typical through the individual. In these genres there is a combination of facts and events, reflected in a

figurative form. The sphere of reflection in the artistic and journalistic genres is social, spiritual, moral collisions. They are characterized by relevance, efficiency, pronounced relationship of the author to the content of the utterance, as well as the alternation of standard and expressive units of the language.

Genres of figurative journalism create a psychologically authentic picture of reality. It is generally accepted that the text of the media is alien to psychologism in depicting the inner world of the individual. Meanwhile, the psychology of journalism is manifested at all levels of its functioning - the level of the author, the level of the hero, the level of the audience

РЕЗЮМЕ

Шахла Ширалиева

ЗАРИСОВКА - ОДНА ИЗ ФОРМ ХУДОЖЕСТВЕННО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО ЖАНРА

В статье рассматриваются типы художественно-публицистических жанров . Художественно-публицистические жанры обычно относят к “авторской” или “писательской” журналистике, подчеркивая тем самым их особый характер. Проявляется он прежде всего в повышенной требовательности к языку, художественной образности, эмоциональной насыщенности текстов, глубине авторского обобщения действительности.

К художественно-публицистическим жанрам относятся: очерк, фельетон, памфлет, зарисовка - они сочетают в себе понятийные и образно выразительные ср-ва, обладают высокой эмоциональностью, раскрывают типическое через индивидуальное. В этих жанрах присутствует комбинация фактов и событий, отраженных в образной форме. Сфера отражения в художественно-публицистических жанров - это социальные, духовные, нравственные коллизии. Они характеризуются актуальностью, оперативностью, ярко выраженным отношением автора к содержанию высказывания, а также чередованием стандартных и экспрессивных единиц языка.

Жанры образной журналистики создают психологически достоверную картину действительности. Принято считать, что тексту СМИ чужд psychologism при изображении внутреннего мира личности. Между тем psychologism публицистики проявляется на всех уровнях ее функционирования -- уровне автора, уровне героя, уровне аудитории.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

XUMAR MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 821.521

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI VƏ YAPON MÜƏLLİFİ KOBO ABE

Açar sözlər: *Azərbaycan, Yaponiya, ədəbiyyat, yazıçı, ədəbi əlaqə*

Key words: *Azerbaijan, Japan, literature, writer, literary relation*

Ключевые слова: *Азербайджан, Япония, литература, писатель, литературные связи*

Azərbaycan- Yaponiya əlaqələrinin bir hissəsini də ədəbi əlaqələr təşkil edir. Son illər ədəbi əlaqələrin inkişafı istiqamətində tədqiqatlar aparılır, bir sıra yapon müəlliflərinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunur. Onu da qeyd edək ki, tərcümə olunmuş bu əsərlər tədqiqata cəlb olunur, yapon məişətini, yapon həyat tərzini, yapon psixologiyasını öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Yapon ədəbiyyatını araşdırmazdan əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yapon məhfumunun, ümumən yapon ədəbiyyatının Azərbaycanda tədqiqinin inkişaf arealına nəzər salmaq daha məqsədəuyğundur.

Belə ki, hələ iyirminci yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq yapon kəlməsinə ölkəmizin müxtəlif sanballı mətbuat orqanlarında rast gəlinmiş, ziyalılarımız, yazıçı və jurnalistlərimiz, yapon ədəbiyyatına, ümumən Yaponiyaya öz məqalə və felyetonlarında müraciət etmişlər. Bunun ilk rüşəmlərini əsası 1906 – cı ildə qoyulmuş Azərbaycan satirik məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalında görürük. Əgər jurnalda Yaponiya ilə bağlı bəzi məqamlara toxunsaq, onda Yaponiyanın həmişə dahi mütəfəkkirlərimizin düşüncəsində sanballı, yüksək mövqedə dayandığının şahidi olarıq. Ümumiyyətlə, Yaponiyaya olan maraq jurnalda verilmiş xəbərlərdə də nəzərə çarpır.

Ümumiyyətlə, Yaponiya ilə bağlı iyirminci yüzilliyin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan musiqişünası və bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin də bir sıra məqalələri dərc olunmuşdur. Bunlar “Yaponiyanın tarixi”, “Yaponiya və islam” adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Yaponiya ilə bağlı araşdırmalar, səfərnəmələr bütün dövrlərdə mövcud olmuş, şair və yazıçılarımız daim yapon mövzusunə toxunmuşlar.

Yapon ədəbiyyatı müəyyən mərhələlərə bölünür. Bu mərhələlər də bildiyimiz kimi Yaponiyada zaman – zaman baş verən ictimai-siyasi həyatla birbaşa əlaqədardır.

1. Antik ədəbiyyat (794 – cü ilə qədər)
2. Klassik ədəbiyyat (794 – 1185)
3. Orta əsrlər ədəbiyyatı (1185 – 1603)
4. Erkən müasir ədəbiyyat (1603 – 1868)
5. Müasir ədəbiyyat (1868 - 1945)
6. Müharibədən sonrakı ədəbiyyat (ən müasir dövr)

Yuxarıda yazılanlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, yapon ədəbiyyatı 4 əsas dövrə bölünür: qədim, klassik, orta əsrlər və müasir dövr.

Yapon ədəbiyyatı tarixində maraqlı doğuran dövrlərdən biri renessans dövrüdür. Yapon Renessansının əhatə etdiyi XIV – XVII əsrlərdə ədəbiyyatda baş verən demokratikləşmə, xəlqiləşmə prosesini poeziyada da görmək olar. Bunu hər şeydən əvvəl mahını səciyyəli imayo şeir formasının populyarlığında görmək olar. Bu şeirin əsas mənbəyi samuray mühiti olmuşdur. İmayo şeir formasının xalq arasında geniş yayılmasının bir səbəbi də onun yumoristik haykay poeziyası zəminində yaranması idi. Klassik Xeyan tanqası ilə müqayisədə haykay və imayo janr çevikliyi baxımından daha çox diqqəti çəkir. Haykaylar ilk əvvəl monastrlarda təşəkkül tapsa da, sonralar tacir və peşəkarlar arasında geniş yayılmışdır. İntibah dövrü yapon ədəbiyyatında diqqətimizi çəkən maraqlı məsələlərdən biri də dramaturgiyanın inkişafı olmuşdur. Yapon dramaturgiyası əsasən iki mənbədən qidalanmışdır: 1) Qonşu xalqların mədəniyyətindən bədii təsirlənmə yolu ilə; 2) Xalq yaradıcılığından bəhrələnmə yolu ilə XIV – XVII əsrlərin yapon teatrı və dramaturgiyasında da samuray dünyagörüşünün, onun həyat tərzinin qabarıq inikasına rast gəlinir. Qeyd edək ki, yapon dramının təşəkkülü yapon renessansının parlaq simalarından olan Seaminin (1364 – 1443) adı ilə bağlıdır. Bütün intibah dövrü şəxsiyyətlərinə xas olan çoxcəhətlik onun da xarakterinin əsas göstəricisi hesab olunur. Seami estetikası və sənət prinsipi iki əsas təmələ istinad edirdi: monomane və yuqen. Monomanenin mənası “varlığın canlandırılması” deməkdir. Bu varlıq Seamiyə görə ancaq canlı insan və canlı təbiət ola bilərdi. Yuqen isə “varlıqdakı gözəlliyi inikas” mənasını ifadə edir. Seami teatrı və dramaturgiyası zahirən buddizm ideologiyasını özündə əks etdirsə də, əslində vətəndaşlıq mövqeyi, ailəyə məhəbbət, vətən sevgisi kimi humanist hissləri özündə ehtiva edir. Yapon ictimai – milli şüurunun inkişaf və tərəqqisində əsaslı mərhələlərdən biri kimi “No”. “Dzyoruri”, “Kabuki” teatr məktəblərinin böyük rolu olmuşdur. Qeyd edək ki, yapon feodalizminin Muromati və Asikaqa epoxası (XIV – XVI) adlanan üçüncü mərhələsi yapon bədii düşüncəsindəki yeniləşmənin, yapon intibahının yüksək səviyyədə təşəkkül tapdığı bir epoxadır. Təbii ki, bu gün yapon elminin, incəsənət və ədəbiyyatının qazandığı ümumdünya şöhrətində yapon renessansının özünəməxsus yeri və rolu vardır. Məlumdur ki, azərbaycanlı oxucular yapon ədəbiyyatı nümunələri ilə tərcümə vasitəsilə tanış olmuşlar. Eyni zamanda bir sıra tanınmış yapon müəllifləri ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən tədqiq edilərək mətbu orqanlarda işıqlandırılmışdır. Bunlardan Yasunari Kavabata, Kobe Abe və digərlərini misal göstərmək olar. Görkəmli yazıçı Kobo Abe ilə bağlı “Ədəbiyyat” qəzetində (1).

Kobo Abe 1924-cü il, 7 martda Tokioda anadan olmuş, Tokio Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. Ancaq heç vaxt həkim işləməmişdir. O, daim yaradıcılıqla məşğul olub. Kobo Abeni bütün dünyaya tanıdan onun məqələmindən çıxan məşhur əsəri “Qum içində qadın” olmuşdur. Müəllif dünya ədəbiyyatına, xüsusən rus ədəbiyyatına böyük maraqla göstərmiş, Dostoyevski, Qoqol kimi rus mütəfəkkirlərinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuş. Kobo Abenin qələmə aldığı “Yad sifəti”, “Yandırılmış xəritə”, həmçinin “Qum içində qadın” kimi əsərlərində Qoqolun təsiri açıq aydın hiss olunur. Yazıçı Elçin kobo abe yaradıcılığı ilə bağlı yazır: “Kobo Abe böyük intellektual idi və bu, onun nəsrindəki təhkiyəsində də dramaturgiyadakı dialoqlarında da özünü aşkar büruzə verir. Bu baxımdan Kobo Abe mənə XX əsr dünya ədəbiyyatında Nabokovu, yaxud Marsel Prustu xatırladır və o, populyar yox, sözün əsl mənasında elitər yazıçıdır” (1). Tədqiqatçıların da yazdığına görə Kobo Abe həyatda tənhalığı sevən bir insan olmuş və açıq – açığına yazmışdı: ”Mən insanları sevmirəm”. (1)

XX əsrin dahi yazıçılarından olan Cek London, Maksim Qorki, Ernest Heminquey kimi yazıçıların yaradıcılığında həyat eşqi Kobo Abe yaradıcılığı ilə tərs mütənəsblik təşkil edir. Bu haqda yazıçı Elçinin fikirlərini xatırlatmaq yerinə düşər: “Tənhalıq, həyatın mənasızlığı, siyasi-ictimai fanatizm, militarizm qarşısındakı acizlik, insanın ictimai, siyasi və mənəvi həyatdan bezikməyi – budur Kobo Abe yaradıcılığının mövzuları və doğrusunu deyim ki, hələ 60 – 70 – ci illərdə bu yazıçıyı oxuyanda mənə elə müdhiş bir təəssürat yaranırdı ki, həmin romanlarda bir intihar ab-havası var. Ancaq baxın, “Həyat eşqi”ni yazan Cek London intihar edir, Kobo Abe isə sakit yaradıcı bir həyat sürür və öz əcəli ilə dünyasını dəyişir” (1). Yazıçı Elçinin “sakit yaradıcı bir həyat təzi” ifadəsindəndəki “sakitlik” məhfumunda yazıçının özünün də qey etdiyi kimi bir məxsusilik, keyfiyyət fərqi var. Kobo Abenin “İstehkam” pyesində bu fikirlərin dolğun əksini

görmək olar. Yazıçı özünə xas olan bütün mənəvi dünyasını sanki bu “İstehkam”ın içərisinə keçirməklə özünün qəddarlıqdan, militarizmdən, mənəvi eybəcərliklərdən uzaq olan müdafiə sistemini yaratmağa çalışmışdır. Onu da qeyd edək ki, Kobo Abe Bakıda olmuş və şəhərin ilk görüntüsünü səmadən izləyərək bu sözləri yazmışdır: “Mən ilk dəfə Bakının mənzərəsini təyyarədən seyr elədim. Hər tərəfdə buruqlar gördüm. Təyyarədən düşəndə burnuma neftin iyi dəydi. Hiss elədim ki, burada həyatın tirmi çox həmahəngdir. Sonra şəhərə getdim. Burada tamamilə başqa bir mənzərə gördüm. Bakı yüksək səviyyəli, gözəl, müasir şəhərdir. Köhnə yazıçıları deyə bilmərəm, müasir yazıçıların yazması üçün Bakıda çox şey var” (2). 47 il bundan əvvəl deyilmiş bu sözlərin müəllifi məhz Kobo Abedir. 31 avqust, 1966 – cı ildə Bakıda “Asiya və Afrika Ölkələrinin Yazıçıları ilə sovet Əlaqə Komitəsi” adlı təşkilat fəaliyyət göstərmiş, Kobo Abe də bu təşkilatın üzvü olmuşdur. Həmin il (1966, 1 sentyabr) Kobo Abenin çıxışından kiçik bir parça “Kommunist” qəzetində dərc edilmişdir: “Yer üzündə baş verən hadisələrə yazıçı qərəzsizliklə, düzgün baxmalıdır. Bu, asan deyildir. Məsələn, məlumdur ki, faşizm qarşı mübarizə aparmış fransızlar arasında elələri tapılmışdır ki, faşistlərin qəddarlığını Əlcəzairdə təkrar etmişlər” (Bax: Kommunist qəzeti, 1 sentyabr 1966). Tam məsuliyyəti ilə demək lazımdır ki, yazıçı qərəzsizliyinin və obyektivliyinin in yaxşı nümunəsi elə Kobo Abenin özü olmuşdur. Fikrimizcə, yazıçı siyasətdən uzaqlaşdıran bir səbəb də həmin qərəzsizlik və obyektivlik olub.

İndiyə qədər Kobo Abenin yalnız bir hekayəsi – “Yuxudan gələn əsgər” Azərbaycan dilinə tərcümə olunub. Ümumiyyətlə, görkəmli yapon yazıçısı Kobo Abenin yaradıcılığı ilə tanış olmadan XX əsr dünya ədəbiyyatını tam təsəvvür etmək mümkün deyil.

Ədibin “İstehkam” pyesi onun mürəkkəb, çoxşaxəli və oxucunu düşünməyə vadar edən yaradıcılığının ən yaxşı rəmzidir. Belə ki, pyes yazıçı Elçinin sözləri ilə ifadə etsək, “mürəkkəb psixoloji fantosmoqorik əsər” (1) olmaqla yanaşı emosional təsir gücünü özündə ehtiva etmək baxımından da ağır çəkili əsərdir. Ümumiyyətlə, Kobo Abenin “İstehkam” pyesinin mövzusunun və mənasını zamansız həyat müəyyənləşdirir. Bu pyes zamansız həyatı təsvir edir, özü də yalnız Yaponiya ilə bağlı deyil, bütövlükdə bəşəri faciənin bədii ifadəsidir.

Dünya şöhrətli yapon yazıçısı Kobo Abe 1992 – ci il, 25 dekabrda öz yazı stolunun arxasında işləyərkən qəflətən huşunu itirmiş, 28 gündən sonra, 1993 – cü il, 22 yanvarda beyninə qan sızmasından vəfat etmişdir.

Kobo Abenin Azərbaycanda tədqiqi və araşdırılması olkəmizdə yapon ədəbiyyatına olan marağı bir daha təsdiqləyir.

Müasir dövrdə qarşıda duran əsas məsələlərdən biri də Azərbaycan ədəbiyyatının Yaponiyada araşdırılması və yazıçı və şairlərimizin əsərlərinin yapon dilinə tərcümə olunaraq yapon oxucusunun ixtiyarına buraxılmasıdır. Artıq bu sahədə uğurlu addımlar atılmaqdadır.

Yapon ədəbiyyatına marağı nəzərə alaraq yapon ədəbiyyatına məxsus olan bəzi ədəbiyyatşünaslıq terminləri və onların mənasını da təqdim edirik.

Aika – elegiya

Banka – dəfn zamanı göz yaşıyla oxunan nəğmə

Dijamari – poemanın sonunda verilən əlavə beyt

Koika – məhəbbət lirikası

Kaeuta – parodiya

Kaşi – lirik mahnı

Tatoe – metafora

Tenja – mübahisəli hayku

Kayo – nəğmə, ballada, ümumilikdə xalq hekayə forması

Jo – nəsr və nəzmin növbələşdiyi ədəbi janr

ƏDƏBİYYAT

1. “Ədəbiyyat” qəzeti, 15 iyun, 2012
2. “Kommunist” qəzeti, 1 sentyabr, 1966
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Japanese_literature
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Japanese_literature#Resources_2
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Japanese_literature#Modern_literature_2

ABSTRACT

Khumar Mammadova

AZERBAIJANI LITERATURE AND JAPANESE AUTHOR KOBO ABE

In the article it deals with life and creativity of Japanese author Kobo Abe. He is one of the prominent writers of Japan. His plays has translated different languages of the world. One of the languages is Azerbaijani language. Azerbaijani readers read many plays by Kobo Abe's creativity. As a child, Kobo Abe was interested in insect-collecting, mathematics, and reading. His favorite authors were Fyodor Dostoyevski, Karl Jaspers, Friedrich Nietzsche, and Edgar Allan Poe. He founded an acting studio in Tokyo, known as the Abe Studio. Abe has been often compared to Franz Kafka and Alberto Moravia for his surreal, often nightmarish explorations of individuals in contemporary society and his modernist sensibilities. Kobo Abe's plays established his reputation not only in Japan, but also different countries of the world. Abe, often mentioned as a contender for the Nobel Prize for literature, was best known for his 1962 novel “The Woman in the Dunes”. Like many of his works, the book portrayed modern man's struggle against alienation and loss of identity. He was a novelist and playwright who had a major influence on postwar Japanese literature and who had been celebrated around the world for his surrealist novels, died Jan. 22 at a hospital in Tokyo. He had a heart ailment. In the article Kobo Abe's life and creativity analyzed in high level.

РЕЗЮМЕ

Хумар Мамедова

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ЯПОНСКИЙ АВТОР КОБО АБЭ

В статье рассматриваются жизнь и творчество японского автора. Кобо Абэ анализируется его рассказы и читателю представляется интересные образцы.

На ряду с этим исследователь привлекает к анализу направления развития современной японской поэзии.

Автор статьи обосновывает мысль, что Кобо Абэ - один из самых видный японских писателей. Как и многие его работы, в книге изображена борьба современного человека с отчуждением и утратой идентичности.

Он был писателем и драматургом, который оказал большое влияние на послевоенную японскую литературу и был отмечен во всем мире своими сюрреалистическими романами, скончался 22 января в больнице в Токио. У него был сердечный недуг.

Кобо Абэ интересовался математикой и чтением. Его любимыми авторами были Федор Достоевский, Карл Ясперс, Фридрих Ницше и Эдгар Аллан По.

В статье оцениваются вопросы перевода романы Кобо Абэ на азербайджанский язык, выдвигаются конкретные предложения по близкому ознакомлению литературных стилем японского автора.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ƏZİZƏ ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-09

AZƏRBAYCAN VƏ FRANSA ƏLAQƏLƏRİNİN TARİXİ

Açar sözlər: *Azərbaycan və Fransa əlaqələrinin tarixi; Aleksandr Duma Qafqaza səyahət; Şərq kitabxanası*

Key words: *Azerbaijan and French relations; Alexander Duma's travel to the Caucasus*

Qərbi Avropa xalqlarının mədəniyyət tarixi inandırıcı şəkildə sübut edir ki, fransızlar, almanlar, ingilislər lap qədim zamanlardan Şərqi , o cümlədən Azərbaycanın mədəniyyəti ilə maraqlanmışlar. Bununla belə XIX əsrə qədər Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələri faktik olaraq bir tərəfli olmuşdur. Belə ki, Qərbi Avropa və şərqşünas alimləri şərq xalqlarının həyat və mədəniyyətinin bu və ya digər aspektini intensiv öyrəndikləri halda, Şərqdə faktiki olaraq Qərbə diqqət yetirilmirdi. XIX əsrdən başlayaraq bu iki nəhəng mədəni regionlar arasında əlaqələr qarşılıqlı xarakter aldı. XIX -XX əsrlərdə şəxsiyyətin rolu, onun universallığı, ensiklopedikliyi həm mədəniyyətin inkişafında, həm də başqa mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqədə xeyli artdı. Bu fikir tipoloji məzmun daşıyır və təkcə intibah dövründə deyil, həm də ümumiyyətlə XIX əsr Azərbaycan tarixində istənilən dönüş nöqtələrinə şamildir. İstənilən milli məsələnin yoluna qoyulması dünya problemlərinin həlli kontekstində mümkündür. Ona görə də milli mədəniyyətin heç bir problemi başqa xalqların mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqənin geniş tipoloji prizmasından kənarında dərin təhlilini tapa bilməz. Məhz bu nöqtəyi nəzərdən iki və çoxtərəfli mədəni, eləcə də ədəbi əlaqələrin yaranmasının şərtlərini, mənbələrini öyrənmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan milli hərəkatının bütün dövrlərində bədii sözlü-ədəbiyyatın özünəməxsus mühüm rolu olduğu danılmaz həqiqətdir.

Tədqiqatlar əsasən keçmiş SSRİ xalqlarının ədəbiyyatlarını əlaqəsi sahəsində aparılmışdır. Objektiv səbəblərdən Azərbaycan və Avropa ədəbiyyatları arasındakı əlaqələr kifayət dərəcədə öyrənilməmişdir. Doğrudur, bu sahədə müəyyən iş görülmüşdür. Lakin görülən işlər əlaqələrin müasir vəziyyətinin mənzərəsini, bu əlaqələrin tarixi inkişafını tam əks etdirə bilməz. Buna görə də hazırkı dövr üçün Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin tam mənzərəsini yaratmaq üçün bəzi diqqət nöqtələrinin açılması Azərbaycan-Avropa arasında əlaqələrin yaranması tarixində rol oynayan şəxsiyyətlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün ciddi zərurət yaranmışdır. Bəşəriyyətə mədəniyyət təbliğ edən XIX əsr bütünlüklə fransız inqilabının təsiri altında olmuşdur. Digər tərəfdən isə xalqlar arasında yeni ideyaların, yeni fikirlərin əsasını Fransa ədəbi-mədəni əlaqələri həyatının vüsətli təkamülü təşkil etmişdir. Fransız yaradıcı şəxsiyyətləri mənəvi yüksəliş məsələlərində hər vaxt düşünən və düşündürən mövqedə dayanmışlar. Ona görə də əksər xalqların, o cümlədən, Şərq xalqlarının intibahında fransızlar özlərinə məxsus yerlərdən birini tutmuşlar. Fransız ədəbiyyatı öz tarixi ərzində tutduğu yolu dünya inkişafına uyğunlaşdırmağa səy göstərmişdir.

XX əsr siyasi mühacirətimizin milli istiqlal uğrunda çoxcəhətli mübarizəsində də bədii yaradıcılıq xüsusi çəkiyə malik olmuş, Azərbaycanın əvəzolunmaz tərkib hissəsi kimi diqqəti cəlb etmişdir. Bu isə öz növbəsində dünyada gedən sosial-siyasi proseslərdə, ayrı-ayrı millətlərin və dövlətlərin tarixi taleyində mühacirətin, özəlliklə, siyasi mühacirətin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə

artmasını, bir sıra hallarda isə həlledici amilə çevrilməsini şərtləndirmişdir. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq mühacirətşünaslığın müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşması da məhz bu yüzillikdə mühacirətin durmadan artan sosial-siyasi çəkisi, çoxşaxəli fəaliyyət istiqamətləri ilə əlaqədardır. Məhz siyasi mühacirətimizin azərbaycançılıq ideyalarından qaynaqlanan ədəbi fəaliyyəti sayəsində sözügedən yüzillikdə müxtəlif xarici ölkələrdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı təşəkkül tapmış və zaman-zaman inkişaf etmişdir. Azərbaycan siyasi mühacirətinin bədii irsi kəmiyyət göstəriciləri etibarilə zəngin olmaqla yanaşı, janr, mövzu, üslub və struktur baxımından da kifayət qədər rəngarəngdir. Bu irsin məlum mətbu və qeyri-mətbu örnəkləri: şeirlər, hekayələr, dram əsərləri, memuar ədəbiyyatı və s. fikrimizi təsdiq edir. Təbii ki, həmin zəngin bədii irs – Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı bütövlükdə XX əsr milli ədəbiyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi nəşr, tədqiq və təbliğ edilməlidir. Faktlardan məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələrinin dinamik prosesində Azərbaycan mühacirətinin özünəməxsus rolu olmuşdu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu iki ölkə arasında mədəni əlaqələri mühacirətin siyasi akt kimi baş verməsinə səbəbkar olan sovet hakimiyyəti dövrünün hələ ilk çağlarından mövcud olmuşdur. Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdə Azərbaycanı bir çox ziyalılar tərk etmək məcburiyyətində qalıblar. Onlar, əsasən, İstanbula və Parisə üz tuturdular. İstanbula əsasən sahibkarlar və bəy nəslinin nümayəndələri yollanırdılar. Parisə isə maarifpərvər, azad düşüncəyə sahib şəxslər gedirdilər. Parisə mühacirət edən şəxslər arasında ən müxtəlif ideyaların daşıyıcıları var idi. Ümumiyyətlə Fransaya mühacirət etmiş şəxsiyyətlərdən bir neçəsinin adlarını sadalamaq olar; Ə.M.Topçubaşov M.M.Məhərrəmov, Ə.A.Şeyxülislamov, C.Hacıbəyli, Ümmülbanu Əsədullayeva və başqaları. Azərbaycanın sosial-siyasi həyatında baş verən bu mühüm hadisə Azərbaycan mühacirətinin güclənməsinə mühüm təkan verdi. Qeyd etmək lazımdır ki, mühacirlərin çox hissəsinin Fransaya üz tutması da artıq əldə edilmiş real faktla bağlı idi. Fransada mühacirətdə olan soydaşlarımız mədəni əlaqələrin inkişaf etməsinə ciddi təçəbbüskarlıqla yanaşaraq, ölkədə Azərbaycan mədəniyyətini tanıtmağa səy göstərirdilər. Bu əlaqələr həm də bu iki xalq arasında səmimiyyətin güclənməsi, dostluq, bir birini anlama kimi mənəvi məqsəd uğrunda əqidə birliyinin yaranmasında çox böyük, bəşəri bir hadisə idi. 1925-ci ildə Parisdə fransız dilində "Arşın mal alan" komediyasının tamaşaya qoyulması faktını misal göstərmək olar. Komediyanı fransız dilinə Ceyhun Hacıbəyli tərcümə etmişdi. Parisdə "Azərbaycan" adlı jurnalın nəşr edilməsi də mühüm mədəni hadisələrdən idi.

Azərbaycan mühacirəti Fransada kifayət qədər mədəni fəaliyyət göstərirdi. Bu mədəni fəaliyyətin əsas məqsədini, məhz Azərbaycan-Fransa mədəni ünsiyyətinin təşkili, hər iki xalqın bir-birini yaxından tanıması, mədəniyyətlərdəki ən bəşəri cəhətlərin inteqrasiyası prioritetlər təşkil edirdi. Bu sahədə C.Hacıbəyli, Ə.M.Topçubaşov və digərləri xüsusi təşəbbüskarlıq və fəallıqları ilə fərqlənirdilər. Bu vətən fədailərinin Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələrinin durmadan zənginləşməsi, inkişaf etdirilməsi yolundakı çalışmaları hərtərəfli və çoxcəhətli məzmun kəsb edirdi. Onlar bir tərəfdən, Azərbaycanın müasir sosial-siyasi durumu, mədəni həyatı haqqında informasiyaların yayılması məqsədilə publisitik fəaliyyət göstərərək qəzet, bülleten, jurnal nəşr etdirir, digər tərəfdən hər iki xalqın - azərbaycanlı və fransızların incəsənət və mədəniyyətlərinin təbliği məqsədilə, tamaşalar səhnələşdirir, konsertlər və s. təşkil edir, ədəbi yaradıcılıqla məşğul olurdular".

XVIII və XIX əsrlərdə ardı-arası kəsilməyən fransız inqilablarının dalğası Azərbaycan xalqının həyatına müxtəlif tərəflərdən müəyyən təsir göstərmişdir. Məsələn, 1848-ci ildəki inqilab M.F. Axundovun "Müsyö Jordan məşhuri-təbabət və dərviş Məstəli Şah" komediyasında öz əksini tapmışdır [6]. Fransız inqilablarının hərtərəfli təsirini fransız dilinin azərbaycanlı ziyalılar arasında geniş yayılmasında görmək olar. Fransızların Azərbaycan ədəbiyyatına marağının başqa bir səbəbi də vardır. 1886-cı ildə Barbye de Meynar M.F. Axundovun "Molla İbrahimxəlil kimyagər" əsərinin orijinalını və fransızcasını "Jurnal Aziatik" də çap etdirir. Ədəbiyyatımıza maraq təkcə onun yüksək klassik

nümunələrinin estetik keyfiyyəti ilə deyil, həm də dilçiliklə bağlıdır. Yaxın Şərqdə geniş yayılmış dillərdən olan Azərbaycan dili fransız şərqsünaslarını və ədəbiyyatşünaslarını maraqlandırır. XIX əsrdə fransız ədəbiyyatına və mədəniyyətinə müxtəlif xalqların böyük marağına səbəb ilk növbədə XVIII əsrin sonunda və sonralar baş vermiş burjuva inqilabları olmuşdur.

Həyatını fransız dili ilə sıx bağlayan Azərbaycan yazıçılarında biri İsmayıl bəy Qutqaşınıdır. Məlumdur ki, o vaxtlar Varşavada hərbi xidmətdə olmuş və 1835-ci ildə orada “Rəşid bəy və Səadət xanım” povestini fransız dilində çap etdirmişdir [3]. Bu əsər yazıçının fransız dilində bədii əsər yaratmaq sahəsində ilk təcrübəsi idi. Povest eyni zamanda həm avropalı gənclərə, həm də azərbaycanlı oxuculara ünvanlanmışdır. Əsərdə dil xüsusiyyətləri öz əksini qabarıq şəkildə göstərir. Yazıçı Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə əsaslanan dolğun təsəvvür yaratmağa cəhd edir və o buna təkcə ayrı-ayrı Şərq sözlərinin, sintaksis ifadələrinin sözləri ilə deyil, dilin ruhu ilə nail olur.

Bütövlükdə bu müqayisə və faktlar sübut edir ki, yazıçılar əsərlərinə çox məsuliyyətlə yanaşmış və Azərbaycan-fransız ədəbi əlaqələrinin inkişafı baxımından çox böyük iş görmüşlər. Bir çox yazıçı və ziyalıların Fransada yaşayıb əsərlərini müqayisəli şəkildə yazaraq iki dövlət arasında ədəbi əlaqələri gücləndirmişdilər. Fransada Azərbaycan xalqının ədəbiyyatına marağın yaranmasında Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə o dövrlərdəki iqtisadi və mədəni əlaqələri az iş görməmişdir. Orta əsrlər fransız ədəbiyyatının tədqiqatçıları inandırıcı şəkildə sübut etdilər ki, XI- XIV əsrlərdə Şərq ədəbiyyatı onların ədəbiyyatlarının inkişafında böyük rol oynamışdır. Regional Şərq mədəniyyəti sistemində Azərbaycan ədəbiyyatının lazımi çəkisini nəzərə alaraq, tam hüquqla təsdiq etmək olar ki, o, fransız ədəbiyyatına müəyyən təsir göstərmişdir. Həqiqətən, orta əsrlər fransız ədəbiyyatının həm süjet və tematikasında, həm bədii obrazlar sistemində, həm də ideya məzmununda Şərq mədəniyyətinin çoxlu izləri sırasında Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələrini də görmək çətin deyil.

A. Dümanın (ata) “Qafqaza səyahət” əsərində ədəbiyyatımız haqqında müəyyən məlumatlar verilir. Epizodik məlumatlara, müəyyən yanlış fikirlərə baxmayaraq, bu əsərlər ədəbiyyatımız barədə qiymətli məlumatlar toplusudur, Şərq estetik fikrinin öyrənilməsi baxımından əyani vəsaitdir və nəhayət, iki ölkə arasındakı əlaqələrin formalaşmasının bütöv bir formasını göstərir. Avropa dillərindən nə ingilis dili, nə alman dili fransız dili qədər özünə şöhrət qazanmamışdı. Azərbaycan alim və yazıçılarında fərqli olaraq onların fransız həmkarları Şərq mədəniyyətinə kompleks şəkildə yanaşmırdılar. Bunu Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanın şəhər və kəndlərini addım-addım gəzməmiş məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın (ata) timsalında aydınca görmək olar. Öz əsərində səyahəti zamanı Qafqazda məskunlaşmış xalqların zəngin mətbəxindən, “cəngəlliklər şahı” hesab edilən pələnglər barəsində əfsanələr və adət ənənələrdən ətraflı məlumat verir. Onun ölkəmizə səyahəti yaradıcı ziyalıların nümayəndələri ilə görüşü XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan –Fransa ədəbi əlaqələrinin inkişafında yeni forma aldığını göstərir. Bu əlaqələr sadəcə kitab, məqalə, tərcümə vasitəsilə yox, eyni zamanda ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin qarşılıqlı münasibətləri çərçivəsində də davam etdirilir. Ədəbi-mədəni irsin qarşılıqlı öyrənilməsi artıq konkret real faktla görkəmli fransız yazıçılarının özlərinin Azərbaycana səyahəti ilə yeni məzmun alır. Qeyd etmək lazımdır ki, fransız ictimaiyyətinin, o cümlədən fransız yazıçılarının Azərbaycana marağı təkcə A. Dümanın ölkəmizə gəlişi ilə məhdudlaşmır. Bu halda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən yuxarıdakı fakta ədəbi əlaqələr sahəsində ilk və təsadüfi hadisə kimi baxmaq olardı. Əldə olunan çoxlu sənədlər fransız yazıçılarının Azərbaycana və onun mədəniyyətinə xüsusi maraq göstərdiklərini sübut edir. Azərbaycan Fransa ədəbi -mədəni əlaqələri qədim dövrlərdən XIX əsrə qədər məhz bu yolla inkişaf etmişdir. Azərbaycan-fransız əlaqələrinin yaranması və inkişafı fransız şərqsünaslarının Azərbaycan xalqının həyatının müxtəlif aspektlərinə olan mühüm və ümumi marağın fonunda baş verirdi.

Biz xalqların qarşılıqlı mədəni birləşmə dövründə yaşayırıq. Bu prosesdə ədəbi əlaqələrin genişlənməsi və dərinləşməsi əhəmiyyətli rol oynayır. Buna görə də Azərbaycan-Fransa ədəbi

əlaqələrinin yaranması və inkişafında yazıçı və ziyalıların xeyirxah missiyasının, həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fransa inqilabının böyük demokratik ideyaları Azərbaycan, bütövlükdə isə Şərqi mədəniyyətinə daxil olmuş və beləliklə də onlar Şərqi tarixinin strukturuna yön almışdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. J. Chardin. Voyage de Monsieur le Chevalier en Perse, aux autres lieux de l'orient. Amsterdam. 1711, p 370
2. P.İsmayılov "Azərbaycan fransız ədəbi əlaqələri" Bakı,1985, 210 s
3. Rechid bey et Sadete-Khanim. Conte orientale par M. İsmail bey de KoutKachin Varsovie, 1835
4. Le Caucase. Nouvelles impressions de voyage par Alexandre Dumas, Paris, 1889, p 314
5. Əsgər Əliyev. Elmin Eyfel qülləsi. Bakı 1999, "Ağrıdağ nəşriyyatı" 148s.
6. M.F.Axundov, Pyeslər, Bakı "Uşaqgəncnəşr", 1959, 199s

ABSTRACT

THE HISTORY RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND FRANCE

The extensiveness of spiritual needs and interests of any people determines the depth of cultural and social objectives of the literature and art of that people. Cultural history of Zesterne European peoples convincingly proves that the French, the Germans and the English have been interested in the Azerbaijan culture and literature since the old times.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

SƏADƏT ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:070

YENİ MEDİANIN TƏRKİB HİSSƏLƏRİ

Açar sözlər: *Yeni Media, sayt, sosial şəbəkə, bloq, bloqqer, elektron qəzetlər, kommunikasiya, Facebook, Twitter*

Key words: *New media, site, the social network, blogger, electronic newspapers, communication, facebook, twitter*

Ключевые слова: *Новая медия, сайт, социальные сети, блог, блоггер, электронные газеты, коммуникация, Facebook, Twitter*

Müasir həyatımızı 3 məfhumsuz – iqtisadiyyatsız, informasiyasız və internetsiz təsəvvür etmək çox çətinidir. Lakin bunların vəhdət təşkil etdiyi bir məfhum mövcud həyatımızı rahatlaşdıran əsas amillərdən biridir – Bu Yeni Mediadır.

Yeni Media – bu sahə barədə demək olar ki, hər kəsin məlumatı var, lakin onun əslində bu ifadə ilə adlandırıldığı və necə böyük şəxslərə bölündüyünü hər adam bilmir. Yeni Media ənənəvi mediadan çox fəqlənməsə də, onun inkişafının nəticəsi olsa da ondan bir sıra kriteriyalarda müəyyən dərəcədə fəqlənir. Bəs, onda təbii bir sual meydana çıxır – Yeni Media nədir?

Yeni Media – özündə kütləvi informasiya vasitələrinin yeni texnologiyasını cəmləşdirir və daha asan və qısa kontentdən ibarət yığcam informasiyalardır. Bütün elektron informasiya saytları, elektron qəzetlər, WEB 2.0 formatlı saytlar, sosial şəbəkələr və ən əsası bloqlar Yeni Medianın əsasını təşkil edir.

1980-ci illərə kimi bütün KİV-ləri çap və analoqlu görüntüyə əsaslanan məlumatlardan, yəni televiziya, qəzetlər və radiodan ibarət idi. Lakin son illərdə informasiyanın yayılması və cəmiyyətə çatdırılması sahəsində çox ciddi və sürətli irəliləyişlər, inkişaf nəzərə çarpmağa başladı ki, bunlar internet və kompüterin yaranması ilə bağlı oldu. Elə köhnə media vasitələri də Adobe, MS Office proqramlarında yığıldığına görə yeni texnologiyanın inkişafı üçün zəmin yaranmış oldu.

Neuman-a görə, "Biz abonentlərarası əlaqənin və kütlənin, ictimai və şəxsi istəklərin aralarında fərqi yox edən səs, video və elektron mətn kommunikasiyalarının, universal əlaqələndiricilər şəbəkəsinin təkamülünə şahidlik edirik". Neumanın fikirlərinə görə, Yeni Media:

* Coğrafi məsafənin mənasını dəyişdirir.

* Kommunikasiyanın həcmində (cildində) nəhəng artıma icazə verir.

* Kommunikasiyanın sürətini artırmaq imkanı verir.

* İnteraktiv kommunikasiya üçün imkanları təmin edir.

* Üst-üstə düşmək üçün və əlaqələndirmək üçün əvvəlcədən ayrı olan kommunikasiyanın formalarına imkan verir.

Bu gün “yeni media” anlayışının müxtəlif izahlarına rast gəlmək mümkündür. Bir qrup ekspert buraya bütün rəqəmsal və elektron qəzetləri, radio və televiziya daxil edərsə, digər qrup mütəxəssislər yeni medianın bəşəriyyəti bir araya gətirən və onu vahid topluya çevirən sosial şəbəkələrdən ibarət olduğunu söyləyir. Bir qrup mütəxəssis isə bildirir ki, əgər klassik media “təkin çoxluğa” təsir edərsə, yeni media “çoxluğun çoxluğa” qarşılıqlı təsirdir. Burada istənilən informasiyanın qarşılıqlı rəyi və cavab reaksiyası vardır.

Yeni Media-nın əsas tərkib hissələri elektron qəzetlər və ya elektron informasiya agentlikləri, axtarış və təyinetmə saytları, sosial şəbəkələr, wiki və ya dəyişdirilə bilən saytlar və bloqlardan ibarətdir. İlk baxışdan bunların hamısının iqtisadiyyat yox, informatika yönümlü olması qənaətinə gəlinir. Lakin müasir dövrdə ən gəlirli və mürəkkəb iqtisadi quruluşlu sahələr məhz sadalananlardır. Gəlin hər birinə ayrıca nəzər salaq:

Elektron İnformasiya Agentlikləri həm açıq kontentli, həm də bağlı olur. Açıq kontentli saytlarda informasiyanı istədiyən vaxt girib almaq mümkündür. Lakin isti və tam hadisə yerindən verilən xəbərlər ödənişli əsaslarla yayımlanır. Yeni texnologiya elektron ödəmə vasitəsilə bu informasiyanı almaq imkanı verir.

Sosial portallar bütün təbəqə insanların, xüsusən də gənclərin ən çox istifadə etdiyi elektron ünvanlardır. Burada ən uzaq məsafələr belə ovcunun içi qədər yaxın olur, istənilən insanla ünsiyyət saxlamaq asanlaşır. Ən məşurlarına biz Facebook və Twitter-i misal göstərə bilərik. Lakin hamıya maraqlı gələn – “bu saytların iqtisadi marağı nədən ibarətdir?” sualıdır.

Bu suala biz Google və ya Yahoo deyər cavab verə bilərik. Yeni Medianın ən böyük tapıntısı elektron axtarış sistemləridir. Məşurluğundan asılı olaraq bu sistemlər çox böyük kapitala, iri büdcələrə sahib olurlar. Əsas məqsəd isə informasiya emalı və mübadiləsidir. Burada isə əsas rolu sosial əlaqələr tutduğuna görə sosial portalların bağlanması axtarış sistemləri üçün çox ağır nəticəyə gətirir. Ona görə onlar bu növ prioritetli saytlara böyük miqdarda “donate” və ya yatırım edirlər.

Bloqlar – müasir jurnalistika və ya ənənəvi jurnalistikayı artıq qorxutmağa başlayan yeni media növüdür. Belə ki, artıq hər kəs özünə bloq yaratmaqla həvəskar jurnalist, daha dəqiq “blogger” ola bilər. Sözsüz ki, əsl jurnalistlərdən professionalıq baxımından geri qalsalar da bloggerlər artıq internet jurnalistikayı titrətməyə başlayırlar. Çünki məlumatlar bloqlar vasitəsilə bir sıra hallarda daha operativ və sürətli çatdırılır. İlk yazılan məlumatlar isə axtarış sistemləri tərəfindən daha qabaqda göstərilir. Həm də heç bir senzuraya məruz qalmadıqlarına görə bütün dəqiqliyi ilə məlumatı çatdırmaq iqtidarında olurlar. Blogger və oxucu arasındakı münasibət ən qeyri-adi münasibətlərdəndir. Bu nə qəzetçilərin oxucularıyla, nə də televiziya işçilərinin tamaşaçılarıyla olan əlaqəsinə bənzəməz. Burada əlaqə daha fərdi və dinamikdir. Qəzətdə və televiziya oxucular və ya tamaşaçılar diqtə edirsə, burada vəziyyət tamam başqadır. Çünki televiziya və qəzetin oxuculara, dinləyicilərə xidmət etdiyi halda blog sırf yazara xidmət edir. Artıq bloggerlər Yeni Media-da öz ciddi yerlərini tutmağa başlayırlar. Bu da bloqları sərfəli qazanc hədəfinə çevirir – KİV və Elektron İnformasiya Vasitələri həmin insanlarla müqavilələr imzalayır, böyük şirkətlər təbliğatlarını bu bloqlara təklif edirlər. Bundan əlavə bütün saytlarda və bloqlarda yığılan reyting bu sayta marketing və reklam investorlarını cəlb edir. Online reklam ucuz olmaqla yanaşı çox gəlirli sahədir.

Azərbaycanda internetin inkişafı 1991-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemləri Şöbəsinə (indiki İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunda) elektron poçt xidmətinin yaradılması ilə başlanılmışdır. 1994-cü ildə Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Şöbəsi Türkiyə hökumətinin və BP şirkətinin dəstəyi ilə Elmlər Akademiyasının binasında internetin ilk qovşağını yaradır. Bu qovşaq VAX kompüterləri və Sun serverləri əsasında yaradılmış, Türksat süni peyki vasitəsilə Ortadoğu Texniki Universitetinin İnternet mərkəzi arasında əlaqə kanalı qurmuş və internetə çıxış təmin olunmuşdur.

1969-cu il tarixindən etibarən Amerika Birləşmiş Ştatları İnternetin əsasını qoydu. Bu zaman bir qrup alim kompüterlərin şəbəkələrə birləşdirilməsi üzrə tədqiqatlara başlamışdır. Tədqiqat ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyi bölməsi olan Advanced Research Project Agency (ARPA-Elmi Araşdırmalar Agentliyi) tərəfindən maliyyələşdirilmişdir. Şəbəkə bir tərəfdən hərbi sənaye sahəsində elmi tədqiqatlara təkan verməli, digər tərəfdən, məsələn, raket-nüvə zərbəsi endirilərkən, yaxud aviasiya

bombardmanı zamanı zədələnməyə dayanıqlı və bu şəraitdə normal fəaliyyətini davam etdirməyə qabil şəbəkələrin qurulması metodlarının tədqiqat obyektı olmalı idi.

ARPANET sistemi uzaq məsafədə olan kompüter mərkəzləri ilə əlaqələri yaradırdı. Bu sistem elektron poçtunun göndərilməsi və informasiya mübadiləsi üçün istifadə olunurdu. Sistem inkişaf edərək, 1983-cü ildə iki şəbəkəyə, ARPANET və MILNET şəbəkələrinə bölünür. MILNET şəbəkəsi hərbi məqsədlər, ARPANET şəbəkəsi isə elmi tədqiqatlar məqsədi üçün nəzərdə tutulurdu. İki şəbəkə arasında informasiya mübadiləsi imkanı yaranır və bu birləşmə Internet adı ilə tanınır.

1980-ci ildə yeni şəbəkələr meydana gəldi. Məsələn, BITNET (*Because It's Time Network*), CSNET (*Computer Science Network*) şəbəkəsi hesablama texnikası və proqramlaşdırma üzrə tədqiqatçıları birləşdirirdi. Sonralar bu şəbəkələr Internetə daxil oldu.

Bu texnologiya hətta müharibə vaxtı kompüterlər arası məlumat mübadiləsini təmin edən əlaqə kanallarının tam kəsilməsinə təminat verir. İnternet milyonlarla istifadəçini və informasiya resurslarını özündə birləşdirən global şəbəkədir.

İnternetdə ünvanlaşdırma

Kompüter şəbəkələrində standartlaşmanın əsasını şəbəkə qarşılıqlı vasitələrinin yaradılmasında coxsəviyyəli yanaşma təşkil edir. Beləliklə sistemin qovşaqlarının qarşılıqlı əlaqəsi üçün müxtəlif səviyyələrdə protokollar istifadə edilir. **Protokol** müxtəlif qovşaqlarda eyni səviyyədə şəbəkə komponentləri ilə mübadilə edən məlumatlar ardıcılığını və formatını təyin edən qaydalardır. Sadə dildə desək, protokol – məlumatlar mübadiləsini təmin edən qaydalar ardıcılığıdır.

İnternetdə əsas protokol TCP/IP protokoludur. Bu protokol özündə aşağı səviyyədə istifadə edilən fiziki və kanal səviyyələrini, yuxarı səviyyədə istifadə edilən tətbiqi səviyyənin protokollarını (FTP, Telnet, poçt protokolu SMTP, WWW hipermetn servis xidmətini və s.) birləşdirir.

Əgər ayrı-ayrı kompüterlər və istifadəçilər üçün identifikasiya sistemi mövcud olmasaydı, milyonlarla qovşaq və istifadəçi kompüterləri arasında xaos baş verərdi. İNTERNET-də hər bir qovşaq kompüteri və istifadəçi şəxsi ünvanla malikdir. Bu ünvanların funksiyası analogi olaraq ənənəvi ünvanlara uyğundur. Onların əsas təyinatı insanlara informasiyasının A nöqtəsindən B nöqtəsinə müvəffəqiyyətlə ötürülməsidir. İnternetdə xəbərlərin ötürülməsi paketlərin komutasıyası vasitəsi ilə həyata keçir. Məlumat paket adlanan porsiyalara bölünür. Hər bir paketdə 4 kbaytdan artıq olmayan informasiya ötürülür. İnternetin ayrı-ayrı qovşaqları marşrutizatorların köməyi ilə əlaqə yaradır. Marşrutizatorlar paketlərin onlarda olan ünvanlara uyğun olaraq haraya göndərilməsi haqda qərar qəbul edirlər. Qovşaqlar arası IP (İnternet Protokol) protokolu ünvanlaşdırmaya “cavabdehdir” və şəbəkədə paketlərin hərəkətini təyin edir. Şəbəkədə IP protokulundan əlavə TCP (Transmission Control Protokol – Verilənlərin ötürülməsinə nəzarət edən protokol) istifadə edilir. İP protokolu verilənlərin yalnız ötürülməsini təyin edir. Bütün prosesi isə TCP protokolu idarə edir. TCP protokolu xəbərləri porsiyalara bölür. Hər bir porsiya müəyyən ardıcılıqla yerləşdirilməsi və tam informasiyanın qəbul edilməsi üçün yoxlanılır. Qəbuledici tərəfdə TCP protokolunun proqram təminatı paketi toplayaraq onu düzgün ardıcılıqla yerləşdirilir. Əgər xəbər qısadirsə TCP protokolundan əlavə UDP-User Datagram Protokolundan istifadə edilir.

İnformasiyanı ünvanla çatdırmaq üçün onu ünvanlaşdırmaq lazımdır. İnternetdə 3 tip ünvandan istifadə edilir: *lokal* (aparat ünvanı da adlanır) ünvan, **IP (Internet protocol)** ünvan və işarə tipli domen adlar **DNS (Domain Name System)**. İnternet şəbəkəsinə qoşulmuş hər bir kompüter unikal ünvanla malikdir.

Lokal ünvanlar global şəbəkə olan alt şəbəkə çərçivəsində verilənlərin ünvanla çatdırılması üçün istifadə edilir. Lokal ünvanlar **MAC (Media Access Control)** ünvanlar adlanır. Lokal ünvanlar şəbəkə adapteri istehsalçıları tərəfindən təyin edilir. Bütün mövcud lokal şəbəkə texnologiyalarında MAC ünvanlar 6 baytlıq formata malik olur. Məsələn: 11-AO-17-3D-bc-01.

İNTERNET-də verilənlərin ötürülməsi üçün rəqəm İP və işarə tipli ünvanlardan istifadə edilir. Şəbəkə səviyyəsində paketlər İP ünvanlar vasitəsi ilə ötürülür. Bu ünvanlar okted adlanan dörd baytdan ibarət olurlar. Məsələn, 104.24.74.190. Belə yazı İP ünvan adlanır. İP ünvanlar administrator tərəfindən təyin edilir. Ünvanın 1-ci hissəsi şəbəkənin, 2-ci hissəsi isə qovşağın nömrəsini təyin edir. Şəbəkə nömrəsi xüsusi Internet mərkəzinin (Internet Network Information Center InterNIC) zəmanəti ilə təyin edilir. Başlanğıc ünvan marşrutizatora kompüterin hansı qovşağa aid olduğunu göstərir.

Rəqəm ünvanı kompüterlərin mübadiləsi zamanı istifadə olunur. İnsanlar arasında çox zaman işarə tipli ünvanlardan istifadə olunur. Ona görə də şəbəkədə kompüterlərə adlar mənsub edilir. İNTERNET-də kompüterlərin ünvanı **Domen Name System (DNS)** adlanan adların domen sistemindən istifadə olunur. DNS- İnternetdə işləmə prosesində istifadəçilərin işini asanlaşdırır. Bu zaman kompüterə müraciət edərkən qovşağın rəqəm ünvanlarını yadda saxlamaq lazım gəlir.

Ümumdünya hörümçək torunda DNS standartı üzrə yazılmış ünvanlar nöqtə ilə ayrılmış bir neçə elementdən ibarət olurlar. Bu elementlər domen adlanır.

İşarə ünvanları daha asan yadda qalır. DNS ünvanı üç hissəyə (necə ki, ev ünvanlarında küçə, şəhər, ölkə və s.) bölünür. DNS ünvanının əsas hissəsi birinci səviyyəli domen adlanıb coğrafi zona və ya sahə üzrə klasifikasiya olunur.

com – kommersiya təşkilatları

edu- təhsil müəssisələri

mil- hərbi müəssisələr

gov- dövlət təşkilatları

net – şəbəkə agentlikləri və ya provayderlər

int – beynəlxalq təşkilatlar

org – qeyri kommersiya təşkilatları

Ərazi üzrə 1-ci səviyyəli domen kimi həmin ölkənin kodu istifadə olunur. Məs:

az-Azərbaycan

tr-Türkiyə

de-Almaniya

ru-Rusiya

ch-İsveçrə

uk- Böyük Briyaniya

fr-Fransa

ca-Kanada

Məsələn, **www.rabita.gov.az** – AR Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin saytıdır.

Burada **rabita** - domenin adı (nazirliyin adı)

gov – dövlət müəssisələrinə aid olmağı göstərir

az – Azərbaycan Respublikasına aid olan ən yüksək səviyyəli domendir

Yeni media haqqında məlumat verilir, yeni medianın bugün üçün aktual olan cəhətləri sadalanır, ənənəvi mediadan fərqli cəhətləri ortaya qoyulur. Yeni medianın tərkib hissələri haqqında verilən məlumatlar əsasında müasir KİV haqda fikir formalaşdırılır. Yeni Medianın ən böyük tapıntısı elektron axtarış sistemlərinin xarakterik xüsusiyyətləri sadalanır. İnsanların ən çox üz tutduqları sosial portalların insanlararası əlaqədə oynadığı rol, portal nümunələrindən misallar çəkilir və aydınlaşdırılır, portalların xüsusiyyətləri ortaya qoyulur. İnternetdə ünvanlaşdırma başlığı altında verilən mövzuda İnternetdə mövcud olan 3 tip ünvandan istifadə olunması barədə məlumat verilir. İNTERNET-də verilənlərin ötürülməsi üçün rəqəm İP və işarə tipli ünvanlardan istifadə edilməsi barədə biliklər qeyd edilir. Sonda günümüzdə ən çox işlədilən domenlərdən nümunələr çəkilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Osman Gündüz. Jurnalistlər üçün informasiya texnologiyaları. Bakı, 2009
2. İnternet jurnalistikanın formalaşmasının bəzi aspektləri Rasim Əliquliyev və.b. Bakı, 2008
3. İnternet. Azərbaycan internet resursları Osman gündüz. Bakı, 2008 www
4. “Online” jurnalı www.yenimedia.az
5. www.yenimedia.az
6. www.sosialmedia.net.

ABSTRACT

Alieva Seadet

NEW MEDIA COMPONENTS

In the article information is given about new media, the actual characteristics of new media nowadays are pointed out, its differences from usual media are clarified. An idea about modern Mass Media is formed by the information given about consisting parts of New Media. Characteristic features of electronic search engines, the greatest discovery of New Media are listed. The role of social portals people refer mostly in the mutual human relations and portal samples are given as examples and clarified, characteristics of portals are emerged. The information is given about the use of 3 types of addresses in Internet in the topic given under the title of “Addressing in Internet”. Knowledge about the use of numeral IP and symbol typed addresses in order to pass the database in INTERNET are noted.

At the end the most used domains nowadays are named.

РЕЗИЮМЕ

Алиевой Сеадет

КОМПОНЕНТЫ НОВОЙ МЕДИИ

В статье дается информация о новой меди, перечисляются актуальные на сегодняшний день особенности новой меди, приводятся отличные от традиционной меди свойства. На основе сведений о составных компонентах новой меди формируется представление о современных СМИ (средствах массовой информации). Перечисляются характерные свойства крупнейшего открытия новой меди-электронно поисковых систем. Приводятся роль социальных порталов в общении между людьми, примеры образцов порталов и выявляются их свойства. В размещенной в интернете теме под заголовком адресации дается информация о трех типах использования адресов. Указываются навыки по использованию знаковых адресов и IP числа для передачи данных в интернете.

В конце приводятся примеры часто используемых в наши дни доменов.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

НУРИДА ГАНБАРОВА

Нахчыванский Государственный Университет

УОТ : 821.161; 182.091

АКАДЕМИК МАМЕД ДЖАФАР ДЖАФАРОВ - КАК ЧЕЛОВЕК И КАК ЗНАТОК РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Açar sözlər: *Pedaqoq, azad inqilab hərəkəti, mənəvi keyfiyyətlər, ziyalı, ədəbi təsir, ənənə, Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri. müttərəqqi fikirlər*

Key words: *Pedagogue, free revolution movement, moral qualitiesssssss, intellectual, literary impact, tradition, Azerbaijan- Russian literary relations, progressive ideas*

Ключевые слова: *Педагог, революционно-освободительное движение, нравственные качества, интеллигент, литературное влияние, традиция, Азербайджано-русские литературные связи, прогрессивные мысли*

Знакомясь с творчеством и жизненным путем Мамеда Джафара, отзывами его современников и студентов, со статьями и монографиями о нем и его личными заслугами в области литературоведения, перед глазами возникает образ очень хорошего человека. Невольно появляется желание перенестись в то прошлое время, когда жил корифей, и жалеешь о том, что не знаком с ним лично. Нельзя не согласиться с суждениями, что невозможно стать хорошим специалистом в той или иной области, не обладая высокими нравственными качествами.

Академик Аббас Заманов, высоко оценивая его как личность, говорил о нем так: “Есть люди, от которых в книгах остаются на память материализованная нравственность, интеллигентность и разум. От Мамеда Джафара – в наследие для нас осталось, не превратившийся в книгу еще одно: вся его жизнь, и каждый день, каждый час этой жизни в отдельности (не на бумаге, а на деле), посвященный работе и поставивший точку только в момент смерти его последнее произведение – личность! Счастлив тот, от которого нам на память, на будущее, на завтра, как самое лучшее произведение, остается его личность. Как самое лучшее его произведение – личность Мамеда Джафара – неповторимый наш интеллигент” (7, с.3).

Жизненный путь Мамеда Джафара был нелегким. Родился Мамед Джафар Зейналабдин оглы Джафаров 9 мая 1909 г. в Нахчыване в семье портного. Положение его семьи, как и многих других семей, было тяжелым. Это было время, когда социальное и национально-освободительное движение охватило всю Россию и распространилось по обе стороны Араза.

В детские годы Мамед Джафар свое нравственное удовлетворение находил в интересном мире – в светлых и волшебных сказках народа. Ему казалось, что Захра

хала сама пришла из сказки. Она же была его молочной матерью. “Но дороже напоившего его святого материнского молока, был чистый родник фольклора, кипящая в сердцах народа, текущая из времени, созданное веками – вечное, хрустальное, нравственное богатство”. (3, с.171). Первым учителем

художественного слова будущего педагога и ученого была Захра хала.

Такой юноша как Мамед Джафар не мог равнодушно смотреть на замужество молоденьких девочек 13 лет. И это возмущение вылилось у

него в стихотворении “Тринадцатилетняя невеста”.

Он сильно переживает и сочувствует ей. Девочка, еще не простившая с детством, должна подчиняться судьбе и стать невестой нелюбимого человека. В этом рассказе уважаемого педагога, открыто звучит протест против унижения человеческого достоинства. Все прогрессивно мыслящие люди своего времени выступали против унижения, насилия и угнетения человека. Они понимали и верили, что человек - “это звучит гордо”

Трудная полоса жизни продолжается в судьбе будущего ученого. В 1919 году он теряет тридцатилетнюю мать, а через месяц в 40 лет умирает отец. Старшему ребенку - 7, а младшей - 2 года и десятилетний брат с 50-летней бабушкой остаются одни. Некоторое время пробираются продажами домашних вещей. Тяжелое положение семьи, несправедливость судьбы накладывают тень на романтическое представление жизни, понятия “света”, но не ломают его. Ему удается сохранить оптимизм, любовь к жизни и боевой дух.

В такое трудное время для страны и для него самого, он проявляет сильное желание учиться, быть в общении с сокровищницами мирового мышления. Находя свободное время, он обращается к книгам, и они наполняют его душу еще большим светом.

В мире есть неписанные законы морали, которые приемлемы всему человечеству, независимо от нации, религии, обычай. В этом смысле, весь жизненный путь Мамед Джафара, был и до сих пор является для молодежи примером нравственного подражания.

В статье академика Бекира Набиева “ Мой нравственный приз” он оценивает Мамед Джафара как чистосердечного, очень скромного, бескорыстного человека: “ Он превратился в любимца студентов. Слушать его воспоминания о своих лекциях и о выступлениях в узких кругах, побывать с ним в путешествиях, участвовать вместе с ним в компаниях, были приятными и желанными для каждого из нас”. (3, с.7).

Наряду с глубоким знанием азербайджанской литературы Мамед Джафар в совершенстве знал русскую классическую литературу XIX века, поэтапно охарактеризовал историю развития этой литературы. По мнению Горького “нет ни одной маленькой страны, которая не взрастила бы большого мастера слова”. Имя Мамед Джафара, как уроженца небольшой Нахчыванской Автономной Республики может послужить подтверждением слов Горького.

В исследованиях деятельности и жизненного пути академика Мамеда Джафара, проводимые многими выдающимися учеными, мы сталкиваемся с общим мнением о том, что все они оценивают Мамед Джафара, как человека с широкой эрудицией и глубокого ума, и просто с титулом хорошего человека, которого заслужить куда более сложно, чем звание академика.

Академик Мирза Ибрагимов говорил о нем: “В мыслях Мамеда Джафара, в поле его интереса мы видим наших вечно живых классиков: Низами, Физули, Мирза Фатали и свет Сабира, выдающихся мыслителей современной литературы Джафара Джабарлы, Мамеда Саида Ордубади, Гусейна Джавида, Самеда Вургуну, слышим звук сердца, бьющийся передовыми идеями эпохи и нежными чувствами. Этот свет он получил от азербайджанских классиков и с такой же целеустремленностью и светом исследовал их творчество” (1, с.)

Заслуга академика Мамеда Джафара в литературной критике незаменима и высока, особенно в области Азербайджано-русских литературных связях.

Сегодня в современном литературоведении изучении истории Азербайджано-русских литературных взаимосвязей и основные этапы этой взаимосвязи имеют серьезное научное значение.

С расширением освободительных движений, с усилением революционной борьбы рабочего класса в начале XX века начинается новый этап в Азербайджано-русских литературных взаимосвязях. Связь и взаимное влияние еще более укрепляется, и в условиях взаимовыгодных отношений эта связь приобретает новое качество и взаимно обогащается. И с этой точки зрения роль Мамед Джафара, незаменима и высока.

Великие мастера слова всегда с интересом и уважением относились к литературе других народов. А в творчестве Мамеда Джафара, прослеживается и исследовательский интерес и глубокая любовь к русской литературе.

Ак. Белетски в своей лекции на “IV Съезде Специалистов по славянским языкам и литературе” отметил: “Нельзя только довольствоваться, показав лишь общее между национальными литературами. Необходимо повлиять на сложную внутреннюю закономерность литературного процесса, проследить и изучать творчество выдающихся писателей, повлиявших на развитие литературных связей и на каждую национальную литературу” (1, с.15). И с этой точки зрения академик Мамед Джафар проделал огромную работу – сблизил литературу двух народов и в своих трудах дал глубокий анализ литературному процессу XIX века, ознакомил азербайджанского читателя с шедеврами русской литературы, выдающимися писателями, их жизнью, творчеством и прогрессивными мыслями, которые имели сильное влияние и на азербайджанскую литературу. Результатами его исследовательской работы стали такие его произведения, как: “Очерки истории русской литературы” (1939), “Герцен” (1954), “Русские классики” (1964), “Салтыков Щедрин” (1964), “А. Добролюбов” (1965), “Русская и Азербайджанская культура” (1964), книги “Русская литература XIX века” (в трех томах: 1т - 1970, 2т – 1974, 3т -1975), Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Некрасов, Салтыков - Щедрин, Радищев, Чернышевский, Белинский, Чехов, Добролюбов, Толстой, Горький, и написанные в различное время десятки статей.

Почти все корифеи русской литературы XIX века получили свою критическую оценку и философский анализ Мамеда Джафара. О каждом из них он пишет с большой симпатией. Говоря о Некрасове, Мамед Джафар сначала знакомит азербайджанских читателей о детстве и переживаниях в семье маленького Некрасова. Далее, уважаемый академик приводит примеры, приведшие поэта к ненависти крепостнического строя: “ Таким образом, русский народ, обреченный на давление крепостнического права и самым тяжелым, несправедливым законам и наказаниям, подобным средневековой цивилизации, а также заботы простого русского народа, стали причиной, заставившие задуматься его о жизни, человеке и судьбе народа”. (6, с. 67). По мнению Мамеда Джафара эта вторая основная причина, заставившая Некрасова задуматься о тяжелом положении русского народа, сочувствовать ей и искать пути выхода из него.

После лишения родительской поддержки Некрасов два года голодный, без пальто бродил по улицам Петербурга и за это время будущий поэт еще глубже осознал секреты городской жизни буржуазных дворян, поближе познакомился с людьми, живущими на дне жизни, работающими на заводах и фабриках. И это, по мнению Мамед Джафара, третья и основная причина, повлиявшая на его мировоззрение. Мамед Джафар отмечает его трудоспособность, перечисляя работы, написанные за один год (1840-1841) и соглашается с наименованием его “первым крупным героем труда русской литературы”. Мамед Джафар подробно описывает все творчество Некрасова, его работу в издательстве в 1843-45 годах, издании им полное собрание сочинений о классических русских писателях, альманах, журнал статей, не забывает и о личном знакомстве Некрасова с Белинским и приводит из него цитаты. И подводя итог статье о Некрасове, Мамед Джафар пишет: “Правильно познавать мощь своего народа, жить с надеждой

на лучшее будущее и пророчески предсказать этот будущее - одно из лучших качеств, в творчестве Некрасова”(6, с.84).

С такой же любовью и интересом он пишет о Пушкине, Лермонтове, Гоголе, Толстом, Белинском, Герцене, Чернышевском, Салтыкове Щедрина – поэты и писатели, в творчестве которых как в зеркале отражалась унижительная, несправедливая жизнь простого народа и праздная, богатая жизнь высшего сословия-буржуазии, призыв к борьбе против существующего режима.

Фундаментальные труды “Русская литература XIX века” в трех томах, “Из истории Азербайджано-русских литературных связей”, “Русские классики”. Мамед Джафар связывает литературу с историческими процессами, которые повлияли на творчество этих литераторов. И теоретическое, педагогическое, а также историко-философское, этическое и эстетическое направления, анализ самых различных моментов как единое целое, прослеживается в произведениях академика. В книге “Из истории Азербайджано-русских литературных связей” Мамед Джафар показывает исторические факты вековой дружбы между двумя культурами столетнего периода. Уважаемый критик показывает не только факты этих связей, но расследует пласты развития истории для выявления источника этих связей. Причиной сближения культуры двух народов, по мнению Мамеда Джафара продиктовано, прежде всего, объективной социальной почвой и исторической потребностью. “История сама подготавливает для этого почву”, а затем появляются литературные связи. Сам Мамед Джафар об этом писал: “В различных периодах истории, в общественной мысли, а так же созвучие в литературе подготавливают сами исторические условия, и только после этого начинается литературное влияние, и это еще более углубляет и укрепляет это созвучие. Несмотря на то, что мировой литературный процесс состоит из отдельных национальных литератур, особенно литературные достижения всегда единый целый процесс”. (5, с. 23-24).

В Истории русской классической литературы Мамед Джафар для Азербайджана и ее национально – художественной культуры, в различных периодах ее исторического развития, находил какой-то нравственный источник возвышения и развития.

Мамед Джафар в своих работах, анализируя русских литераторов, их произведения, всегда показывал их “созвучие” со временем и сильное влияние прогрессивной русской мысли на литературу других народов. “С уверенностью можно сказать, что он положил фундаментальные камни связи между русской литературой и Азербайджанской художественной литературой. И нет никакого сомнения, что работы других педагогов, написанные в направлении развития азербайджано – русских литературных связей, основаны на этом фундаментальном камне”. (4, с.18).

Академик Мамед Джафар- один из редкостных личностей, сказавший свое слово в науке, оставивший немеркнущий свет не только в научном мире, но и в сердцах людей, которые лично были с ним знакомы.

Словами академика Иса Габиббейли: “Получивший известность как самый универсальный ученый в азербайджанской науке Мамед Джафар наряду с такими областями как фольклороведение, история литературы, теория литературы, литературная критика, литературные связи, литературоведение, был профессионалом в любой области, к которой он обращался: и в философии, эстетике, истории, языкознании, педагогике и в других областях смог сказать свое слово как профессиональный мастер - ученый”. (1, с. 408)

Знаменитый академик, глубоко знающий Азербайджанскую и русскую литературу, в своих трудах раскрыл корни этих литературных взаимосвязей, убедительно обосновал

положительное влияние русской литературы и общественной мысли на создании новой реалистической азербайджанской литературы.

Мамед Джафар – гордость нашей науки и школа нравственного подражания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Габиббейли И. А. Литературно – историческая память и современность, Б., Нурлан, 2007, 696 с. (на азербайджанском языке)
2. Габиббейли И.А. “Единство творчества с личностью”, // Мамед Джафар Джафаров Судьба и профессия, Б., 2009, Наука и образование, 207с. (на азербайджанском языке)
3. Гараев Я, Литературные лучи, Б., Гянджлик, 1985, с. (на азербайджанском языке)
4. Набиев Б. “Мой нравственный приз” // Джафаров М. Д., Судьба и профессия, Б., 2009, “Наука и Образование”, 207с. (на азербайджанском языке)
5. Джафар М Д, “ Из истории Азербайджано – русских литературных связей”, Б., Азербайджанское Государственное издательство, 1964, 184с. (на азербайджанском языке)
6. Джафаров М.Д. О наших классиках, Б., 1948, Детская и Молодежная литература, с.67.(на азербайджанском языке)
7. Заманов А. “Наш корифей и педагог” // Джафаров М. Д., книга Судьба и профессия, “Баку, 2009, Наука и образование, 207стр. (на азербайджанском языке)
8. Неунокоева, Некоторые вопросы изучения взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур, М.,1960, Наука, 280 с.

XÜLASƏ

Nuridə Qənbərova

MƏMMƏD CƏFƏR RUS ƏDƏBIYYATININ EKSPERTİ VƏ ŞƏXSİYYƏT KİMİ

Məqalədə görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünas, akademik Məmməd Cəfərin həyat və yaradıcılığı yoluna nəzər salınır, onun elmi-nəzəri şəxsiyyəti dəyərləndirilir.

Məşhur alimin rus ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində xidmətləri araşdırılır. Onun müxtəlif illərdə çap edilmiş “Rus ədəbiyyatı tarixi oçerkləri”(1939), “Qertsen”(1954), “Russ klassikləri”(1964), “M.Y. Saltıkov Şedrin”(1964), “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələr tarixindən”(1964), “A. Dobrolyubov”(1965), “Rusiya və Azərbaycan mədəniyyəti”(1966), “XIX əsr rus ədəbiyyatı”(üç cildə: 1c.-1970, 2c-1974, 3c.-1975) kitablarının, Puşkin, Lermontov, Qoqol, Nekrasov, Şedrin, Radişev, Çernışevski, Belinski, Çexov, Dostoevski, Tolstoy, Qorki kimi müxtəlif rus yazıcıları haqqında və müxtəlif illərdə yazılan onlarla məqalələri Azərbaycan – Rus ədəbi əlaqələri tarixində yeri müəyyənləşdirilir. Respublikamızda rus ədəbiyyatının öyrənilməsində Məmməd Cəfərin xidmətləri dəyərləndirilir. Görkəmli rus yazıçılardan Puskin, Çernışevski, Qertsen, Nekrasov, Ostrovski, Tolstoy və başqalarının həyat və yaradıcılığı, onların öz zamənəsinin mütərəqqi fikirləri akademik tərəfindən necə dəyərləndirildiyi təhlil edilir.

**MAMMAD JAFAR AS AN EXPERT AND PERSONALITY OF RUSSIAN
LITERATURE**

In the article the life and activity path of the outstanding Azerbaijani literary critic, academician Mammad Jafar is analyzed, and his scientific – theoretical personality is evaluated.

The research of the prominent scholar on the Russian literature is explored. On the history of Azerbaijan- Russia literature relations, the place of his books printed in various years such as “ The essays on the history of Russian literature” (1939), “Gertsen” (1954), “Russian classics”(1964), “M.Y. Saltikov Shedrin”(1964), “The history of the literature relations of Azerbaijan and Russia”,(1964) “Dobrolyubov”,(1965) “Russian and Azerbaijani culture”,(1966) “XIX century Russian literature” (the volumes: first-1970 second-1974 third-1975), and articles about the well-known Russian writers such as Pushkin Lermontov, Qoql, Nekrasov, Shedrin, Radishev, Chernishevsky, Belinski, Chekhov, Dostoevsky, Tolstoy, Gorki is determined. The services, of Mammad Jafar on the study process of the Russian literature are evaluated.

Academicans way of assessing about the life and activity, as well as the progressive ideas of the outstanding, Russian writers such as Pushkin, Chernyshevsky, Gertsen, Nekrasov, Dostoebsky, Tolstoy and others is analyzed.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).
Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

MƏDİNƏ RZAYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti

UOT:070

MƏTBUAT DİLİNDƏ İXTİSARLAŞMIŞ TERMINOLOGİYA VƏ NORMA

Açar sözlər: mətbuat, abreviatur, ixtisar, termin, norma

Ключевые слова: пресса, аббревиатура, сокращение, термин, норма

Key words: the press, abbreviation, shortening, term, norm

Müasir informasiya bolluğu şəraitində ixtisarlaşmış terminoloji vasitələrin işlədilməsinə ciddi bir ehtiyac yaranmışdır. Belə ixtisarlara işlədilməsinə ehtiyac ondan yaranmışdır ki, çoxsözlü terminoloji vasitələrin qısa və müxtəsər variantlarla verilməsi informasiyaların aztərkibli quruluşdakı vasitələrlə çatdırılması tələblərindən birinə çevrilmişdir. İndiki qloballaşma şəraitində terminoloji vasitələrin formalaşmasında xüsusi bir intensivlik baş verdiyinə görə yeni anlayışları həmişə bir vahid çərçivəsinə sığışdırmaq olmur. Hər hansı bir elm sahəsinə aid çoxkomponentli terminləri isə mətndə tez-tez təkrar etmək yoruculuğa səbəb olur. Odur ki, çoxkomponentli terminlərdən qaçmağın bir yolu olan bir söz vasitəsi ilə ifadə üsulu mümkün olmadığı təqdirdə ixtisarlaşma əsas çıxış yollarından birinə çevrilir. İxtisarlaşma yolu ilə formalaşdırılan terminlər dilçilikdə abreviaturlar da adlandırılır. “İzahlı dilçilik terminləri” kitabında qeyd olunduğu kimi, abreviaturlara mürəkkəb ixtisarlara aid edilir. Burada göstərilir ki, “Mürəkkəb ixtisarlara Azərbaycan dilində XIX əsrdən işlədilməyə başlamışdır. Azərbaycanda mətbuatın yaranması XIX əsrin ikinci yarısından sonrakı dövrlərə aiddir” [1, 6]. Şübhəsiz ki, mürəkkəb ixtisarlara işlədilməsi dövründə mətbuatın çox böyük xidməti olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbuat işinin canlanması ilə bu ənənə daha da güclənmişdir.

“İzahlı dilçilik terminləri” kitabında həmçinin göstərilir ki, sabit söz birləşmələrinin ixtisar şəklində işlədilməsi dildə qənaət prinsipi ilə əlaqədardır. Çünki ixtisarlara daha yığcam olub yazıda az yer tutur, tələffüzü asanlaşdırır [1, 6].

Abreviaturların yaranması, hər şeydən əvvəl ayrı -ayrı fəaliyyət sahələrində baş verən irəliləyişlərlə, elmi, texniki, sosial, mədəni inkişaf və insanların məişət həyatındakı yeniliklərlə bağlı olaraq çoxsözlü sözlərin eyni mətndə təkrar olunmaması üçün onların ixtisar yolu ilə azsözlü variantlarla əvəz olunmasına ehtiyac yaranmışdır. Bu ehtiyacın ödənilməsinə isə mətbuat aparıcı yer tutmuşdur. Ancaq bəzən mürəkkəb ixtisarlara formalaşması məsələlərindən danışıldıqda yanlış olaraq bu tendensiyanın sovet dövrünə aid olması ilə bağlı fikirlər irəli sürülərək dil prosesinə aid olan məsələyə siyasiləşdirilmiş bir don geyindirilir. Məsələn, L.A.Bulaxovski belə bir fikir irəli sürür ki, məhz 1917-ci ilin oktyabrında baş vermiş inqilabdan sonra söz yaradıcılığının mürəkkəb ixtisar şəklində baş vermiş bir üsulu yaranmış və ümumişlək bir şəkil almışdır [3, 195].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb ixtisarlara formalaşdırılması və işlədilməsi məsələsi 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci türkoloji qurultayda da səsləndirilmişdir [2, 198].

Məmməd Qasımov yazır ki, hərfi abreviaturlar təkcə elmi-texniki mətndlərdə deyil, həmçinin şifahi nitqdə də çoxsözlü terminlərdən xilas olmaq məqsədi ilə işlədilir. Hərfi abreviaturlar tətbiq olunarkən izahat tələb etmir. Belə abreviaturlar elm və texnikanın müvafiq sahələrində çalışan

müxəttəssislər tərəfindən asanlıqla başa düşüldüyündən hər dəfə qısa yazılı və şifahi nitqdə hər gün işlədilmək üçün əlverişli terminlərin yaradılmasına olan ehtiyacla əlaqədar meydana gəlir [5, 143].

Nizami Xudiyev mürəkkəb ixtisarlara formalaşmasında texniki tərəqqinin və sənayenin fasiləsiz inkişafının aparıcı rol oynamasının mühüm rol oynadığını göstərir [4, 328].

Sayalı Sadıqova da mürəkkəb ixtisarlara yaranmasında elmi-texniki tərəqqinin inkişafının aparıcı yer tutmasını aşağıdakı kimi əsaslandırır: “Hazırkı dövrdə elmin sürətli inkişafı bu sahədə abbreviatuara üsulunun vüsət almasını stimullaşdırır. Elmin inkişafı yeni-yeni ixtisarlara meydana gəlməsinə və müntəzəm olaraq onların ifadəsinin təkmilləşdirilməsi problemini irəli sürür. Yeni yaradılan və ya təkmilləşdirilən modellər üzrə buraxılan cihazlar isə onların adlandırılan ehtiyac zəminində hər bir dilin ayrı-ayrı leksik layların zənginləşməsinə səbəb olur” [7, 114-115].

Qloballaşma mərhələsində mürəkkəb ixtisarlardan istifadənin potensialı, xüsusilə artmış və artmaqda da davam edir. Məsələ bundadır ki, müasir mətbuatda abbreviaturlardan tamamilə ixtiyari şəkildə istifadə edilir və onların norma həddlərinin demək olar ki, müəyyənləşdirilməsinə sanki fikir də verilmir. Mətbuatda çox zaman, xüsusilə, abbreviaturlardan, bir növ dəb xatirinə istifadə olunur, onların bildirdiyi mənalara açılmasına diqqət yetirilmir. Ona görə də oxucu başa düşmədiyi bir anlayış barədə özündə təsəvvür yarada da bilmir. Bu baxımdan mətbuat dilində abbreviaturların işlədilmə normasının özünü müəyyənləşdirmək tələbi bir zərurətə çevrilir. Bu norma əlbəttə abbreviaturların orfoqrafiyası çərçivəsində məhdudlaşdırmaq olmaz. Çünki buna heç ehtiyac da yoxdur. Abbreviaturlarda, xüsusilə xarici dillərdəki ixtisarlarda orfoqrafik qayda tətbiq etmək məsələsi onu Azərbaycan mətbuatına gətirənlərin işi deyildir. Ancaq mətbuatın işi bu abbreviaturların normalaşdırılmasından ibarətdir. Normalaşdırılma prosesində əsas prinsip isə onların anlaşılıqlı olmasına və mənimsədilməsinə təminat yaratmaqdan ibarətdir. Bu da o halda mümkündür ki, mətbuatda xarici dillərə məxsus olan termin-abbreviaturların açılışı verilsin. Doğrudur, mətbuatda işlədilən belə abbreviaturların bir qisminin açılmış variantı verilir. Ona görə də onların mənimsənilmə və anlaşılma prinsipinə bağlı olan normalaşmadakı məhdudlaşdırılma aradan qaldırılır. Açılışı verilməyən abbreviaturlarda isə normalaşma prosesi, demək olar ki, məhdudlaşdırılmış şəkildə qalır. Abbreviaturların normalaşmasında onların çox işlək olmasının da mühüm rolu vardır. Bu halda abbreviaturların açılışı istifadəçilərə tam aydın olmasa da çox işləkliyin özü ümumi təsəvvür yaradır. Beləliklə, abbreviaturların, xüsusilə də onların beynəlmiləl informasiya məkanına daxil olan qisminin normalaşmasında ikili prinsipin olduğu müşahidə edilir. Bunlardan birincisi abbreviaturların *açılışla verilməsindən*, digəri isə onların *işlənmə intensivliyi* ilə ümumi anlayış baxımından mənimsənilməsindən ibarətdir. Bunların normalaşma prinsipinə uyğunluğunu aşağıdakı konkret nümunələr əsasında müşahidə etmək olar:

1. Daxili məzmununun açılış prinsipinin tətbiqi ilə mənimsənilən abbreviaturlar.

Mətbuat dilində abbreviaturların bu qisminin iki növünün işləndiyinə rast gəlmək olur. Bunların bir qismi beynəlxalq informasiya məkanında işlənən abbreviaturlardan, başqa sözlə, idxal edilənlərdən, digəri isə Azərbaycan mühitində formalaşdırılıb beynəlxalq informasiya məkanında ixrac edilən qisimlərdən ibarətdir.

Azərbaycan dilinə beynəlxalq informasiya məkanından idxal olunan və məzmununun açılışı ilə verilən abbreviaturlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

ESB: Avropa Mərkəzi Bankının (ESB) deflasiya təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün təşviq proqramına başlaya biləcəyi barədə bəyanatlarla çıxış edir. (“Mövqe” qəz., 30 avqust, 2014).

ASİƏ: Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (ASİƏ) samitinin Pekində keçirilməsi təsadüfi deyildir. (“Yeni Azərbaycan” qəz., 18 noyabr, 2014).

IUCN: Təbiətin Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Birliyin (IUCN) Sidney şəhərində keçirilən Ümumdünya Parklar Konqresinin plenar iclasında çıxış edib. (“Yeni Azərbaycan” qəz., 15 noyabr, 2014).

AİTF: Bakıda 13-cü dəfə keçirilən AİTF Beynəlxalq Turizm və Səyahətlər Sərgisində 38 ölkədən 300-ə yaxın şirkət iştirak etmişdir. (“Mövqe” qəz., 30 avqust, 2014).

Aydın məsələdir ki, belə abreviaturlar barədəki açılışlar onların bildirdiyi anlayış barədə təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. Bunlar az işlənsə mənimsənilmələri üçün elə bir ciddi tələbat da baş vermir. Ancaq mənalarının açılışı onların və bu tipli abreviaturların mənimsənilməsi üçün normativ bir şərait yaradılmasından ibarətdir.

Qloballaşma mərhələsinin mövcudluğu və fəallığı təkcə onda deyildir ki, sözlər və terminoloji vasitələr yalnız beynəlxalq informasiya məkanından başqa dillərə o cümlədən, Azərbaycan dilinə keçid yarada bilər. Burada elə bir məhdudiyət yoxdur ki, bu keçid məhz bir istiqamətli olsun. Qlobal informasiya məkanı beynəlxalq səviyyəli terminlərin yayılmasına qəti bir sərhəd qoymur. Burada əsas prinsip terminin anlayış mühitinin genişlənməsindən ibarətdir. Odur ki, hər hansı dildə yaranan anlayışda geniş mənə mühiti qazana bilən terminoloji vasitələr ixrac edilmə əhəmiyyəti də qazana bilər. Azərbaycan dili müstəqillik dövründə özünün sosial-iqtisadi resurslarını genişləndirmək imkanı əldə etdiyi üçün bu dildə beynəlxalq informasiya məkanına daxil olmaq hüququ qazanan terminoloji anlayışlar yaranmışdır ki, onlardan bir qismi də abreviaturlar vasitəsi ilə ifadə olunur və yayılır. Belə terminlərin formalaşdırılmasında ingilis dili elementləri iştirak etsə də onlar beynəlxalq informasiya məkanına Azərbaycan dili mənbəyindən yayılmış vasitələr kimi qəbul olunur. Bunlara aid aşağıdakı nümunələr misal göstərilə bilər:

IDEA- (İnternational Dialogue for Environmental Action) Şəhərdə *IDEA* (Ətraf Mühitin Mühafizəsi naminə Beynəlxalq Dialoq) ictimai birliyinin təşəbbüsü ilə xeyriyyə aksiyası keçirilib (“Yeni Azərbaycan” qəz., 15 noyabr, 2014).

SOCAR (State Oil Company of Azerbaijan Republic). Azərbaycan neft-qaz korporasiyası öz məhsullarının ixrac olunması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. (“Mövqe” qəz., 14 avqust, 2014).

Azpetrol (Azerbaijan Petroleum Company). Azərbaycan Neft-qaz kompaniyasında məhsulların ixracı ilə əlaqədar işgüzar məsləhətləşmələr keçirilib (“Mövqe” qəz., 19 iyul, 2014).

Azercell (Azerbaijan Cell) Azərbaycan Telekommunikasiya Şəbəkəsinin xidmətindən istifadənin əhatəsi daha çox genişlənməmişdir. (“Palitra” qəz., 18 noyabr, 2014).

Bakcell (Baku Cell) Bakı Telekommunikasiya Şəbəkəsinin yayım əhatəsi əvvəlki vaxtlardan fərqli olaraq genişlənməmiş və istifadəçilərinin sayı qat-qat artmışdır. (“Palitra” qəz., 29 oktyabr, 2014).

Bu müxtəər nümunələrdən görüldüyü kimi, qloballaşma mərhələsində Azərbaycan dilinin anlayış-informasiya məkanına məxsus olan terminoloji vasitələrin beynəlxalq informasiya məkanında yayılmasında ingilis dili elementlərindən istifadə olunsada bu onu göstərir ki, Azərbaycan dilinin öz ifadə vasitələri ilə yaranan terminoloji vahidlərin geniş arealda yayılması imkanları məhdud deyildir. Məsələ bundadır ki, anlayışın özündə populyarlıq baş versin. Azərbaycan mühitindəki sosial-iqtisadi tərəqqi imkanları buna etibarlı təminat yaratmağa tamamilə qadirdir. Nümunə gətirilən bu cür ixtisarlara Azərbaycan mühitində formalaşdırılıb beynəlxalq informasiya məkanına çıxarılan abreviaturlardan ibarətdir. Bir tərəfdən bu yaxşı haldır ki, Azərbaycan mühitində yaradılan abreviaturlar vasitəsi ilə beynəlxalq aləmə informasiya verilir. Ancaq belə abreviaturlar mətbuatda işlədildikdə onların xarici dildəki açılışlarının mötərizədə verilməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır. Bəzən mətbuatda beynəlxalq informasiya məkanına xas olan abreviaturların da Azərbaycan dilindəki açılışı verilir. Ancaq onların mənbə dilə (beynəlxalq informasiya dilinə) aid açılışı verilmir, həm də mətbuatda sərbəstlik hüququ imkanlarından istifadə edilməklə bu cür abreviaturların işlədilməsinə meyilin artmaqda olduğu müşahidə edilir. Burada Azərbaycan dilində açılış verilməsi bir normadırsa, beynəlxalq informasiya

dilində açılışın olmaması normada natamamlıq kimi nəzərə alınmalıdır. Belə abreviaturlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

WADA: Ümumdünya Antidoping Agentliyinin (WADA) Avropa Regional ofisinin direktoru, dünya və Avropa idman federasiyasının rəhbərləri də forumda iştirak edəcəklər (“Yeni Azərbaycan” qəz., 20 noyabr, 2014).

ACA: Bakıda “Four Seasons” otelində Beynəlxalq Antikorrupsiya Akademiyasının (ACA) üzvü və iştirakçısı olan dövlətlərin Assambleyasının 3-cü sessiyası işə bağlamışdır (“Yeni Azərbaycan” qəz., 20 noyabr, 2014).

ITU: Bu haqda Beynəlxalq Elektrorabitə İttifaqının (ITU) hesabatında deyilən məlumata görə mobil servislər daha çox Cənubi Koreyada inkişaf edib. (“Azərbaycan müəllimi” qəz., 20 dekabr, 2015).

İNOTEX: Gələn il mayın 22-dən 25-dək Tehranda V Beynəlxalq İnnovasiyalar və Texnologiyalar Sərgisi İNOTEX 2016 keçiriləcək (“Azərbaycan müəllimi” qəz., 20 dekabr, 2015).

Beynəlxalq informasiya məkanından Azərbaycan mətbuatına gətirilən elə abreviaturlara da təsadüf edilir ki, onların nə ana dilindəki, nə də xarici dildəki açılışına diqqət yetirilmir. Bu halda həmin abreviaturların mənimsənilməsi barədə söhbət belə gedə bilməz. Çünki onların işlədilməsi mənimsəmə normasına uyğun gəlmir. Belə abreviaturlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

PCEU: Məruzəçi gələcəyin yüksəksürətli naqilsiz şəbəkəsi adlandırılan “PCEU” o cümlədən, “Crup to Locker” proqramı haqqında ətraflı məlumat verib. (“Azərbaycan müəllimi” qəz., 20 dekabr, 2015).

İCCROM, İCOMOC, UNWTO: Əhatə dairəsinə görə yeganə layihə hesab edilən İCCROM, İCOMOC, UNWTO kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar ölkəmizin zəngin irsinin tanıtılmasında mühüm rol oynayacaqdır. (“Mədəniyyət”, 29 oktyabr, 2014).

İSAF: İSAF qüvvələri üçün məhvetmə gücünə malik olmayan malların tranzitinin 40 faizi Azərbaycan tərəfindən təmin edilir (“Yeni Azərbaycan” qəz., 27 noyabr, 2014).

NESTLE, UNILEVER, DANONE, KRAFT: Yeni qida təhlükəsizliyi standartı sertifikatları dünyanın sanballı şirkətləri olan “NESTLE”, “UNILEVER”, “DANONE” və “KRAFT” şirkətləri tərəfindən hazırlanıb. (“Yeni Azərbaycan” qəz., 20 noyabr, 2014).

2. İşlənmə intensivliyinə görə ümumi anlayış əsasında mənimsənilən abreviaturlar.

Bu qəbildən olan abreviaturlar işlənmə intensivliyinə görə mənimsəmə normasına uyğunlaşdığı üçün onların xarici dildəki açılışı yada düşmür və təsəvvürə də gətirilmir. Sadəcə onlar mənimsənilməsinə görə ümumişlək vahidlər kimi leksik-terminoloji abreviaturlar sırasına daxil olur. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

DVD (Digital Video Disc). Video avadanlıq istehsalçıları yeni kompakt disklərin hazırlanmasında onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında istifadəçilərin maraqlarının təmin olunmasına böyük diqqət yetirirlər. (“Mövqe” qəz., 19 sentyabr, 2014).

MMS (Multimedia Messaging Service). MMS istifadəçilərinə onların istədikləri xidmətlərin göstərilməsində şirkətin sözləri daim artırılmaqda davam edir. (“Palitra” qəz., 18.07.2012).

SMS (Short Message Servis). Yarışmaçılara SMS göndərilməsi həm yarışda maraqların artırılmasına səbəb olur, həm də tamaşaçıların yarışmaya daha çox diqqətli olmağa meyilləndirirdi. (“Gündəm xəbəri” qəz., 19 may, 2005).

Watsapp (Wats-App) – internet vasitəsi ilə ani olaraq xəbər, fotosəkil, video və audio mesajlar ötürməyə, birbaşa rəhbər əlaqəsi qurmağa imkan verən informasiya mübadiləsi sistemi və müvafiq proqram təminatı [6, 254].

Vay-fay (Wi-Fi- Wireless Fidelity- “Naqilsiz dəqiqlik”) – Kompüterlərin birləşdirilməsi və internetə qoşulması, habelə, rəqəmsal məlumatların istifadəçilərə naqilsiz şəbəkələr vasitəsi ilə ötürülməsi texnologiyası [6, 254].

Belə nümunələrin sayını artırmaq da olar. Müasir informasiya mühiti yeni-yeni kəşflərin meydana çıxması ilə əlaqədar çoxlu terminlərin formalaşmasına səbəb olur ki, bunlar da intensiv şəkildə yayılır və belə terminlərin bir çoxu ixtisarlaşmalar vasitəsi ilə mənimsənilir. Bunlar mənimsənilmə üzrə normativ vahid kimi işlənsə də onların xarici dildəki və ana dilindəki anlayışlarının öyrənilməsinə ehtiyac öz vacibliyini azaltmır. Bu işə həmin abveriaturların normalaşmasında bir tamlıq baş verməsinə və terminoloji vahib barədə bütöv təsəvvür yaranmasına səbəb olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Verdiyev Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989
2. Birinci Ümumittifaq Türkoğlu Qurultay (Stenoqrafik hesabat). Bakı, 1926.
3. Булаховский Л. Курс русского литературных языка. Т.1, Киев, 1952
4. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin Sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989
5. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973
6. Məhərrəmli Q., Şıxlı E. Jurnalistika terminləri lüğəti. Bakı, “Altun kitab MMC”, 2016
7. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, “Elm”, 2002.

ABSTRACT

Madina Rzayeva

ABBREVIATED TERMINOLOGY AND NORM IN THE LANGUAGE OF PRESS

The new terms and terminological means concerning informational intensity are created in the modern stage of globalization. Some of the newly-coined terms consist of multi-word examples. The abbreviation is used in order not to give a way to repetition in using these terms in the language. The more the abbreviated variants become popular, the more they earn the right of norm for acquiring knowledge. The inclusion of such abbreviated terms into the Azerbaijan language is related to the problems concerning informational stream. The more the informational process is intensified, the more terms are included from the Azerbaijan language into the international sphere of information. The article presents definite examples on this issue. The potential of using compound abbreviations on the stage of globalization especially expanded and continue to expand. In modern press the abbreviations are used completely at will, no attention is paid to the definition of norm limit. The abbreviations are often used especially in press and no attention is paid to the meaning of their expressiveness. That is why if it is not clear to the reader, he cannot imagine it to himself. The existence and activity of globalization stage is not only that the words and terminological means can create the passage to the other languages but also to Azerbaijan language. There is no limit, that this passage must have one direction. We come across to such abbreviations entered to Azerbaijan press from international information space, so that no attention is paid to their opening to Azerbaijan and foreign language. In this case the topic of discussion about mastering these abbreviations may not be talked. That is why their usage cannot about the norm of conception.

СОКРАЩЕННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ И НОРМА В ЯЗЫКЕ ПРЕССЫ

В современной стадии глобализации появляются новые термины и терминологические средства соответствующие информационной интенсивности. Часть новых появившихся терминов состоит из многословных примеров. Для того, чтобы не давать повод повтору в использовании терминов на этом языке используют аббревиатуры. Сокращенные варианты пользуются популярностью и получают право нормы за усвоение. Появление таких аббревиатур в азербайджанский язык связано с информационным потоком проблем. Так как информационный процесс все более усиливается из азербайджанского языка также в международное информационное пространство проникают термины. Об этом в статье конкретно приведены примеры. На стадии глобализации особенно увеличился потенциал употребления сложных сокращений и продолжает увеличиваться. В современной прессе аббревиатуры используются совершенно произвольно и можно сказать как будто бы не обращается внимание на определение их пределов норм. В прессе особенно часто используют аббревиатуры, и не обращается внимание на значение их выражения. Поэтому если читателю не ясно это понятие, он не может его себе представить. Существование и активность стадии глобализации не в том, что слова и терминологические средства могут создать переход только из международного информационного пространства в другие языки, а также и в азербайджанский язык. Тут нет такого ограничения, что этот переход должен иметь одно направление. Встречаются такие аббревиатуры вошедшие в прессу Азербайджана из международного информационного пространства, не обращается внимание на открытие их в азербайджанский и иностранный язык. В этом случае об усвоении этих аббревиатур не может быть и речи. Так как их употребление не сходится с нормой усвоения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 sentyabr 2017-ci il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 01).

Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

MÜNDƏRİCAT

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1. **Əsgər Qədimov.** Aşıq Allahverdi (Ağ Aşıq)..... 3
2. **Hüseyn Həşimli.** Əli Məhzunun “Ədəbiyyata dair” əsəri..... 11
3. **Hikmət Mehdiyev.** Hüseyn Cavidin mənzum dramlarında multikultural motivlər..... 18
4. **Nəzakət İsmayılova.** Naxçıvan regionunda yaranan uşaq ədəbiyyatının tədqiqi vəziyyəti..... 22
5. **Ceyran Quliyeva.** Albert Malts humanizm və sülh tərəfdarı kimi..... 27
6. **Qəhrəman Behbudov.** Fəzlullah Nəiminin yaradıcılığında, hürufiliyin ictimai -siyasi və hüquqi ideyalarının İnkişafı..... 31
7. **Şirməmməd Qulubəyli.** Gide Mopassan və onun “Gonbul” hekayəsi haqqında 36
8. **Şərəbanı Məmmədova.** Təzkirələr ilkin elmi biblioqrafik mənbələr kimi..... 40
9. **Nəzakət Yusifova.** N.Gəncəvinin dostluq haqqında fikirlərinin xalq hikməti ilə bağlılığı..... 44
10. **Sitarə Əlizadə.** Azərbaycan tarixi poemalarının ədəbi qəhrəmanları.....49
11. **Lamiyə Əliyeva.** Almaniyada romantizm cərəyanının yaranması və inkişafında dünya şöhrətli alman yazıçıların rolu..... 55
12. **Püstə Əhmədova.** İmadəddin Nəsimi və ona həsr olunmuş bədii əsərlər..... 58
13. **Nazilə Abdullazadə.** Əliağa Vahidin yaradıcılığında“Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının rolu..... 62
14. **Səbuhi İbrahimov.** Dehxuda yaradıcılığı və Cəlil Məmmədquluzadə irsi..... 68
15. **Elxan Yurdoğlu-Məmmədov.** Azərbaycan dastanlarının toplanması, tədqiqi və nəşrində Məhəmməd Hüseyin Təhmasibin rolu..... 73
16. **Xanım Sultanova.** S.Vurğunun “Komsomol poeması”nda Folklor motivlərinin poetik təəcəssümü..... 78
17. **Arzu Hüseynova .** XX əsrin 20-ci illərində 2-ci Respublika-Sovet Azərbaycanı nəşrində bölünmüş vətən və milli-mənəvi vəhdət ideyasına münasibət..... 84
18. **Ramiz Qasimov.** Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli istiqlal ideyası..... 91
19. **Elmira Məmmədova.** Aşıq Valehin “Vücudnamə”sində arxetiplər..... 94
20. **Çinarə Rzayeva.** Məhəbbət dastanlarının Hüseyn Cavid yaradıcılığına təsiri..... 100
21. **Ləman Rüstəmovə.** Ozan-aşıq ədəbiyyatında Şah Xətai irsinin yeri və əhəmiyyəti 107
22. **Abid Tahirli.** Abay dağlı pyeslərinin tədqiqinə dair 111
23. **Fəxriyyə Cəfərova.** Xəstə Qasımın dilində atalar sözü və məsələlərin rolu..... 116

DİLÇİLİK

24. **Qənirə Əsgərova.** Molla Pənah Vaqifin dili..... 120
25. **Elbrus Vəliyev.** Köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi tarixi və ilə (la-lə) qoşması haqqında..... 125
26. **Qalibə Hacıyeva.** Güney Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi tarixi məsələləri..... 132
27. **Mehriban Quliyeva.** XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında bədii dil..... 140
28. **Arzu Abbasova.** Elliptik hadisəli söz birləşməsi və cümlələrin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları..... 144
29. **Arifə Zeynalova.** Adil Bağirovun tədqiqatlarında bəzi onomastik vahidlərin semantikasi..... 148

30. İradə Qasımova. Azərbaycan və fransız dillərində sadə cümlənin əlavələr hesabına genişlənməsi.....	153
31. Эльназ Алиева. Неологизмы в современном английском языке И способы их перевода.....	157
32. Гюльнар Алиева. Фитонимы в ботанической терминологии (на материале русского и азербайджанского языков).....	162
33. İhamə Məmmədova. Müasir ingilis dilində xəbərin (prediaktivin) ifadə vasitələri.....	169
34. Рамзия Аскерова. Обучения речевому общению на уроках русского языка	173
35. Qurban Qurbanlı. Ənənəvi ərəb lüğətçiliyi orta əsrlər azərbaycan lüğətçiliyinin məxəzi kimi	177
36. Pərvin Abdullabəyova. Nizami Gəncəvinin poetik dilində qara və ağ rəngin semantikasi.....	184
37. Aidə Cəlilzadə. İngilis və Azərbaycan dillərində sual cümlələrinin üslub imkanları.....	190
38. Намиг Аббасов. Роль икт в обучении русскому языку.....	193
39. Sərxan Əkbərov. Qütbün “Xosrov Və Şirin” əsərinin bəzi leksik və qrammatik xüsusiyyətləri.....	199
40. Aliyə Musayeva. Prof.Y.Seyidov Mirzə İbrahimov yaradıcılığında dil məsələləri haqqında.....	205
41. Сavid Babayev. Sintaktik üslub vasitələrində “əvəzətmə” və “geri dönmə” funksiyaları.....	211
42. Sədaqət Həsənova. Əliğa Kürçaylı və ədəbi dilimiz	214
43. Könül Babayeva. Azərbaycan və İngilis dillərində feili sifətin qarşılıqlı müqayisəsi....	221
44. Əhruz Mahmudova. Naхçıvan və Qars şivələrində işlənən bəzi heyvandarlıq terminləri haqqında.....	225
45. Elmira Hüseynova. Əvəzlilərə praqmatik yanaşma.....	231
46. Валида Керимова. Роль Иностранных Языков Как Средства Общения В Современный Период.....	236
47. Kəmalə İsayeva. Söz tərkibində dilarxası damaq saitlərinin ardıcılıq norması.....	240
48. Anara Nəsirli. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin bəzi semantik xüsusiyyətləri.....	245
49. Fəxrəddin Eylazov. “Gülşəni-raz” əsərinin azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi və tədqiq tarixi.....	250
50. Aytən Əhmədova. Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçili qoşmalar.....	254
51. Vüsalə İsgəndərova. Türkoloji və Azərbaycan dilçiliyində təsirli-təsirsiz feil məsələsi.....	260

ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏR VƏ MƏTBUAT TARİXİ

52. Surə Seyid. “Şərq Qapısı” qəzeti səhifələrində Naхçıvan ədəbi mühitinə elmi qiymət.....	264
53. Гусейн Адыгезалов. Своеобразие лирики М.П.Вагифа И его воссоздание в русских переводах	269
54. Şəhla Şirəliyeva. Zarisovka bədii publisistik janrın formalarından biri kimi.....	279
55. Xumar Məmmədova. Azərbaycan ədəbiyyatı və yapon müəllifi Kobo Abe.....	283
56. Əzizə Əliyeva. Azərbaycan və Fransa əlaqələrinin tarixi.....	287
57. Səadət Əliyeva. Yeni medianın tərkib hissələri	291
58. Nurida Qanbarova. Академик Мамед Джафар Джафаров - как человек и как знаток русской литературы.....	296
59. Mədinə Rzayeva. Mətbuat dilində ixtisarlaşmış terminologiya və norma.....	302